

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВОЙТОВИЧ МАРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 903.5'14-034.3 (477.83+477.86)"637"

**ДИСЕРТАЦІЯ
КУЛЬТУРА ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я**

Спеціальність 07.00.04 – археологія

Подається на здобуття наукового ступеня *кандидата історичних наук*

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело

_____ М. М. Войтович

Науковий керівник:
Ситник Олександр Степанович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Войтович М. М. Культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – археологія. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України – Львів, 2021.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. У першому розділі розглянуто питання історії вивчення пам'яток культури шнурової кераміки (КШК), подано аналіз історіографії, методики дослідження та джерельної бази. У другому – дано характеристику природного середовища й виділено закономірності розташування пунктів залежно від виду пам'яток. Здійснено систематизацію поселень і поховальних пам'яток. Третій розділ присвячено аналізу матеріальної культури населення КШК досліджуваного регіону. У четвертому – розглянуто питання, пов'язані з походженням, хронологією, культурними зв'язками та місцем КШК у подальшому розвитку Верхнього Придністер'я.

У вступі розглянуто актуальність роботи й новизну досліджуваної теми, яка полягає у тому, що пам'ятки КШК у верхів'ях Дністра порівняно зі сусідніми західними теренами поширення культури досліджені недостатньо. Сьогодні на території Південно-Східної Польщі активно поповнюється джерельна база досліджених на високому методичному рівні поховальних пам'яток, отримано значну кількість об'єктів, датованих абсолютними методами, та на цій основі написано чимало узагальнювальних праць. Натомість більшість пам'яток КШК на території Верхнього Придністер'я досліджена до першої половини ХХ ст., часто без належного методичного підходу до опрацювання здобутого матеріалу. Частину поховань виявлено

випадково – під час проведення господарських робіт. Як наслідок, втрачався контекст речових знахідок, відсутня характеристика поховальних споруд, поза й орієнтація кістяка тощо. Така ситуація зумовлює потребу ґрунтового перегляду всієї джерельної бази та створення нової доповненої й уточненої картини розвитку регіону в загальноєвропейському контексті.

Історію досліджень пам'яток КШК Верхнього Придністер'я можна розподілити на чотири етапи: 1) початок і становлення археологічних досліджень від 1860-х років до 1919 р.; 2) міжвоєнний час (1920–1939); 3) радянський період (1945–1990); 4) сучасний етап (1991–2020).

У першому періоді археологічні дослідження пам'яток найчастіше проводили місцеві краєзнавці-аматори. У наступному за короткий час здійснено планомірні цілеспрямовані археологічні розкопки й обстеження території Передкарпаття. Отримані результати були опубліковані. Крім того, виведено перші узагальнення та запропоновано наукові концепції щодо історії населення КШК. Для радянського періоду притаманне проведення значної кількості розвідкових робіт, однак систематичні археологічні розкопки проводилися нечасто й були пов'язані з дослідженням пам'яток інших епох. Вагомою у цей період стала діяльність Ігоря Свешнікова, зокрема його студії над пам'ятками КШК у Кульчицях і Болехівцях. На сучасному етапі відзначено колосальну роботу, проведenu впродовж понад 20-ти років Українсько-польською археологічною експедицією, яка, крім досліджень декількох курганних пам'яток КШК, виявила одне з найбільших у Центральній Європі скупчень курганних могильників, значна частина яких, без сумніву, належить КШК.

Різні проблеми, пов'язані з матеріальною та духовною культурою населення КШК на Прикарпатті, висвітлено в низці наукових студій. Серед загальної кількості праць із другої половини ХХ ст. виділяються монографії Тадеуша Сулімірського й Ігоря Свешнікова. Робота останнього, практично у незмінному вигляді, до сьогодні входить до узагальнювальних праць з

археології України. Серед значних досягнень сучасної історіографії – вихід двох монографій («Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича» та «Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича»), у яких не лише опубліковано результати останніх міждисциплінарних археологічних досліджень курганних поховань, а й реконструйовано особливості поховального обряду тогочасного населення.

Джерельну базу дослідження формують матеріали вивчення пам'яток КШК, які проводили в Передкарпатті та суміжних регіонах Володимир Демитрикевич, Ярослав Пастернак, Маркіян Смішко, Тадеуш Сулімірський, Петро Завада, Ігор Свешніков, Володимир Баран, Володимир Цигилик, Лариса Крушельницька, Василь Рудий, Ян Махнік, Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, Андрій Гавінський, Войцех Пастеркевіч та ін. Основну увагу звернено на опрацювання музейних колекцій Львівського історичного музею, де зберігається основна частина матеріалів (Крилос, Колоколин, Комарно, Коропуж, Колпець, Кульчиці, Дашава, Лотатники, Баличі, Звенигород, Рокитне, Кошилівці, Остап'є), археологічних музеїв відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Березець, Болехівці, Кульчиці) та Львівського національного університету ім. І. Франка, фондів краєзнавчих шкільних музеїв м. Белз, с. Раделичі тощо. Частина цих матеріалів опублікована і проаналізована в низці монографій та статей, однак переважно побіжно й загально, а деякі матеріали до сьогодні повністю так і не опубліковані. Залучено архівні матеріали здебільша з археологічних досліджень, що перебувають у науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Музею археології Львівського національного університету ім. І. Франка. Важливе джерело – неопублікована картотека пам'яток П. Завади із залученням фотоматеріалів і зарисовок знахідок, значна частина з яких на сьогодні втрачена.

У дослідженні застосовано низку наукових методів: загальнонаукових, спеціальних, спеціально-історичних та археологічних, які дали можливість усебічно розглянути актуальні проблеми й відповісти на запитання, пов'язані з розвитком населення КШК на території Верхнього Придністер'я.

У другому розділі основна увага зосереджена на характеристиці пам'яток КШК Верхнього Придністер'я. Встановлено, що їхня локалізація із врахуванням декількох неоднорідних за характеристикою природних зон, що охоплюють територію Львівської та північну частину Івано-Франківської обл., така: А. Половина відомих поселень перебуває на терасах (43 %). Менша частка – мисові поселення (38 %), розміщені переважно на високих берегах річок. Незначна частина пам'яток локалізована на території заплав річок (19 %). Б. Для фунеральних пам'яток властиве розміщення курганних могильників й окремих поховань на високих терасах рік (71 %). Натомість тільки третина пунктів виступає на мисах (16 %) та заплавах рік (13 %).

Встановлено на основі проведеної систематизації матеріалів КШК, що лише у 4-х поселеннях із 24-х відомих пам'яток у верхньодністерському регіоні проведено археологічні розкопки – Бовшів, Кавське, Прийма, Сіде. Останнє належить до раннього «загальноєвропейського горизонту» пам'яток та є найранішим стаціонарним пунктом пастухів на території Центрально-Східної Європи. На поселенні в Бовшеві, крім культурного шару, нерухомих об'єктів не виявлено. У Кавську відкрито декілька вогнищевих ям і зольних плям. На поселенні в Сіде досліджено декілька об'єктів, представлених винятково вогнищами.

З'ясовано, що поховальні пам'ятки КШК представлені переважно курганними захороненнями, рідше – ґрунтовими. Планувальна структура могильників трапляється двох типів – ланцюгова й дисперсна, що залежить від природних умов, первісного рельєфу та загалом ландшафту. Серед курганів середніх розмірів є і великі (діаметр понад 20 м), що часто

зумовлене умовами розміщення пам'яток. Стратиграфія курганів переважно тришарова (орний шар, насип, первісний горизонт). Під насипами деяких курганів виявлено заглиблені об'єкти, залишки вогнищ і розкидані безсистемно дрібні фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби. В одному пункті досліджено кенотаф. Звернено увагу на те, що на території Верхнього Придністер'я не досліджено жодного поховання КШК, оточеного ровиком чи здійсненого в ніші, які часто фіксують на території Південно-Східної Польщі.

Простежено, що в центральній частині кургану розміщена вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма прямокутної, рідше видовжено-овальної, форми. Орієнтація могил за сторонами світу нестала. У частині поховань зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій. Трапляються випадки, коли під насипами зафіксовано більше одного захоронення. У 13-ти могилах збереглися кістки, на основі яких стверджено, що населення КШК Верхнього Придністер'я ховало покійників переважно у скорченому стані на правому чи лівому боці, з орієнтацією голови, як правило, на захід чи південний захід. Досить часто в похованнях фіксують шматки вохри. Захоронення із цією мінеральною фарбою в основній масі розміщені на території Дрогобицької та Моршинської височин. Кремаційні поховання, здійсненні під курганами, рідкісні. Ґрунтові ж становлять незначну кількість фунеральних пам'яток і представлені всього п'ятьма похованнями (Березець (поховання 1, 2), Бовшів, Дем'янів, Сіде).

У третьому розділі піддано характеристику матеріальної культури спільнот КШК досліджуваного регіону, яка найповніше представлена глиняним посудом. Доведено, що практично впродовж розвитку всієї КШК керамічне виробництво верхньодністерських поселенців характеризується стійкістю технології виготовлення посуду. Основною домішкою у керамічному тісті виступає шамот різної величини. Поверхня старанно заглажена, часто «розчесана віхтем». Серед посудин за формою домінують

амфори та кубки, представлені декількома типами й відмінами. Значно рідше трапляються миски, черпаки і мініатюрні посудини. Поверхня посудин декорована заглибленим геометричним орнаментом, рідше – пластичним. На пізньому етапі КШК керамічне виробництво зазнає відчутних змін, що виявляється у поширенні близького до середньодніпровської культури посуду, представленого переважно кубками.

Акцентовано увагу на тому, що найчисельніша група знарядь виготовлена із кременю. Для продукування предметів використовували місцевий туронського походження. Крем'яні вироби представлені сокирами, ножами, наконечниками стріл, скребками, різцями та відходами від виробництва. Домінують сокири, переважно прямокутної у перетині форми, рідше – овальної чи лінзоподібної. Часто виявляють ножі, виготовлені на пластинах чи їхніх частинах. У декількох похованнях зафіксовано від одного до кількох наконечників стріл трикутної форми з увігнутою основою.

Вироби з каменю складаються із бойових свердлених і плоских сокир, рідше – зернотерок, розтирачів, шліфувальних плиток. Основна частка знахідок репрезентована просвердленими сокирами, які характеризуються різноманітністю форм. Однак класичні типу А на території Верхнього Придністр'я невідомі. Кістяні вироби представлені проколкою, долотом, диском й 11-ма підвісками. Вироби з бурштину – диском і підвіскою. Металеві речі виявлені всього у двох похованнях та являються прикрасами.

У четвертому розділі розглянуто походження КШК на території Верхнього Придністер'я. Наголошено, що пам'ятки цієї культури в більшості випадків локалізовані на території, попередньо заселеній культурою лійчастого посуду, матеріал якої часто фіксують на пам'ятках КШК українського Передкарпаття. Також на пізніх етапах КЛП на території Південно-Східної Польщі та Західної України відбувається проникнення нової ідеології, яка бере витoki на території поширення степних культур,

відображена в побудові перших курганних насипів. Час існування КШК Верхнього Придністер'я припадає на 2900–2200 рр. до н. е.

З'ясовано, що на ранньому етапі розвитку населення КШК трималося осторонь своїх сусідів – представників культури кулястих амфор. Натомість у середньому етапі з'являються поховання зі змішаними комплексами на периферійних пам'ятках КШК, де виявлено імпорти цієї культури у вигляді глиняного посуду та крем'яних знарядь. Виявлено контакти зі степовим населенням. Впливи КШК на матеріальну культуру ямної культури зафіксовані в нетиповому супровідному інвентарі деяких поховань (наявність амфор і кубків, а також крем'яних сокир та ножів КШК), які здійснювалися у першій половині III тис. до н. е. Натомість зі середини III тис. розпочалося проникнення ямного населення у західному напрямку, одним із шляхів яких проходив через Верхнє Придністер'я, що відобразилося у побутуванні тут декількох керамічних форм, притаманних для степового населення, зокрема т. зв. «буджацьких банків». На пізньому етапі все частіше фіксуються впливи, а ймовірно і безпосереднє проникнення представників середньодніпровської культури в середовище верхньодністерських поселенців КШК. Зафіксовано подібні впливи й у зворотному напрямку. Крім того, наприкінці пізнього етапу населення КШК брало основну участь у формуванні матеріальної та духовної культури спільнот, а можливо, безпосередньо еволюціонувало в пам'ятки епішнурового горизонту, зокрема в межановицьку культуру.

У висновку підбито узагальнювальні підсумки за результатами проведеної роботи, які полягають у тому, що перші пам'ятки КШК на території Верхнього Придністер'я з'явилися синхронно з іншими на території Європи. Розвиток матеріальної та духовної культур протікав нерозривно та синхронно порівняно із сусідніми пам'ятками до КШК, розташованими на території Південно-Східної Польщі. Водночас тут простежені певні регіональні відмінності, відображені в поховальному обряді, які полягають у

тому, що у Верхньому Придністер'ї широкого розповсюдження набрав звичай посипати покійників вохрою, натомість відсутні поховання, оточені ровиком чи здійснені в нішах. Населення КШК відіграло важливу роль у формуванні епішнурових культур.

Ключові слова: культура шнурової кераміки, поселення, курган, ґрунтові поховання, дерев'яні конструкції, вохра, кераміка, амфора, кубок, крем'яна сокира, крем'яний наконечник стріли, кам'яна сокира, шліфувальна плитка.

SUMMARY

Voitovych M. M. Corded Ware culture in Upper Dnister region. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for the Candidate's Degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.04 – archeology. I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2021.

The work consists of introduction, four chapters and conclusions. First chapter deals with the history of study of monuments of Corded Ware culture (CWC). Also analysis of historiography, research methods and source base are presented there. In the second one – characteristics of natural environment are given and regularities of location of sites depending on the type of monuments are highlighted. Settlements and burial complexes were systematized. The third chapter is devoted to the analysis of material culture of population of CWC of the studied region. The fourth one deals with issues related to the origin, chronology, cultural contacts and place of CWC in further development of Upper Dnister region.

The introduction considers relevance of the work and originality of researched topic, *which is that* the monuments of CWC in upper reaches of Dnister River in comparison with neighboring western areas of distribution of this culture

are studied insufficiently. Today in the territory of South-Eastern Poland the source base of funerary monuments studied at high methodological level is being replenished actively, significant number of objects dated by absolute methods have been discovered, and many generalizing works have been written on this basis. Instead, most of the monuments of CWC in Upper Dnister region were studied before the first half of XX century, often without a proper methodological approach to processing of the obtained material. Some burials were discovered by accident – during building, agricultural works etc. As a result, context of the finds was lost: there is no description of burial structures, position and orientation of the skeletons and so on. Such situation necessitates a thorough review of the entire source base and creation of new well grounded and updated scheme of development of the region in European context.

History of researches of monuments of CWC in Upper Dnister region can be divided into four stages: 1) beginning and formation of archeological studies from 1860-th till 1919; 2) inter-war period (1920–1939); 3) Soviet period (1945–1990); 4) modern stage (1991–2019).

During the first period, archeological researches of monuments were most often conducted by local historians-amateurs. Lately, in a short time, systematic archeological excavations and surveys of the territory of Sub-Carpathian region were carried out. Obtained results were published. In addition, the first generalizations were made and scientific concepts of the history of population of CWC were offered. Soviet period was characterized by a significant amount of field surveys aimed at the better study of the region, as well as by systematic archaeological excavations. Igor Sveshnikov's activity became important during this period, in particular his studies of the monuments of CWC in Kul'chytsi and Bolekhivtsi. At the present stage, colossal work carried out during more than 20 years by joint Ukrainian-Polish archaeological expedition, which, in addition to researching of several barrow complexes of CWC, discovered one of the largest

clusters of barrow cemeteries in Central Europe, much of which are undoubtedly belong to CWC.

Various problems related to material and spiritual culture of CWC population in Sub-Carpathian region has been discussed at series of scientific studies. Among the total number of works from the second half of XX century the monographs written by Tadeusz Sulimirski and Igor Sveshnikov excel. Work of the last one, almost unchanged, is still included into generalizing works on the archeology of Ukraine. Among the significant achievements of modern historiography is publication of two monographs («Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича» and «Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича»), where not only the results of recent interdisciplinary archaeological research of barrows are published, but also features of the funeral rite of the ancient population are reconstructed.

Source base of dissertation includes materials of study of monuments of CWC, conducted in Sub-Carpathians and adjacent regions by Volodymyr Demetrykevych, Jaroslav Pasternak, Markian Smishko, Tadeusz Sulimirski, Petro Zavada, Igor Sveshnikov, Volodymyr Baran, Volodymyr Cyhylyk, Larysa Krushel'nyts'ka, Vasyl' Rudyi, Jan Machnik, Volodymyr Petehyrych, Dmytro Pavliv, Andriy Havinskyi, Wojciech Pasterkiewicz and others. Main attention is paid to studying of museum collections of Lviv historical museum, where main part of materials is stored (Krylos, Kolokolyn, Komarno, Koropuzh, Kolpets', Kul'chytsi, Dashava, Lotatnyky, Balychi, Zvenyhorod, Rokytne, Koshylivtsi, Ostapje), archeological museums of the Department of archeology of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Berezets', Bolekhivtsi, Kul'chytsi) and Ivan Franko National University in Lviv, collections of school museums of local history in Belz, Radelychi etc. Some of these materials have been published and analyzed at a number of monographs and articles, but mostly superficially and in outline. Part of materials was not published completely till now. Archival materials mostly from

archeological researches, which are stored in scientific archives of the Department of archeology of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine and the Museum of Archeology of Ivan Franko National University in Lviv, are used. Unpublished P. Zavada's catalogue of monuments which includes photographic materials and sketches of finds, most of which has been lost till now also became an important source for the dissertation.

A number of scientific methods: general scientific, special, special-historical and archaeological, which gave us an opportunity to consider comprehensively actual issues and to answer questions related to the development of population of CWC in Upper Dnister region are used at the study.

In second chapter main attention is paid to characteristic of monuments of CWC of Upper Dnister region. It is established that their localization, taking into account several heterogeneous natural areas, which cover the territory of Lviv and northern part of Ivano-Frankivsk region, is next: A. Half of known settlements are situated on terraces (43 %). Lesser part – cape settlements (38%) located mainly on high banks of rivers. Small number of monuments is located in floodplains (19 %). B. Funeral monuments are characterized by location of barrow complexes and separate burials on high terraces of rivers (71 %). Instead, only a third of the sites were discovered on capes (16 %) and floodplains (13 %).

It has been established on the basis of systematization of materials of CWC that from 24 monuments known in Upper Dniester region archeological excavations have been carried out only on 4 settlements – Bovshiv, Kavske and Side. The latter one belongs to early «pan-European horizon» of monuments and represents the earliest stationary site of shepherds in Central-Eastern Europe. Apart from the cultural layer, no stationary objects were found on the settlement in Bovshiv. Several hearth pits and ash spots were discovered in Kavske. At the settlement in Side, several objects, represented exclusively by hearths, were explored.

It was found out that burial monuments of CWC are represented mainly by barrows, less often by ground burials. The planning structure of cemeteries belongs to two types – chain and dispersed, which depends on natural conditions, ancient relief and landscape in general. Among the barrows of medium size there are also large ones (diameter over 20 m), which is often caused by conditions of situation of the monuments. Stratigraphy of barrows is mainly three-layered (arable layer, mound, primary horizon). Deepened objects, remains of hearths and scattered small fragments of pottery and flint products were found under the mounds of some barrows. At one site, a cenotaph was discovered. It is noted that in the territory of Upper Dnister region no burials of CWC, surrounded by a ditch or made in a niche, which are often recorded in the territory of South-Eastern Poland, have been studied.

It is traced that in the central part of barrow burial pit of a rectangular, rarely elongated-oval shape dug in the ancient ground and bedrock is situated. Orientation of graves to the cardinal points is changeable. Remains of wooden structures have been found in some burials. There are cases when more than one burial is discovered under the mounds. Bones have been preserved in 13 burials. These finds allow us to confirm that population of CWC in Upper Dnister region buried the dead mostly in a crouched position on the right or left side, with the head usually oriented to west or southwest.

Quite often pieces of ocher were found in burials. Burials with this mineral paint are mostly located on the territory of Drohobych and Morshyn uplands. Cremation burials carried out under barrows are rare. The ground ones represent small number of funeral monuments and is represented by only five burials (Berezets` (burials 1, 2), Bovshiv, Demyaniv, Side).

Material culture of communities of CWC of examined region, which is most fully represented by pottery, is described at the third chapter. It is proved that practically during the complete period of development of CWC ceramic production of settlers of Upper Dnister region is characterized by stability of the technology of

making of ceramic ware. The main admixture in ceramic dough is fireclay of different sizes. Its surface is carefully smoothed, often «combed with whirlwind». Amphorae and goblets, represented by several types and variations, dominate among the shapes of tableware. Bowls, scoops and miniature vessels are much less common. Surface of the tableware is decorated with in-depth geometric ornament, less often – with plastic one. At the late stage of CWC ceramic production changed significantly, which is manifested by distribution of tableware close to those of Middle Dnipro culture, represented mainly by goblets. Special attention is paid to the fact that largest group of tools is made of flint. Local flint of Turonian origin was used for production. Flint products are represented by axes, knives, arrowheads, scrapers, burins and production refuse. Axes dominate, mostly rectangular in cross-section, less often – oval or lens-shaped. Knives made on blades or their parts are often found. In some burials, from one to several triangular arrowheads with a concave base were recorded.

Stone products consist of drilled and flat war-axes, less often – milling stones, grinders, polishing stones. Main part of the finds is represented by drilled axes, which are characterized by a variety of shapes. However, the classic axes of type A are unknown in Upper Dnister region. Bone products are represented by puncture, chisel, disk and 11 pendants. Products made of amber – by disk and pendant. Metal objects were found in only two burials and represented by jewelry.

The fourth chapter deals with issues of origin of CWC in Upper Dnister region. It is emphasized that monuments of this culture in most cases are localized in the territory previously inhabited by Funnelbeaker culture, material of which is often recorded on the monuments of CWC of Ukrainian Sub-Carpathians. Also on the later stages of FBC on the territory of South-Eastern Poland and Western Ukraine penetration of new ideology took place, which originates in the territory of steppe cultures, reflected in the construction of earliest barrow mounds. Presence of CWC in Upper Dnister region is dated back to 2900–2200 B. C.

It was found that at the early stage of development population of CWC avoided contacts with their neighbors – representatives of Globular Amphora culture. Instead, at the middle stage, burials with mixed complexes appear on the peripheral monuments of CWC, where imports of this culture in the form of pottery and flint tools were found. Contacts with the steppe population were found. Influences of CWC on the material of Yamna culture are recorded as atypical accompanying funeral inventory of some burials (presence of amphorae and goblets, as well as flint axes and knives of CWC), which took place during first half of III kyr. B. C. Instead, from the middle of III kyr. population of Yamna culture began their advance in the western direction, one of the ways of which passed through Upper Dnister region, that was reflected in the appearance of several ceramic forms typical for steppe population, including so-called «Budzhak jars». At later stage, influences, and probably direct penetration of representatives of Middle Dnipro culture into the environment of Upper Dnister settlers of CWC are recorded more and more often. Similar effects were identified toward opposite direction. In addition, at the end of late stage, population of CWC took a major part in the process of formation of material and spiritual culture of communities, and possibly directly evolved to the monuments of epi-CWC horizon, in particular to Mezhanovitska culture.

Results of the dissertation are summarized at conclusions. Earliest monuments of CWC in Upper Dnister region appeared simultaneously with others within the territory of Europe. Development of material and spiritual cultures was inseparable and synchronous in comparison with the neighboring monuments of CWC, situated in the territory of South-Eastern Poland. At the same time, some regional differences reflected in funeral rites were traced there. For example, in Upper Dnister region custom to sprinkle the dead with ocher was spread widely, but there are no burials surrounded by ditches or made in niches. Population of CWC played an important role in the process of formation of epi-Corded ware cultures.

Key words: Corded ware culture, settlement, barrow, ground burials, wooden structures, ocher, ceramics, amphora, goblet, flint ax, flint arrowhead, stone ax, polishing stone.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Войтович М. Поховальний обряд населення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я / *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми). Колективна монографія.* [відп. ред. Н. Булик, О. Томенюк]. Львів, 2020. С. 100–171.

Статті у фахових наукових виданнях:

2. Войтович М. Дослідження пам'яток культур шнурової кераміки на Прикарпатті у міжвоєнний період. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2012. Вип. 14–15. С. 274–284.

3. Войтович М. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 16. С. 141–154.

4. Войтович М. Пам'ятки «загальноєвропейського горизонту» культур шнурової кераміки на теренах Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 17. С. 111–128.

5. Войтович М. Пам'ятки середнього етапу культур шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. Вип. 18. С. 110–135.

6. Войтович М. Поховальні пам'ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 20. С. 69–116.

7. Войтович М. Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2019. Вип. 12. С. 84–91.

8. Войтович М. Ґрунтові поховання культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2020. Вип. 13. С. 79–85.

9. Voytovych M. Ihor Svieshnikow – Researcher of Corded ware culture of Sub–Carpathian and Volhynian Region. *Spheres of Culture*. Lublin, 2015. Т. 10. S. 287–295.

ЗМІСТ

ВСТУП	22
Розділ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Археологічні дослідження.....	29
1.2. Огляд історіографії.....	49
1.3. Джерельна база	63
1.4. Методологія дослідження.....	65
Розділ 2. ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ, ТОПОГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК	71
2.1. Геоморфологічні особливості розташування пам'яток.....	71
2.2. Топографія поселень.....	77
2.3. Просторова локалізація поховальних пам'яток.....	80
2.4. Поселення.....	83
2.5. Поховальні пам'ятки.....	87
Розділ 3. АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ	112
3.1. Керамічні вироби	112
3.2. Крем'яні вироби.....	147
3.3. Вироби з каменю.....	163
3.4. Предмети з кістки.....	173
3.5. Знахідки з бурштину.....	175
3.6. Металеві вироби.....	176
Розділ 4. ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ У ВЕРХНЬОМУ ПРИДНІСТЕР'І	179
4.1. Походження та хронологія.....	179
4.2. Культурні зв'язки.....	197
4.3. Історичне значення КШК у подальшому розвитку регіону.....	216
ВИСНОВКИ	221

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	228
ДОДАТОК А. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я.....	280
ДОДАТОК Б. ТАБЛИЦІ.....	345
ДОДАТОК В. ІЛЮСТРАЦІЇ.....	369

ВСТУП

Початок бронзової доби на території Центрально-Східної Європи пов'язаний зі зміною господарської діяльності тогочасного населення, що було зумовлено новими кліматичними умовами, які призвели до занепаду великих європейських землеробських культур і збільшення ролі скотарства. На зміну трипільській культурі та культурі лійчастого посуду на терени басейну Верхнього Дністра прийшли нові племена, а з ними, зокрема, культура кулястих амфор, яка зайняла територію лісостепової зони правобережної частини Дніпра (і частково її лівого берега), сягнувши Києва. Натомість незадовго після неї значні простори Центральної і Східної Європи від Волги на сході до Рейну на заході, від Південної Скандинавії на півночі до Швейцарії, Словаччини та Верхнього Придністер'я на півдні зайняли племена культури бойових сокир або, як частіше їх називають, культура шнурової кераміки (КШК) (рис. 1).

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, феномен культури шнурової кераміки та найважливіші аспекти залишаються нез'ясованими. Насамперед це пов'язано з великою територією їхнього розповсюдження, а як наслідок – із неоднаковим рівнем їх вивчення у різних регіонах, значними відмінностями стану джерельної бази тощо. На сьогодні один із таких регіонів – територія українського Передкарпаття, де в далекому минулому проживало населення КШК, що залишило низку пам'яток, представлених переважно курганными захороненнями. Якщо в міжвоєнний період досліджено більшу частину відомих пам'яток, то вже із другої половини ХХ ст. їх вивчення відбувається менш інтенсивно. Основний внесок у цю роботу здійснив Ігор Сवेशніков, який запропонував схему розвитку КШК на західноукраїнських землях, що досі залишається у багатьох питаннях основною української історіографії. Останніми роками плідну роботу в цьому напрямі здійснила Українсько-польська археологічна

експедиція відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту археології і етнології ПАН, яка розпочала вивчення верхньодністерського регіону в 1992 р. На цьому тлі виникла проблема переосмислення розвитку людності КШК на території Верхнього Придністер'я, що спонукає до глибшого дослідження усіх складових тогочасної культури.

Актуальність теми зумовлена недостатнім рівнем дослідження пам'яток КШК у верхів'ях Дністра порівняно зі сусідніми західними теренами поширення культури, де активно поповнюється джерельна база досліджених на високому методичному рівні поховальних пам'яток, отримано значну кількість об'єктів, датованих абсолютними методами, та на цій основі написана чимало узагальнювальних праць. Натомість більшість пам'яток КШК на території Верхнього Придністер'я досліджена до першої половини ХХ ст. часто без належного методичного підходу до опрацювання отриманого матеріалу. Частина поховань виявлена випадково – під час проведення господарських робіт. Як наслідок, втрачався контекст виявлених речових знахідок, відсутня характеристика поховальних споруд, поза й орієнтація кістяка тощо. Така ситуація зумовлює потребу ґрунтового перегляду всієї джерельної бази та створення нової доповненої й уточненої картини розвитку регіону в загальноєвропейському контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація – складова наукових досліджень відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і пов'язана з науковими темами відділу: «Культурно-історичні процеси в Західній Україні від первісної доби до раннього Середньовіччя» (номер державної реєстрації 0108U10873), «Українське Прикарпаття – культурний міст між Причорноморським і Середньоєвропейським регіонами в пра- та протоісторичні часи» (номер державної реєстрації 0112U002066), «Етнокультурні контакти на пограниччі Східної і Центральної Європи від

найдавніших часів до середньовіччя» (номер державної реєстрації 0115U002459) та «Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (за археологічними документами)» (номер державної реєстрації 0118U003908).

Мета дисертації – з'ясувати особливості розвитку культури шнурової кераміки на території Верхнього Придністер'я.

Реалізація мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- проаналізувати історію вивчення пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї;
- з'ясувати походження та хронологію КШК у Верхньому Придністер'ї;
- схарактеризувати геоморфологічні особливості регіону та визначити специфічні топографічні особливості локалізації пам'яток КШК;
- систематизувати пам'ятки КШК у Верхньому Придністер'ї;
- проаналізувати матеріальну культуру спільнот КШК і виявити особливості їхнього розвитку в досліджуваному регіоні;
- встановити культурні зв'язки населення КШК з іншими культурами.

Об'єкт дослідження – культура шнурової кераміки Верхнього Подністер'я.

Предмет дослідження – особливості розвитку КШК досліджуваного регіону.

Географічні межі дослідження, у яких розглянуто пам'ятки КШК, охоплюють лісостепову смугу на українському Передкарпатті від витоків Дністра на заході до р. Бистриця на правому березі Дністра і до межиріччя Гнилої та Золотої Липи на лівому березі на сході, на півдні територія обмежена гірськими масивами Карпат, на півночі охоплює територію Розточчя. Адміністративно це територія Львівської та північної частини Івано-Франківської обл. Такі просторові межі зумовлені тим, що саме в цьому регіоні проживала частина спільнот КШК, які, як вважають

дослідники, ототожнюються з індоєвропейськими племенами. В основі аналізу – пам'ятки КШК із цієї території.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період появи перших пам'яток КШК на Передкарпатті, їхній подальший розвиток, що припадає на III тис. до н. е. (2900–2200 рр. до н. е.).

Методи дослідження. Під час написання дисертаційного дослідження застосовано принцип історизму, науковості, об'єктивності та системно-структурного аналізу до опрацювання джерел. Застосовано загальнонаукові (індукції та дедукції, аналізу й синтезу), спеціально-наукові (порівняльний, порівняльно-історичний, типологічний, хронологічний, проблемно-хронологічний та ін.) та міждисциплінарні (статистичний) методи дослідження. У роботі залучено результати радіовуглецевого датування досліджуваних пам'яток, а також більш ранніх і суміжних культур, які здійснили українські та закордонні дослідники давньої історії.

Джерельну базу дослідження формують матеріали вивчення пам'яток КШК, які проводили в Передкарпатті та суміжних регіонах Володимир Демитрикевич, Ярослав Пастернак, Маркіян Смішко, Тадеуш Сулімірський, Петро Завада, Ігор Свешніков, Володимир Баран, Володимир Цигилик, Лариса Крушельницька, Василь Рудий, Ян Махнік, Володимир Петегірич, Дмитро Павлів, Андрій Гавінський, Войцех Пастеркевіч та ін. Основна увага звернена на опрацювання музейних колекцій Львівського історичного музею, де зберігається основна частина матеріалів (Крилос, Колоколин, Комарно, Коропуж, Колпець, Кульчиці, Дашава, Лотатники, Баличі, Звенигород, Рокитне, Кошилівці, Остап'є), археологічних музеїв відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Березець, Болехівці, Кульчиці) та Львівського національного університету ім. І. Франка, фондів краєзнавчих шкільних музеїв. Частина цих матеріалів опублікована і проаналізована в низці монографій та статей, однак переважно побіжно й загально, а деякі матеріали до сьогодні не опубліковані повністю.

Залучено архівні матеріали здебільша з археологічних досліджень, що перебувають у науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та музею археології Львівського національного університету ім. І. Франка.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

– комплексно досліджено старожитності III тис. до н. е., представлені пам'ятками культури шнурової кераміки на території Верхнього Придністер'я;

– здійснено топографічну характеристику розміщення пам'яток КШК із подальшою їхньою класифікацією та проведено розгорнутий аналіз досліджених пунктів;

– до наукового обігу введено матеріали з дослідження частини поховальних пам'яток, які до сьогодні не були опубліковані або опубліковані частково, а також цінний архівний матеріал, де детально описані артефакти з досліджень міжвоєнного часу, значна частина яких також неопублікована та на сьогодні повністю втрачена.

удосконалено:

– систематизацію рухомого матеріалу на якісно новому рівні із застосуванням уніфікованих типологічних схем для матеріалів КШК із території Південно-Східної Польщі. В окремих випадках виділено нові типи, що не мають відповідників у західних пам'ятках цієї культури;

– періодизацію пам'яток, розміщених на просторах Верхнього Придністер'я.

новий рівень розвитку отримали проблеми:

– походження та розвитку населення КШК на Передкарпатті, а також доведено їхню появу синхронно з найранішими спільнотами на території Європи та підтверджено їхнє тривале перебування в досліджуваному регіоні;

– контактів населення КШК Верхнього Придністер'я із синхронними культурами та доведено що носії КШК на ранніх етапах не вступало у взаємодію зі сусідніми культурами, а простежені контакти були епізодичними та не мали значного впливу на культурний образ регіону. Натомість на пізньому етапі відчувається неабиякий вплив із боку середньодніпровської культури.

Науково-практичне значення одержаних результатів. Зібраний і систематизований фактичний матеріал, основні положення та висновки можуть бути використані для написання узагальнюючих праць з історії та археології України, наукових і навчальних (підручників, посібників) робіт, а також застосовані в навчальному процесі для підготовки спеціальних лекцій та практичних курсів з археології у вищих навчальних закладах. Також напрацьований матеріал дисертаційного дослідження може стати основою при розробці експозиційних планів матеріальної та духовної культури населення КШК у музейній справі, пам'яткоохоронній діяльності та як важлива складова туристичних маршрутів історичними й археологічними пам'ятками Заходу України.

Особистий внесок здобувача. У ході написання дисертаційного дослідження зібрано й опрацьовано такі базові колекції з поховальних пам'яток КШК: Кульчиці, Рокитне, Болехівці, Березець, Крилос, Колпець та інші, на основі чого по-новому інтерпретовані вже відомі в науковому середовищі матеріали, зроблені окремі узагальнення та висновки. На цій основі виявлено специфічні риси й особливості формування та етапи розвитку культури шнурової кераміки в досліджуваному регіоні. Всі результати наукового дослідження одержано самостійно.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданнях відділу археології (2012, 2017, 2020). Основні положення дослідження викладені в доповідях, виголошених на VIII–XIII Міжнародних наукових конференціях «Археологія заходу України» (Львів, 2011–2016),

II Міжнародній науковій конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі» (Львів, 2011), науковій конференції «Культурно-історичне середовище Львова ХІХ–ХХ століття» (Львів, 2011) та на ХVІІІ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2019).

Публікації. Різні аспекти досліджуваної теми викладено в дев'яти публікаціях, сім з яких – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК МОН України («Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Археологічні дослідження Львівського університету», «Сіверщина в історії України»), одна – у закордонному («Spheres of Culture»), а також в одній колективній монографії.

Робота виконана у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом доктора історичних наук, професора, старшого наукового співробітника відділу археології Олександра Ситника.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, трьох додатків (135 ілюстрацій, 10 таблиць і каталогу пам'яток). Загальний обсяг дисертації – 504 с., із них 209 с. – основного тексту. Додатки подано на с. 280–504.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Археологічні дослідження

Вивченням пам'яток КШК на Передкарпатті дослідники займаються вже понад 150 років. За цей час відкрито значну кількість пам'яток (частину з яких досліджували розкопками), зібрано велику кількість матеріалів, що дають змогу схематично уявити зміну населення у III тис. до н. е., проте інтерес до історії КШК у любителів старовини й археологів то поживавлювався, то практично згасав. Загалом історію вивчення пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї можна розділити на чотири етапи.

1 етап. Початок і становлення археологічних досліджень (від 1860-х років до 1919 р.). Археологічними дослідженнями пам'яток КШК наприкінці XIX ст. цікавилися Теодор Земенцький [Ziemięcki 1887, s. 52–57; Janusz 1918, s. 216, 220], Ісидор Шараневич [Szaraniewicz 1900, s. 3–4], Готфрід Оссовський [Ossowski 1890, s. 36] та Володимир Деметрикевич [Demetrykiewicz 1897, s. 124–130]. Останній у 1896 р. розкопав три кургани в лісі Когутик поблизу с. Залужани (колись – с. Вацовичі) біля Дрогобича. Найцікавішим, за кількістю одержаної в ньому інформації, виявився курган заввишки 3,3 м і діаметром 24 м. У центрі насипу В. Деметрикевич заклав розкоп розмірами 3×3 м, від якого в південному напрямку відходила траншея завширшки 2 м. У насипі виявлено сліди вогнищ, уламки глиняних посудин та виготовлені з кременю ніж і сокиру. Як зазначав дослідник, фрагменти посуду орнаментовані «так званим шнуровим орнаментом, який видається, нанесений на мокру глину перед випалом посудин» [Demetrykiewicz 1897, s. 126]. Розкопані в Залужанах кургани В. Деметрикевич зараховував до неолітичної доби [Demetrykiewicz 1897, s. 134].

На території сучасної Мостищини в 1989 р. Г. Оссовський оглянув великий курганий могильник, який складався із 20-ти насипів, розміщених в

ур. Під сімома сестрами в північно-західній околиці с. Баличі. Особливість цього могильника полягала в тому, що висота 13-ти курганів становила 7–8 м, а діаметр – понад 30 м [Трибала–Завісяк та ін. 2018, с. 21].

На початку ХХ ст. поховальними пам'ятками КШК у Верхньому Придністер'ї займався полковник Альфред Кіццоля, який у 1901 р. повторно оглянув курганний могильник неподалік с. Баличі Мостиського р-ну [Пастернак 1933, с. 70]. Наступного року за дорученням Грона консерваторів Галичини полковник розпочав дослідження, розкопавши 13 насипів (найбільша кількість досліджених курганів на першому етапі досліджень). У похованнях виявлено значну кількість кераміки, крем'яних і кам'яних виробів [Chizzola 1903, s. 141–149]. Проте результати досліджень А. Кіццоли мають певні недоліки, на які вказує Я. Пастернак: *«Справоздання з розкопок коротке й неповне, бо подано опис тільки восьми могил, і то не по гробам, а по родам нахідок: камінь, бронза, кераміка»* [Пастернак 1933, с. 70]. Окрім могильника в Баличах, А. Кіццоля 1907 р. проводив розкопки курганного могильника біля с. Брониця Дрогобицького р-ну [Бандрівський, Данчин 1995, с. 7].

Під час Першої світової війни вивченням поховальних пам'яток у регіоні займався угорський археолог М. Рошка. Зокрема, він розкопав два насипи поблизу сіл Болехівці та Стебник Дрогобицького р-ну [Roska 1919, s. 27–29]. Досліджені насипи спричиняють дискусії серед науковців, оскільки не зрозуміло, чи вони є похованнями, чи належать до своєрідного типу поселень на штучних підвищеннях [Сवेशніков 1974, с. 29; Machnik, 1961, s. 209–218].

Отже, проведені археологічні роботи від 1860-х до 1919 р. характеризуються початком перших цілеспрямованих археологічних досліджень та першими джерелознавчими публікаціями здобутих матеріалів. Простежується поступове зростання виявлених і досліджених пам'яток.

II етап. Міжвоєнний період (1920–1939). На деякий час Перша світова війна призупинила проведення археологічних студій на Заході України. Проте в міжвоєнне двадцятиліття у Львові значно збільшився обсяг польових досліджень та розвідок у сфері археологічної науки, зокрема і щодо вивчення пам'яток КШК. Тоді вчені не тільки публікували розкопані матеріали, а й здійснили спроби реконструкції складних етнічних процесів, які відбувалися у кінці енеоліту та на початку доби бронзи в Передкарпатті [Войтович 2012, с. 274–282].

Пошвавлення археологічних досліджень пам'яток КШК пов'язане також із відкриттям у Львівському університеті кафедри доісторичної археології, чи «кафедри праісторії», зі спеціальним оглядом праісторії польських земель, яку очолив у 1921 р. молодий професор Леон Козловський. Окрім нього, на кафедрі в різний час працювали Ян Брик, Тадеуш Сулімірський, Маркіян Смішко й ін. [Білас 2004, с. 72; Булик 2018, с. 431].

Серед працівників кафедри вагомий внесок у дослідження поховальних пам'яток КШК зробив Т. Сулімірський, який відзначався різноплановістю наукових досліджень. У 1929 р. він отримав диплом доктора філософії, а в 1931 р. габілітувався на основі праці про висоцьку культуру й обійняв посаду приват-доцента кафедри [Чопек 2006, с. 98]. Цього ж року розпочалися його польові роботи з вивчення поховальних пам'яток регіону доби енеоліту–бронзи. Він дослідив три (із шести) курганних насипи біля с. Серники Перемишлянського р-ну [Sulimirski 1935, s. 22].

У 1932 р. Т. Сулімірський дослідив два кургани на громадській толоці біля с. Велика Озимина Самбірського р-ну [Кобільник, 1933 с. 32; Sulimirski, 1935, s. 22], один курган середніх розмірів біля смт Стебник Дрогобицького р-ну, де виявив залишки вогнищ і фрагменти кераміки [Sulimirski 1968, р. 138].

Наступного року польові роботи польський дослідник зосередив на курганних могильниках біля с. Рокитне Яворівського р-ну (ур. Гринівка–Зелений Горб), що складався із 16-ти насипів, та біля с. Стратин Рогатинського р-ну (ліс Пісочна). На останньому Т. Сулімірський розкопав два насипи із восьми [Sulimirski 1935, s. 22]. У двох досліджених могилах виявлено амфори «тюрінгського типу» [Махнік та ін. 2002, с. 496; Павлів, Петегірич 2015, с. 37–38]. За польовий сезон у Рокитному він розкопав шість насипів зазначеного могильника (рис. 51–52) [Sulimirski 1935, s. 22]. Під насипами виявлено скорчені трупопокладення зі супровідним інвентарем (кераміка, крем'яні вироби, бурштинова підвіска) [Sulimirski 1968, p. 144–146]. Важливо, що в кургані 1 знайдені крем'яні сокири та долото, притаманні для культури кулястих амфор (ККА) [Свешніков 1974, с. 43].

У 1935–1936 рр. Т. Сулімірський розкопав три кургани біля с. Поляна, шість поблизу с. Красів Миколаївського р-ну (рис. 50) [Махнік та ін. 2002, с. 484], один в околицях с. Стоянці Мостиського р-ну (рис. 30:1) [Sulimirski 1968, p. 129] та один біля с. Коропуж Городоцького р-ну (рис. 30:2). В останньому насипі дослідник виявив скорчений кістяк, посипаний червоною вохрою [Sulimirski 1968, p. 125–126].

Окрім вивчення нововідкритих курганних могильників, Т. Сулімірський займався дослідженням відомих ще з кінця ХІХ ст. пам'яток. Зокрема, 1934 р. розкопав два кургани поблизу с. Вікторів Галицького р-ну [Sulimirski 1935, s. 22]. Первісно могильник складався із 17-ти насипів. У 1878 р. і 1883 р. тут проведено аматорські розкопки, які привернули увагу до пам'ятки таких дослідників, як І. Шараневич та Т. Земенцький. Учені розкопали на могильнику ще 13 насипів [Janusz 1918, s. 220–221]. Згодом Т. Сулімірський повторно дослідив один із насипів, які він розкопав [Machnik 1960, s. 69, 70].

Наступного року Т. Сулімірський здійснив поїздку до с. Баличі, де склав ситуаційний план могильника, який дослідив А. Кіццоля, вказавши на

неточності у плані останнього, й описав стан збереження насипів із помітними слідами попередніх розкопок [Трибала–Завісляк та ін. 2018, с. 24; Sulimirski 1968, р. 122].

До цієї категорії пам'яток варто зарахувати й великий курганний могильник поблизу с. Комарів (Галицький р-н) і Колоколин (Рогатинський р-н) Івано-Франківської обл. Перші 4 кургани могильника в Комарові, що складався із 65-ти різночасових насипів, розкопав 1886 р. Т. Земенцький [Janusz 1918, s. 216]. Подальші дослідження могильника Тадеуш Сулімірський розпочав спільно з директором Покутського музею у Станіславові Юзефом Грабовським [Sulimirski 1935, s. 22]. Упродовж 1934–1936 рр. вони розкопали 25 насипів, які залишило населення КШК (рис. 55–56). У насипах виявлено глиняний посуд, кам'яні та крем'яні вироби [Sulimirski 1968, р. 105–119].

У 1935 р. для обстеження двох частково зруйнованих тілопокладних поховань Т. Сулімірський виїхав до Колоколина. Тоді ж місцеві жителі передали йому бронзові речі, виявлені на іншому могильнику в околицях цього села. До нього входило сім насипів. Вони розміщувалися на невисокому підвищенні з обох боків дороги на Букачівці, що ділила могильник на дві частини (рис. 27:2). Саме звідси розпочав дослідження Т. Сулімірський. Досліджуючи один із насипів, він виявив багате впускне поховання липицької культури [Махнік та ін. 2002, с. 497]. Отримані результати привернули увагу до пам'ятки іншого співробітника «кафедри праісторії» – М. Смішка, який у цей час працював на посаді старшого асистента [Білас 2005, с. 85]. 1935 р. М. Смішко розкопав ще шість насипів у Колоколіні. У результаті проведених досліджень Т. Сулімірського та М. Смішка зафіксовано сліди різних захоронень – трупопокладення і трупопалення, а також виявлено супровідний інвентар, який складався із глиняного посуду, кам'яних та крем'яних виробів [Sulimirski 1968, р. 141–142].

Близько 1930 р. любителі старовини розкопали курган біля с. Вишнів на Рогатинщині, що розміщувався у лісі неподалік села. Під насипом виявлено скорчений кістяк, орієнтований головою на схід, поряд з яким виявлено крем'яні вістря спису та наконечники стріл [Крушельницька 2013, с. 199–200; Павлів, Петегирич 2015, с. 28, 35, 37, рис. 10:7]. Як дізнаємося із листа Ярослава Пастернака до Михайла Пасічника, із виявленим під час розкопок матеріалом пов'язане непорозуміння, оскільки *«його взяв на переховання місцевий учитель-українець, але від нього майже насильно відобрав його інспектор поляк та віддав його до польського музею в Рогатині»* [Крушельницька 2013, с. 199–200].

Позитивно впливала на вивчення давньої історії краю тісна співпраця окремих львівських дослідників із товариством «Бойківщина». Спільно з ним велися археологічні розвідки та розкопки. Найтісніше було налагоджено роботу з одним із засновників товариства – Володимиром Кобільником, який співпрацював із Тадеушем Сулімірським, Маркіяном Смішком та Ярославом Пастернаком [Бандрівський, Данчин 1995, с. 7].

У 1930-х роках на території Бойківщини з ініціативи та на кошти В. Кобільника проведено обстеження території та вибіркові розкопки деяких нововідкритих пам'яток. У 1932 р. В. Кобільник спільно з Т. Сулімірським провів розвідувальні роботи на території Бойківщини. У результаті досліджень відкрито невідомі курганні могильники поблизу сіл Болехівці (8 насипів), Биків (2 насипи), Брониця (4 насипи), Сіде (5 насипів) Дрогобицького р-ну та 2 насипи біля с. Дубляни Самбірського р-ну [Кобільник 1933, с. 32–33].

Окрім цього, 1932 р. Т. Сулімірський і М. Смішко провели польові дослідження в ур. Колпецька Діброва, що біля с. Колпець Дрогобицького р-ну. Курганний могильник, який складався із 10-ти насипів, був розміщений на високому березі р. Тисмениця (рис. 28:1) [Sulimirski 1968, р. 133–135]. У восьми досліджених насипах виявлено скорчені кістяки, посипані червоною

вохрою, із керамікою, орнаментованою відбитками шнура [Смішко 1933, с. 2; Śmiszko 1933, s. 24]. Варто згадати, що роботи проведені за підтримки воєводського фонду для безробітних у Львові [Булик 2018, с. 436].

Ще одна пам'ятка, досліджена з ініціативи товариства «Бойківщина», розміщена в ур. Могилки поблизу с. Кульчиці Самбірського р-ну. Вивчення могильника, який складався з 19-ти насипів, розпочав 1932 р. Т. Сулімірський, розкопавши 1 курган [Кобільник 2005, с. 250; Śmiszko 1933, s. 24]. Наступного року В. Кобільник, Т. Сулімірський та М. Смішко дослідили ще два насипи (рис. 41–42) [Sulimirski, 1968, p. 136–137].

Значний внесок у дослідження поховальних пам'яток КШК на Передкарпатті зробив Я. Пастернак. У 1934 р. він провів розкопки частково зруйнованого земляними роботами кургану поблизу с. Дусанів (Перемишлянський р-н) в ур. Курган [Пастернак 1936, с. 176; Коваль, Миронюк 2006, с. 28–29]. Досліджений курган мав діаметр 15 м. Інвентар поховання складався з уламка бурштинової підвіски у вигляді диска з отвором у центрі [Сवेशніков 1974, с. 61].

Наступного року Я. Пастернак здійснив дослідження двох курганів у с. Підгороддя на Рогатинщині. Під насипами курганів виявлено скелети небіжчиків, посипані вохрою, максимальна кількість якої сконцентрована на головах. Таке спостереження наштовхнуло дослідника на думку, що *«вона могла бути дана покійникові в могилу, щоб надати йому фарби живого тіла або для татуювання на тому світі при різних культово-магічних обрядах в потойбічному містичному житті»* [Пастернак 1978, с. 70].

Я. Пастернак, як і Т. Сулімірський та М. Смішко, підтримував тісні контакти з товариством «Бойківщина». На запрошення В. Кобільника та кошти товариства для поповнення колекції археологічного відділу музею «Бойківщина» Я. Пастернак у липні 1933 р. розкопав поховання КШК в ур. Могилки у Кульчицях [Пастернак 1978, с. 70; Sulimirski 1935, s. 22; Білас 2002, с. 168]. Під насипом біля покійника дослідник виявив доволі багатий

супровідний інвентар: крем'яний ніж, орнаментовану відтисками шнура глиняну посудину та фрагмент амфори [Пастернак 1936, с. 1–3]. Дослідження в Кульчицях Я. Пастернак проводив не вперше – ще рік перед тим він дослідив два курганні насипи в ур. Війтова Гора. Курганний могильник у цьому урочищі складався із шести насипів діаметром до 9 м і висотою до 1 м. Під час розкопок археолог встановив, що в курганах розміщувалося по одному трупопокладенню. Біля захоронених виявлено дрібні крем'яні вироби та глиняний посуд [Пастернак 1936, с. 1–3].

На початку другої половини 1930-х років Я. Пастернак досліджував останні пам'ятки КШК у своїй польовій практиці. 1935–1936 рр. науковець плідно працював у Крилосі біля Галича. Зокрема, 1935 р. він провів розкопки підкурганного кремаційного поховання у лісі поблизу села в ур. Глина. Під насипом виявлено фрагменти кераміки, оздоблені відбитками шнура, та мідну спіральну підвіску [Sulimirski 1968, р. 135]. На жаль, документації і матеріалів із розкопок не збереглося [Крушельницька та ін. 1982, с. 10].

Інший досліджений курганний могильник перебував в ур. Діброва поблизу Крилоса. Я. Пастернак працював тут упродовж 1935–1936 рр. Під дослідженням у 1935 р. насипом виявлено кістяк, посипаний червоною вохрою [Pasternak 1936, s. 131–132]. Наступного року археолог розкопав великий насип, який місцеві жителі прозвали «Настасиною могилою». Діаметр кургану становив 30 м, а висота – 3,5 м [Pasternak 1937, s. 109; Бандрівський 2006, с. 22]. Центральне поховання розміщувалося у південній частині насипу, де покійник лежав на дерев'яному настилі [Sulimirski 1968, р. 135]. Колекція виявленого рухомого матеріалу доволі велика: мідна гривня, два олов'яні спіральні кільця, діоритова просвердлена сокира, крем'яна прямокутна в перетині сокира, три наконечники до стріл і глиняний кубок [Pasternak 1937, s. 109]. Як зазначають І. Коваль та І. Миронюк: *«Археологічні пошуки пам'яток бронзового віку в історичних околицях Галича у 1936 році, особливо розкопки “Настусиної могили” в Крилосі,*

остаточно вневнили Я. Пастернака, що населення Подністрів'я відчувало відчутних впливів з боку багатой на природні мінерали, а також на метали першої необхідності (мідь, оливо) Трансільванії» [Коваль, Миронюк 2006, с. 49].

Польові дослідження поховальних пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї Я. Пастернак закінчив 1936 р. після розкопок двох насипів поблизу Комарного [Пастернак 1978, с. 72]. Причиною досліджень у Комарному стали знахідки, виявлені навесні того ж року під час прогулянки містечком курсантів під керівництвом інженера Струка. Курсанти помітили обвал у насипі, в якому натрапили на глиняну урну з кістками та дві кам'яні сокири. Знахідки передали до музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). За декілька тижнів у містечко прибув Я. Пастернак і розпочав дослідження двох насипів в ур. Діброва [Пастернак 1987, с. 40]. У першому в ямі виявив скорчений на боку кістяк, біля якого лежала глиняна амфора, діабазовий топорець, прямокутна в перетині крем'яна сокира, крем'яний скребок і кістяне шило [Пастернак 1987, с. 44]. Крім них, як дізнаємося з переліку археологічних знахідок, переданих до музею НТШ у 1933–1936 рр., у насипі виявлено фрагменти двох людських черепів [Пастернак 1937, с. 255].

Під насипом другого кургану дослідник виявив овальну яму, завглибшки 1,5 м, а в її заповненні знайшов кальциновані людські кістки, уламки глиняного посуду й залишки вогнища. Безпосередньо в насипі – дві невеликі розбиті глиняні посудини. Згодом Я. Пастернак обидві розкопані могили датував початком доби бронзи [Пастернак 1987, с. 45].

Отже, підсумовуючи результати проведених археологічних досліджень пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї у міжвоєнний період, можна відзначити такі особливості:

– у міжвоєнний період неабияк зросла активність польових досліджень. Значна частина розкопаних пам'яток до сьогодні залишається основною (Кульчиці, Колпець, Коропуж, Комарів, Колоколин та ін.);

– всі роботи велися на поховальних пам'ятках;

– проведені дослідження здійснювали працівники Львівського університету, НТШ і товариства «Бойківщина»;

– проваджено швидко публікацію результатів досліджень, здійснено перші синтетичні узагальнення, висунуто наукові концепції.

III етап. Радянський період (1945–1990). Після тривалої перерви, спричиненої подіями Другої світової війни, археологічні дослідження пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї у післявоєнний час продовжилися. Уже в 1946 р. розпочала роботи Верхньодністрянська розвідувальна експедиція, яка обстежувала берег Дністра смугою в 110 км і шириною 1–2 км у верхній течії річки від с. Спас Старосамбірського р-ну до м. Розділ Миколаївського р-ну [Смішко 1949, с. 254]. До складу експедиції увійшли: Маркіян Смішко (керівник експедиції), Олена Бійовська, Ігор Свешніков, Олександр Фенін [Ситник 2007, с. 263]. У процесі її роботи обстежено та відкрито 11 різночасових пам'яток, частина з яких була відома ще до війни. Зокрема, учасники оглянули курганний могильник КШК, розміщений на громадській толоці біля с. Кульчиці [Смішко 1949, с. 255]. Серед 16-ти сильно знівельованих насипів експедиція виділила 4 кургани, які досліджувались у міжвоєнний період. Окрім цього, зафіксовано один великий насип на городах поблизу лівого берега Дністра біля с. Розвадів та один сильно знівельований курган в ур. На могилках неподалік с. Рудники Миколаївського р-ну. На останньому зібрано два крем'яні відщепи [Смішко 1949, с. 256]. Варто згадати, що з цього урочища походить і крем'яний серп, який наприкінці 1920-х років був переданий до музею НТШ [Полянський 1928, с. 27].

Перші археологічні розкопки пам'яток КШК у післявоєнний час розпочалися 1949 р. на курганному могильнику в Кульчицях. Дослідження

проведені під керівництвом Петра Завади [Завада 1949, арк. 1–25]. Вивчено п'ять курганів, де, крім керамічного посуду, іншого рухомого матеріалу не виявлено (рис. 43) [Ситник 2007, с. 272]. Згодом, у 1969, 1971, 1972 рр., дослідження могильника продовжив І. Свешніков (рис. 44–48). Він розкопав ще чотири насипи, у яких виявив глиняний посуд, крем'яні та кам'яні вироби [Свешніков 1970, арк. 1–6; 1972, арк. 1а–7].

У 50-х роках ХХ ст. археологічні дослідження краю продовжилися. Неподалік від Львова в 1953 р. виявлено курганний могильник в ур. Зуб поблизу с. Шоломия Пустомитівського р-ну, що складався із трьох насипів діаметром до 20 м і заввишки до 3 м [Свешніков 1976, с. 67; Махнік та ін. 2002, с. 485].

У 1956–1957 рр. на території Дрогобицького передгір'я діяла Прикарпатська археологічна експедиція під керівництвом К. Берняковича, метою якої було *«вивчення, розвідка і розкопки археологічних і середньовічних пам'яток східної частини Дрогобицької області, особливо вздовж течії р. Стрий та її басейну»* [Бернякович 1959, с. 29]. Під час робіт відкрито низку курганних могильників і середньовічних городищ. Проте найцікавішими виявилися дослідження, проведені на своєрідному типі поселень, розміщеному на штучних насипах у заплаві р. Ступниці біля с. Кавсько [Свешніков 1959, с. 24; Смішко 1959, с. 13]. На пам'ятці розкопано шість насипів [Литвиненко 1958, с. 158]. У насипах 1 і 2 виявлено зольні плями та вогнищеві ями, а також значну кількість речового матеріалу (рис. 23–24). На основі проведених робіт і порівняння їх із матеріалами інших пам'яток К. Бернякович зарахував *«поселення біля с. Кавсько до найбільш ранньої групи пам'яток культури шнурової кераміки Верхнього Подністров'я в порівнянні з такими пам'ятками, як Баличі, Коронуж, Комарно та ін.»* [Бернякович 1959, с. 40, 42].

Під час дослідження поселення пізнішого часу в ур. Підліски у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у 1961 р. Лариса

Крушельницька зафіксувала залишки сильно порушеного культурного шару поселення КШК [Крушельницька 1962, арк. 13]. Виявлений рухомий матеріал складався з уламків посуду, кам'яних і крем'яних виробів [Свешніков 1974, с. 28]. У тому ж селі в ур. Сулива за два роки після досліджень Лариси Крушельницької Володимир Баран дослідив ґрунтове трупопокладення дорослої людини у скорченому стані, біля якого виявлено глиняну амфору (рис. 87) [Баран 1963, с. 20; 1963а, арк. 23–24; 1963б, арк. 39–41]. Подібне ґрунтове поховання КШК дослідник виявив поблизу с. Дем'янів Галицького р-ну в 1962 р. (рис. 88:1) [Баран 1963, с. 32].

Вагомий вклад у дослідження пам'яток КШК та епішнурових пам'яток Передкарпаття і Західної Волині здійснив І. Свешніков [Свешніков 1958; 1959; 1962; 1966; 1974; 1995; Свешніков 1961; 1964; 1969; 1971; 1973; 1978; Swieszniow 1966; 1967; Voytovych 2015, s. 287–290]. Окрім розкопаних чотирьох насипів у Кульчицях, І. Свешніков виявив курган в ур. Заліски в околиці с. Мочеради Мостиського р-ну [Свешніков 1976, с. 57–58; Крушельницька та ін. 1982, с. 25]. У другій половині 1970-х років учений проводив спільні з Володимиром Козаком (співробітник Дрогобицького краєзнавчого музею) дворічні дослідження курганного могильника в ур. Могилки у с. Болехівці на Дрогобищині (рис. 31–40) [Свешніков 1978, с. 45–46; Свешніков, Козак 1976, с. 370; Свешніков и др. 1978, с. 385; Мацкевий, Козак 2009, с. 50, 57, 88]. У процесі досліджень розкопано 12 насипів могильника, серед яких вчений виділяє дві хронологічні групи – ранню та пізню. Рання представлена безінвентарними похованнями в ямах, перекритих дерев'яним накатом, залишками тризни та слідами вохри на дні. До пізньої входять три досліджені кургани із залишками складних дерев'яних конструкцій усередині поховальних ям [Свешніков 1978, с. 45–46].

У 1969 р. співробітники Львівської картинної галереї виявили на території школи с. Корчівка Жидачівського р-ну залишки поселення КШК, яке вдалося ідентифікувати за зібраними на поверхні крем'яними виробами

та кам'яними сокирами [Свешніков 1974, с. 28; 1976, с. 52; Крушельницька та ін. 1982, с. 17].

Виявлення пам'яток, що належать до КШК, продовжувалося у 1973–1974 рр. спільними роботами експедиції Львівського університету й Інституту суспільних наук, які проводили археологічні пошуки на території Львівської обл. Учасники експедиції до КШК зараховують три пам'ятки: два поселення поблизу сіл Затока й Карачинів Яворівського р-ну [Артюх, Мацкевой, Боднар 1975, с. 250–251, Крушельницька та ін. 1982, с. 23, 26] й один сильно знівельований оранкою курганний могильник поблизу с. Суховоля Городоцького р-ну. Під час обстеження могильника на поверхні зібрано уламки кераміки зі шнуровим орнаментом, крем'яні пластини, вістря до стріл та кам'яні сокири [Крушельницька та ін. 1982, с. 24].

У середині 1970-х років Іван Михальчишин виявив три поселення в околиці с. Нижанковичі й одне неподалік с. Підмостичі Старосамбірського р-ну. Специфічна ознака всіх – розміщення на першій надзаплавній терасі р. Вигор (В'яр) [Крушельницька та ін. 1982, с. 19].

У 1976 р. Віталій Конопля та Леонід Мацкевий здійснили обстеження зруйнованого могильника в ур. Могилки біля с. Раделичі Миколаївського р-ну [Артюх и др. 1977, с. 262; Мацкевий 1998, с. 30]. Тут, за інформацією місцевих жителів, ще в середині ХХ ст. були розміщені до 10 насипів діаметром 10–12 м, а на місці могильника місцевий краєзнавець зібрав цікаву колекцію свердлених кам'яних сокир, яку в середині 1990-х років опублікував В. Конопля [Конопля 1996, с. 28–34].

У результаті проведених розвідувальних досліджень Прикарпатського відділу Карпато-Волинської експедиції ІСН АН УРСР на території Городоцького р-ну в 1977 р. в ур. Луг біля с. Мшана на розвітреній дюні виявлено двошарову пам'ятку комарівської культури та КШК [Мацкевой, Адаменко, Артюх 1978, с. 356].

Вивчення регіону продовжалося у 1980-х роках. Проте в основному воно пов'язане з дослідженнями пам'яток інших епох або ж із проведенням рятівних досліджень. Зокрема, 1981 р. у результаті досліджень поселення ранньослов'янського часу, В. Цигилик неподалік с. Березець виявив два ґрунтових поховання КШК (рис. 85–86) [Цигилик 1982, арк. 22–24]. У 1986 р. Прикарпатська експедиція ІСН АН УРСР на чолі з Л. Мацкевим проводила дослідження багаточислової пам'ятки Жидачів 1 на площі 100 м², де виявлено фрагменти керамічного посуду та крем'яні вироби КШК [Мацкевой 1987, арк. 4, 23–24, 33, рис. 26:5]. Та ж експедиція наступного року здійснила повторне обстеження на місці відомого поселення і курганного могильника КШК поблизу с. Кавське (рис. 22). У двох закладених шурфах 1×1 м виявлено крем'яні вироби й уламки ліпної кераміки КШК, а також матеріал періоду мезоліту [Александровський, Мацкевой 1991, с. 8; Мацкевой 1988, арк. 22].

Упродовж 1980-х років для вивчення городища княжої доби в околиці с. Стільсько Миколаївського р-ну Орест Корчинський та Володимир Шишак проводили обстеження навколишніх територій [Махнік та ін. 2002, с. 485]. У результаті робіт виявлено п'ять груп курганів, розміщених в околиці сіл Стільсько й Ілів. Один із курганів групи 3 у 1988 р. В. Шишак перерізав розвідковою траншеєю розмірами 1×19 м. Проте жодного матеріалу в ньому не виявлено (ймовірно, через частковість досліджень) [Шишак 1989, арк. 69–75].

Отже, період від другої половини 1940-х років до 1990 р. відзначається подальшим проведенням археологічних досліджень переважно поховальних пам'яток. Відбувається виявлення невідомих досі поодиноких курганів та їхніх груп, а також декількох поселень.

IV етап. Сучасний період (1991–2020). Вивчення пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї передовсім пов'язане з діяльністю Українсько-польської археологічної експедиції, створеної 1992 р. [Цигилик 1993, с. 87;

Machnik 1998, s. 16; Machnik et al. 2000, s. 185]. Українсько-польська археологічна експедиція – проєкт Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України й Інституту археології і етнології ПАН, *«завданням якої є виявлення нових, а також уточнення місць розташування, з'ясування стану збереження вже відомих археологічних пам'яток, а за можливості і проведення археологічних розкопок»* [Грибович та ін. 1996, с. 13]. З української сторони у проєкті на початковому етапі брали участь Володимир Цигилик (керівник), Роман Грибович, Віра Гупало, Володимир Петегірич, Леонід Мацкевий та Ігор Свешніков, із польської – Ян Махнік (керівник), Кристоф Туня, Ян Ганчарські, Ева Сосновська [Сушуток, Machnik 1994, s. 205]. Спільні українсько-польські археологічні дослідження тривали понад 20 років. За цей час обстежено значну територію межиріччя Сяну та Дністра з метою фіксації границь деяких прадавніх культур [Махнік, Павлів, Петегірич 2014, с. 53–54].

Упродовж 1992–1997 рр. діяльність Українсько-польської археологічної експедиції зосереджувалася в басейні р. Стривігор. Обстеження проводились від м. Хирів Старосамбірського р-ну до с. Бісковичі Самбірського р-ну Львівської обл. на ділянці завдовжки 25 км і завширшки в 1 км. Тут виявлено 27 різночасових археологічних пам'яток, із яких на пам'ятках Чаплі 2, Чаплі 4, Іванів 1 виявлено матеріал КШК [Machnik et al. 2006, p. 122].

Окрім проведення планомірного обстеження території Передкарпаття, учасники Українсько-польської археологічної експедиції стаціонарно досліджували декілька насипів курганних могильників КШК, що руйнуються. Зокрема, 1996 р. проведено дослідження на курганному могильнику в ур. Верхи поблизу с. Сіде Самбірського р-ну (рис. 17–21) [Цигилик 1997, арк. 1–8; Цигилик та ін. 1999, с. 191–192; Павлів, Петегірич, Принада 2004, с. 48; Machnik et al. 2000, s. 189]. Вивчення курганних насипів біля села розпочалося під час обстежень попередніх років, а на майбутнє

прийнято рішення провести в цій місцевості рятівні дослідження [Грибович та ін. 1996, с. 15]. У цьому урочищі розкопано насип під номером 3. Як виявилось у процесі аналізу, курган – це природне підвищення терену, проте в закладеному розкопі виявлено залишки поселення ранньої групи населення КШК та досліджено більш пізні поховання цієї ж спільноти. Вагомим досягненням стало одержання ранньої дати перебування племен КШК на наших теренах, що збігається із найбільш ранніми датами існування цієї культури на території Європи [Machnik, Sosnowska, Cyhłyk 1997, s. 3–22], а також стверджено перебування у цій же місцевості населення культури лійчастого посуду [Цигилик та ін. 1999, с. 191].

У 2000–2001 рр. здійснено стаціонарні та розвідкові дослідження на теренах Дрогобицького передгір'я, де виявлено 12 курганных некрополів, що налічують близько 100 насипів, а в межиріччі Вишні й Дністра виявлено 315 курганів [Павлів, Петегирич 2002, с. 55–56]. Стаціонарні роботи проведено на курганному могильнику біля с. Нижні Гаї Дрогобицького р-ну (рис. 10–11). Тут виявлено сім груп курганных насипів. Упродовж двох років розкопано три найбільшої групи курганів (17 насипів) в ур. Могилки, які інтенсивно піддавалися руйнуванню (кургани 7, 8, 10). Цікавим результатом досліджень став факт захоронення під одним курганом дитячих поховань, посипаних червоною вохрою та шматками вугілля [Павлів, Петегирич 2004, с. 36; Павлів, Петегирич, Принада 2004, с. 57–62; Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 9–131].

Також Українсько-польська археологічна експедиція проводила стаціонарні дослідження неподалік сіл Биків та Глинне на Дрогобищині в ур. Бігіївка [Павлів, Петегирич 2004, с. 36]. Варто згадати, що про наявність насипів у цій місцевості свідчив В. Кобільник ще 1933 р. [Кобільник 1933, с. 33; 2005, с. 248; Szorek et al. 2016, s. 14–15]. Повторно місцевість оглянули учасники експедиції, а вже 1998–1999 рр. розпочалися стаціонарні дослідження кургану 1 [Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006b, s. 147–148]. Під

насипом виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду КШК, а також досліджено поховання у ямі, обкладеній дерев'яними колодами [Павлів, Петегрич, Принада 2004, с. 49, 51–52; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c, s. 196–221]. Згодом дослідження в околиці с. Биків продовжувалися. Зокрема, у 2002 р. розпочали роботи на іншій пам'ятці в ур. Коло Фігури (рис. 29). Тут розкопано курган 1, що належить до символічних захоронень без поховання померлого – кенотафа. Крім цього, під насипом кургану зафіксовано фрагменти керамічного посуду, що належить кільком посудинам різної величини [Czopek et al. 2016, s. 28–30, 100–105]. Наступного року дослідження зосереджені на кургані 2, у наслідок чого виявлено два поховання межановицької культури, одне з яких споруджене в дерев'яній колоді, а під насипом кургану зафіксовано значну кількість рухомого матеріалу КШК і межановицької культури [Павлів, Петегрич 2004, с. 37; Czopek et al. 2016, s. 30–33; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006b, s. 148].

У 2004–2006, 2009 рр. спільна Українсько-польська експедиція відновила роботи в ур. Бігіївка. Зокрема, під час досліджень розкопано курган 2 із його найближчим оточенням. Під насипом виявлено два поховання КШК, котрі датуються другою половиною III тис. до н. е. [Ситник та ін. 2010, с. 60–62; Czopek et al. 2016, s. 33–51; Machnik et al. 2009, s. 292–293].

Колосальну роботу з виявлення та фіксації курганних могильників проведено зусиллями українських і польських учених, оскільки у зв'язку з агресивними антропогенними чинниками щороку зникає значна кількість поховальних пам'яток, від яких часто не залишається жодного сліду. Впродовж 1997–2002 рр. (з української сторони в ній брали участь Д. Павлів, В. Петегрич та І. Принада) проведено масштабні археологічні обстеження у кількох мікрорегіонах Львівської та Івано-Франківської обл. (рис. 2). Як наслідок, на відносно невеликих просторах відкрито понад 1 000 досі невідомих курганних насипів [Павлів, Петегрич, Принада 2004, с. 42], що є

одним із найбільших скупчень у Центральній Європі [Павлів, Петегірич 2004, с. 36]. Зокрема, у двох регіонах Подільської височини – рогатинському Опіллі та Стільсько-Бібрському горбогір'ї – відкрито 407 стародавніх курганів, розміщених поблизу сіл Давидів, Підтемне, Шоломия Пустомитівського р-ну, Красів, Раковець, Поляна, Бродки, Стільсько, Ілів, Крупсько, міста Розділ Миколаївського р-ну, Борусів, Бориничі Жидачівського р-ну Львівської обл., сіл Колоколин, Вишків, Григорів, Загір'я, Заланів, Мельна, Підбір'я, Підмихайлівці, Черче, Фрага Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. [Махнік та ін. 2002, с. 501–502].

Значне досягнення останніх років – відкриття 429 курганних насипів у межиріччі Вишні та Стривігору, оскільки обстежений регіон ще недавно був одним із маловивчених. Курганні могили виявлені біля сіл Баличі, Биків, Боратичі, Боляновичі, Йорданівка, Крукеничі, Мочеради, Чишки, Хатки Мостиського р-ну, Верхівці, Викоти, Рогізно Самбірського р-ну, Комарович, Конів, Лютовиська, Надиби, Нижня Вовча, Ракова, Скелівка, Сусідовичі Старосамбірського р-ну [Махнік, Павлів, Петегірич 2009, с. 211–212]. Наприкінці першого та початку другого десятиліття нового століття виявлення досі невідомих курганних некрополів триває [Махнік, Павлів, Петегірич 2009, с. 66–68; 2010, с. 63–65; 2013, с. 52–54; Павлів, Петегірич 2011, с. 65; Machnik et al. 2008, s. 230].

Отже, карта розміщення курганних могильників завдяки роботам останнього двадцятиліття, проведеним на Передкарпатті, доповнилася досі невідомими пам'ятками. Проте треба зауважити, що обстеження не дають точної відповіді щодо культурної належності виявлених могильників. Оскільки тільки стаціонарні, методично оформлені дослідження здатні вирішити таке питання.

Окрім Українсько-польської археологічної експедиції, на сучасному етапі дослідженням пам'яток КШК займаються й інші фахівців, серед яких потрібно згадати археологів Львівського університету. Зокрема, 1995 р.

розвідковий загін археологічної експедиції Львівського державного університету ім. І. Франка, яку очолили Роман Чайка та Павло Довгань, провів обстеження декількох районів Львівської обл., завдяки чому виявлено нові поселення. У Миколаївському р-ні біля с. Колодруби у стінці меліоративних траншей зафіксовано культурні нашарування двошарової пам'ятки, при чому нижні шари пов'язані із залишками поселення КШК [Чайка, Довгань 1996, с. 80; Мацкевий, Козак 2009, с. 97].

Того ж року Р. Чайка та П. Довгань провели рятівні дослідження одного із трьох курганів в ур. Могила поблизу с. Лотатники Стрийського р-ну, які постійно піддаються розорюванню [Чайка, Довгань 1996, с. 82]. Курганний могильник поблизу села відомий ще від початку 1930-х років, коли учні землеробської школи неметодично розкопали два насипи цієї пам'ятки [Sulimirski 1968, р. 137]. Досліджений курган діаметром близько 20 м та висотою до 0,7 м. У результаті розкопок встановлено, що центральну частину кургану зруйнував зонд скарбошукачів. Самого ж поховання, на жаль, не вдалося зафіксувати, а серед рухомого матеріалу на рівні стародавнього горизонту виявлено тільки декілька уламків кераміки КШК [Чайка, Довгань 1996, с. 82].

У 1998 р. Я. Погоральський виявив курганний могильник у лісі між селами Баличі, Новосілки та Шегині Мостиського р-ну, розміщений на вершині пагорбів [Погоральський 2002, с. 379–378]. Повторно дослідник обстежив могильник у 2003 р., після чого з'ясовано, що до його складу входило 30 насипів різної величини. Виявлену пам'ятку Я. Погоральський пов'язує із населенням КШК [Погоральський 2002, с. 379; 2006, с. 267].

У 2000–2001 рр. під час досліджень пізньосередньовічного монастиря Воздвиження Чесного Хреста поблизу с. Йосиповичі Стрийського р-ну археологічна експедиція НДЛ-81 Львівського національного університету ім. І. Франка на чолі з В. Рудим здійснила обстеження навколишньої місцевості. Як наслідок виявлено скупчення курганів поблизу

пізньосередньовічної пам'ятки. На одному з них проведено зачистку скарбушацької ями, у якій віднайдено залишки вогнища, керамічний посуд і крем'яні вироби КШК. Та ж експедиція в ур. Корчунок в околицях смт Дашави відкрила залишки поселення цієї культури [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18–20, рис. 1–8].

Від 1990-х років здійснюються відкриття окремих курганів на території центральної частини Львова. Зокрема, Олександр Овчинніков виявив декілька курганів, що могли входити до однієї курганної групи. Один із насипів незначних розмірів розміщений у північній частині Парку ім. І. Франка. Інший, дещо більший, курган перебуває у подвір'ї одного з будинків по вул. Кольберга [Овчинніков 1994, с. 16]. Зазначу, що в південно-західній частині цього ж парку раніше був виявлений також курганний насип [Махнік та ін. 2002, с. 485; Овчинніков 1994, с. 16]. Нещодавно Артем Гошціцький відкрив на території Ботанічного парку Львівського національного університету ім. І. Франка на вул. Кирила і Мефодія, 4, курган у доброму стані збереження, розташований на терасі одного з пагорбів Львівського плато [Гошціцький 2013, с. 223].

Отже, в історії вивчення пам'яток КШК Верхнього Придністер'я виділено чотири етапи: 1) початок і становлення археологічних досліджень від 1860-х років до 1919 р.; 2) міжвоєнний час (1920–1939); 3) радянський період (1945–1990); 4) сучасний етап (1991–2019).

У першому періоді археологічні дослідження пам'яток проводили найчастіше місцеві краєзнавці-аматори. У наступному за короткий час здійснено планомірні цілеспрямовані археологічні розкопки й обстеження території Передкарпаття. Отримані результати були опубліковані, крім того, виведено перші узагальнення та запропоновано наукові концепції щодо історії населення КШК. Для радянського періоду притаманне проведення значної кількості розвідувальних робіт, однак систематичні археологічні розкопки проводилися нечасто і були пов'язані із дослідженням пам'яток

інших епох. Винятком у цей період стала діяльність І. Свешнікова, зокрема його студії над пам'ятками КШК у Кульчицях та Болехівцях. На сучасному етапі треба відзначити колосальну роботу, проведену впродовж понад 20-ти років спільною Українсько-польською археологічною експедицією, яка, крім досліджень декількох курганних пам'яток КШК, виявила одне з найбільших у Центральній Європі скупчень курганних могильників, значна частина яких, без сумніву, належить КШК.

1. 2. Огляд історіографії

Перші дослідження з вивчення КШК на Передкарпатті вийшли друком у міжвоєнний період. Тут можна виділити роботу Л. Козловського, який безпосередньо не проводив польових досліджень пам'яток КШК, але у працях аналізував стан вивчення та головні проблеми цієї культури. Зокрема, у праці «*Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*» дослідник припускає, що в кінці енеоліту простори Польщі й України були густо заселені землеробськими та скотарськими племенами – носіями культури мальованої кераміки (так тоді називали трипільську), общинами, що залишили після себе кургани зі скорченими захороненнями, кам'яними бойовими сокирами й керамікою, декорованою відбитками шнура (тобто КШК); мегалітичних скриньових гробів – культури кулястих амфор та ін. Згодом відбулися зміни клімату (максимально висока температура при незначній кількості опадів), які призвели до переселення у східному напрямку людності культури мальованої кераміки, а за нею й інших спільнот [Kozłowski 1928, s. 21, 35]. Такі кліматичні умови, на думку вченого, зумовили те, що на початку доби бронзи терени Південно-Східної Польщі та Західної України перетворилися на безлюдну пустку. Л. Козловський припускав, що свідком попередньої епохи залишився курганний могильник у Баличах, населення якого не переселилося на схід [Kozłowski 1928, s. 37–38].

Згодом відкриття і подальші дослідження пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї сприяли уточненню та конкретизації поглядів дослідників щодо історії заселення краю у добу бронзи. Зокрема, Л. Козловський у кінці 1930-х років розглядав ці простори вже не як безлюдну пустку, а територію, заселену кочовими племенами з Центральної Європи (Тюрінгії). Цими племенами наприкінці енеоліту і є населення КШК, що з плином часу все більше просувалося на схід – аж до Причорноморських степів. На Причорномор'ї, як вважає дослідник, під впливом місцевих культур утворився окремий центр КШК, для якого притаманні підкурганні захоронення, посипані червоною вохрою.

На основі тогочасних даних про поховання, що були вкриті червоною вохрою (зокрема в Коропужі), Л. Козловський виділив дві фази розвитку культури:

- рання, для якої властиві сильні впливи Заходу, що виявляється переважно в матеріальній культурі (глиняні амфори «тюрінгського типу»);
- пізня, яка формувалася під впливом Сходу, що найбільш чітко простежується у поховальному обряді (поховання посипані вохрою).

Хронологічно вчений розміщує час існування населення КШК на теренах Східної Галичини в межах четвертого періоду неоліту (2500–2000 до н. е.) та першого періоду доби бронзи (2000–1700 до н. е.), вважаючи його індоєвропейським населенням [Kozłowski 1939, s. 37–43].

Один із перших дослідників, який займається вивченням КШК на території Центральної Європи, – це Іван Борковський. Він у 1928 р. у Празі закінчує навчання та захищає докторат, присвячений походженню цієї культури. Однак праця І. Борковського в силу певних обставин не була повністю опублікована [Романюк 2008, с. 450]. Проте свої погляди щодо генези цієї культури дослідник частково публікує у статті «Шнурова кераміка на Україні», у якій зазначає, що пам'ятки КШК тут автохтонні та випереджають у часі розміщені на території Тюрінгії. Водночас науковець

підтримує теорію східної генези виникнення КШК на території Європи [Борковський 1934, с. 3].

Детальніше розглядає проблему походження та подальшого розвитку КШК Т. Сулімірський, який розмістив праатьківщину «шнуровиків» на широкій території між Дніпром і Вартою. На відміну від попередніх науковців, він виділив декілька груп серед населення КШК, що проживало на землях Передкарпаття. Наприклад, більшість курганів у Галичині, які він дослідив, входить до масиву окремої групи – підкарпатських, зафіксованих від Кракова до Коломиї, що мають відчутний вплив як Заходу, так і Сходу. Крім цього, Т. Сулімірський виділив два хронологічних періоди існування підкарпатської групи курганів:

I – охоплює насипи доволі значних розмірів (20–30 м у діаметрі та висотою у 2–3 м), т. зв. «старших курганів». Часто в них трапляються амфори «тюрінгського типу».

II – насипи значно менших розмірів. У цей час зникають амфори «тюрінгського типу», натомість збільшується кількість металевих виробів, а також виявлено єгипетські фаянсові намистини (Колпець). Ознака підкарпатської групи курганів – відсутність поселень, що дослідник пояснює специфікою життя кочового скотарського населення. Подальшу долю цих спільнот Т. Сулімірський пов'язав із появою нових культур доби бронзи [Sulimirski 1957–1959, s. 226–231].

У наступній монографії Т. Сулімірського пам'яткам КШК приділено основну увагу. Зокрема, дослідник пам'ятки Передкарпаття об'єднав в окрему культуру підкарпатських курганів, у якій виділив чотири локальні групи: перемишльську, підкарпатську, львівсько-опільську та городенківську. Цінність цієї праці в тому, що науковець зібрав джерела від перших аматорських розкопок до археологічних досліджень післявоєнного десятиліття (Кульчиці, Кавсько), уклавши на той час один із найкращих каталогів пам'яток КШК на досліджених теренах, що до сьогодні

залишається актуальним та невід'ємним у вивченні цієї культури [Sulimirski 1968, p. 122–154].

У 1920–1930-х роках сформувалася значна джерельна база досліджених пам'яток КШК, що дало змогу науковцям висувати різні гіпотези про розвиток населення краю у кінці енеоліту – на початку доби бронзи. Не всі запропоновані твердження відкинуті з плином часу. Деякі, з окремими уточненнями, навпаки, стали добрим фундаментом для подальших досліджень. Ідея Т. Сулімірського про локальну культуру підкарпатських курганів у другій половині ХХ ст. здобуває визнання, зокрема І. Свєшнікова, внаслідок чого виділяє окрему підкарпатську КШК, яка об'єднувала більшість досліджених поховальних пам'яток на Передкарпатті.

Не оминає увагою проблеми, пов'язані з різними аспектами життя населення КШК, і Я. Пастернак. Результати, які вчений отримав під час археологічних досліджень ранньобронзових пам'яток, дозволили йому по-іншому глянути на історію заселення та розвиток теренів Східної Галичини в кінці енеоліту та на початку доби бронзи. Я. Пастернак висловлював сумніви щодо поглядів Л. Козловського про слабку заселеність цих земель у час доби бронзи в результаті зміни клімату. Натомість Я. Пастернак зауважував: *«Одначе в світлі нових дослідів справа заселення краю на початку тієї доби представляється багато краще»*, і доводив це на основі новодосліджених пам'яток [Пастернак 1933, с. 63–64].

Свої погляди щодо населення КШК Я. Пастернак опублікував у другій половині ХХ ст. Дослідник висунув припущення, що ці племена прийшли із заходу по водних артеріях. На основі здобутих тогочасних матеріалів він вважав, що спільноти КШК залишили переважно поховальні пам'ятки, де майже завжди над покійниками робили земляний насип. Натомість поселення на Передкарпатті невідомі. Також Я. Пастернак не погоджувався із Т. Сулімірським у тому, що населення КШК було

мандрівними скотарями, мисливцями та воїнами [Пастернак 1961, с. 203–206].

Варто відзначити позицію вченого щодо деяких пам'яток, які він досліджував, – поховань у Почапах та Ясенівці. Я. Пастернак чітко відмежував їх від інших поховальних пам'яток КШК цього регіону і виділив в окрему почапську групу, яку зарахував до периферійного відгалуження унетицької культури шлесько-моравського типу [Пастернак, 1933б, с. 94; 1978, с. 72]. У 1970-х роках І. Сवेशніков також виділяв ці та деякі інші поховання в окремий почапський тип пам'яток [Сवेशніков, 1974, с. 71–79]. Виділену Я. Пастернаком «східногалицьку групу унетицької культури» сьогодні активно відстоює Микола Бандрівський. Він також вважає, що на заході українського лісостепу в ранньому періоді епохи бронзи існувала локальна група прото- та ранньоунетицьких (почапських) пам'яток [Бандрівський 2011, с. 106].

Першою узагальнювальною працею, присвяченою винятково пам'яткам КШК, стала неопублікована робота П. Завади 1947 р. «Скотоводчі племена кінця III-го – початку II-го тис. до н. е. в Західних областях УРСР», рукопис якої зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У ній автор звертає увагу на те, що перехід на скотарський спосіб життя був зумовлений кліматичними змінами (переміною на посушливий суббореальний клімат) [Завада 1947, арк. 8]. Водночас він коротко аналізує попередні культури (лінійно-стрічкову, трипільську, лійчастого посуду та культуру кулястих амфор), на місці яких проживали племена КШК [Завада 1947, арк. 10–16]. Пам'ятки, залишені цією культурою, вчений поділяє на два етапи: ранній та пізній. У роботі подано окремий аналіз матеріальної культури кожного з них. Цікаво, що П. Завада ранній етап розвитку КШК на Передкарпатті пов'язував із середньодніпровською культурою, зокрема з її стретівською фазою, спорідненість з якою підтверджує на основі керамічного посуду із Крилоса, Колпця та Кульчиць

[Завада 1947, арк. 17–20]. Позитивним є той факт, що дослідник розділяв пам'ятки Передкарпаття та Волині, вважаючи їх двома окремими племінними утвореннями, що відрізняються духовною та матеріальною культурами [Завада 1947, арк. 52]. Крім цього, він склав детальний каталог пам'яток раннього періоду доби бронзи декількох західних областей України, поділяючи їх на два хронологічні періоди із вказаною окремо бібліографією кожної. Особливість здійсненої роботи в тому, що дослідник велику увагу приділяє опису виявленого рухомого матеріалу з поданням точних пропорцій і морфологічного вигляду знахідок [Завада 1947, арк. 62–89]. Також П. Завада – автор картотеки пам'яток КШК, яку уклав у другій половині 1940-х років, проте до сьогодні вона не опублікована та зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Цінність її в тому, що тут міститься значна частина неоприлюднених описів матеріалів, їх зарисунки та фотографії. Значна частина з них на сьогодні втрачена [Завада Картотека].

У радянський період продовжувалося виокремлення пам'яток КШК Передкарпаття із загального масиву. Одним із перших до проблеми вивчення пам'яток енеоліту та бронзового віку Передкарпаття і Волині звернувся Юрій Захарук. Необхідно відзначити думки вченого щодо існування єдиної КШК чи низки культур. Дослідник влучно зауважив, що *«з пам'ятками культур шнурової кераміки, внаслідок дальшого, глибшого їх дослідження, станеться те, що сталося з єдиною колись культурою ямково-гребінцевої кераміки... Ось чому останнім часом серед дослідників усе сильніше підноситься голос про те, що, треба говорити не про одну культуру шнурової кераміки, а про ряд таких культур»* [Захарук 1961, с. 41]. Водночас Ю. Захарук зазначав, що деякі пам'ятки Передкарпаття раніші від стжижовських на Волині. Він один із перших звернув увагу, що окремі керамічні форми й мотиви орнаменту з пам'яток Верхнього Придністер'я мають аналогії у матеріалах середньодніпровської культури [Захарук 1962, с. 51].

Погляди І. Свешнікова на історію населення КШК на території Західної України пройшли тривалий шлях розвитку й еволюції [Voynovych 2015, s. 290–292]. Перші праці, у яких дослідник розглядав проблематику КШК, з'явилися наприкінці 50-х років ХХ ст. Найбільш повно вони відображені в його роботі «Підсумки дослідження культур доби бронзи Прикарпаття і західного Поділля». У ній І. Свешніков вважає пам'ятки, поширені на території Волині та Верхнього Придністер'я, як одну окрему групу КШК [Свешніков 1958а, с. 14] – прикарпатсько-подільсько-волинську [Свешніков, 1958а, с. 20]. Її вчений датує першою половиною другого тисячоліття [Свешніков 1958а, с. 20]. Щоправда, вже в авторефераті, який вийшов того ж року, що й праця, припустив можливість поділу на дві локальні групи – волинську та подільсько-прикарпатську [Свешніков 1958, с. 9]. Усі відомі тоді пам'ятки науковець поділив на два періоди. При чому, аналізуючи ранні поховання, відзначено тісні зв'язки зі середньодніпровською культурою [Свешніков 1958, с. 10], а також із її стретівською групою [Свешніков 1958а, с. 19].

У результаті проведених робіт упродовж 1950–1960-х років погляди І. Свешнікова значно змінилися. Зокрема, у підсумковій праці з археології України, яка вийшла друком 1971 р., І. Свешніков уже не розглядає пам'ятки регіону як одну окрему групу КШК, а виділяє декілька:

- 1) на Волині виокремлено пам'ятки стжижовської і городоцько-здовбицької культур;
- 2) на Поділлі – подільську групу;
- 3) на локальній території у північно-західній частині Подільської височини – почапську групу;
- 4) на території польського й українського Передкарпаття – любачівську групу з окремою верхньодністерською підгрупою [Свешніков 1971, с. 293].

Проте в авторефераті на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук верхньодністерську групу розглядає як самостійну [Свешніков 1971, с. 13].

У 1974 р. вийшла монографія І. Свешнікова «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери», у якій дослідник найбільш чітко та повно виклав свої погляди щодо процесів, що відбувалися в кінці енеоліту – на початку доби бронзи. Ця праця до сьогодні залишається настільною у вивченні історії регіону зазначеного часу, хоча і з деякими критичними зауваженнями. Виходячи з напрацювань Я. Махніка з території Південно-Східної Польщі, який пам'ятки польського Передкарпаття поділив на дві локальні групи КШК: краківсько-сандомирську й любачівську [Махнік 1966, с. 183–185], І. Свешніков на теренах українського Передкарпаття виділив також дві локальні групи КШК. За територією розповсюдження дослідник називає їх верхньодністерською та подільською. Усі ці чотири групи науковець об'єднав в окрему «підкарпатську культуру шнурової кераміки» [Свешніков 1974, с. 23–24]. І. Свешніков окремо схарактеризував чотири групи підкарпатської культури, проте детально розглянув тільки верхньодністерську та подільську [Свешніков 1974, с. 25–71]. Варто зазначити, що тут дослідник відмовився від попередньо прийнятого твердження Я. Махніка про те, що верхньодністерські пам'ятки входять до любачівської групи, а навпаки, відстоює їхню самостійність [Свешніков 1974, с. 23].

Монографія І. Свешнікова стала на той час досить вдалою спробою упорядкувати велику кількість джерел, нагромаджених упродовж тривалого часу. Автор доволі влучно вловив ритм зміни населення на переломі двох епох, виділив окремі культури та групи. Тривалий час більшість наукових інтерпретацій історії населення КШК на території Передкарпаття, Волині й Поділля ґрунтувалися на монографії І. Свешнікова, яка «закривала» прогалину в дослідженні пам'яток раннього періоду доби бронзи в регіоні

[Свешніков 1974]. Однак у зв'язку з подальшим розвитком археологічної науки деякі наукові інтерпретації дослідника застаріли та потребують уточнення. Це стосується передусім виділення хронологічних періодів і встановлення точнішого датування, що донедавна не було можливим, зважаючи на відсутність датованих пам'яток методом ¹⁴C.

У наступних працях з археології України схема культурного розвитку на території Передкарпаття, яку розробив І. Свешніков, залишилася незмінною [Свешніков 1985, с. 375–381; Свешніков 1990, с. 49–74]. Треба зазначити, що ранні етапи КШК і городоцько-здовбицької культури розглянуто в розділі, присвяченому культурам періоду енеоліту, а пам'ятки пізніх етапів КШК та городоцько-здовбицької культури – вже у наступному, який стосується проблеми періоду доби бронзи. Крім цього, до останнього розділу увійшли стжижовська культура та пам'ятки почапського типу [Свешніков 1990, с. 71–74]. Це, потрібно визнати, відображає намагання дослідника побудувати правильну картину історичного розвитку регіону.

Незважаючи на значну цінність виданої монографії, у ній є декілька слабких місць, на які вдало звернув увагу незадовго після її виходу Зигмунд Кжак. Зокрема, польський дослідник критикує виділення раннього періоду пам'яток верхньодністерської групи, до якого належать курганні поховання в Колпці, Кульчицях і штучні насипи у Кавську, котрі потрібно датувати пізнім етапом культури. Водночас пам'ятки «загальноєвропейського горизонту» І. Свешніков відносить до середнього разом з іншими, пізнішими, пам'ятками [Krzak 1976, s. 410]. З. Кжак не погоджується із твердженням І. Свешнікова, що у формуванні КШК значний вплив мали східні степові курганні культури, доводячи, що в культурі лійчастого посуду в Центральній Європі трапляється звичай сипати кургани, а скорчена позиція захоронених фіксується, окрім культури лійчастого посуду, також у лендельській [Krzak 1976, s. 412].

Вагомий внесок у вивчення КШК на території Верхнього Придністер'я належить польському досліднику Янові Махніку. Зокрема, вже в 1960 р. він публікує матеріали з досліджень курганного могильника у Вікторові, що зберігалися в Археологічному музеї у Кракові [Machnik 1960, s. 69]. Після цього висловлює критичні думки щодо існування на Передкарпатті поселень на штучних насипах, цілком логічно обумовлюючи це недостатнім рівнем методичної бази під час проведення археологічних досліджень у першій половині ХХ ст. [Machnik 1961, s. 209–218]. Ідеться про досліджені понад століття тому В. Деметрикевичем і М. Рошкою, недалеко від Кавського, насипи поблизу сіл Залужани, Болехівці та Стебник [Demetrykewicz 1898, s. 116–134; Machnik et al. 2000, s. 186; Roska 1919, s. 27–29]. Й. Костжевський також вважав, що ці насипи належать не до поховальних пам'яток, а є особливим типом поселень [Kostrzewski 1939–1948, s. 187]. Проте дослідник не заперечує трактування насипів 1, 2 у Кавському як поселення на штучних утвореннях [Machnik 1961, s. 209–218].

Ян Махнік спільно з Павлом Ярошем по-новому інтерпретують результати археологічних досліджень у Баличах, вважаючи, що отриманий матеріал із кургану 7а належить двом окремим різночасовим похованням, тому до результатів досліджень Альфреда Кіццолі потрібно підходити критично [Jarosz, Machnik 2000, s. 109–117].

Окрім публікації та нової інтерпретації уже відомих матеріалів, Я. Махнік публікує власні погляди щодо культурно-хронологічної періодизації пам'яток КШК на території Верхнього Придністер'я. Зокрема, дослідник не погоджується із групами, які раніше виділили Т. Сулімірський та І. Свешніков, що ґрунтуються на територіальному принципі, а не на поширенні спільних культурних рис. Дослідник вважає можливим об'єднати пам'ятки регіону в єдину любачівсько-надністерську групу КШК [Machnik 1979, s. 51–52]. Я. Махнік надає розгорнуту характеристику матеріальної культури населення КШК із теренів Верхнього Придністер'я, поділяючи

досліджені пам'ятки на три хронологічні фази. До першої належить незначна кількість поховань, до якої входять кургани 7 та 8 у Кульчицях, синхронні із «загальноєвропейським горизонтом». Друга представлена значно більшою кількістю поховань, що належать до «середньоєвропейського горизонту», де виявлено амфори тюрінгського типу. Остання фаза представлена чотиривушними амфорами й посудинами есоподібного профілю, що виглядом нагадують посуд середньодніпровської культури. Серед пам'яток третьої фази Я. Махнік виокремлює пам'ятки типу Кавсько-Колпець, що має значні відмінності в керамічному виробництві (форма й орнаментация посуду). Як бачимо, дослідник цілком логічно не погоджується з датуванням І. Свешнікова пунктів з Кавська, Колпця та Кульчиць як найдавніших серед пам'яток КШК і доводить їх пізню хронологічну позицію, зокрема на основі аналізу крем'яного інвентарю (лінзоподібні в поперечному перетині сокири). Також Я. Махнік, на відміну від І. Свешнікова, відокремлює від пам'яток третьої фази пам'ятки епішнурового горизонту [Махнік 1979, с. 53–64].

На початку нового століття зацікавлення проблематикою пам'яток, залишених населенням КШК на території Верхнього Придністер'я, набрало нового розмаху. Найперше потрібно згадати дві ґрунтовні праці, що є підсумком проведених археологічних робіт у Бикові та Нижніх Гаях, здійснених Українсько-польською археологічною експедицією. У двомовній монографії «Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича», крім детальної публікації результатів розкопок трьох курганів в ур. Могилки (кургани 7, 8, 10), подано короткий нарис історії дослідження курганів на Дрогобицькій височині, наведено результати обстеження навколишніх теренів, внаслідок чого виявлено декілька груп невідомих до цього курганних поховань. Вперше на території України, на основі отриманих результатів, здійснено відтворення первісного вигляду одного з досліджених насипів КШК та вивчено кургани, споруджені над дитячими похованнями, які не тільки проливають світло на особливості поховального обряду, а й на

проблематику соціальної структури в населенні КШК [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011]. Окрім цього, у колективній монографії подано три цінні додатки, присвячені характеристиці рельєфу і природного середовища Дрогобицької височини [Łanczont, Hołub 2011, s. 161–172], результатам аналізу мінерально-хімічного складу зразків вохри з поховань [Ratajczak, Sala 2011, s. 177–187] та археометричній характеристиці керамічного посуду з курганного могильника [Trąbska 2011, s. 193–208].

У другій колективній монографії «Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича» також опубліковано результати археологічних досліджень в урочищах Бігіївка та Коло фігури, де досліджено по два кургани, з яких три споруджені спільнотами КШК. В ур. Коло фігури засвідчено факт насипання людністю КШК символічного насипу без захоронення померлого (кенотаф), однак із проведенням стандартних для цієї культури обрядодій із розсипанням на поверхні стародавнього ґрунту шматків посуду та крем'яних виробів. А в ур. Бігіївка досліджено чотири поховання із добре збереженими слідами дерев'яних конструкцій. Під насипами одного з досліджених курганів таких поховань досліджено два, що дозволило вперше для цієї території виконати комп'ютерну реконструкцію поховальних споруд (рис. 67). Незважаючи на багатошаровість пам'яток, науковцям вдалося відтворити складну історію заселення цих пунктів на різних проміжках часу та окремі складові поховального обряду населення КШК на цій території. Також для двох поховань з ур. Бігіївка виконано радіовуглецеве датування, унаслідок чого встановлено, що досліджені насипи припадають на останній етап існування КШК у Верхньому Придністер'ї [Czorek et al. 2016].

Останніми роками пам'ятками КШК Верхнього Придністер'я цікавиться Катерина Бунятян. Дослідниця аналізує основні погляди І. Свешнікова та Я. Махніка на пам'ятки КШК Передкарпаття та Поділля, вдало відзначає недоліки кожної з концепцій [Бунятян 2010, с. 18–21].

К. Бунятян окремо звертає увагу на відносну й абсолютну позиції підкарпатської культури в системі старожитностей території України, оскільки вона доволі хитка. Як зазначає дослідниця, *«причина того криється в припасуванні до старожитностей України різних періодизаційних схем, а також недосконалій концепції КШК на території України – підкарпатської культури і середньодніпровської»* [Бунятян 2010, с. 25].

На території Польщі, на пограниччі з Україною, здійснюються важливі дослідження. Зокрема, на території Сокальської гряди відкрито та досліджено значну кількість курганних поховань [Bagińska 1997, s. 45–52; 1999, s. 57–66; Bagińska, Koman 1991, s. 73–87; Bagińska, Machnik 2003, s. 38–57; 2007, s. 61–83; Bagińska, Taras 2006, s. 35–40; Koman 1997, s. 37–44; 1998, s. 61–68; Machnik 2003, p. 212–240]. У результаті понад двадцятилітніх досліджень вдалося відтворити складну історію заселення різних груп КШК цієї місцевості. Позитивний момент проведених робіт – значна частка вивчених поховань продатована методом ¹⁴C. Відтак встановлено, що населення КШК у Сокальській гряді з'явилося близько 2800 BC. Приблизно в середині III тис. до н. е. в цю місцевість проникають локальні групи КШК із Малопольської височини, що відобразилося у зміні поховального обряду (наявність ніш) та матеріальній культурі (форми посуду властиві для краківсько-сандомирської групи). Одним із значних результатів стало виділення окремої сокальської групи КШК. Її формування відбулося на основі злиття місцевих груп КШК із вихідцями зі Середнього Дніпра – населенням середньодніпровської культури [Machnik, Bagińska, Koman 2009]. Як вважає Я. Махнік, культурний синкретизм двох культур, представлений у похованнях, свідчить про пряме проникнення нового населення у Центральну Європу [Machnik 2019, p. 44].

З інших узагальнювальних праць з історії населення КШК на території сучасної Південно-Східної Польщі варто згадати монографію Пьотра Влодарчака, присвячену пам'яткам краківсько-сандомирської групи

КШК на території Малопольської височини. Автор провів детальний аналіз поховального обряду, для якого притаманні два типи поховань: курганні та ґрунтові. Захоронення, здійснені під насипами курганів, належать до старших фаз розвитку КШК у зазначеному регіоні та представлені незначною кількістю фунеральних пам'яток. Натомість ґрунтові могильники виступають ямними та нішовими похованнями, джерельна база яких становить понад 220 досліджених могил. Особливу увагу зосереджено на супровідному матеріалі могил, доволі багатому і представленому глиняним посудом, крем'яними, кам'яними та кістяними виробами. Часто в похованнях фіксують предмети, виготовлені з металу. П. Влодарчак удосконалив типологію предметів, яку запропонував Я. Махнік, зокрема керамічного посуду. На основі абсолютного датування, розробив періодизацію пам'яток краківсько-сандомирської групи КШК, виділивши три фази розвитку, а в останній – три підфази. Особливу увагу звернено на генезу краківсько-сандомирської групи, що пояснюється впливами на її формування з боку ККА та КЛП із пізньобаденськими спільнотами [Włodarczak 2006].

Завдяки проведеним рятівним археологічним дослідженням на території польського Передкарпаття (Кончутська височина), проведених у 2010–2011 рр. на таких основних пам'ятках, як Щитна [Jarosz, Machnik 2017], Міроцін [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019] та Свенте [Dobrakowska, Włodarczak 2018; Janczewski, Kraus, Włodarczak 2018; Kośko et al. 2018; Olszewski, Włodarczak 2018], переглянуто й уточнено культурогенез на теренах між Західним Бугом, Дністром і Віслою, а також поставлено питання про впливи причорноморських степних культур на особливості поховального обряду КШК у регіоні та взаємозв'язки між КШК, середньодніпровською і ямною культурами. Важливим досягненням на сучасному етапі досліджень став поділ пам'яток КШК на території Південно-Східної Польщі на два етапи, із виділенням основних закономірностей поховального обряду. Так, для раннього періоду притаманна курганна традиція захоронення покійників.

Натомість на пізньому етапі КШК домінантною формою поховань стають нішові (катакомбні) захоронення не залежно від території поширення [Koško, Włodarczak 2018; Machnik 2019].

1. 3. Джерельна база

Період бронзи належить до часу виникнення перших цивілізацій і писемності (Єгипет, Месопотамія). Однак перші писемні джерела не стосуються території Верхнього Придністер'я та Центральної Європи загалом. Саме тому археологічні відомості – основні та єдині джерела, за якими можна відтворити історію регіону. На основі археологічної інформації формується і постійно доповнюється праісторія. Всебічний підхід до археологічних джерел дає змогу отримати якомога більше даних. Однак впадає у вічі певна специфіка відомих пам'яток КШК Верхнього Придністер'я: основна їх частина представлена поховальними пам'ятками, що поділяються на курганні могильники та ґрунтові поховання. Натомість поховання уособлюють винятково культовий поховальний обряд, обмежений первісними віруваннями давнього населення і можуть лише побіжно відобразити побут місцевих жителів, а важливі для вивчення матеріальної культури поселення становлять невелику частину пам'яток КШК та переважно представлені розвідковими дослідженнями. На сьогодні відомо лише одну пам'ятку раннього періоду (Сіде), відсутня інформація про поселення середнього етапу, що значно обмежує джерельну базу дослідження. Треба зазначити, що відомі джерела з досліджених поселень дуже фрагментовані й обмежені в розкопаній площі та отриманому рухомому матеріалі.

На сучасному етапі досліджень відомо 75 пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї, із них 51 належать до поховальних. Поселення представлені 24 пунктами, з яких 20 належать до вірогідних поселень (ці пам'ятки

досліджувалися лише розвідковими роботами). Джерельна база поховальних пам'яток складається із 150 досліджених курганных і 5 ґрунтових захоронень.

Залежно від стану проведення археологічних досліджень на вказаній території відомі пам'ятки можна розділити на три групи. До першої джерельної належать пам'ятки, на яких проводили археологічні розкопки. З огляду на застосовану методику досліджень, археологічні розкопки ділимо на аматорські та фахові. До перших належать такі розкопані пам'ятки: курганні могильники в Лотатниках, Хромогорбі, Раделичах, Вишневі. До фахових зараховуємо досліджені поселення у Сідому та Бовшеві, курганні поховання в Нижніх Гаях, Бикові, Кульчицях, Болехівцях, ґрунтові поховання у Сідому, Березці, Бовшеві та Дем'янові.

Друга група представлена пам'ятками, на яких проводили тільки розвідкові дослідження, у результаті отримано певну кількість підйомного матеріалу, що вказує на їхню культурну належність. Сюди можна зарахувати декілька поселень (Гончарівка, Затока I, II, Карачинів, Нижанковичі та ін.). Натомість із курганными похованнями ситуація значно складніша, оскільки лише стаціонарні розкопки повністю ствердять їхню культурну належність. Тому значну кількість давно відомих та нещодавно відкритих курганных некрополів до КШК можна віднести лише гіпотетично. Розглядаючи історію та матеріальну культуру населення КШК, зазначені пам'ятки до цієї категорії не брали до уваги. Однак, аналізуючи історію досліджень, їх долучено до аналізу, адже вони відображають вивчення території Передкарпаття загалом.

До третьої групи зараховані випадкові знахідки та пункти, дані про які часткові або на сьогодні втрачені. Ця категорія представлена переважно керамічним посудом, оскільки по ньому найточніше можна визначити культурну належність. Сюди, наприклад, належать посудини з Красова, Новосілки тощо. З інших видів предметів до цієї категорії входять випадкові знахідки кам'яних просвердлених сокир (Раделичі, Чернильва, Дашава й ін.).

У роботі ці матеріали через обставини їх виявлення займають другорядне місце.

Важливе джерело для написання дисертаційного дослідження – речові знахідки, які зберігаються у фондowych колекціях Львівського історичного музею, Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка, краєзнавчого музею с. Кульчиці (Самбірський р-н), збірки школи с. Раделичі (Миколаївський р-н). Варто зазначити, що основна маса речового матеріалу перебуває у Львівському історичному музеї, натомість в іншій частині вказаних музеїв, окрім Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зберігаються окремі речі. Водночас частина знахідок остаточно втрачена під час Другої світової війни, зокрема матеріали з музею товариства «Бойківщина» в м. Самборі, де зберігалася значна кількість речей з археологічних досліджень у Кульчицях.

Важливі для теми архівні матеріали з археологічних досліджень зберігаються у науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Музеї археології Львівського національного університету ім. І. Франка. Вони представлені польовими щоденниками, інвентарними журналами рухомого матеріалу, кресленнями та звітами з археологічних досліджень пам'яток КШК Верхнього Придністер'я. Окрім цього, в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зберігається картотека рухомих знахідок КШК із зазначенням матеріалу, техніки виконання та точних параметрів виробів, яку уклав П. Завада у другій половині 1940-х років, що до сьогодні залишається цінним джерелом, оскільки значна частина з цих матеріалів неопублікована.

1. 4. Методологія дослідження

У дисертації використано низку загальнонаукових і загальноісторичних методів. До таких належать історичні порівняння та аналіз, використання прийомів індукції й дедукції, узагальнення, критичного підходу до джерел тощо. Критичний підхід необхідний у вивченні джерельної бази, здобутої впродовж усього ХХ ст., оскільки сучасні підходи до проведення археологічних розкопок перебувають на іншому, значно вищому, методологічному рівні, ґрунтуються на залученні міждисциплінарних методів дослідження.

У роботі дотримано принципу історизму, який передбачає розгляд усіх історичних явищ відповідно до конкретних історичних обставин. Метод історизму, у зв'язку зі специфікою дослідження, дає змогу глибоко та всебічно проаналізувати населення КШК Верхнього Придністер'я як загальне явище.

Методи порівняння та співвідношення – основні в роботі, адже за допомогою них вдалося з'ясувати одно- та різнотипні риси в топографії, планувальній структурі пам'яток, зокрема поховань, особливості поховального обряду на вказаній території та суміжних теренах.

Важливого значення у дослідженні надано методам аналізу та синтезу. Наприклад, за допомогою першого вдалося дослідити ареал поширення пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї, особливості поховань, виділити специфічні ознаки матеріальної культури.

Аналізуючи історію населення КШК Передкарпаття, використано спеціально-наукові методи, до яких належать генетичний, порівняльний, порівняльно-історичний, типологічний, хронологічний, проблемно-хронологічний, діахронний та ін.

За допомогою генетичного простежено та підтверджено культурну спорідненість між пам'ятками КШК досліджуваного регіону й іншими групами, зокрема з любачівською, що вказує на спільну генетичну основу кожної із них. На основі порівняльного методу встановлено спільні та

відмінні риси матеріальної культури пам'яток КШК Верхнього Придністер'я з іншими спорідненими общинами.

Порівняльно-типологічний метод допоміг встановити ознаки пам'яток для кожного з періодів. Наприклад, з'ясовано властивості для всіх хронологічних груп, розміри курганів, локалізацію під ними поховання тощо. Використовуючи цей метод, встановлено найхарактерніші типи кам'яних, крем'яних, кістяних, керамічних і металевих знарядь для пам'яток КШК на досліджуваній території.

Під час написання розділу, пов'язаного з історією дослідження та історіографією, використано проблемно-хронологічний та хронологічний методи. Вивчення археологічних досліджень розпочато від найперших аматорських розкопок курганів і закінчено сучасними фаховими міждисциплінарними дослідженнями, зокрема Українсько-польської археологічної експедиції. Хронологічний метод залучено для висвітлення культурних зв'язків населення КШК із низкою інших культур.

За допомогою діахронного методу (періодизації) розглянуто зміни, що відбулися у середовищі населення КШК. У четвертому розділі використано синхронний метод, який уможливив визначення одночасових явищ у культурах раннього періоду доби бронзи, що розвивалися синхронно з нашими пам'ятками, а також для дослідження взаємозв'язків і взаємовпливів між культурами.

Для аналізу окремих аспектів матеріальної культури використано спеціалізовані методи (статистичний і математичний). Зокрема, метод статистики залучено для визначення основних форм посуду, крем'яних та кам'яних виробів, особливостей поховального обряду (поза кістяка, орієнтація у просторі, форма та розміри поховальних ям, розміри курганів) тощо. Математичний та статистичний методи застосовано для обчислення топографічних особливостей розміщення поховальних пам'яток і поселень КШК у Верхньому Придністер'ї.

Для встановлення території поширення КШК, а також локалізації пам'яток залучено принципи методу картографування. Завдяки цьому вдалося побачити зміни в часі заселення населення III тис. до н. е. у Верхньому Придністер'ї та підтвердити, що пам'ятки цієї культури переважно розміщені на вершинах і високих схилах вододільних пагорбів.

За допомогою стратиграфічного методу зафіксовано послідовність залягання культурних шарів на пам'ятках, що дало можливість визначити такі важливі питання: які культури були попередниками та наступниками вказаних спільнот, з'ясувати синхронні явища й відносне датування деяких поховань, а також визначити їхнє співвідношення один до одного, що необхідне у встановленні культурних зв'язків. Еталонний приклад використання методу стратиграфії для визначення вказаних завдань – досліджені пам'ятки в Бикові, де засвідчений звичай розкидання населенням межановицької культури фрагментів керамічного посуду як і типово межановицького, так і КШК пізнього зразка, проте у значно меншому співвідношенні.

Для дослідження матеріальної культури обрано метод класифікації. Опис матеріалу подано залежно від сировини, з якої вони виготовлені (камінь, кремій, метал, кістка, кераміка). Крім цього, для характеристики виявлених речей, зокрема керамічного посуду, використано класифікаційні схеми, які розробили Я. Махнік і П. Влодарчик.

Важливого значення для встановлення абсолютного датування пам'яток КШК надано методу радіовуглецевого датування. Він дає можливість порівняти результати датування з інших територій та культур і частково їхні результати з новими пам'ятками. Метод радіовуглецевого датування допомагає визначити абсолютну хронологію низки пам'яток і на її основі розробити відносну хронологію та періодизацію пам'яток КШК Верхнього Придністер'я. Однак недолік сучасного стану досліджень КШК на вказаній території полягає у тому, що сьогодні лише декілька поховань

(Биків, Болехівці) й одне поселення (Сіде) датовані за його допомогою. Тому важливе значення у дисертаційній роботі мають результати радіовуглецевого датування із сусідніх територій, зокрема Південно-Східної Польщі, де більшість недавно досліджених пам'яток точно датовані.

Висновки. Дослідження пам'яток КШК на території українського Передкарпаття розпочалося наприкінці XIX ст. і триває до сьогодні. У межах цього часу виділено чотири етапи. Значний внесок у вивчення старожитностей цієї культури, зокрема поховальних, належить Т. Сулімірському, М. Смішку, Я. Пастернаку, І. Свешнікову, В. Барану, Л. Крушельницькій, В. Циглику, Я. Махніку, Д. Павліву, В. Петегричу, А. Гавінському та В. Пастеркевічу. Різні проблеми, пов'язані з матеріальною та духовною культурами населення КШК на Прикарпатті, висвітлені в низці наукових студій. Серед праць другої половини XX ст. виділяються монографії Т. Сулімірського й І. Свешнікова. Робота останнього, практично в незмінному вигляді, до сьогодні належить до узагальнюючих з археології України. Серед значних досягнень сучасної історіографії – вихід у світ двох монографій («Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича» та «Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича»), у яких не тільки опубліковано результати останніх міждисциплінарних археологічних досліджень курганних поховань, а й реконструйовано особливості поховального обряду тогочасного населення.

Джерельна база дослідження складається із музейних колекцій Львівського історичного музею, де зберігається основна частина матеріалів (Крилос, Колоколин, Комарно, Коропуж, Колпець, Кульчиці, Дашава, Лотатники, Баличі, Звенигород, Рокитне, Кошилівці, Остап'є), археологічних музеїв відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Березець, Болехівці, Кульчиці) та Львівського національного університету ім. І. Франка тощо. Залучено архівні матеріали переважно з

археологічних досліджень, що перебувають у науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

У дослідженні застосовано низку наукових методів: загальнонаукових, спеціальних, спеціально-історичних й археологічних, які дали можливість всебічно розглянути актуальні проблеми та відповісти на запитання, пов'язані з розвитком населення КШК на території Верхнього Придністер'я.

РОЗДІЛ 2

ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ, ТОПОГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК

2. 1. Геоморфологічні особливості розташування пам'яток

Від найдавніших часів природне середовище мало важливе значення під час освоєння та ведення господарства на певній території. Для кожної археологічної епохи притаманні ті чи ті топографічні умови розміщення археологічних пам'яток, що пов'язано з господарською діяльністю та соціальною організацією спільнот.

Простори Верхнього Придністер'я, у минулому заселені населенням КШК, охоплюють територію переважно Львівської та частково Івано-Франківської обл. (рис. 3; 4). Специфіка цієї місцевості в тому, що через неї проходить значна частина Головного європейського вододілу, яка поділяє ріки Балтійського та Чорноморського басейнів. На крайньому заході Львівської обл. вододіл простягається між селами Міхова і Лопушниця Старосамбірського р-ну, відділяючи р. Стривігор – притоку р. Дністра та р. Вирву, яка належить до басейну р. Сян. У східному напрямку вододіл простягається дещо північніше м. Хирів і повертає на Нове Місто, а потім через заліснені висоти Боляновицького лісу тягнеться крізь села Чижки, Владипіль до м. Рудки. У цій місцевості вододіл круто повертає на північ до м. Городок, поділяючи долину рік Верещиці (басейн Дністра) та Вишні (басейн Сяну). Згодом вододіл тягнеться через район Розточчя і далі звивистою лінією до Львова та проходить по високому лісистому Давидівському пасмі на південь у напрямку до м. Бібрки, але оминає його і повертає у напрямку м. Золочева. На цьому відтинку Головний європейський вододіл тягнеться звивистою лінією по горбистих висотах Гологірського пасма, відділяючи басейни Дністра (ріки Щирець, Зубра, Луг, Свірж, Стрипа, Гнила та Золота Липа) та Західного Бугу (ріки Полтва, Гологірка,

Вільшаниця). Неподалік Золочева (с. Плугів) вододіл повертає на північний захід у напрямку на с. Ожидів і м. Радехів, відділяючи басейни Західного Бугу та Стиру (притока Прип'яті). На території Львівщини, де проходить Головний європейський вододіл, нема великих річок – тут лише витoki річкових систем. Інша її особливість – те, що вона досить піднята над рівнем моря. Середня висота області сягає 376 м н. р. м., що вдвічі більше від середньої висоти по Україні (175 м н. р. м.) [Геренчук 1972, с. 7, 9, рис. 1].

У фізико-географічному аспекті досліджувана територія охоплює декілька природних областей і районів. Крайні західні пам'ятки в межах регіону розміщені в межиріччі рік Вишні та Стривігору, що належать до Сянсько-Дністерської височини, яка характеризується поширенням льодовикових і водно-льодовикових форм рельєфу та займає головну центральну частину Сянсько-Дністерського межиріччя з Головним європейським вододілом. На північному сході і сході вона обмежена долиною р. Вишні, на південному заході та півдні – долиною р. Болозівка. Абсолютні висоти коливаються в межах 280–340 м н. р. м., а найвища точка зафіксована поблизу с. Чижки та становить 341 м н. р. м. Межиріччя основних рік зайняте увалами й видолинками. Більшість увалів простягається з північного заходу на південний схід. Для морфології міжувальних долин властиве чергування плоских широких озероподібних улоговин зі звуженими ділянками [Кравчук, Зінько 2018, с. 71, рис. 1]. Такі фізико-географічні умови сприяли тому, що на вершинах пагорбів виявлено й досліджено значну частину курганів КШК, серед яких можна назвати практично повністю вивчений могильник у Баличах. Також досліджено кургани в таких населених пунктах, як Міженець, Стоянці. Крім цього, тут розміщено декілька поселень цієї культури (Підмостичі, Нижанковичі) (рис. 4).

У межах Сянсько-Дністерської височини, максимально на схід, розташований розкопаний курган у Коропужі, локалізований окремо від інших пам'яток КШК. Найближча пам'ятка до нього – пункти в Комарному

та Березці, розміщені на території Львівського Опілля. Останнє розташоване на південний захід від Львова та чітко обмежене: зі сходу – р. Зуброю, зі заходу – р. Верещицею, з півночі – Білогорще-Мальчицькою прохідною долиною, з півдня – р. Дністер. Ці терени – це хвилясте плато зі середніми абсолютними відмітками в 300 м н. р. м. із численними річковими долинами, які в багатьох місцях мають озероподібні розширення [Геренчук 1972, с. 114]. У північній частині Львівського Опілля локалізовані такі пам'ятки, як Затока, Мшана та Суховоля (рис. 4).

Значна частина пам'яток КШК розміщена на лівобережжі Дністра в межах Західно-Подільського горбогір'я, що становить північну межу її розповсюдження. Воно займає крайню західну, найбільш підняту та розчленовану частину Подільської височини. На сході межує з Тернопільським плато по лінії від Плугова, по вододілу рік Золота Липа та Стрипа до м. Підгайці і далі до гирла р. Стрипи. Західна межа – долина р. Верещиці, південно-західна – р. Дністер. На півночі межує з Малим Поліссям, границя проходить уздовж підніжжя крутого уступу Подільської височини. Протяжність Західно-Подільського горбогір'я з північного заходу на південний схід сягає близько 160 км. Площа – 6 226 км². Західно-Подільське горбогір'я – це плато з абсолютними висотами 350–470 м, сильно порізане долинами рік Зубри, Бібрки, Гнилої Липи, Нараївки, Золотої Липи, Коропця та ін. У плані воно має трикутну форму й добре виражені орографічні межі. Рельєф горбистий, на його загальному фоні виразно виділяються окремі гряди або вали, які простягаються з північного заходу на південний схід на 10–12 км і мають переважно плоскі вершини, круті (10–20°) південно-західні та похилі північно-східні схили [Дем'янчук 2007, с. 9–10, 11]. У межах Західно-Подільського горбогір'я можна виділити декілька дещо відмінних між собою районів (Розточчя, Давидівське, Гологірське, Верхобуське пасма, Бережанське, Перемишлянське, Бібрське та Стільське горбогір'я).

Українське Розточчя відділяється від прилеглих низовин уступами різної висоти та має вигляд горбистого пасма. У його складі прийнято виділяти дві окремі одиниці, представлені Равським і Львівським Розточчям, що займають північну, південно-західну та південно-східну частину Українського Розточчя. Максимальні абсолютні відмітки зафіксовані в межах Львівського Розточчя на Чортовій скелі неподалік Винник (409 м н. р. м.). Равське Розточчя на заході межує з Томашівським, для нього властиві дещо менші висоти порівняно із Львівським, мінімальні відмітки якого зафіксовані на його межі з Малим Поліссям (230–240 м н. р. м.) [Buraczyński, Zinko 2015, s. 24–27]. На території Розточчя неподалік Львова досліджений курганний могильник у Рокитному, що займає крайню північну межу поширення КШК, а поодинокі кургани та залишки поселення цієї культури відомі на території Львова.

Найбільша кількість пам'яток КШК на лівобережжі Дністра локалізована в межах Стільського горбогір'я, розташованого в межиріччі Лугу та Зубри [Геренчук 1972, с. 120]. Більшість досліджених пам'яток розміщена в межиріччі рік Зубри та Суходілки, що тягнуться у напрямку з півночі на південь (Підтемне, Красів, Бродки, Поляна, Прийма). Натомість сліди перебування КШК у межиріччі рік Суходілки та Бібрки поки відсутні, це можна пояснити недостатнім вивченням зазначеної території. У межиріччі рік Бібрки та Гнилої Липи пам'ятки цієї культури відомі, хоча в незначній кількості, зважаючи на розміри межиріччя (Серники, Виспа, Фрага). Територія між ріками Бібрка (притока Лугу) і Гнила Липа охоплює територію Бібрського горбогір'я.

Опілля – горбиста височина, розчленована широкими долинами рік Коропець, Золота Липа, Нараївка, Гнила Липа, Свірж, Зубра. Основні форми рельєфу – тераси, які формують пасма, хвилясті рівнини й річкові долини [Цись 1962, с. 135–137]. На території межиріччя Гнилої Липи та Нараївки розміщені крайні східні пам'ятки КШК (Стратин, Дусанів, Підгороддя,

Кліщівна). Ці простори входять до т. зв. Рогатинського Опілля, особливість якого – наявність різних природних комплексів на відносно незначній території. Рогатинське Опілля відзначається середньогорбистими місцевостями на півночі з абсолютними відмітками 350–400 м н. р. м., у центральній – слабо хвилястими поверхнями (300–350 м н. р. м.) та терасовими – на півдні. Крім цього, густо вкрита водними системами річок Свірж, Гнила Липа, Студений Потік, Нараївка – притоками Дністра [Павлів, Петегрич 2015, с. 17].

Значна частина пам'яток КШК розміщена на території українського Передкарпаття на правобережжі Дністра. Східне Передкарпаття поділяється на декілька височин (Хирівську, Дрогобицьку, Заліську, Войнилівську та Прилуквинську) і три улоговини (Верхньодністерська, Стрийсько-Жидачівська та Галицько-Букачівська). Хирівська височина займає відносно невелику територію, обмежену межиріччями рік Болозівки (лівої притоки Стривігору), Стривігору та Дністра [Geбіca, Jacyšyn 2013, fig. 1]. Тут відкрито два поселення цієї культури в околицях Хирова і Старого Самбора. Поховальні пам'ятки, зокрема кургани, на території цієї височини на сьогодні недосліджені.

На південний схід від Хирівської височини розкинулася широка Дрогобицька височина, що з півночі й заходу обмежена р. Дністер, зі сходу – р. Колодницею, з півдня – краєм Карпат. Ріки Бистриця-Тисменицька та Тисмениця розділяють височину на три майже рівні частини, що тягнуться із південного заходу на північний схід (від Карпат до Дністра) [Геренчук 1972, с. 126]. У геоморфологічному аспекті Дрогобицька височина належить до зони структурно-ерозійних височин із пасмово-горбистим рельєфом висотою 300–400 м н. р. м. [Цись 1962 с. 172]. Найвищі висоти на території Дрогобицької височини зафіксовані на вододільних ділянках на Карпатському передгір'ї (600–700 м н. р. м.), а найнижчі – на стику з Верхньодністровською улоговиною (300 м н. р. м.). Для рельєфу височини

притаманна сильна розчленованість терену. На головний уклад долин накладається густа сітка менших долинок у вигляді балок та ярів, а вздовж русел річок тягнуться пасма заплав [Łanczont, Hołub 2011, s. 164–166]. Як свідчить картографування пам'яток КШК, у межах досліджуваної території Дрогобицька височина – один із найкраще вивчених регіонів, а пам'ятки цієї культури представлені у всіх трьох межиріччях височини. Зокрема, найкомпактніше в межиріччі Дністра й Бистриці-Тисменицької та останньої і Тисмениці (між Самбором та Дрогобичем) локалізовані курганні могильники в Кульчицях, Великій Озимині, Залужанах, Дублянах, Брониці й Бикові, а також поселення і могильник, розміщений неподалік Сіде. Не оминула людність цієї культури межиріччя Тисмениці й Колодниць, де розміщені такі пам'ятки, як курганні могильники в Болахівцях, Нижніх Гаях, Стебнику та поселення й курганний могильник у Кавську. Крім цього, на території розташована одна з найпівденніших пам'яток КШК, що неподалік Хромогорбу (рис. 4).

Природний район, де також виявлено пам'ятки КШК, – Стрийсько-Жидачівська улоговина. Він займає межиріччя рік Колодниць і Бережниць. Майже посередині протікає р. Стрий – головна притока Дністра у верхній течії. Особливість цього району в тому, що тут переважають місцевості низьких терас (заплав, перша та друга тераси Дністра і Стрия), у зв'язку з чим тут домінують перезволожені ґрунти, що займають понад 89 % усієї території [Геренчук 1972, с. 126]. На території Стрийсько-Жидачівської улоговини відомі курганні могильники неподалік Розвадова, Пісочної та Рудник. А дещо на захід від цих пам'яток у заплаві Дністра розміщені зруйнований курганний могильник у Раделичах і поселення в Колодрубках.

Відносно невелика територія на південний схід від Стрийсько-Жидачівської улоговини, на північ від Карпат та на захід від р. Свічі зайнята Моршинською височиною, витягнутою вузькою смугою у північно-східному напрямку. Тут переважають абсолютні висоти, що становлять 300–

350 м н. р. м. Переважні площі межиріччя зайняті поверхнею п'ятої надзаплавної тераси Дністра, а схили межиріччя розчленовані численними потоками, залісненими балками та ярами [Кравчук, Зінько 2018, с. 73–74, рис. 1]. На її території відомі курганні могильники неподалік Лотатник, Дашави і Йосипович (рис. 4).

Заліська височина розташована на території межиріччя Свічі й Сивки. Найвищі ділянки в її межах зайняті поверхнею Лоєвої, абсолютні відмітки якої досягають 300–346 м н. р. м. [Gębica, Jacyśyn 2013, p. 30, 35]. Тут розміщені такі пам'ятки КШК, як поселення Корчівка, досліджений курган у Негівцях та знахідки кам'яних бойових сокир із Томашівців і Протес. На схід від Заліської височини в межиріччі Сивки й Лімниці розміщена Войнилівська височина. Однак тут на сьогодні не розкопано жодного кургану КШК, проте це не означає відсутності пам'яток взагалі, а, найімовірніше, свідчить про недостатній стан дослідження цієї території.

На схід від Войнилівської розміщена Прилуквинська височина, обмежена ріками Лімницею та Бистрицею-Солотвинською. Підвищення межиріччя Лімниці й Бистриці пов'язане із суттєвими підняттями, вісь яких проходить уздовж лінії Галич–Майдан. Прилуквинська височина в цій частині представлена підрайоном – Галицько-Угринівською [Цись 1962, с. 173]. Незважаючи на незначні розміри останньої, тут відоме скупчення поховальних пам'яток КШК, більшість із яких належать до еталонних (Вікторів, Крилос, Комарів) та утворюють південно-східний кордон поширення цієї культури у східному напрямку.

Отже, пам'ятки КШК розташовані на території двох берегів р. Дністер та її приток, що розміщені в декількох природних областях і регіонах, для яких властива значна піднятість терену.

2. 2. Топографія поселень

На сьогодні на досліджуваній території відомо 75 пам'яток КШК. Сюди не входять окремі випадкові знахідки, зокрема кам'яні просвердлені сокири, культурна належність яких точно нез'ясована. Близько третини пам'яток у регіоні – поселення, що складаються з 24-х пунктів, із них для 21-го зроблено прив'язку до топографічних умов. З огляду на їхню просторову локалізацію, поселення поділено на терасові, мисові й заплавні (табл. 1).

Для більшості поселень притаманне значне висотне розміщення на перших надзаплавних терасах річок і невеликих потічків, що примикають до них, вони становлять 43 % від загальної кількості. Сюди належать такі поселення, як Бовшів, Львів, Нижанковичі I–III, Підмостичі, Сіде, Старий Самбір, Хирів [Булик 2006, с. 303–304; 2010, с. 32; Грибович та ін. 1996, с. 13, 15; Крушельницька та ін. 1982, с. 8, 19; Мацкевий 2008, с. 112–113; Мацкевий, Козак 2009, с. 40, 110; Павлів, Петегирич, Принада 2004, с. 48–49; Свешніков 1974, с. 28; Цигилик 1995, с. 103; Цигилик та ін. 1999, с. 191–192]. Зокрема, поселення в Бовшеві (ур. Підліски) розташоване на південному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Гнила Липа [Крушельницька 1963, арк. 13]. Усі три поселення у Нижанковичах розміщені на першій надзаплавній терасі правого берега р. Вигор. Одне з них локалізоване на березі струмка [Крушельницька 1982, с. 19]. У подібних умовах перебуває пункт у Підмостичах (перша надзаплавна тераса правого берега р. Вигор) [Крушельницька, 1982, с. 19]. На плоскому хребті височини розміщений курганний могильник і поселення в ур. Верхи в Сідому (рис. 5) [Machnik, Sosnowska, Суґулік 1997, s. 3, рuc. 1]. Поселення КШК Старий Самбір локалізоване на терасі при впадінні потоку Яблунька у Дністер [Грибович та ін., 1996, с. 15].

Терасові поселення розміщені на значних висотах, зокрема в Хирові – на висоті 368 м н. р. м., а саме урочище має назву «Лиса гора», що також вказує на високу просторову локалізацію [Грибович та ін. 1996, с. 13; Цигилик 1993, с. 87]. Зруйноване поселення КШК у Львові розташоване

неподалік Замкової гори [Булик 2008, с. 217]. Поселення в Сідому розміщене на висоті 360 м н. р. м. (рис. 13:1) [Цигилик 1997, арк. 2]. На значно вищій абсолютній позначці – поселення Старий Самбір I (410 м н. р. м.) [Грибович та ін. 1996, с. 15].

До мисових пам'яток зараховано сім поселень, що становить 38 % від загальної кількості із визначеною топографією. Сюди належать такі пам'ятки, як Гончарівка, Гумницька, Затока I–II, Корчівка, Підгороддя, Прийма [Вуянко 1995, с. 78; Крушельницька та ін. 1982, с. 21, 23, 26; Мацкевий 1993, с. 55–56; 1998, с. 30; Свешніков 1976, с. 48]. Частина мисових поселень розміщена на похилих берегах невеликих річок і потічків. Зокрема, поселення в Гончарівці розміщене на схилах берега невеликого струмка [Свешніков 1974, с. 55]. На правому березі р. Стара розташоване поселення в Карачинові [Крушельницька та ін. 1982, с. 26], у таких же умовах – поселення в Гумницьках [Свешніков 1976, с. 48]. Натомість інша частина пам'яток розміщена на берегах приток Дністра. Зокрема, дві – неподалік с. Затоки розташовані на лівому березі р. Верещиці [Крушельницька та ін. 1982, с. 23]. А на мисоподібному виступі високого правого берега р. Гнила Липа локалізований пункт у Підгородді [Павлів, Петегрич 2015, с. 71].

Серед мисових поселень тільки одна пам'ятка розміщена у природно захищених умовах (печерно-скельних утворах). Ідеться про багатошарову пам'ятку Прийма I, де в першому навісі зафіксовано залишки культурного шару пізнього етапу КШК [Мацкевий 1998, с. 30]. Вона розміщена на мисі, на лівому високому березі безіменного потічка, допливу Дністра [Мацкевий 1993, с. 50]. Відстань від пункту до русла останнього становить 2,3 км. Зазначений ансамбль належить до карстово-суфозійного типу. Його верхня точка (V ярус) представлена гротом і розташована на рівні 47 м від тальвегу балки, а абсолютна висота пункту становить 374 м н. р. м. [Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 81]. У печерно-скельному утворі нерухомих об'єктів не

виявлено. Тому не можна з'ясувати, чи маємо справу зі стаціонарним тривалим поселенням, чи з короткочасовим пунктом. Окрім цього, матеріал із печерного комплексу Прийма I варто аналізувати критично, оскільки він міг потрапити сюди із верхніх ярусів гори.

Поселення на піщаних дюнах у долинах рік (чотири пам'ятки), які становлять 19 % від загальної кількості, фіксуємо рідко. У таких топографічних умовах розміщені поселення у Мшаній і Колодрубках [Мацкевий 1998, с. 30; Мацкевий, Козак 2009, с. 97; Мацкевой, Адаменко, Артюх 1978, с. 356; Чайка, Довгань 1996, с. 80]. Треба відзначити, що недалеко від останнього поселення, у сусідньому населеному пункті (с. Раделичі) в подібних топографічних умовах був розміщений зруйнований у середині ХХ ст. курганний могильник тієї ж культури [Артюх и др. 1977, с. 262; Конопля 1996, с. 31; Мацкевий 1998, с. 30; Мацкевий, Козак 2009, с. 107]. У сильно заболоченій місцевості заплави р. Ступниця (у місці, де річка простягається меандроподібно) неподалік Кавська розміщене поселення на штучних насипах і курганний могильник (рис. 6:1) [Бернякович 1959, с. 34; Bernjakovic 1959, s. 694].

2. 3. Просторова локалізація поховальних пам'яток

Могильниками й окремими похованнями представлені 51 пам'ятка. Більшість поховань – кургани (150 досліджених). Грунтові відомі з чотирьох пунктів (Березець, Бовшів, Дем'янів, Сіде). Однак, зважаючи на те, що більшість поховальних пам'яток досліджена до першої половини ХХ ст., з'ясувати їхні топографічні особливості розміщення проблематично. Тільки для частини фунеральних пам'яток відома локалізація із прив'язкою до топографічних умов. Тому під час аналізу просторової локалізації взято до уваги 31 із 51 поховального пункту, що становить більшу частину від загальної кількості (табл. 2). Загалом у досліджуваному регіоні фунеральні

пам'ятки КШК розміщені на терасах, мисах і заплавах [Войтович 2019, с. 84–91].

Найчастіше курганні могильники й окремі насипи розташовані на терасах, які представлені 22-ма пунктами (71 %). Курганні могильники КШК переважно займають найвищі місця на терасах і тягнуться вздовж їхніх хребтів. [Пелешишин 1999, с. 119; Свешніков 1974, с. 29; 1990, с. 54; Sulimirski 1968, s. 136]. Яскравий приклад такої просторової локалізації – курганні могильники в околицях Комарова, Крилоса й Вікторова з абсолютними відмітками від 300 до 369 м н. р. м. (рис. 7; 16). Специфічні геоморфологічні умови розміщення курганного могильника в Комарові на вузькому, однак довгому гребені між річками Лімницею та Луквою зумовили спорудження курганів уздовж лінії хребта довгим ланцюгом [Makarowicz et al. 2016, p. 262–263]. Відомий могильник у північних околицях Балич, незважаючи на розкиданість окремих курганів, займає також кульмінаційні пункти на місцевості (рис. 8) [Jarosz, Machnik 2000, s. 109–111, rys. 1–2]. На вершині тераси розміщений курганний могильник і поселення культури лійчастого посуду в Коропужі [Sulimirski 1968, p. 125]. Частково досліджений курганний могильник в ур. Могилки поблизу Гаїв Нижніх займає найвищу частину дуже розлогого пагорба, західні схили якого плавно спадають у долину рік Лютичини й Летнянки (рис. 9; 10) [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 18].

Відомі також могильники, локалізовані не в центральній частині тераси, а на її схилах. Зокрема, курганний в ур. Бігіївка в Бикові займає центральну частину видовженого схилу пагорба, що розташований перпендикулярно до русла р. Трудниця із досить значними абсолютними відмітками в 295–300 м н. р. м. (рис. 12; 13:2) [Czopek et al. 2016, s. 64–65]. Інша поховальна пам'ятка представлена двома ґрунтовими похованнями в Березці й розміщена у південно-східній частині тераси [Конопля, Цигилик 2014, с. 93; Суһуґук, Machnik 1996, s. 149, rys. 1]. Для трьох курганних

могильників, розміщених на терасах, визначено відстань до води, що становить близько 500–900 м (Биків, ур. Бігіївка – 500–600 м; Биків, ур. Коло фігури – 500–800 м; Нижні Гаї – 700–900 м) [Czopek et al. 2016, s. 15–16, 21, 64–65, мапа 1.1; Łanczont, Hołub 2011, s. 169–171, tab. 1; Machnik, Pawliw, Petchurycz 2011, s. 18–26, мапа 1–2].

Абсолютні висотні позначки локалізації могильників становлять 260–450 м н. р. м. [Грибович та ін. 1996, с. 13–16; Jarosz 2011, s. 17; Machnik, Pawliw, Petchurycz 2011, s. 9]. Для поховальних пам'яток КШК із визначеними абсолютними висотами найменші відмітки зафіксовані на ґрунтовому могильнику в Березці, який розміщений на висоті 260–277 м н. р. м. [Сушулік, Machnik 1996, s. 149, рис. 1]. Для курганного могильника в Баличах, також розміщеного на поверхні тераси, абсолютні висоти становлять 264–311 м н. р. м. [Jarosz, Machnik 2000, s. 109–111, рис. 1–2]. Два досліджені курганні могильники в Кульчицях (урочища Могилки та Війтова гора) розміщені на пагорбах із висотами 336 та 340 м н. р. м. [Machnik, Sosnowska, Сушулік 1997, рис. 1]. Курганний могильник і поселення КШК в околицях Сідого займає кульмінаційну частину тераси із висотою 360 м н. р. м. (рис. 5) [Цигилик 1997, арк. 2]. Одні з найвищих відміток зафіксовані на могильнику в Серниках – 414–424 м н. р. м. (рис. 15:2) [Makarowicz et al. 2016, p. 466–474].

Для незначної кількості поховань визначено висоту над дзеркалом води в річці. Наприклад, для могильника в Гаях Нижніх така становить 14–18 м [Łanczont, Hołub 2011, s. 169–171, tab. 1]. Значно більші показники відносної висоти пагорбів на двох могильниках у Бикові, які сягають 20–25 м [Czopek et al. 2016, s. 16, 64–65].

Незначна частина поховальних пам'яток розміщена на мисоподібних виступах берегів річок. Зокрема, ґрунтові поховання біля сіл Бовшева й Дем'янова розташовані на підвищеній частині мису над луговою долиною правого берега р. Гнила Липа [Баран 1964, арк. 1, 22]. На високій ділянці

мису над р. Бар у місці, де річка протікає меандроподібно, локалізований могильник в Залужанах на Дрогобичині [Demetrykiewicz 1897, s. 124–125]. Також до мисоподібних пам'яток належить курганний могильник у Колпці, розміщений на високому березі над долиною р. Тисмениці [Sulimirski 1968, p. 133]. На невисокому підвищенні над заплавою р. Охаби, на її правому березі (ліва притока Свіржа), розташований курганний могильник у Колоколині [Плів, Петегірич 2015, с. 38]. Отже, 16 % фунеральних пам'яток розміщені на мисах.

Найменша кількість пунктів локалізована на території заплав (4 курганних могильника, або 13 % від пам'яток із відомою локалізацією), що досить рідкісне для КШК загалом. Наприклад, зруйнований курганний могильник у Раделичах розміщений на невисокій піщаній дюні в широкій долині на правому березі Дністра [Конопля 1996, с. 31]. У подібних умовах перебуває сильно розораний курганний могильник у Суховолі, розташований у низовинній місцевості [Крушельницька та ін. 1982, с. 24], а у Великій Озимині – в долині р. Бистриці [Білас 2005, с. 96; Мацкевий, Козак 2009, с. 89; Свешніков 1976, с. 68; Sulimirski 1968, p. 137]. У сильно заболоченій місцевості в заплаві р. Ступниця (у місці, де річка простягається меандроподібно) неподалік Кавська розміщене поселення та курганний могильник КШК і комарівської культури, локалізовані на висоті 278–279 м н. р. м. (рис. 6; 22) [Бернякович 1959, с. 34; Bernjakovič 1959, s. 694; Makarowicz et al. 2016, p. 251]. Варто відзначити, що в любачівській групі КШК також відомі могильники у подібних топографічних умовах [Machnik 1966, s. 69].

2. 4. Поселення

Поселення КШК складаються із 24-х відомих пунктів (Бовшів, Гончарівка, Гумниська, Затока І–ІІ, Кавське, Карачинів, Кліщівна, Колодруби, Корчівка, Львів (Замкова гора), Мшана, Нижанковичі

(З пам'ятки), Підмостичі, Підгороддя I, Прийма I, Сіде, Старий Самбір I, Хирів, Фрага, Ягодівці). На більшості з цих пам'яток археологічні розкопки не проводилися, тому важко їх характеризувати.

Особливості планувальної структури та різні вияви матеріальної культури, пов'язані з життям на поселеннях, допоможуть з'ясувати тільки проведені в майбутньому комплексні стаціонарні археологічні дослідження. Імовірно, що нові здобутки у вивченні поселень уможливають їх нову інтерпретацію. Адже на сьогодні про кожне з них отримано мізерну інформацію. Можливо, що частина пам'яток, зарахована до поселень, може насправді бути залишками розораних курганів, матеріал з яких і виявили під час розвідкових досліджень.

Одна з небагатьох пам'яток, на яких проводили археологічні дослідження, – поселення у Бовшеві. Проте роботи, треба зазначити, малоінформаційні, оскільки пункт повністю знищений поселенням пізнішого часу, а отриманий керамічний матеріал фрагментарно збережений [Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Свєшніков 1974, с. 28]. Вдалося встановити, що культурний шар, у якому виявлено матеріали КШК, залягає на глибині 0,4–0,5 м від рівня денної поверхні. Нерухомих об'єктів тут не виявлено [Крушельницька та ін. 1982, с. 13]. Аналізуючи цю пам'ятку, потрібно зважати, що на урочищі знайдено два скорчені поховання невизначеного часу, тому можна припустити, що йдеться про могильник КШК, а не про поселення [Крушельницька 1963, арк. 21–22, фото 8–9].

На багатошаровому поселенні у Приймі зафіксовано залишки культурного шару. У ньому виявлено крем'яні вироби та фрагменти глиняного посуду [Мацкевий 1993, с. 55–56; 1998, с. 30].

Інше поселення, на якому, крім культурного шару, зафіксовано нерухомі об'єкти, – локалізований в ур. Верхи біля с. Сіде Самбірського р-ну. Пункт розміщений разом із курганним могильником цієї ж культури в одній і тій же місцевості (рис. 17) [Цигилик 1997, арк. 3–6; Цигилик та ін. 1999,

с. 191–192; Machnik, Cyhułuk 2001, s. 452]. Воно розташоване на плоскій гірській височині з максимальною висотою 360 м н. р. м. (рис. 5) [Павлів, Петегірич, Принада 2004, с. 48; Machnik Pawliw, Petehyrycz 2005 s. 16; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006a, s. 127].

Пам'ятка досліджена площею 400 м² (рис. 18). Тут стверджено таку стратиграфічну послідовність культурних шарів: під сіро-коричневим орним шаром товщиною 0,3 м залягав шар чорної землі потужністю 0,2–0,3 м у центральній частині, що плавно зменшувався до країв розкопу. Нижче розміщений шар коричневого кольору потужністю 0,1–0,15 м (рис. 19:1). Рухомий матеріал походив переважно з чорного, натомість знахідки в коричневому шарі виявлені в незначній кількості (рис. 20). Крім цього, у чорному шарі в центральній частині розкопу зафіксовано скупчення деревного вугілля, які визначено як вогнища 1 та 4 (рис. 19:2). Вогнище 1 розмірами 0,6×0,3 м. Вогнище 4 значно більше – 1×2 м. Інші два представлені сильно перепаленою до червоного кольору землею (вогнища 2, 3). Вогнище 2 невеликих розмірів, діаметром близько 0,5 м. У ньому виявлено фрагменти сильно перепаленого кременю та дрібні вуглики. Вогнище 3 овальної форми та близько 1 м у діаметрі (рис. 21:1) (можливо, це основа печі). Товщина перепаленої цеглястої глини в центральній частині сягала 8 см, що свідчить про тривалу дію вогню [Цигилик 1997, арк. 4; Machnik Sosnowska, Cyhułuk 1997 s. 3–6]. Для опалення найчастіше використовували дерево породи дуба. Зокрема, у 37 зразках сировина ідентифікована як *Quercus* (дуб) і лише у 2 – як *Alnus* (вільха) [Lityńska-Zajac 1997, s. 29]. Аналіз деревного вугілля із вогнищ свідчить, що залишки поселення датуються часом 2900–2850 BC. На ранній вік вказує і виявлений рухомий матеріал [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2005, s. 27; 2006, s. 100].

До окремого типу поселень належать два штучні насипи, розміщені в заплаві р. Ступниці неподалік с. Кавсько (насипи 1, 2) [Бернякович 1959, с. 34–38; Свешніков 1959, с. 24; 1974, с. 28–29; Bernjakovič 1959, s. 692–698].

Подібно до поселення в Сідому, ці два насипи розміщені в одній місцевості з курганним могильником, із яких насипи 3 та 6 належать до курганних поховань КШК, кістки не збереглися [Сवेशніков 1977–1980, арк. 49].

Насип 1 висотою 0,86 м від рівня сучасної поверхні, овальної форми (із півночі на південь – 17,8 м, із заходу на схід – 19,6 м) (рис. 23). Стратиграфія така: верхній шар до глибини 0,36 м складався із світло-коричневого шару сучасного ґрунту; нижній – представлений культурним шаром темно-коричневого кольору товщиною 0,66 м, що лежав на материк (сіро-коричнева глина). У культурному шарі виявлено по три зольні плями й вогнищеві ями. Зольні плями діаметром до 1,5 м перебували по центрі насипу та в його південно-східній частині. Їх форма неправильно округла або овальна в перетині лінзоподібної, товщиною до 0,1 м. У двох центральних плямах, які склалися із змішаної землі зі золою та невеликої кількості деревного вугілля, виявлено кам'яну клиноподібну сокиру, крем'яні нуклеуси, а навкруги – розтирач від зернотерки, кам'яний молот та скупчення фрагментів кераміки і крем'яних відщепів, залишених на місці виготовлення знарядь. Вогнищеві ями досліджені на глибині 1–1,02 м у південній та південно-східній частині насипу. Вони заглиблені в материк на 0,16–0,2 м, у плані неправильної форми розмірами 0,76×1,24 м, 2,36×2,92 м, 0,96×2,08 м і були заповнені темним шаром із значною кількістю золи й деревного вугілля, які утворювали на дні ям щільний шар товщиною 0,1–0,12 м. На дні ями 1 виявлено фрагменти від сферичної посудини, що не підлягала реконструкції, кубок із високими стінками та кам'яну сокиру. Навколо вогнищевих ям – скупчення кераміки й кам'яні (дві зернотерки, дві клиновидні сокири) і крем'яні (два різці, скребло) предмети. Названі знахідки зафіксовані на рівні простеження вогнищевих ям чи дещо вище від них. В інших частинах насипу на різній глибині (0,4–0,9 м) виявлено крем'яні відщепи (понад 20 одиниць), пластини та їхні фрагменти, різці, кінцевий та боковий скребки, проколки, ніж [Сवेशніков 1971, арк. 58–59].

Насип 2 діаметром 12,8 м по лінії північ–південь та 14,22 м по лінії захід–схід, висотою 0,64 м від сучасного горизонту (рис. 24). Сучасний ґрунт світло-коричневого кольору залягав до відмітки 0,32 м. Нижче виявлено культурний шар темно-коричневого кольору товщиною 0,52 м, що лежав на материку (сіро-коричнева глина). У східній частині насипу на глибині 0,32 м відкрито зольну пляму розмірами 0,48×0,84 м і товщиною в 5 см. Навколо неї виявлено дві посудини, крем'яні ножеподібна пластина та скребло. На глибині 0,86–0,9 м зафіксовано 9 вогнищевих ям неправильної форми розмірами від 0,32×0,51 м до 0,4×1,84 м та глибиною 0,08–0,2 м. У різних частинах насипу, головно навкруги зольної плями та вогнищевих ям, на глибині від 0,56 м до 0,83 м виявлено куски глиняної обмазки (деякі з відбитками прутів), скупчення фрагментів кераміки і розбитих посудин, кам'яні вироби (частина зернотерки, бойова й клиноподібна сокири), крем'яні нуклеуси, різці, ножі на пластинах, наконечник стріли, відбійник, сокира та значна кількість відщепів. Із фрагментів кераміки вдалося реставрувати три посудини [Сवेशніков 1971, арк. 59–60].

Як вважають дослідники, пункт біля Кавського – це особливий тип поселення – поселення на штучних насипах, що є тимчасовим (сезонним) [Сवेशніков 1990, с. 51].

Отже, на сьогодні відомо чотири поселення КШК, досліджені розкопками. На основі цього встановлено, що поселення в Бовшеві повністю зруйноване. Натомість у Сідому та Кавському виявлено, крім культурного шару, залишки вогнищ, зольні плями й вогнищеві ями. Слідів тривалих житлових споруд не виявлено, що може свідчити про сезонність стоянок.

2. 5. Поховальні пам'ятки

Підкурганні поховання КШК різночасові, тому на одному могильнику виявлено насипи, зведені на різних етапах розвитку культури. Два кургани у Кульчицях в ур. Могилки (кургани 7, 8) належать до раннього етапу,

натомість три інші (кургани 2, 12, 13) – до середнього [Machnik 1979, s. 56–57], що свідчить про сталі культові місця упродовж тривалого часу, а подеколи і на проміжку існування всієї культури (могильник у Кульчицях). Проте на пізньому етапі кургани споруджували і в нових місцях (Кринос, Лотатники) [Свешніков 1976, с. 79; Ситник 2012, с. 291; Pasternak 1937, s. 109; Sulimirski 1968, p. 135–137]. До різних етапів зараховують кургани в Рокитному [Sulimirski 1935, p. 22; 1957–1959, s. 349], Комарові [Janusz 1918, s. 216; Sulimirski 1968, p. 105–119], Колоколіні [Śmiszko 1935, s. 155], Вікторові [Janusz 1918, s. 220–221] та Баличах [Chizzola 1903, s. 142].

Поховальні пам'ятки розміщені переважно вздовж хребтів пагорбів [Свешніков 1972, арк. 1а; Czopek et al. 2016, s. 15–16, 21, 64–65, мапа 1.1; Jarosz, Machnik 2000, s. 109–111, рис. 1–2; Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997, рис. 1; Sulimirski 1968, p. 105]. Здебільша планувальна структура могильників залежить від місцевих топографічних умов. Цим дослідники пояснюють те, що одні насипи розміщені лінійно (ланцюжком), інші – утворюють скупчення (рис. 25; 26; 27:2), а подекуди зафіксовано поодинокі [Кобільник 1933, с. 32]. Кургани утворювали могильники з різною кількістю поховань (від одного до декількох десятків). Часто могильники склалися з декількох груп. До їх складу входила різна кількість поховань, які відрізняються розмірами й кількістю. Кургани в ур. Могилки неподалік Нижніх Гаїв розміщені у вигляді неправильного кола на площі 3,42 га (180×190 м) (рис. 27:1). У межах могильника насипи входять у два скупчення – східне та західне. У середині кожного менші кургани розміщені навколо двох більших насипів (курган 1, 5) діаметром близько 30 м і висотою 1,2 м [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 22–26].

Деяке світло на планувальну структуру фунеральних пам'яток проливає курганний могильник в ур. Могилки у Кульчицях. На основі отриманого супровідного інвентарю із досліджених об'єктів можна побачити, що два найдавніших кургани розміщені в центральній частині

могильника (кургани 7, 8). Вони належать до найменших на поховальній пам'ятці. Зокрема, діаметр насипу кургану 7 становив 10 м (рис. 25) [Сवेशников 1971, арк. 64]. Кургани середнього етапу зведені як і в центральній частині могильника (курган 2), так і на його окраїні (кургани 12, 13). Подібна ситуація з похованнями пізнього етапу. Так, кургани 3, 6 локалізовані компактно біля насипів попереднього періоду, натомість 15 – осторонь на значній відстані від інших. Окрім цього, поховання середнього й пізнього етапів значно більших розмірів. Тому не можна стверджувати однозначно, що навколо перших великих насипів споруджували менші, оскільки рухомий матеріал із поховань у Кульчицях не підтверджує цього припущення.

Будова курганів. Кургани невеликих розмірів (табл. 3), переважно від 10 м до 20 м у діаметрі та від 0,4 м до 1,4 м заввишки (Кульчиці, кургани 6–8; Колоколин, курган 2; Нижні Гаї, курган 10; Рокитно, курган 3) [Сवेशников 1971, арк. 64; Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 109; Sulimirski 1968, p. 141, 145]. Хоча відомі насипи значно більших розмірів, зокрема курган Настасина могила у Крилосі (курган 6), діаметр якого становив 30 м, а висота – 3,5 м [Бандрівський 2006, с. 23]. Насип дослідженого кургану в Коропужі сягав 26 м (рис. 30:2) [Sulimirski 1968, p. 126], а кургану 10 у Болехівцях – 40 м (рис. 40:1, 2) [Сवेशников 1977, арк. 17–18]. Форма декількох насипів дуже змінена через щорічну оранку. Це стосується найперше кургану 2 в ур. Бігіївка в Бикові (рис. 61) та кургану 15 у Кульчицях (рис. 47), де насипи розтягнуті в напрямку оранки, що надає їм видовженої овальної форми по лінії північ–південь (20×40 м у Бикові та 20×28 м у Кульчицях) [Сवेशников 1972, арк. 2, табл. I; Ситник та ін. 2010, с. 60].

Про стратиграфію курганів можна говорити на основі 13-ти досліджених пам'яток (Биків (ур. Бігіївка) [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2006с, Р. 201–203], Болехівці [Сवेशников 1977, арк. 6–18], Велика Озимина [Sulimirski 1968, p. 138], Дашава [Sulimirski 1968, p. 131], Залужани

[Demetrykiewicz 1897, S. 125], Колпець [Sulimirski 1968, p. 133], Комарів [Sulimirski 1968, p. 107], Кульчиці (ур. Могилки) [Свешніков 1970, арк 2–4], Кульчиці (ур. Війтова гора) [Пастернак 1936, с. 3], Нижні Гаї [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 36–40, 108–111], Рокитне [Sulimirski 1968, p. 144–145], Стоянці [Sulimirski 1968, p. 129], Стратин [Sulimirski 1968, p. 147]) (рис. 32:2; 33:2; 34:2; 37:2,4; 38:2; 39:2; 40:2; 42:2). Нашарування насипів доволі однорідні. До прикладу, стратиграфічна колонка кургану 1 в Болехівцях така: 1 – гумус (орний шар); 2 – сіра мішана земля (насип кургану); 3 – суглинок темно-коричневого кольору (первісний горизонт); 4 – світло-жовта глина (материк). Такі ж нашарування простежені в усіх досліджених курганах на пам'ятці [Свешніков 1977, арк. 6–18]. У Бикові під насипом кургану 1 стратиграфічна колонка нашарувань така: горизонт «а» – сучасний дерн чорного кольору; «b» – елювіальний однорідний шар світло-коричневого кольору; «с» – ілювіальний горизонт сіро-коричневого кольору (основа насипу кургану); «d» – елювіальний шар (первісний горизонт), що залягав на лесовому матеріку [Czopek et al. 2016, s. 314].

Зведення насипу курганів могло здійснюватися із перервами. На це вказують результати досліджень кургану 8 у Нижніх Гаях, де простежено два етапи насипання. Спочатку над похованням був зведений невеликий, діаметром близько 2 м в основі, а вже пізніше завершено спорудження високого копця (рис. 78; 81) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 60, 92, 94]. Такі ж тимчасові насипи зафіксовані на сусідніх пам'ятках на теренах Польщі (Берувка, повіт Ясло, Воля Угорська, повіт Перемишль) [Gancarski, Machnikowie 1986, s. 62; Machnik, Sosnowska 1998, s. 6–9]. Неподалік кургану виявлено декілька антропогенних заглиблень, що утворилися під час спорудження насипу [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 60]. Подібно до кургану 8, поряд із курганом 7 у Нижніх Гаях засвідчено в найближчому розміщені від насипу, з його північно-східної частини, широкі заглиблення від вибирання землі під час спорудження копця (рис. 72) [Machnik, Pawliw,

Petehurycz 2011, s. 60, ryc. 3]. Подібні досліджені й неподалік кургану 14 у Болехівцях, завширшки близько 10 м, їх також інтерпретують як місця вибирання землі під спорудження насипу [Свешніков, 1978, арк. 23]. Таку ж методику насипання кургану зафіксовано в Русиліві [Завада 1947, арк. 28]. Рів там розташовувався за 2 м від основи кургану, шириною 4 м і глибиною 0,3–0,5 м [Bryk 1933, s. 85–86, ryc. 1].

Для спорудження насипу кургану 1 в Бикові (ур. Бігіївка) землю брали неподалік, від чого утворилися типові заглиблені ями [Махнік та ін. 2000, с. 37]. Однак для насипання кургану 2 на тій же пам'ятці землю вибирали з поверхні навколо кургану, а саме із верхнього гумусованого шару, про що свідчить майже чорний колір ґрунту основи насипу (горизонт «с»). Також тут не виявлено типових слідів ям-глинянок, із яких часто брали землю для спорудження насипів курганів [Czopek et al. 2016, s. 351].

На пам'ятках Верхнього Придністер'я не зафіксовано звичаю оточувати поховання ровиком, який відділяв світ *sacrum* від світу *profanum*. Хоча він притаманний ще похованням «загальноєвропейського горизонту» [Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 132]. Надалі ця традиція стала масовою у західних групах КШК, і її часто фіксують археологічні дослідження [Włodarczak, 2006, s. 50–51; Kempisty, 1989, s. 270, 287; tabl. LXV:14; Liguzińska-Kruk 1989, s. 115, ryc. 2; Machnik 1966, s. 72; 1979, s. 343]. Розповсюдженням такий звичай був у сусідній любачівській групі, де виявлено значну кількість поховань, оточених ровиком [Bagińska 1997, ryc. 2:B; Bagińska, Koman 1991, ryc. 1; Bagińska, Machnik 2003, ryc. 1:B; 2007, s. 62, ryc. 5; Dzieduszycka-Machnikowa 1960, s. 9–10, ryc. 1; Gancarski, Machnikowie 1986, s. 63, ryc. 8; Koman 1999, ryc. 1; 1999a, ryc. 2; Machnik 1961, s. 92, ryc. 2; 1962, taf. I; 1979, s. 343; Machnik, Bagińska, Koman 2009, ryc. 11:1; 32:1; 46:1; 66:1; 110:1; 19:1; 125:3]. Також він побутував і з іншого боку Карпат – на півночі Словаччини [Machnik 1992, abb. 2; 1994, ryc. 3] та в

деяких курганних похованнях середньодніпровської культури [Артеменко 1967, с. 81; Кривальцевіч 2004, с. 35, мал. 2].

Дещо інший обряд засвідчений на курганному могильнику подільської групи в Остап'є, де замість ровика поховання оточувало коло, викладене з каміння пісковика. Цікавим виявився курган 1, під яким лежали три скорчені кістяки, оточені «огорожею» з каміння видовжено-овальної форми із прямокутною прибудовою [Bryk 1936, s. 117–121, рис. 2, 7, tabl. I, III]. З огляду на ці факти, відсутність на українському Передкарпатті звичаю відгороджувати поховання від навколишньої території вказує на побутування тут дещо відмінних поховальних звичаїв.

На рівні стародавньої поверхні під насипами деяких курганів трапляються сліди від проведення певних поховальних обрядів, у вигляді заглиблених об'єктів, вогнищ, скупчення вугликів, дрібних фрагментів кераміки та крем'яних виробів (рис. 30; 35; 37; 43; 44; 47; 50:2; 53:2; 59; 78; 81) [Свешніков 1972, арк. 3]. Кількість вогнищ коливається від одного до кількох [Свешніков 1974, с. 36]. Наприклад, під насипом кургану 39 у Комарові на рівні стародавньої поверхні в західній та південно-західній частині знайдено два вогнища діаметром 0,5 м та 1 м. Найімовірніше, що більше розташовувалося за межами насипу кургану, який із плином часу розсунувся та перекрив його [Sulimirski 1968, p. 113, plan 19:1]. Скупчення вугликів у трьох місцях засвідчене під насипом кургану 1 у Стебнику, що опосередковано вказує на наявність вогнища в цих місцях [Sulimirski 1968, p. 138]. Можливо, за віруваннями давнього населення вогнища повинні були очистити місце майбутнього кургану.

Специфічним «дарунком» померлому можна інтерпретувати два скупчення крем'яних відщепів із сірого дністерського кременю, виявлені на периферії кургану 1 в Бикові (ур. Бігіївка) з північно-західної та південно-східної сторін насипу [Махнік та ін. 2000, с. 38]. Остання збірка розміщена за 4 м від центру кургану та нараховувала понад 50 відщепів, що розміщувалися

на площі діаметром 0,4–0,5 м на глибині 1,2–1,3 м (рівень денної поверхні) (рис. 60:2). Інша збірка менш чисельна й виявлена на глибині 1,1–1,2 м і за 9 м від центру кургану (рис. 60:1). Цікаво, що три із семи знахідок утворюють складанку (рис. 122). [Czorek et al. 2016, s. 322; Machnik Pavliv, Petehyryč 2006с, р. 220; fig. 19; photo 16–17].

В одному з курганів зафіксовано факт насипання символічного насипу без решток померлого (кенотаф). Для прикарпатських теренів типова наявність пустих поховальних ям без жодних слідів померлого, що пояснюється особливостями агресивного тамтешнього ґрунту до органіки. Однак практично невідомі кургани без поховальних ям, хоча б незначно заглиблених у стародавній ґрунт. Такий виняток – курган 1 в ур. Коло фігури неподалік Бикова (рис. 70). Там під його насипом, частково поруйнованим більш пізнім похованням, не виявлено жодних слідів поховальної ями. Натомість на різних глибинах у насипі та на рівні стародавньої поверхні знайдено дрібні фрагменти кераміки, властиві пізньому етапу КШК (рис. 71), та знахідки крем'яних і кам'яних виробів. Наявність збереженого матеріалу цієї таксономічної групи вказує на те, що її населення провело притаманний для неї поховальний обряд із розкиданням на поверхні битого посуду, крем'яних та кам'яних предметів у знак пам'яті одноплемінника, тіло якого з певних причин не було їм доступне [Czorek et al. 2016, s. 102–106]. Зазначу, що на курганному могильнику в Болахівцях під двома насипами (курган 5, 6) також не виявлено залишків поховальної ями (рис. 37). Проте там, як і в кургані 1 в ур. Коло фігури, у двох випадках зафіксовано розкидані дрібні фрагменти кераміки, а під насипом кургану 5 – залишки вохри [Свешніков 1977, арк. 13–15; табл. 7].

Конструктивні особливості поховань. Для 53-х курганних поховань вказана точна локалізація могил під насипом (табл. 3). У жодному випадку не зафіксовано нішових, які часто фіксують на території Південно-Східної Польщі [Włodarczak 2006, s. 53–58]. Поховання представлені ямними

об'єктами, які розміщувались у центрі чи на периферії насипу. Найчастіше під курганом виявляють одне центральне захоронення (рис. 34:1; 38:1; 39:1; 41:3; 49). Такі об'єкти становлять 2/3 від усіх досліджених. Тільки в шести випадках під насипами знайдено по одному похованню, локалізованому на периферії кургану (Кавське, курган 3; Колпець, курган 4; Кульчиці, кургани 3, 7, 12, 13) (рис. 42:1; 45) [Свешніков 1970, арк. 2–5; 1977–1980, арк. 50; Sulimirski 1968, р. 134, 136–137].

У декількох випадках на рівні стародавньої поверхні виявлено більше одного поховання. Серед них можна виділити могили, розміщені винятково на периферії. Такі захоронення рідкісні. Сюди належать два з кургану 10 у Нижніх Гаях (рис. 82:1) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, рис. 23] та кургану 13 у Болехівцях [Свешніков 1978, арк. 21–22]. Значно частіше під насипами відкрито центральне поховання, поряд на різній відстані зафіксовано одне, рідше два. Вони представлені двома могильними ямами з кургану 7 в Раковій [Sulimirski 1968, р. 128], кургану 1 у Коликоліні [Sulimirski 1968, р. 141], трьома поховання з кургану 10 у Болехівцях (рис. 40) [Свешніков 1978, арк. 18–19]. Однак стан джерельної бази не дозволяє відповісти на питання: чи ці поховання одночасові, чи є пізнішими підзахороненнями?

Як правило, могильна яма прямокутної (30 поховань), значно рідше видовжено-овальної (13 поховань) форми. Найбільша кількість останніх зафіксована на курганному могильнику в Болехівцях (8 захоронень). Зокрема, тут усі три поховання з кургану 10 саме видовжено-овальної форми [Свешніков 1978, арк. 36]. Інші могильні ями цієї форми задокументовані по одній на п'ятьох курганних могильниках (Кавське, курган 3 [Свешніков 1977–1980, арк. 50]; Колпець, курган 9 [Sulimirski 1968, р. 135]; Комарів, курган 39 [Sulimirski 1968, р. 112–113]; Кульчиці, курган 13 [Свешніков 1970, арк. 4–5]; Ракова, курган 7, поховання 2 [Sulimirski 1968, р. 128]). Розміри поховальних ям коливаються в межах від 0,4×0,7 м до 2,75×3,75 м. Хоча

найчастіше її ширина становить понад 1 м і довжина – близько чи незначно більше 2 м. Два найбільших поховання прямокутної форми виявлено під курганом 2 у Бикові. Там параметри могил становили: поховання 1 – $3,55 \times 1,32$ – $1,81$ м; поховання 2 – $3,2 \times 1,8$ м (рис. 62; 63) [Czorek et al. 2016, s. 328, 332]. Натомість два найменших досліджені під курганом 10 у Нижніх Гаях, де розміри об'єктів були $0,5 \times 1,1$ м та $0,4 \times 0,7$ м [Machnik, Pawliw, Petehyrucz 2011, s 116]. Найбільша поховальна яма видовжено-овальної форми відкрита в кургані 13 у Кульчицях ($2,75 \times 3,75$ м) [Сवेशніков 1970, арк. 4–5], найменша – у кургані 9 в Болехівцях ($0,65 \times 0,95$ м) [Сवेशніков 1977, арк. 17].

Відкриті могили незалежно від форми (прямокутної чи видовжено-овальної) вкопані у стародавній ґрунт на різну глибину. Найбільш плиткі об'єкти зафіксовані під насипом кургану 10 у Нижніх Гаях, де два поховання простежені всього на 0,1 м від рівня виявлення [Machnik, Pawliw, Petehyrucz 2011, s 116] та у похованні 3 кургану 10 у Болехівцях [Сवेशніков 1977, арк. 19]. Цікавий факт: усі три досліджені тут могили, незважаючи на те, що верх їх зафіксований на одній глибині, вкопані у стародавній ґрунт по-різному (від 0,15 м до 0,6 м) [Сवेशніков 1977, арк. 18–19]. Максимальна глибина поховальних ям прямокутної форми засвідчена під курганом у Коропужі та курганом 3 в Рокитному, де вони простежені від рівня виявлення на глибині 0,8 м (рис. 51:2) [Sulimirski 1968, p. 125; 144]. На подібній глибині досліджена максимально вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма в кургані 13 у Кульчицях [Сवेशніков 1970, арк. 5].

Орієнтація могил за сторонами світу також нестала. Проте половина задокументованих об'єктів розміщена в напрямку з північного сходу на південний захід (25 поховань). Сюди належать більшість досліджених фунеральних пам'яток у Болехівцях (курган 1, 3, 4, 7, 9, 10, 13 (поховання 2)) [Сवेशніков 1977, арк. 6–20; 1978, арк. 22], Великій Озимині (курган 2) [Sulimirski 1968, p. 138], Колоколині (курган 2) [Sulimirski 1968, p. 142],

Колпці (курган 2, 4, 7) [Sulimirski 1968, p. 133–134], Кульчицях (курган 1–3, 12) [Свешніков 1970, арк. 3; Sulimirski 1968, p. 136], Нижніх Гаях (курган 7, 8, 10 (об'єкт 4)) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, рис. 5; 11; 23], Ракові (курган 1) [Sulimirski 1968, p. 127], Рокитному (курган 2, 3) [Sulimirski 1968, p. 145] та Стратині [Sulimirski 1968, p. 147]. Часто трапляються поховальні об'єкти, розміщені в напрямку захід–схід (12 поховань). До цієї групи належать могили під насипом кургану 2 [Свешніков 1977, арк. 7] та поховання 1 кургану 13 у Болехівцях [Свешніков 1978, арк. 21], кургану 2 у Вікторові [Sulimirski 1968, p. 139], кургану 3 у Кавську [Свешніков 1977–1980, арк. 50], поховання 1 кургану 2 в Колоколіні, Коропужі (рис. 30:2) [Sulimirski 1968, p. 125], курганів 7 [Свешніков 1971, арк. 64], 13 [Свешніков 1970, арк. 4–5], 15 [Свешніков 1972, арк. 3] у Кульчицях (рис. 43), поховання 1 кургану 7 в Раковій [Sulimirski 1968, p. 128], кургану 6 в Рокитному [Sulimirski 1968, p. 145] та Стоянцях [Sulimirski 1968, p. 129]. Значно рідше трапляються могильні ями орієнтовані з північного заходу на південний схід: об'єкт 5 та курган 1 в Бикові [Czorek et al. 2016, s. 314, 358], курган 1 у Великій Озимині [Sulimirski 1968, p. 138], кургани 5, 9 у Колпці [Sulimirski 1968, p. 133, 135], об'єкт 6 кургану 10 в Нижніх Гаях [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 116]. Усього три поховання орієнтовані по лінії північ–південь: одне з кургану 39 у Комарові [Sulimirski 1968, p. 112–113] і два у кургані 2 в Бикові [Ситник, Гавінський 2010, арк. 11, 13].

Часто під насипами зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій. У курганах 1, 2 у Бикові стінки ям обкладені дерев'яними колодами діаметром 20–30 см, а поховальна мала прямокутну форму розмірами приблизно 2×1 м і 3×2 м (рис. 61; 63–65) [Ситник та ін. 2010, с. 61; Machnik, Pavliv, Petehurycz 2006c, p. 203–208, fig. 5–7; Machnik et al. 2009, s. 292–293]. У кургані 1 дерев'яні колоди місцями щільно примикали одна до одної розколеною частиною в середину поховальної камери. По периметру стін поховальної ями зафіксовано плахти, поставлені горизонтально довшою стороною

догори, а по трьох боках ззовні поховання (північного, західного та південного) виявлено сліди від стовпів діаметром 7–15 см, завглибшки 10–12 см, які, найімовірніше, укріплювали стінки дерев'яної конструкції [Махнік та ін. 2000, с. 37; Павлів, Петегірич, Принада 2004, с. 49]. Її доповнювали два стовпи діаметром до 40 см, виявлені також ззовні біля західної і східної стінок поховання та заглиблені в материк на 0,2 м (рис. 58; 59) із чітким нахилом до середини поховальної камери [Махнік та ін. 2000, с. 37; Czorek et al. 2016, s. 314]. Під насипом кургану 2 у центральній частині виявлено дві поховальні ями, розміщені на відстані 3 м одна від одної (рис. 62; 66) [Ситник та ін. 2010, с. 61, фото 1; Machnik et al. 2009, s. 293, ryc. 2]. У ньому, подібно до кургану 1, стінки поховальної ями 1 обкладені дерев'яними розколеними колодами, розмірами 0,25–0,3×0,4–0,55 м, які також щільно примикали одна до одної та вставлені у зроблений навколо поховання рівчак (рис. 63). У двох місцях зовнішньої рамки, що складалася із тліну описаних колод, засвідчено дві смужки деревного вугілля (рис. 64), і це вказує на те, що колоди під час спорудження чи внаслідок певних обрядових дій були обпаленими [Czorek et al. 2016, s. 328–330]. Натомість у похованні 2, де також виявлено зовнішню рамку, контури колод не простежені, хоча їхня наявність тут очевидна (насичене темне забарвлення) (рис. 65; 66) [Ситник, Гавінський 2010, арк. 13; рис. 51].

Ще одне поховання із типовою конструкцією у вигляді ровика, у який вставлялись вертикально розколени колоди розвернутими плоскими сторонами всередину, виявлено між курганами 1 та 2 в ур. Бігіївка у Бикові в середині майдану, оточеного частоколом, що датується X ст. до н. е. Йдеться про об'єкт 5, насип кургану якого в результаті діяльності людини не зберігся (рис. 57) [Machnik Pawliw, Petehyrycz 2006, s. 280, 281; ryc. 1; foto 10]. Подібно до інших поховань, об'єкт 5 орієнтований довшою стороною по лінії північний захід – південний схід, правильної прямокутної форми, розмірами 2,1×2,8 м (рис. 68). Центральна частина поховальної ями мала материкове

забарвлення, оточене по контуру смугою чорно-коричневого кольору, ширина якої коливалась у межах 0,3–0,6 м. У нижній частині об'єкта рамка розділилася на окремі чорні плями прямокутної та напівкруглої форм завдовжки 0,4–0,5 м. Навколо нього зафіксовано 21 така, 5 із них розміщені в північно-західній частині та відрізняються від інших жовто-білим забарвленням. Рівне дно поховальної ями розміщене на глибині 0,22 м від рівня виявлення, а рівень залягання дна рамки (ровика) – на декілька сантиметрів нижче (рис. 69). Скелет і супровідний матеріал усередині поховання не виявлені [Czopek et al. 2016, s. 358–359, 370; рис. 9.24; 9.26; foto 9.11; 9.12]. Отже, на одному могильнику в Бикові вдалося дослідити чотири поховальні об'єкти з однаковою традицією спорудження дерев'яної конструкції у вигляді вертикально поставлених розколенних колод у рівчак, що утворювали т. зв. «будинки померлих». Окрім цього, методом ^{14}C датовано два поховання із чотирьох та з'ясовано вік спорудження могильника – пізній етап КШК у регіоні [Czopek et al. 2016, s. 316, 353; Ситник, Гавінський 2010, арк. 13–14; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006с, р. 222; Machnik et al. 2009, s. 293].

На Передкарпатті відомі й інші поховання КШК із залишками дерев'яних конструкцій. До них належить курган 5 у Баличах. Там випростаний кістяк, орієнтований головою на північний захід, перекритий шаром чорної землі. Такий шар товщиною 5 см виявлений і під покійником. Стінки поховальної камери оточені тліном від дерев'яних колод шириною 0,2 м, заглиблені нижче рівня дна поховальної ями на 0,1 м [Завада Картотека, Баличі, арк. 1]. Поховання в Коропужі було вимощене дубовими колодами (рис. 30:2) [Sulimirski 1968, р. 125]. Інше, не менш цікаве, із залишками дерев'яних конструкцій досліджене під курганом 5 у Колпці. Над могильною ямою знайдено залишки настилу, що розміщувався в центральній частині кургану. Прямокутної форми поховання розмірами 1,7×2 м виявлено на глибині 0,8 м на рівні стародавнього горизонту. Стінки ями також

обкладені деревом, а саме захоронення перекрите настилом із дубових колод. Скелет похованого не зберігся. На дні об'єкта знайдено шматки червоної вохри. Біля поховання (поблизу південного кута) лежала лінзоподібна в поперечному перетині крем'яна сокира, яка не береглася [Свешніков 1977–1980, арк. 53].

У кургані у Стоянцях під час дослідження поховальної ями зафіксовано залишки струхлявілих дощок (рис. 30:1) [Sulimirski 1968, p. 129], а в кургані 4 у Болехівцях навкруги стінок могили – овальні заглиблення від стовпів і залишки шару вздовж стінок поховальної ями, які можна інтерпретувати як дерев'яні дошки, що підтримували стінки (рис. 35; 36:1) [Свешніков 1977, арк. 9]. На користь існування дерев'яної конструкції в об'єкті 4 кургану 8 у Нижніх Гаях свідчать заглиблені пристінні частини дна ями з північної та східної сторін шириною 5–10 см, глибші від дна на 10–15 см (рис. 76:A; 79:4). Вони можуть бути пазами, у які вставляли дошки [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 62, ryc. 14–15].

Навколо декількох поховальних ям засвідчено викид материкової глини овальної форми, що, ймовірно, відділяв поховання від іншої частини кургану (Кульчиці, курган 12; Болехівці, курган 10; Нижні Гаї, курган 7) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 40; Свешніков 1970, арк. 4; 1977, арк. 18–19; Machnik, Pawliw, Petehurycz 2005, s. 20]. Ширина відкритого викиду материкової глини в Нижніх Гаях становила від 0,5 м до 0,9 м, товщина – 2–10 см (рис. 73). Викид повністю повторював орієнтацію могили, його довша сторона сягала 4 м, натомість вужча – 2,5 м [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 36, 40, ryc. 4; 5].

Цікава конструкція засвідчена в кургані 10 у Болехівцях (рис. 40). Там під насипом виявлено три поховальні ями, котрі належали, мабуть, дорослим особам, що можна припускати з досить великих розмірів цих ям (1,0×1,65; 1,05×1,75; 0,8×1,4 м). Найінформативнішим виявився об'єкт 2, де могилу оточував викид материкової глини, під яким на незначній відстані від довгих

стінок поховання лежали паралельно (по одній із кожної сторони) дерев'яні колоди. На глибині 0,3 м від дна поховальної ями зафіксований шар струхлявілого дерева, що первісно перекривав захоронення, а з плином часу провалився у її заповнення. Такий же шар виявлено на дні ями (рис. 40:3, 6, 7). Його товщина може свідчити про те, що це тлін від дерев'яних дощок, поставлених уздовж довгих сторін ями, а в її центральній частині вони розташовувалися впоперек. Біля західного кута поховання на дерев'яних дошках лежали декілька шматків червоної вохри. У двох інших захороненнях такої конструкції не засвідчено (рис. 40:5, 9), і це вказує на те, що поховання 2 було центральним. Також воно розміщене найближче до центру насипу [Свешніков 1977, арк. 17–19].

Великий недолік досліджених поховань у тому, що майже всі вони не містять збережених скелетів (рис. 45; 47; 53–56; 62; 69; 73; 79). Завдяки проведеному аналізу на вміст органічного фосфору із заповнень об'єктів, котрі вважалися поховальними ямами, в досліджених курганах у Нижніх Гаях та їхнього найближчого оточення доведено, що зразки містять підвищений вміст фосфору, що ще раз підтверджує їхню інтерпретацію як об'єктів поховального призначення [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2011, s. 62, 127, tabl. 10; Павлів, Петегірич 2002, с. 56].

Під 13-ма насипами стверджено наявність збережених скелетів, більшість із яких локалізована на лівобережжі Дністра. До уваги не беремо випростаний скелет із кургану 7а в Баличах, оскільки доведена його сумнівність [Jarosz, Machnik 2000, s. 109–121]. Окрім поховання з кургану 5 у Баличах, усі відкриті скелети покладені у скорченому стані. Для восьми визначено бік, на якому лежали покійні: п'ять – на правому (Велика Озими́на, курган 2; Коропуж; Кульчиці, курган 1; Рокитне, курган 3 (нижнє), курган 4), три – на лівому (Крило́с, курган 6; Рокитне, курган 3 (верхнє), курган 6) [Sulimirski 1968, p. 135–136, 138, 145]. Для більшості скелетів притаманна орієнтація голови на захід чи південний захід (Велика Озими́на,

курган 2; Коропуж; Кульчиці, курган 1, 3, 7, 12; Рокитне, курган 3 (верхнє) [Свешніков 1970, арк. 3; Sulimirski 1968, р. 125, 136–137, 138, 145]. На схід орієнтовано два із трьох кістяків, зафіксованих на лівому боці (Рокитне, курган 3 (нижнє), курган 6) [Sulimirski 1968, р. 145], та скелет із кургану у Вишневі [Крушельницька 2013, с. 199–200]. В одному випадку голова покійника орієнтована на північ (Кринос, курган 6) [Завада, Картотека Кринос, арк. 1], в іншому – на північний захід (Баличі, курган 5) [Sulimirski 1968, р. 122]. Скелет у Криносі лежав на підстилці, виготовленій із дерев'яних колод [Свешніков 1971, арк. 66]. Верхня його частина покладена навзиск, ноги зігнуті в колінах вліво. У кургані поруч із покійником виявлено мідну гривню (знайдена на шиї скелета), два олов'яні вискові кільця діаметром 15 мм, кам'яну просвердлену сокиру, крем'яні сокири, три вістря до стріл, п'ять відщепів і глиняний кубок. Кубок розміщений у ногах покійника, поряд лежали крем'яні відщепи, трохи далі – крем'яна сокира. Одна крем'яна стрілка локалізована біля ребер із правої сторони, друга разом із кам'яною сокирою – праворуч. У ногах поховання трикутником розкладені три невеликі вогнища, а під похованням зроблено земляну підсипку 1,5 м завтовшки [Завада, Картотека Кринос, арк. 1].

У більшості випадків важко визначити стать. Виняток – курган 3 у Рокитному, де верхній скелет жіночий (рис. 51), нижній – чоловічий, який лежав у досить глибокій прямокутній ямі [Sulimirski 1968, р. 145]. Існує припущення, що із трьох досліджених курганів на могильнику в Нижніх Гаях, два споруджені під дитячими захороненнями, а під насипом кургану 10 зафіксовано два (можливо, три) дитячі поховання [Павлів, Петегрич 2004, с. 36; Павлів, Петегрич, Махнік 2015, с. 324–325].

Цікавим виявилось поховання у кургані 6 в Рокитному. У ньому знайдено скорчений на лівому боці чоловічий кістяк, окрім глиняної амфори, зафіксовано зігнуту в коліні ліву ногу від іншого скелета, поставлену у протилежний бік від похованого (рис. 52:1, 2) [Sulimirski 1957–1959, р. 349].

Призначення цієї знахідки залишається незрозумілим. Зауважу, що такий звичай задокументований під насипом кургану в Русилові, де виявлено скорчене поховання дорослого чоловіка з ампутованими стопами, що було вкладене в овальної форми поховальну яму. Права гомілка відокремлена від бедра і виявлена за спиною покійника. Стопи в похованні не знайдені [Bryk 1933, s. 87–88]. Інший, не менш цікавий, факт засвідчений у кургані 7 в Нижніх Гаях. Там південно-західна частина поховальної ями зруйнована стародавнім вкопом, зробленим ще до створення насипу над поховальною ямою. З якою метою вчинене повторне втручання в нещодавно споруджену поховальну яму – незрозуміло [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 48, 52, ryc. 7; 8, foto 16–19].

Часто в похованнях виявляють залишки вохри, які вкривали кістяк або знайденні безпосередньо під курганним насипом на рівні стародавнього горизонту. Так, вона зафіксована на восьми поховальних пам'ятках: Болехівці [Свешніков 1978, арк. 22–24], Велика Озимина [Sulimirski 1968, p. 138], Дашава [Sulimirski 1968, p. 131], Колпець [Śmieszko 1933, s. 24], Коропуж [Sulimirski 1968, p. 125], Кульчиці [Пастернак 1936, с. 1–4; Свешніков 1970, арк. 3–4], Нижні Гаї [Павлів, Петегірич 2002, с. 55–56], Крилос [Pasternak 1936, s. 131–132]. Зокрема, наявність цієї мінеральної речовини відкрито у 2-х із 3-х досліджених курганах у Нижніх Гаях (курган 8, 10) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 96, 116], а також у 6-ти з 11-ти розкопаних курганах в ур. Могилки в Кульчицях (курган 1–3, 7, 8, 12) (рис. 41:1, 2) [Завада, Картотека Кульчиці, арк. 7, 9; Свешніков 1972, арк. 3–4; Sulimirski 1968, p. 136]. Значно більшу кількість вохри вдалося зафіксувати на курганному могильнику в Болехівцях (рис. 38). Там вона присутня у 8-ми з 12-ти досліджених насипів (курган 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14) [Свешніков 1977, арк. 7, 9, 13, 16, 17; 1978, арк. 22–24]. Зокрема, її шматки виявлені на дні невеликої поховальної ями в кургані 9. А більша кількість локалізована на місці знахідки невеликої погано збереженої посудини, орнаментованої

відбитками шнура та смугою трикутноподібних насічок. Це дало підстави припустити, що посудина була заповнена вохрою [Свешніков 1977, арк. 17]. У деяких випадках її наявність у могилах може допомогти відтворити первісну позу покійника. До прикладу, у кургані 12 у Кульчицях дно ями було всипане густим шаром вохри, що повторював позу захороненого (рис. 44:1). Покійник лежав головою на південний захід. Ліва рука розміщена впоперек живота, а права – зігнута в кисті та спрямована до правого плеча [Свешніков 1970, арк. 1–2]. Скелет із кургану в Коропужі також посипаний шаром вохри жовтого та червоного кольорів [Sulimirski 1968, p. 140]. На основі картографування пам'яток, де виявлена ця мінеральна речовина, впадає у вічі, що всі вони (за винятком курганів у Коропужі та Крилосі) розміщені досить компактно на території правобережжя Дністра в межах Дрогобицької та Моршинської височин.

У краківсько-сандомирській, любачівській та подільській групах не зафіксовано звичаю посипати покійників вохрою. Виняток – нішкове поховання, досліджене в Конюші [Tunia 1979, s. 50]. Натомість у середньодніпровській культурі відомо декілька, де використана вохра [Бунятян 2007а, с. 43; 2008, с. 6], при цьому найбільшу кількість поховань із цією природною мінеральною фарбою відкрито у випростаних захороненнях (шість випадків) [Бунятян 2005, с. 28]. У похованнях культури кулястих амфор виявлена тільки двічі (Колодяжне, Сколобів) [Свешніков 1983, с. 13]. Загалом, вохра властива ямній культурі [Шапошникова 1971, с. 268, 272], тому можу припускати наявність у деяких курганах КШК впливів цієї культури.

Обряд кремації не притаманний поховальним звичаям КШК [Jarosz 2010, s. 283]. Під насипом кургану 8 у Вікторові виявлено залишки попелу й кальциновані кістки, вміщені в амфору, що слугувала урною [Отрощенко, Моця 1989, с. 22; Свешніков 1974, с. 36; Sulimirski 1968, p. 139]. А в кургані 1 у Красові незначна кількість кальцинованих людських останок виявлена на

рівні стародавньої поверхні [Sulimirski 1968, p. 142]. Натомість у Колоколині (поховання 2, курган 1) перепалені кістки зафіксовані в центральній частині поховальної ями і супроводжувалися багатим інвентарем, серед якого виділяється амфора із двома вушками на лінії максимальної опуклості корпусу та геометричним орнаментом у верхній частині [Sulimirski 1968, p. 141]. У кургані 2 в Любчому (пам'ятка 26) на території Сокольської гряди перепалені людські кістки, вміщені в поховальну яму, також супроводжувалися двовушною амфорою [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 88, рис. 64:3]. Обряд кремації виявлено й під насипом у кургані 2 в Комарному. Тут поховання розміщене в овальній ямі 1,5 м завглибшки, а зверху над ним лежали дві розбиті глиняні посудини [Пастернак 1987, с. 45; Sulimirski 1968, p. 125].

Грунтові поховання КШК на території України складають незначну частину поховальних пам'яток. Вони представлені по одному захороненню в Сідому, Бовшеві та Дем'янові й двома – в Березці [Баран 1963, арк. 32; 1964, арк. 26; Крушельницька та ін. 1982, с. 8, 9; Свєшніков 1971, арк. 66–67; 1974, с. 32; 1977–1980, арк. 52, 57; Цигилик та ін. 1999, с. 192; Machnik, Sosnowska, Cyhуłyk 1997, s. 8].

Поховання 1 у Березці видовжено-овальної форми, витягнуте з північного сходу на південний захід, розмірами 1,8×2,2 м. Стінки злегка пологі, дно нерівне, завглибшки 1,2 м від сучасної поверхні (рис. 85; 86:1). Заповнення однорідне, складалось із глини з домішкою чорнозему. На дні поховальної ями виявлено погано збережений кістяк дорослої людини з підігнутими ногами на лівому боці, головою на північ. Біля шиї та рук зафіксовано кістяні підвіски (рис. 127:9), на кістках ніг – два крем'яні вироби (рис. 118:4, 6), а в ногах покійника – три глиняні посудини (рис. 90:5, 7, 8) [Конопля, Цигилик 2014, с. 94–95, рис. 1; Цигилик 1982, арк. 22]. До складу поховального посуду входили одна амфора та два кубки. Корпус амфори

сильно випуклий, плавно переходить у високі лійчасто розхилені вінця (рис. 90:8) [Цигилик 1982, арк. 23–24, табл. 7].

Загалом нетипову відсутність копця над могилою можна пояснити існуванням тут поселення римського часу. З другого боку, на думку Я. Махніка, насипу могло й не бути, оскільки поховання виявлене на краю пагорба, що спадає в долину невеликої річки. Топографія могили незвична тим, що кургани КШК розміщувалися на вершинах пагорбів, а на окраїнах споруджували периферійні поховання. Окрім того, захоронення виявлене на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, що нетипово, адже більшість розміщувалася значно плиткіше. Дослідники припускають, що в могилі поховано жінку, оскільки погано збережений кістяк лежав на лівому боці, а в більшості захоронень, де визначено стать, саме так були захоронені жінки. Зважаючи на те, що головні поховання у населення КШК належали чоловікам, над якими споруджували високі насипи, над цією могилою міг бути зведений невисокий, що швидко зруйнувався із плином часу [Сухулік, Machnik 1996, s. 157–158]. Інвентар могили, зокрема кубок (рис. 100:1), вказує на досить ранній вік досліджених захоронень [Сухулік, Machnik 1996, s. 155–156].

Поховання 2, як і поховання 1 з Березця, також овальної форми розмірами 1,8×2 м, завглибшки 1,25 м від сучасної поверхні (рис. 86:2). Під однорідним заповненням, яке складалося із глини з вмістом чорнозему, виявлено скелет у скорченій позі на лівому боці, головою на північний схід. Його стан через несприятливі умови зберігання незадовільний. Під кістками ніг знайдено крем'яну пластину, основа якої вкрита ретушшю (рис. 118:8). Зі східної сторони від ніг на дні могили як дар померлому покладено невелику глиняну амфору із двома маленькими вушками, розміщеними на основі плічок (рис. 95:8) [Цигилик 1982, арк. 23–24]. Зважаючи на відсутність копця над могилою та позу на лівому боці, це опосередковано може вказувати на жіночу стать [Сухулік, Machnik 1996, s. 157–158].

Досліджена в Сідому поховальна яма мала прямокутну форму із заокругленими кутами довжиною 1,8 м та шириною 0,9 м і була вкопана в материк на 0,1 м. Вона орієнтована довшою стороною по лінії захід–схід (рис. 21:2). Слідів скелета не виявлено, але в західній частині поховання лежав на рівному дні невеликий глиняний кубок (рис. 104:9), вінця якого спрямовані на північ. Посудинка мішкоподібної форми із злегка розхиленими назвні вінцями. Зовнішня поверхня кубка орнаментована горизонтальними смугами відбитків шнура, нижче яких спускаються потрійні фестони [Павлів, Петегирич, Принада 2004, с. 48, рис. 7; Цигилик та ін. 1999, с. 192, рис. 4; Machnik, Sosnowska, Cyhłyk 1997, s. 22, rys. 13; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006, fig. 7:B].

У Бовшеві не вдалося простежити слідів поховальної ями. Однак добре збережений кістяк лежав на правому боці на глибині 0,35–0,42 м від сучасної поверхні ґрунту, головою орієнтований на південний захід (рис. 87). Ноги підігнуті, руки складені вінцем на грудях, але частина кісток не збереглася (фрагмент верхньої щелепи, більшість ребер, фаланги пальців ніг й основна частина фалангів пальців рук). Біля голови, за потилицею, лежав кубок і кістяне долото, біля ніг – амфора з чотирма вушками, орнаментована заглибленими вертикальними лініями з ялинковим мотивом (рис. 88:2). Верх амфори виявлений на глибині 0,31 м від рівня сучасної поверхні [Баран 1963б, арк. 39–41; 1964, арк. 26, рис. 11; Войтович 2016, рис. 11, 12]. Тамтешній кубок декорований заглибленим мотивом у вигляді декількох смуг горизонтальної ялинки, розділених горизонтальними смугами (рис. 102:8) [Свешніков 1971, с. 305, рис. 84:20]. Подібну позу похованого та розміщення інвентарю зафіксовано в похованні 50-літнього чоловіка у Броночіцах. Там, як і в Бовшеві, у ногах розміщена чотиривушна амфора пізнього зразка [Pipes et al. 2010, fig. 10].

Поховання в Дем'янові зафіксоване на глибині 0,4–0,58 м від сучасної поверхні. Кістяк лежав у скорченому стані на правому боці, орієнтований

головою на південний схід (рис. 88:1). Скелет зберігся неповністю, зокрема був розбитий череп, кістки пальців рук і ніг, а також відсутня значна частина кісток грудної клітки. Неподалік останньої лежала овальна мисочка приземкуватої форми з нерівними краями вінець, відхиленими назовні стінками та злегка випуклим дном (рис. 105:8) [Баран 1963, арк. 32]. Під нею виявлено фрагмент посудини, декорованої шнуровими відтисками (можливо, амфора). На грудній клітці та біля пальців рук і ніг лежало по дві крем'яні пластинки, а також кінцевий скребок та різець, виготовлений на уламку пластини зі скошеними різцевими кутами (рис. 117:10) [Свешников 1971, арк. 90].

Зауважу, що однозначно зараховувати поховання з Бовшева та Дем'янова до ґрунтових не можна, оскільки у двох із них засвідчено багатошаровість пам'яток. Припускаю, що насипи могли бути знівельовані в результаті діяльності людини в минулому.

Один із наріжних каменів, який унеможливило простеження генези населення КШК загалом на Передкарпатських теренах, – мала кількість збережених кістяків у похованнях. Що пов'язано з кислими, агресивними до органіки ґрунтами, які не сприяють збереженню скелетів захоронених. Тому така ситуація не дає можливості з'ясувати низку питань, пов'язаних із позою, просторовим розміщенням, статтю та віком, а найголовніше – зробити антропологічну характеристику захоронених, що дало би відповідь щодо антропологічного складу населення і походження КШК на цій території. Адже до сьогодні невідомо, чи представники КШК пов'язані з попереднім населенням, яке мешкало на цій території (в основному КЛП), чи було прийшлим? З другого боку, досі не з'ясовано, яку роль відігравало місцеве попереднє населення на становлення культури «шнуровиків», воно було залучене до процесу культуротворення чи витіснене войовничими «шнуровиками»? Однак це припущення потребує у майбутньому перевірки за допомогою детального антропологічного аналізу. Натомість поховання

КЛП на Передкарпатті невідомі, що унеможливилює порівняння із тією невеликою кількістю збережених скелетів із Верхнього Придністер'я.

Деяке світло на цю ситуацію проливає розвідка Тетяни Кондукторової, у якій дослідниця звертає увагу на відмінності, що простежуються між краніологічним матеріалом ямної і катакомбної культур та КШК Прикарпаття і Волині. Також вона припускає, що у формуванні фізичного типу племен КШК взяли участь племена ККА та незначною мірою людність КЛП [Кондукторова 1978, с. 3–23].

Подібна ситуація із пам'ятками подільської групи, де також до сьогодні немає жодної антропологічної характеристики захоронених, хоча, на відміну від передкарпатських поховань, кістки померлих, як правило, перебували у кращому стані [Сवेशніков 1995, с. 85–92]. Дещо кращий стан вивчення пам'яток епішнурового кола, де на сьогодні проаналізовано два черепи з поховань у Звенигороді й Почапах. Встановлено, що вони належать людям європеїдного типу із високим вузьким обличчям і добре вираженою доліхокранністю та грацильністю [Сवेशніков 1974, с. 155]. Окрім цього, наявна одна реконструкція поховання з Почапів, що належав чоловікові 20–22 років (реконструкція М. Гарасимова) [Сवेशніков 1971, арк. 137; 1973, рис. 5].

Натомість значно краща ситуація із вивченням цього аспекту в західних групах КШК, що пов'язано, найперше, з іншою структурою ґрунтів, які добре консервують кістки померлих, тому там значна частина поховань, особливо досліджених від другої половини ХХ ст. і до сьогодні, піддана антропологічному аналізу [Gleń 1979, s. 79–90; Haduch 1999, s. 181–190; 2003, s. 137–142; Kaczanowski 2003, s. 58–59; Kozak-Zychman, Gauda 1998, s. 57–60; Kozak-Zychman, Gauda-Pilarska 1999, s. 38–40]. Як наслідок, у краківсько-сандомирській групі встановлено значні антропологічні подібності між скелетами КШК, з одного боку, та КЛП – з другого. Однак населення цієї групи не було монолітним, що, як вважають дослідники, свідчить про

збільшення міжгрупових контактів на переломі енеоліту–бронзи та про змішування як певних людських груп, так і окремих індивідів [Włodarczak 2006, s. 162].

Що стосується інших шнурових й епішнурових поховань, то на території Польщі також здійснені вагомі напрацювання, пов'язані із визначенням типологічної належності захоронених, їхнього віку, статі та росту [Gałasińska-Pomykoł, Szewko-Szwajkowska 1968, s. 11–223; Kozak-Zychman 1999, s. 72–73; Kozak-Zychman, Rutkowska 1991, s. 147–151; Krenz-Niedbala 2000, s. 563–565; Śmiszkiewicz-Skwarska 2005, s. 56–59].

Висновки. Отже, пам'ятки КШК Верхнього Придністер'я розміщені в декількох неоднорідних за характеристикою природних областях. Проте найбільша кількість досліджених пунктів пов'язана з гідросистемою Дністра та локалізована на території Передкарпаття. Половина поселень розміщена на терасах. Несуттєво поступаються їм поселення, розташовані на мисах, локалізовані переважно на високих берегах річок. Рідше фіксуємо пункти на території заплав. Як і поселення, більшість фунеральних пам'яток локалізована на вершинах вододільних пагорбів. Значно рідше поховання розміщені на поверхні заплав та мисоподібних виступів. Загалом топографічні особливості розташування пам'яток КШК пояснюються скотарсько-кочовим способом ведення господарства.

Поселення КШК відомі з 24-х пам'яток. На чотирьох пунктах проведено археологічні розкопки (Бовшів, Сіде, Кавське, Прийма). У двох випадках досліджено декілька об'єктів, представлених вогнищами (Сіде), вогнищевими ямами та зольними плямами (Кавське). Теперішній стан вивчення поселень КШК у Верхньому Придністер'ї не дозволяє відповісти на питання про особливості планувальної структури поселень, вигляд господарських і житлових споруд, виробничих комплексів тощо.

Поховальні пам'ятки КШК у Верхньому Придністер'ї представлені курганними та ґрунтовими захороненнями, серед яких перші переважають.

Планувальну структуру фунеральних пунктів здійснено з огляду на природні умови. Кургани утворювали могильники з різною кількістю насипів. Висота збережених курганів переважно коливається в межах від 0,5 м до 1,4 м, діаметром 10–20 м. На рівні стародавньої поверхні значної кількості курганів виявлено залишки вогнищ і розкидані безсистемно дрібні фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби, що свідчать про проведення обрядодій, зокрема пов'язаних із культом вогню. Під курганами, переважно в центральній частині, розміщена вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма прямокутної, рідше видовжено-овальної форми та завглибшки 0,1–0,8 м. Не спостерігається сталої традиції в орієнтації могил, хоча переважає з північного сходу на південний захід. У частині поховань зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій. Трапляються випадки, коли під насипами зафіксовано більше одного поховання. У невеликій кількості могил збереглися кістки захоронених, на основі яких можна припустити, що населення КШК Верхнього Придністер'я ховало покійників переважно у скорченому стані на правому чи лівому боці, з орієнтацією голови, як правило, на захід чи південний захід. Досить часто в похованнях трапляються шматки вохри. Захоронення із цією мінеральною фарбою в основному розміщені на території Дрогобицької та Моршинської височин. Тілопальні поховання у курганах – рідкість.

До ґрунтових належать п'ять досліджених захоронень у Сідому, Березці, Дем'янові й Бовшеві, здійснених у ямах овальної або прямокутної форми. У Бовшеві та Дем'янові їхні контури не простежені. На дні лежали скорчені скелети на лівому чи правому боці без чіткої орієнтації за сторонами світу. У Сідому слідів кістяка не простежено. У всіх похованнях виявлено супровідний інвентар, який складався переважно із глиняного посуду, рідше – з крем'яних знарядь.

Невирішеною до сьогодні залишається проблема антропологічного складу населення КШК Верхнього Придністер'я, що пояснюється

незадовільним станом джерельної бази для отримання антропологічної характеристики кістяків.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Матеріальна культура – одне з основних джерел вивчення давньої історії населення Верхнього Придністер'я у дописемні часи, зокрема в період ранньої бронзи. На сьогодні з цих теренів нагромаджено певну кількість матеріалу, що дає змогу відтворити такі сторінки життя давніх спільнот, як поховальний обряд, розвиток і зміну виявів виробничої діяльності й господарства, етнокультурні зв'язки.

3. 1. Керамічні вироби

Найбільша група знахідок, виявлена на пам'ятках КШК, представлена керамічними виробами, серед яких домінує глиняний посуд. Залежно від місця виявлення (на поселеннях чи у похованнях), він відрізняється станом збереження. Зокрема, той, що походить із поселень, – дуже фрагментований. Натомість отриманий із поховань, як правило, виступає цілими формами. Тому окремо зупинюся на характеристиці посуду залежно від виду пам'яток.

Про керамічне виробництво на поселеннях можна сказати небагато через недостатній стан досліджень цього виду пам'яток. Переважно весь отриманий посуд дуже фрагментарний, що не дає змоги говорити про форму й орнаментацию виробів. Керамічний матеріал із поселення в Сіде представлений дуже дрібними уламками посудин, переважно кубків, серед яких дослідники виділили дев'ять технологічних груп. Три з них поділено на декілька підгруп. Більшість фрагментів доброго випалу, тверді, у зламі сірого, темно-сірого, рідше темно-коричневого кольорів. Усього в одній групі уламки посуду крихкі (групи 5d, 5e). Зовнішня поверхня найчастіше

піддавалася загладжуванню, в окремих випадках помітні сліди від мазання (можливо, ангоб – рідкий шар глини, яким покривають посудину перед випалом), цеглястих і коричневих кольорів. Виняток становлять фрагменти посудин 7 групи, де зовнішня поверхня шершава. Внутрішня поверхня цеглястого, сірого й темно-коричневого кольорів, заглажена. На частині уламків помітні сліди подряпин від «розчісування» та замазування. Керамічна маса виробів у більшості з домішкою шамоту (сірого, цеглястого, біло-сірого, червоного кольорів) у різних пропорціях. У групах 1–4, окрім домішок шамоту, присутні мікроскопічні частки кварцу. Діаметр вінець коливається в межах 20–25 см. У 2 групі вінця посудин найменшого діаметру (15,5 см). На одному 4 групи на краях помітні сліди від стертя, і це вказує на те, що знахідку могли використовувати як лоцило. У половині груп товщина стінок становить від 5 мм до 7 мм. Решта знахідок – 8–10 мм. Для більшості виявлених денць притаманний діаметр 10–12 см. Менша частина має діаметр 6 см і 7,2 см. Товщина придонних частин стінок – 8–12 мм. Лише в однієї, де діаметр денця 6 см, параметри стінок 4 мм [Machnik, Sosnowska, Cyhułuk 1997, s. 8–14]. Керамічний посуд із цього поселення, за ознаками (наявність ангобу та шамоту, сліди подряпин від «розчісування» та замазування тощо), близький до керамічних виробів, що походять із поховань, про який мовитиметься далі.

Значна частина посуду орнаментована нарізним орнаментом у вигляді горизонтальної ялинки, овальних насічок і горизонтальних відтисків шнура, а також пальцевих вдавлень, розміщених по краях вінець (рис. 99) [Цигилик 1997, рис. 9; Machnik, Sosnowska, Cyhułuk 1997, s. 8–14, рис. 8, 9]. Оригінальне місце орнаментациї (окрім верхньої частини посудин) – декорування денць. Виявлене в Сідому денце орнаментоване смугою лінзоподібних насічок [Machnik Sosnowska, Cyhułuk 1997, рис. 10:a]. Часткові аналогії за місцем розташування орнаменту (на краях денця) спостережено на

одній посудині з кургану в Середній, проте там, замість косих насічок, нанесено штамп трикутної форми [Machnik, Sosnowska 1996, рис. 13:1].

Якщо детальніше проаналізувати керамічний матеріал із поселення (посудини з вінцями, декоровані заціпами), то можна виявити, що такого ж типу посуд зафіксовано на поселеннях раннього етапу КШК на території білоруського Полісся [Кривальцэвіч 2004, с. 149, мал. 8:3; Kryvaltsevich, Kalechyts 2000, s. 167–174]. Натомість інша частина керамічного посуду з Сіде орнаментована заглибленими горизонтальними смугами ялинки, які на деяких фрагментах розділені шнуром [Цигилик та ін. 1999, рис. 1]. Декорування мотивом ялинки використовувалося на різних етапах розвитку культури, зокрема й у Верхньому Подністер'ї (рис. 90:7; 97:4; 102:1, 3–6, 8; 103:1, 2, 4, 5; 104:5, 6, 8) (Кульчиці, курган 6; Комарів, курган 5, 31, 39; Колоколин, курган 2; Лотатники, курган 2; Крилос, курган 6), тому не завжди доцільно пов'язувати такий орнамент із «горизонтом А» [Свешніков 1974, рис. 6:5; 9:1, 5, 6, 9, 15, 21]. Однак датування поселення в Сіде, встановлене за допомогою ^{14}C , вказує, що мотив ялинки використовувався під час декорування кераміки вже в «загальноєвропейському горизонті» (Gd 10536 4290±90 BP; Gd 10537 4160±80 BP) [Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, s. 22].

Інша колекція керамічного посуду походить із поселення у Приймі [Мацкевий 1993, с. 55, рис. 10:3–5]. Загалом, як показали результати хімічного та рентгенометричного аналізів кераміки, посуд виготовлений із місцевої низькоякісної глини, з гідрослюдою як домінуючим мінералом. На площі близько 100 м² зібрано 61 екземпляр фрагментів посудин, котрі поділяються на 2 технологічні групи [Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 94, 96].

Перша – вироби, поверхня яких темно-сірого кольору (наслідок відновлювального випалу). Внутрішня поверхня затерта м'яким «віхтем»,

зовнішня – твердим. Керамічна маса з домішкою шамоту, кварцу, шпату тощо. Товщина стінок коливається в межах 3–4 мм, а температура випалу посудин становить 460–570°C [Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 91–92].

Друга група посудин виготовлена при тій же температурі, що й попередня. Їхня поверхня також заглажена комбінованим методом (твердим і м'яким предметом). Керамічна маса посудин із вмістом органіки та шамоту. Уламки посуду цієї групи доволі товстостінні (6–8 мм), а внутрішня поверхня внаслідок задимленого процесу горіння має темно-сіре забарвлення [Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 92].

На основі даних із поселення у Приймі можна припустити, що керамічний посуд виготовлений за спільною для всіх груп посуду технологією, і він був тонкостінним (можливо, столовим) та товстостінним (кухонним). Простежуються технологічна близькість у виготовленні з поселенням у Сіде.

Глиняний посуд, виявлений у похованнях, представлений як цілими формами, так і дрібними фрагментами. Вироби виготовлені із глини з домішкою у керамічному тісті шамоту та дрібних фрагментів жорстви, вони переважно сіро-коричневих кольорів. Їхня зовнішня поверхня злегка заглажена, випал помірний [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 78–84]. Трапляються вироби, поверхня яких із двох сторін затерта твердим «віхтем», від чого утворилися специфічні сліди подряпин. Наприклад, окрім того, що із внутрішньої сторони амфора з Березця старанно затерта, на зовнішній помітні глибокі сліди подряпини від загладжування (рис. 90:8) [Суґулік, Machnik 1996, s. 154, рис. 4:2]. У деяких насипах знайдені дрібні шматки кераміки, які через слабкий випал виділяються серед інших плямою глини червонуватого відтінку [Sulimirski 1968, p. 129]. Перш за все потрібно згадати курганний могильник у Болехівцях, де значна частина керамічних посудин повністю розклася або ж не підлягала реконструкції (курган 9, 10

(поховання 2, 3)) [Свешніков 1977, арк. 17–19]. Таке спостереження наводить на думку, що частина виробів виготовлена за іншою технологією, ніж посуд із поселень, – винятково для проведення похоронних обрядодій. Подібний факт засвідчений у результаті досліджень кургану 8 у Нижніх Гаях, де невеликий кубок із поховання, що зберігся повністю, виготовлений за іншою технологією, порівняно з дрібними фрагментами керамічних посудин КШК, виявленими за межами поховання [Machnik, Pawliw, Petehyrcz 2011, s. 96]. Такі ж спостереження засвідчені і в західних групах КШК [Dobrakowska, Włodarczak 2018, p. 155–156].

Серед фрагментів керамічного матеріалу з кургану 1 в ур. Коло фігури в Бикові з 28 уламків керамічного посуду шамот присутній у 23-х одиницях. У двох фрагментах не простежено жодної виразної домішки. У трьох – зафіксовано у вигляді блискучих мінеральних бляшок. Як правило, шамот дуже дрібних розмірів, цеглястого кольору, рідше – кремового. В одному випадку він нерівномірно розміщений у керамічному тісті. Всі фрагменти глиняного посуду погано збережені, частина з них дуже крихка (слабкий випал). Кольорова гама зовнішньої поверхні переважно коричнева та цегляста, в одному випадку – темно-сіра. Внутрішня – коричневих і сірих відтінків, у зламі – сірого й чорного кольорів, лише один фрагмент у зламі світло-коричневий. Товщина стінок коливається від 3,8 мм до 9 мм. Переважають товстостінні фрагменти, натомість тонкостінні представлені шістьма одиницями (3,8–5 мм) [Czorek et al. 2016, s. 107–108]. Загалом дослідники пам'ятки серед досить невеликої кількості кераміки виділяють щонайменше шість технологічних груп із декількома видозмінами в кожній [Czorek et al., 2016, s. 98].

Ще один курган, де виявлено значну кількість фрагментів посуду (294 одиниці) та на основі якого можна аналізувати особливості керамічного виробництва, розміщений на сусідній пам'ятці в ур. Бігіївка (курган 1) (рис. 59). Отриманий керамічний матеріал поділяється на вісім технологічних

груп і декілька підгруп. У більшості внутрішня поверхня уламків сірого кольору (групи 1, 1b, 2d, 2e, 3a, 6a, 6b, 7, 7a, 8 із загальною кількістю фрагментів у 108 одиниць), рідше – сіро-коричневого (групи 1e, 1f, 1g, 2a – у 25 одиниць), темно-сірого (групи 2c, 6, 6c – у 43 одиниці), рожевого (групи 3, 5 – у 15 одиниць). Досить чисельна група фрагментів із внутрішньою поверхнею світло-охристого кольору (група 1a – у 41 одиницю). Окрім цього, у семи випадках внутрішня поверхня піддавалася вимазуванню «віхтем» (групи 1, 1b, 2, 2d, 2e, 5), незначна частина – із гладкою (групи 6b, 8) і нерівною поверхнею (групи 6, 6a). Натомість для зовнішньої поверхні притаманне їй світло-охристе (групи 1, 1a, 1b, 1c, 2, 2b – у 162 одиниці), сіро-охристе (групи 1d, 2c, 4 – у 40 одиниць), сіро-коричневе (групи 1e, 1g, 6 – у 25 одиниць) забарвлення, частково із гладкою (групи 1b, 2d, 2e, 5, 6b), вимазаною «віхтем» (групи 1a, 1e, 3) поверхнею, рідше – із шорсткою чи нерівною (групи 6, 6a). У зламі уламки переважно сірого (групи 1, 1b, 2a, 2b, 2d, 2e, 3a, 6a, 6b, 7, 7a, 8 – у 132 одиниці), світло-охристого (групи 1a, 1c, 2 – у 76 одиниць), сіро-коричневого (групи 1e, 1f, 1g – у 17 одиниць) та темно-сірого (групи 2c, 6 – у 42 одиниці) забарвлення. Більшість уламків слабого випалу (групи 1, 1a, 1b, 1d, 2, 2a, 2c, 3, 4, 5, 8 – у 186 одиниць). Основна домішка в керамічному тісті – шамот сірого, рожевого, охристого й чорного кольорів. Також практично в кожній із груп поряд із шамотом спостережено мікроскопічні зернята мінералу. Виняток становлять невеликі групи 1g та 2a, де його вкраплення відсутні. Мінеральні зернята та крихти різнобарвного шамоту виявлені у всіх чотирьох фрагментах кераміки з поховання 1 кургану 2 на тому ж урочищі [Czopek et al. 2016, s. 330]. Однак невідомо: чи в усіх випадках маємо справу із штучною домішкою мінералу, чи у частині груп він один зі складників глиняної сировини [Czopek et al. 2016, s. 317–321]? Загалом, на підставі виявленої кількості уламків керамічного посуду з'ясовано, що панівні групи такі: 1a, 1b, 1c та 2c [Czopek et al. 2016, s. 321].

Незважаючи на те, що курган 2 в ур. Коло фігури в Бикові споруджений представниками іншої таксономічної групи – межановицької, на різній глибині насипу кургану також виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду досліджуваної культури (рис. 135). На відміну від описаного керамічного комплексу, тут переважають уламки тонкостінних невеликих посудин (амфори, кубки), товщина стінок яких 4–6 мм. Посудини більших розмірів із товщиною стінок 7–9 мм становлять менше половини від загальної кількості тонкостінних фрагментів. Окрім цього, спостережено закономірність: у посудинах великих розмірів домінує та основною домішкою є шамот. Натомість у виробках невеликих розмірів із незначною товщиною стінок, окрім нього, практично всюди трапляється товчений мінерал. Така домішка керамічного тіста нетипова для керамічних комплексів КШК. Натомість стає розповсюдженою серед матеріалів пізніших археологічних культур, зокрема межановицької, на що вказують дослідники пам'ятки [Czopek et al. 2016, s. 217–219].

Для більшості краще збережених посудин властива в керамічному тісті домішка шамоту. Наприклад, у повністю збереженій амфорі з кургану 7а в Баличах можна простежити шамот різної величини сірого кольору, частина зерен якого добре виділяється та виступає на світло-коричневій зовнішній поверхні. Крім цього, зовнішня поверхня амфори «розчесана» твердим «віхтем», від чого залишилися глибокі, переважно лівосторонні, подряпини (рис. 97:1) [ЛІМ А 39179]. Натомість амфора з Комарного, у якій також присутній в керамічній масі шамот, має рівну заглажену поверхню коричневого кольору, а її внутрішня поверхня вкрита різносторонніми глибокими подряпинами від такого ж твердого «віхтя». Внутрішня сторона та злам цієї амфори темно-сірого кольору (рис. 97:2) [ЛІМ А 39180]. Глибокі подряпини від «розчісування» спостережено на внутрішній поверхні амфори з кургану 15 у Кульчицях, а зовнішня затерта м'якою травою, від чого залишилися неглибокі сліди-подряпини (рис. 97:3). Для посуду пізнього

етапу притаманна зовнішня поверхня сірих і коричневих кольорів, добре заглажена, на якій виявлено сліди від мазання різної інтенсивності. Однак практично непомітні сліди від розчісування на гладкій зовнішній поверхні кубка з кургану 39 у Комарові. Проте на його нерівній внутрішній поверхні наявні сліди від мазання, а місцями виступають великі зерна шамоту коричневого кольору [ЛІМ А 23469]. Дві поверхні кубка з кургану Настасина могила у Крилосі світло-сірого кольору, старанно заглажені, а в керамічному тісті, крім шамоту, простежується значна кількість піску, окремі зерна якого виступають на гладкій поверхні (рис. 97:4) [ЛІМ А 22858].

На семи збережених фрагментах кераміки, що походять від одного кубка з кургану 5 у Комарові, декорованих мотивом ялинки, крім домішки шамоту, присутня незначна кількість зерен мінералу білого кольору, що виділяються на цеглясто-коричневій поверхні посудини (рис. 104:5). На внутрішній поверхні уламків помітні тріщини, що утворилися від неоднорідного випалу кубка. Їхня товщина – 4–5 мм [ЛІМ А 22963–22967, 22969–22970]. Досліджуючи колекцію фрагментів глиняного посуду з цього ж кургану, що налічує 20 одиниць і походить від 7–8 посудин, відзначаю, що для більшості фрагментів притаманна домішка шамоту різної величини переважно цеглястого кольору. Поверхня посудин коричневого, сіро-коричневого, сірого й цеглястого кольорів, у зламі – коричневого та сірого. Зовнішня поверхня уламків добре заглажена (місцями підлощена), а внутрішня – злегка заглажена та нерівна [ЛІМ А 22971, 22973, 22977, 22979, 22980, 22982]. На одному фрагменті на внутрішній стороні добре помітні сліди від загладжування твердим «віхтем», від чого утворилися меандроподібні подряпини [ЛІМ А 22972]. На зовнішній поверхні однієї з боковин світло-коричневого кольору, що походить, найімовірніше, від амфори (добре виражений ребристий злам), нанесений орнамент у вигляді наліпного горизонтального валика із вертикальними нігтьовими вдавленнями, між якими зверху нанесені овальні заглиблення [ЛІМ А 22988].

Серед колекції матеріалу з кургану 5 у Комарові виділяються уламки вінець світло-сірого кольору, на краях яких із зовнішньої сторони збереглися три нігтьові овальні вдавлення [ЛІМ А 22971]. Товщина стінок фрагментів керамічного посуду, виявлених під курганом, – від 4 мм до 8,5 мм.

Перш ніж перейти до аналізу типологічних форм посуду, потрібно зазначити, що єдину типологію для пам'яток, розміщених на території Верхнього Подністер'я, серед українських науковців розробив І. Свешніков. Дослідник виділяє такі: амфори, кубки, миски, посудини з S-подібним профілем, посудини з яйцеподібним профілем і черпаки. Амфори за способом завершення вінець І. Свешніков поділяє на два основні типи: прямі та відхилені назовні [Свешніков 1974, с. 33, 36–37].

На території Південно-Східної Польщі основну типологію рухомого матеріалу для краківсько-сандомирської та любачівської групи КШК, зокрема глиняного посуду, розробив Я. Махнік. На основі метричних співвідношень максимальної опуклості тулуба до діаметру вінець і висоти посудин він виділяє такі типи: кубки, амфори, дзбани, посудини типу Брезінки та Ксежніце Велькі. У середині кожного виду виокремлено декілька типів (від I до VI) із відмінами а–с. Зокрема, серед кубків дослідник виділяє шість типів, у середині яких (окрім I та II) виокремлено по три відміни (рис. 89) [Махнік 1966, с. 24–38].

Значно доопрацював та удосконалив типологічну схему рухомого матеріалу Я. Махніка П. Влодарчак, який, окрім виділених, виокремлює миски, мініатюрні посудини й горщики. Дослідник запропонував у середині наявної класифікації кубків на шість типів детальніший поділ залежно від форми виконання тулуба на відміни А–Е (грушеподібної, кулястої, яйцеподібної, із виразним зазначенням залому тулуба тощо), шийки – на відміни а–е (циліндрична, нахилена всередину, увігнута, з плавним переходом із корпусу чи навпаки – з різко вираженим переходом і

лійчаторозхиленої форми) та співвідношення між собою висоти різних частин посудини до діаметра корпусу, шийки й вінець – 15 відмін (1–15). Як наслідок, типологічна класифікація кубків П. Влодарчика набуває такого вигляду: PVBd8 – P (puchar) – кубок, належить до типу V із формою виконання тулубу відміни B, формою виконання шийки d (лійчасто розхилена) та співвідношення різних частин тіла до висоти відміни 8. Подібно виконаний чотириступеневий поділ на окремі відміни амфор [Włodarczak 2006, s. 13–16, ryc. 2–3, tabl. 1].

Спільне для двох класифікаційних схем польських дослідників віднесення до групи кубків посудин S-подібного профілю (тип IV), які нагадують за формою горщики [Machnik 1966, s. 27–28; Włodarczak 2006, s. 14, tabl. II–IV]. Тому при розгляді типології цього виду посудин я їх також інтерпретую як кубки. До цієї групи знахідок теж зачисляю більшість керамічних виробів, які І. Свешніков інтерпретує як миски та відносить до раннього етапу КШК (пам'ятки типу Кавсько-Колпець) [Свешніков 1974, с. 33; рис. 4:2, 3, 5, 13, 20]. В основу класифікації керамічного посуду, зокрема рухомого матеріалу з поховань із території Верхнього Придністер'я, покладено класифікаційні схеми Я. Махніка (табл. 4; рис. 89) (для керамічного посуду) та П. Влодарчика (рис. 109; 123).

Керамічний посуд, виявлений у похованнях, представлений такими видами: амфори, кубки, миски, черпаки та мініатюрні посудини.

Амфори – посудини із випуклим тілом і двома або чотирма петельчастими вушками, прикріпленими у верхній частині корпусу на лінії максимальної випуклості або під основою шийки. Загалом вони походять із 29-ми поховань, із яких 17 мають повністю збережений профіль. З огляду на форму та розміри, їх можна розділити на декілька типів.

До першого (тип А) належать невеликих розмірів посудини (висотою до 15 см) із випуклим приземкуватим корпусом, широким денцем і

циліндричною шийкою, орнаментованою заглибленими горизонтальними жолобками. У цих виробів висота посудини дорівнює або дещо менша від максимальної випуклості корпусу. Повністю збережена амфора з кургану 7 у Кульчицях, окрім горизонтальних жолобків, декорована ще й зигзагоподібним мотивом, який із двох сторін обмежений горизонтальними заглибленими смугами, що утворюють «рамку» (рис. 90:4) [Machnik 1979, рис. 1:46]. Подібна амфора цього ж типу походить із кургану 8 у Кульчицях у значно гіршому стані збереження, її шийка й тіло також орнаментовані заглибленими жолобками, при чому на тілі жолобки утворюють пучки з чотирьох косих смуг (рис. 90:6) [Свешніков 1974, рис. 6:6]. Описані амфори відомі на значних просторах поширення КШК, але наймасовіше зафіксовані у Тюрингії, через що їх прийнято називати амфорами «тюрингського» типу. А їхній ранній тип «А» – одна з ознак «загальноєвропейського горизонту» КШК [Buchvaldek 1957, s. 362–401]. Територіально близькі аналогії до кульчицьких амфор відомі з місцевості Боджаново Вроцлавського воєводства та на пам'ятці Краків Бежанув, де форма й орнаментация виконані в тому ж стилі [Jarosz, Włodarczak, Włodarczak 2010, p. 14, fig. 5; Machnik 1979, s. 341, рис. 205:6]. Крім цього, мотив орнаментации шийки амфор із Кульчиць горизонтальними жолобками належить до ознак найстаршої фази розвитку КШК у Європі [Młodowska-Przepiórowska, Włodarczak 2011, s. 202]. Отже, дві виявлені посудини з Кульчиць, без сумніву, належать до «загальноєвропейського горизонту».

У 17-ти похованнях виявлено амфори «тюрингського» типу, які належать до типу I, згідно з класифікацією Я. Махніка (рис. 89) [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Посудини цього зразка висотою 16–31 см, корпус сильно випуклий, із двома масивними петельчастими вушками, дно – плоске й рівне. У більшості вушка розміщені у верхній частині опуклості (8/14), дещо менше – на лінії максимальної опуклості корпусу (6/14). В 11-ти виробих діаметр максимальної опуклості корпусу перевищує висоту посудини (коливається в

межах 17–32 см). В одному випадку висота амфори незначно більша від опуклості (Стратин, курган 2) (рис. 91:2). Лише в однієї знахідки висота суттєво перевищує діаметр тіла (Вікторів, курган 8) (рис. 92:3). Висоту однієї можна встановити гіпотетично (рис. 92:1) (Стратин, курган 1). Ще одна представлена вушком (рис. 98:4) (Кульчиці, ур. Війтова гора, курган 1).

Зовнішня поверхня амфор типу I, як правило, коричневого, світло-коричневого, цеглястого та червоного кольорів зі своєрідними слідами подряпин, що утворилися під час загладжування поверхні. Такі ж, проте більш інтенсивні, простежуються на посудині з кургану 2 у Красові, який у зламі темно-сірого кольору (рис. 94:2) [ЛПМ А 22930]. Випал добрий, проте часто неоднорідний. Керамічне тісто з домішкою коричневого й цеглястого шамоту. У середині типу I можна виділити декілька відмін.

До відміна Ia належать амфори з випуклим тулубом, діаметр якого перевищує висоту посудин, і низькими злегка відхиленими назовні вінцями. Сюди належать найбільші амфори типу I (Красів, курган 1; Колоколин курган 1, поховання 2; курган 4, поховання 1). Висота посудин коливається в межах 26–31 см, максимальна опуклість тулуба – 29–32 см, діаметр вінець – 11–15 см, діаметр донець – 8,6–10,5 см.

Відміна Ib представлена невеликими амфорами з дещо стрункішим випуклим корпусом, двома петельчастими вушками, прикріпленими на лінії максимальної випуклості або дещо вище, та переважно з добре вираженою закраїнкою денця (Кульчиці, курган 2; Красів, курган 2; Рокитне, курган 6). Сюди належать знахідки висотою 16–22,5 см, максимальною опуклістю корпусу 17–24 см, діаметром вінець 9,3–12,6 см, діаметром донець 7,7–10 см.

Амфора з кургану 2 у Стратині репрезентує відміну Ic, згідно з класифікацією Я. Махніка. Сюди належать досить масивні неорнаментовані посудини, із відхиленими назовні вінцями й наближеним до біконічної форми випуклим корпусом (рис. 91:2) [Machnik 1966, tabl. XLVIII:c]. Два

масивні вушка стратинської амфори розміщені на лінії максимальної випуклості, з увігнутою посередині поверхнею [Завада 1947, арк. 86]. Такі ж амфори поширені на території Чехії, зокрема походять із досліджень на могильнику КШК у Віклетіцах (поховання 2, 56, 82, 110, 117, 172) [Buchvaldek, Koutecký 1970, abb. 32:11; 42:3; 77:3; 83:5; 103:1; 124:1].

Інша частина верхньодністерських амфор типу І немає чітких відмін серед керамічного матеріалу з території Центрально-Східної Польщі, тому виділяю такі відміни.

До відміни Іd належать посудини з циліндричною шийкою, зовнішня поверхня яких декорована декількома горизонтальними жолобками. Йдеться про посудини з курганів 12 у Кульчицях та 15 у Баличах. Відмінність між ними в тому, що амфора з Балич значно більша (рис. 92:2; 94:4) [ЛІМ А 39178], денце добре виділене, а діаметр вінець менший від амфори, дослідженої у Кульчицях (рис. 92:6) [Свешніков 1970, арк. 3, табл. 2:2]. Фрагменти від амфор відміни Іd походять і з інших досліджених курганів. Зокрема, вінце із трьома горизонтальними жолобками виявлене в кургані 3 у Кульчицях (рис. 98:7) [Завада Картотека, Кульчиці, арк. 12]. Досі не з'ясовано, чи амфора потрапила випадково в насип кургану пізнього етапу, чи в курган середнього етапу було здійснено підзахоронення із пізнім супровідним матеріалом (кубком та лінзоподібною у плані сокиркою). Ще одна пам'ятка, на якій виявлено фрагменти амфор вказаного зразка, – знахідки з курганного могильника в Серниках (рис. 98:1) (номер кургану невідомий), звідки походить вінце амфори, декорована двома горизонтальними жолобками, а вушко від цієї ж посудини орнаментоване трьома вертикальними жолобками (рис. 98:4) [Завада Картотека, Сірники, арк. 4]. Відповідники до орнаmentaції вушка зі Серників знаходимо на амфорі типу А з Крбіце на території Чехії [Smrž, Buchvaldek 1998, s. 9–19, obr. 2:1]. Описані об'єкти мають близькі аналогії серед керамічних комплексів КШК на території Центральної Європи й пов'язані з виробами

типу А «загальноєвропейського горизонту» [Jarosz 2012, s. 328; Krzak 1973, ryc. 11:a; Furmanek 2003, s. 9–24, ryc. 6–11].

До відміни Іе входять вироби із вираженим струнким яйцеподібним тулубом, до якого симетрично прикріплено два вушка. Сюди належать дві знахідки, форма однієї з них збережена повністю. Так, випуклість амфори з кургану 8 у Вікторові не перевищує висоти посудини, а навпаки має виражену яйцеподібну форму (висота – 23 см, максимальна випуклість корпусу – 21 см) (рис. 92:3). Шийка посудини злегка увігнута всередину й орнаментована чотирма подвійними горизонтальними відтисками шнура. Нижче нанесено дві горизонтальні смуги відбитків трикутників, вершини яких опущені донизу [Machnik 1960, s. 69 tabl. I:3]. Цікаво, що на тому ж місці трикутними насічками вершинами донизу орнаментовані амфори з Коропужа (рис. 93:2), Болехівців (рис. 92:4) (курган 4) та Красова (рис. 91:6) (курган 1) [Свешніков 1974, рис. 5:9; 8:7; 1977, табл. 13:14]. Певні відповідники до зразка з Вікторова знаходимо в поховальних комплексах буджацької культури в Північно-Західному Причорномор'ї [Іванова, 2015, рис. 10]. Друга амфора (Стратин, курган 1) дещо стрункіша, верхня її частина зруйнована, а на лінії максимального діаметра тіла замість вушок розміщені два плоскі півовальні вертикальні виступи (рис. 92:1) [Sulimirski 1968, p. 147, plate 5:5]. Аналогій цим нетиповим вушкам серед пам'яток КШК на території Передкарпаття немає.

Загалом, аналогії амфор типу І серед керамічних комплексів КШК віднаходимо й на Поділлі [Luba-Radzimiński 1879, s. 65, tabl. 1:2], середньодніпровській [Артеменко 1967, рис. 44:4; 50:3; Березанська 1971а, рис. 86:1] і злотській культурах на території Польщі [Hensel 1988, ryc. 89].

Особливість верхньодністерських амфор типу І у тому, що кожна з посудин декорована самотнім мотивом. Проте для цієї категорії глиняних виробів відомі близькі відповідники за формою, керамічним тістом та,

частково, складовою орнаменту посудин. Амфори цього типу різняться між собою нанесеним у верхній частині тіла декором, який у кожної – індивідуальний. У кургані 2 в Красові (рис. 91:3) та кургані 4 у Колоколині (рис. 91:4; 94:3) верхня частина тіла посудини орнаментована «плетенкою». Проте в першій вона сформована з двох із половиною заглиблених вертикальних смуг ялинки, взятих у рамку [ЛІМ А 22930], у другій – середина рамки заштрихована заглибленими вертикальними смугами [ЛІМ А 23177]. Мотив декорування вертикальними заглибленими смугами поширений у межах території розповсюдження населення КШК на ранньому етапі [Buchvaldek 1961, рис. 1]. На території Волинського (с. Хотивель Старовижівський р-н) та Білоруського Полісся (Моталь 8) також виявлено амфори тюрінгського типу, орнаментовані такими ж вертикальними смугами [Кривальцьєвіч 2004а, с. 150, мал. 8:7; Głosik 1962, s. 131–132, tabl. 2:1]. Амфори, схожі на попередні, відкриті на пам'ятках жуцевської і злотської культур [Hensel 1988, рис. 89; Machnik 1979, рис. 226:6; Sarnowska 1975, рис. 6:c]. Також подібна формою та орнаментациєю амфора зафіксована на пам'ятці трипільської культури на Коломийщині [Machnik 1963, s. 66, tabl. 2:q]. Натомість такі посудини не відомі на пам'ятках краківсько-сандомирської групи КШК. Зазначу, що на двох описаних амфорах на максимальній опуклості тіла навкруги нанесено смугу косих хвилеподібних насічок. Аналогічний орнамент виконано на тому ж місці на амфорі з кургану 1 у Кольосі (Кілецьке воєводство, Польща) [Kempisty 1989, tabl. LV:1].

Інша амфора з Красова на місці максимальної опуклості тіла орнаментована смугою трикутного штампа, вершини якого опущені донизу (рис. 91:6) [Свешніков 1974, рис. 8:7]. Амфора з кургану 6 у Рокитному орнаментована під шийкою зубчастим овальним штампом (рис. 94:1) [ЛІМ А 40378].

Комбінованим орнаментом декорована амфора з кургану 1 у Колоколині, де подвійна смуга меандра із двох сторін заштрихована вертикальними смугами. Зверху над вушками сформована смуга з вертикальних ялинкових насічок (рис. 91:5) [Sulimirski 1968, p. 141]. Подібно оздоблені вироби з поховання 1 кургану 2 у Любчому [Machnik, Bagińska, Koman 2009, рис. 28:5] та пам'ятки 1 кургану 1 у Верщиці (повіт Томашув Любельські, Польща) [Bagińska 1997, s. 50, рис. 4:i; Bagińska, Machnik 2007, s. 69–70, foto 6]. Ці амфори займають ранню хронологічну позицію. Зокрема, для поховання з пам'ятки 1 кургану 1 у Верщиці отримано дату ^{14}C 4305 $\pm$ 45 BP, що припадає на першу чверть III тис. до н. е. [Machnik, Bagińska, Koman 2009, рис. 112, s. 222]. Таким орнаментом декоровано амфори «загальноєвропейського горизонту», і це може свідчити про те, що амфора з кургану 1 у Колоколині, як і саме поховання, займає проміжну позицію між раннім та середнім етапом. На край вінця об'єкта з Колоколина нанесені дві смуги овальних насічок. Так орнаментовано вінця амфори із Грищенців (середньодніпровська культура), а зверху над ручками зроблений такий же малюнок – смугу вертикальної ялинки [Березанська 1971а, рис. 86:1; Артеменко 1987, рис. 12:28]. Однією смугою овальних вдавлень декорована амфора з широко відкритими вінцями, що походить із кургану 2 в Рокитному (рис. 92:5). Під вінцями нанесений орнамент у вигляді семи горизонтальних смуг відтисків шнура, виконаних зліва направо. На лінії максимальної опуклості посудини прикріплені два масивні вушка [Завада 1947, арк. 77–78].

Невеликій амфорі з кургану 6 у Рокитному (рис. 91:1; 94:1) віднаходимо близький відповідник на території любачівської групи КШК (Сурмашувка, неподалік Ярослава). Ці дві посудини різняться тільки відсутністю орнаменту на любачівській [Machnik 1963, tabl. I:b].

Своєрідний візерунок виконаний на верхній частині амфори з кургану 4 у Болехівцях, де, крім смуг, зроблених трикутним штампом, нанесений складний геометричний орнамент у вигляді заглиблених ліній, а в

місці максимальної опуклості тіла між двома горизонтальними відбиті навхрест короткі смуги, що утворюють сітку та два ряди повернених один до одного заштрихованих трикутників (рис. 92:4) [Свешніков 1977, арк. 7 табл. 13:14]. Аналогії до оздоби амфори з кургану 4 у Болехівцях відомі на таких же виробках на території Центральної Польщі (могильник у Воглчеві) та Чехії (Віклетіци, поховання 19). На них виявлено рідкісний заглиблений мотив сітки (перехрещені смуги) й розвернуті вершинами один до одного заштриховані трикутники [Buchvaldek, Koutecký 1970, s. 69, tabl. 8:1; Wiklak 1971, s. 37–38, рус. 4; Machnik et al. 2006, p. 232, fig. 4:1]. Мотив із сіткою входив до складного комбінованого орнаменту посудини середньодніпровської культури з поховання в Молодові-Закутті біля Любачева [Machnik, Pilch 1997, s. 147, рус. 3]. Ним же декорована частина кераміки поселення, датованого кінцем енеоліту – початком доби бронзи з місцевості Зомб'є та Шесно на Мазурському Приозер'ї [Manasterski 2009, s. 244, 292, tabl. 41:5; 89:1–6]. Окрім цього, мотивом сітки оздоблена частина фрагментів керамічного посуду (мабуть, амфор) із насипу кургану 2 в Середній [Machnik, Sosnowska 1999, s. 31, рус. 14:4,6].

Шийка амфори з кургану в Коропужі орнаментована п'ятьма горизонтальними відбитками шнура, під якими зроблено ще одну горизонтальну смугу, утворену за допомогою трикутного штампа (вершини спрямовані донизу). Нижче, на верхній частині опуклості тіла, нанесено зигзаг, утворений із декількох заглиблених смуг (рис. 93:2) [Пастернак 1987, с. 45, рис. 1:1]. Інша посудина з циліндричною шийкою, орнаментована смугами горизонтальних відтисків шнура, відкрита у кургані в Новосілках (Новосілки Ліські), від яких донизу спускаються пучки трьох вертикальних відбитків шнура, два крайні з яких у нижній частині заокруглюються в кільце (рис. 93:3). А на лінії максимальної опуклості вона орнаментована горизонтальним валиком, на якому відбиті вертикальні насічки [Завада 1947, арк. 78–79].

Амфори типу II, як правило, неорнаментовані (рис. 89). Ознака цього типу – чотири невеликі вушка, розміщені під шийкою навхрест. Корпус трьох виробів сильно роздутої форми з добре виділеним денцем і злегка відхиленою назовні шийкою. Усі вони належать до відміни Пс, згідно з класифікацією Я. Махніка [Machnik 1966, s. 33–35]. Форма двох амфор цієї відміни повністю збережена, їхня висота становить 22 см і 26 см, а максимальна опуклість тулуба – 28 см і 27 см, діаметр вінець – 10,4 см і 10 см, денця – 7,5 см. Вушка амфори з кургану 7а у Баличах виконували декоративну функцію (рис. 96:1) [ЛІМ А 39179]. Амфора з кургану в Комарному дещо відрізняється від попередньої більш сплюснутим тілом, а між її вушками виконано орнамент у вигляді вертикальної драбинки (рис. 97:2) [ЛІМ А 39180]. Мотивом вертикальної ялинки орнаментована верхня частина амфори з Бовшева, яка відрізняється від двох попередніх значно більшою випуклістю корпусу (рис. 96:4) [Свешніков 1977–1980, арк. 58]. Таким же способом орнаментована частина керамічних виробів із нішових поховань у Міроціні, розміщених на території Кончутської височини [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 13, 15, рис. 12:1; 14:1; 36].

Амфори з чотирма вушками у верхній частині тіла були популярними в пізніх фазах краківсько-сандомирської та любачівської груп [Dzieduszycka-Machnikowa, Machnik 1959, рис. 5:b; Machnik 1979, s. 348–349; Ryzik 1983, s. 58, 61, рис. 10:1, 4]. Подібні вироби походять із досліджених поховань на Сокальській Гряді [Bagińska 1997, s. 45, рис. 3:f; 1998, рис. 3:c; Bagińska, Koman 1991, s. 78, рис. 2:1; Bagińska, Machnik 2007, s. 70–71; Koman 1999, s. 51, рис. 9:7]. Як свідчать результати досліджень тутешніх курганів, поховання, до складу яких входили чотиривушні амфори, датуються другою половиною III тис. до н. е. [Machnik, Bagińska, Koman 2009, рис. 137].

До амфор типу III належать дві невеликі посудинки з поховань у Березці, які відповідають відміні IIIa, згідно з класифікацією Я. Махніка (рис. 89; 90:8; 95:8) [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Корпус посудин сильно

випуклий, плавно переходить у високі лійчасто розхилені вінця. Під шийкою розміщені два невеликі стрічкові вушка. Денце плоске злегка виділене [Цигилик 1982, арк. 23–24, 52, табл. 7]. Амфори подібної форми відомі з декількох поховань любачівської групи КШК [Kempisty 1989, tabl. LVI:2; Machnik 1966, tabl. XXIII:4b,c; XXIX:2; XXXIII4:b-c; XXXIV4:b]. Невелику зі сильно випуклим корпусом виявлено в нішовому похованні у К्लешанові на території Малополющі. Відмінність між зазначеною посудинкою та виявленим там виробом у тому, що останній орнаментований під шийкою чотирма стрічковими вушками. Однак, зважаючи на весь зафіксований супровідний матеріал, поховання датують «середньоєвропейським горизонтом», що відповідає фазі II розвитку цієї культури на території Польщі [Buko, Ścibior 1991, s. 123–124, рис. 3:a].

IV тип репрезентує чотиривушна амфора з кургану 15 у Кульчицях, що належить до відміни IVa (рис. 89; 96:2) [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Форма посудини цього типу виразно яйцеподібна, вінця відламані [Сवेशніков 1972, табл. 4:8]. Схожий виріб, але з двома вушками, виявлений у гробниці 3 у Стрільчому на Поділлі. Верх цієї посудини декорований шістьма смугами горизонтальних відбитків шнура, тому можна припустити, що амфора з Кульчиць була подібно орнаментована [Сवेशніков 1995, с. 91, рис. 4:27]. Формою кульчицька тяжіє до виробів пізнього зразка, у неї немає аналогів серед пам'яток середнього етапу.

Найбільш поширений тип посуду, що трапляється на курганних пам'ятках КШК на території Верхнього Подністер'я, – *кубки* – профільовані посудини відкритого типу, переважно позбавлені вушок (34 добре збережених посудин). Кубки разом з амфорами найчастіше фіксують у похованнях [Czorek et al. 2016, s. 99, 217, 317]. Однак, на відміну від амфор, серед них простежуються значні відмінності у формі та пропорціях різних частин, тому виділені такі типи.

Тип I представлений двома виробами, для якого притаманний випуклий корпус, що дорівнює або дещо менший від висоти посудини, злегка відхилені чи наближені до циліндричної форми вінця та добре виражене плоске деще, значно менше від діаметру вінця (рис. 89) [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Збережена нижня частина кубка з кургану 7 у Кульчицях має плоске деще, опукле тіло, яке плавно переходить у відхилені назовні вінця (рис. 90:2). Шийка орнаментована чотирма заглибленими горизонтальними смугами, під якими трикутним штампом (вершиною донизу) нанесено ще одну горизонтальну [Пелешишин 1999, с. 121, рис. 1:15]. На іншому, з поховання 1 у Березці, на шийці замість горизонтальних жолобків виконані смуги відтисків шнура, під якими також наявні подібні трикутні насічки вершиною донизу (рис. 90:5; 100:1) [Сухуцьк, Machnik 1996, s. 152, рис. 3:1]. Описані кубки властиві для «загальноєвропейського горизонту» КШК [Włodarczak 2006, s. 13, tabl. I:1–2; XXXI:1–2]. Близькі аналогії до цих виробів знаходимо на території Південно-Східної Польщі (Самбожець, повіт Тарнобжець, Сандомеж, пам'ятка 78, поховання 5, Клекач, повіт Томашів Любельський, пам'ятка № 10, курган 1) [Machnik 1979, s. 341, рис. 205:3–4; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 32, рис. 21:2; Ścibior, Ścibior 1990 рис. 10:b]. Для кургану 1 у Клекачові отримано радіовуглецеве датування в межах 2620–2550 р. до н. е. (Poz-25614-4045±35 BP) [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 32, 224].

Тип II представлений виробами переважно відміни Пс, яка характеризується низьким приземкуватим і сплюснутим корпусом та високими лійчасто розхиленими вінцями (рис. 89) [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Типовий кубок відміни Пс виявлено у кургані в ур. Війтова гора неподалік Кульчиць. Це – посудина опуклобокої форми з рівним дном і високою лійкоподібною шийкою, поверхня якої орнаментована горизонтальними рядами відбитків шнура (рис. 101:3). На лінію максимальної опуклості тулуба нанесено горизонтальну смугу овальних

насічок [Пастернак 1936, с. 1–2]. Такими ж декоровані фрагменти вінець, знайдені в насипі вказаного кургану, які нанесено штампом (рис. 98:9, 11) [Завада Картотека, Кульчиці, арк. 1, 2]. Разом із кубком у кургані в Кульчицях виявлено масивне вушко від амфори, орнаментоване двома вертикальними жолобками (рис. 98:5, 6) [Завада 1947, арк. 66]. Такий спосіб орнаментациї вушок притаманний амфорам середнього етапу. Зокрема, трьома горизонтальними жолобками декорована з кургану 15 у Баличах (рис. 94:4) [ЛІМ А 39178].

До кубків цієї відміни також можна зарахувати нижню частину опуклобокої посудини (Колоколин, курган 1, поховання 2), верхня частина якої орнаментована горизонтальними відбитками шнура, нанесеними справа наліво (рис. 100:4; 101:6) [ЛІМ А 22861].

Нижню частину кубка відміни Пс, виявлено в одному з поховань (об'єкт 6) у кургані 10 в Нижніх Гаях (рис. 104:2). Тіло посудини опукле, сильно сплюснуте, а дещо плоске та широке. Найімовірніше, втрачена верхня частина мала високу лійчастоподібну шийку [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 116, rys. 26, foto 55]. Кубки такої форми зафіксовані також у похованнях на правобережжі Сяну та Сокальської Гряди [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 130; Machnik 1966, tabl. XI:5; XIII:1a; XLVII; XLVIII; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 90, rys. 64:4].

До відміни Пд належить один виріб із поховання 1 у Березці. Це – невеликий кубок із високою циліндричною шийкою, краї якої злегка відхилені назовні, випуклою нижньою частиною, дещо меншою від висоти виробу й добре виділеним плоским дещом (рис. 90:7). Верхня частина посудини орнаментована трьома смугами горизонтальних відтисків ялинки [Сушулік, Machnik 1996, s. 152, rys. 3:6; Machnik 2011, rys. 3:B7]. Комплекс, до якого входить така ж посудина, а також амфора типу А, походить із кургану 2 поховання 2 у Любчому (пам'ятка № 1) у Сокальській Гряді.

Поховання у Любчому належить до категорії пам'яток типу А, які датують 2800–2600 р. до н. е. [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 38, 41, 230, рис. 28:6]. Останнім часом декілька посудин типу ІІd виявлено і на Жешівській височині [Machnik 2011, s. 63, рис. 3А:1; 4А:1, 3, 4]. Отож, як бачимо з картографування кубків, подібних до виробу з Березця, посудини такого типу розповсюджені в межиріччі Дністра, Сяну та Західного Бугу, на що вперше звернув увагу Я. Махнік [Machnik 2011, s. 63, рис. 6:c].

Тип ІІІ представлений виробами відкритого типу, висота яких, як правило, менша від максимальної випуклості корпусу й діаметру вінець (рис. 89). Кубки цього типу представлені посудинами винятково відміни ІІа, для якої властивий приземкуватий «есоподібний» профіль і невисока плавно відхилена назовні шийка. Такі посудини орнаментовані смугами горизонтальної ялинки, нанесеної на шийку (Комарів, курган 31 (рис. 102:6), 39 (рис. 102:4); Лотатники, курган 2 (рис. 102:3)). У двох зразках відтиски ялинки односторонні та складаються із двох смуг (рис. 102:1, 5) [ЛІМ А 24455; ЛІМ А 4133]. Близький відповідник за формою до описаних посудин виявлений в одному з поховань культури словацьких курганів (Кучін, курган 1). Тамтешній зразок також орнаментований у верхній частині горизонтальними смугами відтисків ялинки [Jarosz 2010, s. 278, рис. 2:b]. Схожі посудини зафіксовані й на території Люблінської височини [Jarosz 2016, s. 530]. Зокрема, близька до виробу з кургану 31 у Комарові виявлена у похованні в Лагевніку, орнаментована відтисками ялинки, а саме поховання датується 2278–2138 ВС [Jarosz 2016, s. 531].

Дещо інший орнамент нанесено на посудину з кургану 39 у Комарові (рис. 103:2). Там, окрім горизонтальних смуг ялинки, у верхній частині тіла посудини наявні пучки вертикальної, а вздовж країв вінець виконані вертикальні насічки [ЛІМ А 23469]. Подібними насічками оздоблені краї вінець товстостінної посудини (0,85 см) із кургану 5 у Комарові [ЛІМ А 22971]. Аналогічна за формою та частково орнаментациєю знахідка в

Комарові (курган 39) походить із насипу 6 у Бжезінках, котрий належить до любачівської групи КШК. Один з горщиків із того ж кургану орнаментований по краях вінець вертикальними насічками [Machnik 1966, tabl. XXII: 3a; XXIII:1a].

IV тип – вироби з «есоподібним» профілем, незначно відхиленими назовні вінцями й випуклою частиною тіла, що перевищує діаметр вінець, однак менший від висоти посудини (рис. 89) (Кульчиці, курган 7, 15, поховання у Бовшеві) [Свешніков 1971, с. 305, рис. 84:20; 1972, арк. 6; 1974, рис. 5:2]. На території українського Передкарпаття кубки IV типу представлені всіма трьома відмінами [Machnik 1966, tabl. XLVIII].

До відміни IVa можна зарахувати посудину з кургану 4 в Болехівцях, що відзначається випуклим струнким корпусом, максимальна опуклість якого припадає на верхню частину, добре виділеною шийкою та лійчасто розхиленими вінцями (рис. 101:8). На верхній частині плічок болехівського кубка нанесений врізний горизонтальний орнамент у вигляді меандра, утворений із трьох спарених ліній [Свешніков 1977, арк. 10, табл. 13:6]. Такий орнамент, що складався з однієї, а не трьох смуг, нанесений на одній із посудин середньодніпровської культури [Артеменко 1967, рис. 26]. Щоправда, частіше зафіксовано посудини, орнаментовані меандром із двох–трьох смуг, подібно до зазначеного зразка [Артеменко 1967, рис. 1:2–4].

Відміна IVb характеризується плоским незазначеним денцем, що плавно переходить у симетрично випуклий корпус і злегка відхилені назовні вінця, значно менші у співвідношенні з вінцями та корпусом попередньої відміни [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Кубки відміни IVb представлені всього однією знахідкою, що походить із поховання у Бовшеві. Тамтешній кубок орнаментований заглибленим мотивом у вигляді декількох смуг горизонтальної ялинки, розділених горизонтальними смугами (рис. 102:8) [Свешніков 1971, с. 305, рис. 84:20; 1972, арк. 6]. Подібна форма відома в

похованні 82 в Зерніках Гурних. Відмінність між посудинами в тому, що кубок краківсько-сандомирської групи орнаментований зовсім іншим мотивом (виконаний шнуром) [Kempisty 1989, tabl. LX:2]. Дві близькі посудини виявлені в одному похованні у Свенте (об'єкт 43, пам'ятка 20), які задокументовані, як і в Бовшеві, з чотиривушною амforoю [Dobrakowska, Włodarczak 2018, p. 146, fig. 6:1, 2; 10]. Орнамент до виробу з Бовшева нанесено на посудину з поховання 2 кургану 2 у Любчі (Польща). Різняться посудини тим, що на останній нижче смуг горизонтальних ялинок, розділених також горизонтальними смугами, нанесено ще й смугу меандроподібних насічок [Bagińska, Koman 1991, rys. 2:2].

До відміни IVc належать кубки із плавно виділеною шийкою і випуклим корпусом, максимальна випуклість якого припадає на нижню частину посудини, та відкритою верхньою частиною, краї вінець яких незначно відхилені назовні [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Віднесені до цієї відміни кубки походять із курганного могильника в Кульчицях, на шийці орнаментовані смугами горизонтальних відбитків шнура, нанесений справа наліво (рис. 102:7) [Свешніков 1977–1980, арк. 61; 1974, рис. 5:2]. Цікаво, що орнамент на кубку з кургану 15 виконаний незамкнутим шнуром, що спіралью вкриває поверхню шийки [Свешніков 1972, табл. 4:7]. Такий досить часто фіксуємо на пам'ятках, досліджених на території Південно-Східної Польщі [Włodarczak 2006, tabl. XXXVII:5; XXXVIII:17; LIII:3; LXXXV:3; XCIV:9; Wróbel 1985, rys. 2:2]. Зазначу, що посудина з Новосілки орнаментована ідентично (рис. 101:1) [Machnik 1960, rys. 1:2]. Кубки «есоподібної» форми – часті знахідки для любачівської та краківсько-сандомирської груп КШК [Dzieduszycka-Machnikowa, Machnik 1959, rys. 3; Hensel 1988, rys. 102:3; Machnik 1960, rys. 3; 1966, s. 27–28, rys. 137].

Аналогії до кубків IV типу знаходимо серед курганних поховань Сокольської Гряди, які належать до виробів категорії В і датуються часом

2490–2470 (2300) BC [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 199–203, 230, ryc. 5:5; 78:1].

Тип V утворюють посудини з добре зазначеною шийкою та заокругленим корпусом (рис. 89). Загалом кубки цієї відміни – типові знахідки в ареалі поширення краківсько-сандомирської групи [Machnik 1966, s. 28–30]. На досліджуваній території виробів типу V, за класифікацією Я. Махніка, не виявлено. Однак у доопрацьованій класифікаційній схемі П. Влодарчика віднаходжу близькі відповідники, а саме з його відміною PVBa1, до якої належать посудини із випуклим корпусом, переважно незазначеним денцем і добре виділеною низькою шийкою [Włodarczak 2006, s. 15, tabl. XI:23–24]. З цією відміною пов'язую невеличкий кубок із кургану 8 у Нижніх Гаях (рис. 100:3; 101:5). Верхня частина посудини (шийка та частина плічок) орнаментована горизонтальними відбитками шнура, смугою ялинки й ромбоподібного орнаменту, утвореного смугами навхрест. До опуклобокого кубка з Нижніх Гаїв відомі аналоги серед любачівської групи КШК [Dzieduszycka-Machnikowa 1960, s. 11; Machnik 1966, tabl. XXI 2:a]. Подібної форми посудина виявлена також на Сокальській Гряді в кургані 1, у Любчому (пам'ятка № 27), проте там вона має вищу циліндричну шийку, більші розміри й дещо інший орнамент [Koman 1997, s. 39–40, ryc. 3:6]. Описана посудина з центрального поховання у Любчому належить до комплексу знахідок групи «В», які датують часом 2490–2470 BC [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 199, 230, ryc. 133:4; 137]. Зважаючи на близькість двох форм посуду, поховання з кургану в Нижніх Гаях також потрібно датувати початком другої половини III тис. до н. е.

VI тип кубків відрізняється від попередніх банкоподібною формою (рис. 89). Їхня висота зазвичай значно менша від діаметра вінець і параметрів корпусу [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. На теренах Верхнього Придністер'я описаний тип представлений двома відмінами (а та с).

До відміни VIa належить незначна кількість знахідок. Для неї притаманні відкритий тип вінець без виділення шийки й корпус циліндричної чи злегка відхиленої назовні форми. Один із кубків виготовлений на рівному дні із прямими стінками, а його поверхня орнаментована чотирма горизонтальними відбитками шнура (рис. 107:3; 108:3) [ЛІМ А 38910]. Менша, проте подібна формою та орнаментациєю, посудина виявлена в дитячому похованні у Сокальській Гряді на території Польщі (Верщиця 31, повіт Томашів Любельський, курган 1, поховання 6) [Bagińska, Machnik 2001, s. 42, рис. 5:b]. Загалом досліджене в Сокальській Гряді захоронення належить до сокольської групи КШК, яку зараховують, згідно з датуванням, отриманим методом ^{14}C , до хронологічної категорії D (2470–2460 BC) [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 206–208, 230, рис. 123:d; 134:8]. Ще один схожий кубок виявлений у нішовому похованні на пам'ятці 15 у Свенте (об'єкт 405A). Однак тамтешній виріб орнаментований горизонтальними смугами відтисків ялинки [Janczewski, Kraus, Włodarczak 2018, p. 102, fig. 8:2].

Відміна VIc представлена декількома екземплярами, форма яких наближена до мішкоподібної, із злегка вгнутою в середину шийкою та незначно відхиленими назовні вінцями, а також із широким заокругленим і невиділеним денцем. Яскравий приклад – посудина, виявлена у похованні в Сідому. Це – невеликий виріб зі слабо опуклими стінками та злегка відхиленими назовні вінцями (рис. 104:9). Поверхня шийки орнаментована сімома горизонтальними відбитками шнура, а нижче останньої смуги спускаються пучки косих його відтисків, що утворюють меандр [Павлів, Петегірич, Принада 2004, с. 48, рис. 7; Цигилик та ін. 1999, с. 192, рис. 4; Machnik, Sosnowska, Cyhułyk 1997, s. 22, рис. 13; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006, fig. 7:B]. У комплексах первісних культур дуже рідко зафіксовані прямі аналогії керамічних виробів. Однак двійник цього кубка походить із поховання любачівської групи в Седлісках (неподалік Перемишля) [Machnik

1960, fig. 1:1]. Дещо віддалену схожість до форми знайдено на пам'ятках любачівської та краківсько-сандомирської груп КШК [Machnik 1966, s. 31, tabl. XXVIII:8; Włodarczak 2006, s. 15, tabl. XI:23–24]. Подібна посудина виявлена у ґрунтовому похованні КШК на поселенні Русакова 2 (Слонімський р-н, Білорусь), відмінність її від двох попередніх полягає в дещо іншій орнаментатії [Лакіза 2008, с. 103–104, рис. 31:1; Чарняўскі 1997, с. 309]. Прямі аналогії оздоблення кубка в Сідому відомі на посуді з поховань КШК у Малопольській височині (могильник у Зерніках Гурних), які належать до підфази ПІВ за класифікацією П. Влодарчака і датуються часом 2500–2300/2200 ВС [Kempisty 1989, tabl. LX:2; Włodarczak 2006, s. 126–127, tabl. LXXXVII:5; XCV:5, 7; XCVII:24]. Отже, форма й орнаментатія посуду з пам'яток Верхнього Придністер'я перебуває у взаємозв'язку із виробами західних груп КШК. Підтвердження цього – невелика посудина в Сідому, виконана у манері орнаментатії посуду пізнього періоду краківсько-сандомирської групи, що свідчить про деякі зв'язки та взаємовпливи.

Кубок відміни VIc із кургану в Колоколині дещо нагадує попередній, а поверхня вінець і шийки орнаментована смугами горизонтальних відтисків шнура (рис. 100:2; 101:4), під якими на рівні максимальної опуклості тіла нанесена ще одна смуга штампованих вертикальних насічок [Свешніков 1974, с. 39, рис. 7:6]. Для цього кубка відома щонайменше одна пряма аналогія із випадкової знахідки з Новосілок неподалік Балич (рис. 101:1) (зберігається в Археологічному музеї у Кракові). Ці дві посудини із випуклою нижньою частиною та плавно розхиленими вінцями. Їхня верхня частина повністю вкрита горизонтальними відбитками шнура, під якими нанесена смуга видовжено-овальних насічок [Kozłowski 1939, s. 40, tabl. XII:15; Machnik 1960, s. 61, рис. 1:2; Sulimirski 1968, p. 127, plate 6:2]. Ще одна близька за формою та орнаментатією знахідка виявлена в дитячому похованні КШК у Ковалевко на пам'ятці 12 (Великопольща) [Czebreszuk, Szmyt 2010, s. 212, рис. 8, 9]. Такої ж форми посудини відомі на території

Люблінської височини з курганного поховання на пам'ятці 5 у Слугоціні [Jarosz 2016, s. 530, ryc. 11:9]. Цікаво, що серед кераміки фатьянівської культури з Олочинського могильника віднаходимо аналогію до зазначеного кубка. Різниця в тому, що виріб фатьянівської культури на шийці після шнурових відтисків оздоблений дещо іншим, заглибленим, мотивом у вигляді двох скісних смуг [Артеменко 1963а, с. 56, рис. 19:2; Крайнов 1987, рис. 29:5]. З огляду на перелічені аналогії та розроблену класифікацію поховань краківсько-сандомирської групи, де виявлені подібні посудини, кубок із Колоколина та поховання загалом потрібно датувати не пізніше середини III тис. до н. е.

Кубок відміни VIc із кургану 8 у Кульчицях приземкуватішої форми, однак вінця також плавно відігнуті назовні, краї заокруглені; а на верхній частині плічок нанесена смуга овальних насічок (рис. 90:3) [Machnik, Pavliv, Petehuryč 2006, s. 232, fig. 3:5]. Подібної форми посудину знайдено в похованні 1 у Дакудаві 5 на території Білоруського Понемання, яке належить до групи пам'яток типу Бершти-Русакова КШК. Виявлений там екземпляр більший від описаного, орнаментований також не однією смугою овальних насічок, а трьома. В. Лакіза пам'ятку типу Бершти-Русакова КШК датує другою чвертю III – першою чвертю II тис. до н. е. [Лакіза 2008, с. 84, 150, мал. 27].

Із відміною VIc потрібно пов'язувати кубок із поховання 2 кургану 1 у Колоколіні, який має доволі примітивний вигляд без орнаментациї (рис. 101:2). Його відмінність від описаних у тому, що недбало сформоване несиметричне денце значно вужче [Sulimirski 1968, plate 6:9]. Подібна посудина виявлена на півночі Німеччини в культурі поодиноких поховань [Struve 1955, tabl. 10:2], на території Чехії [Cvrková, Koutecký, Brus 1991, obr. 4:1] та Польщі у краківсько-сандомирській групі (Вуєчка, поховання 2) [Włodarczak 2006, tabl. XXXVI:2].

Інша частина виділених типів кубків, виявлених на пам'ятках Верхнього Придністер'я, немає типологічних відповідників у класифікаційних схемах Я. Махніка та П. Влодарчика.

Тип VII – вироби, пов'язані з керамічним виробництвом середньодніпровської культури та належить до другої групи кубків – т. зв. «дзвоникоподібних» згідно з класифікацією посуду середньодніпровської культури [Артеменко 1967, рис. 32:1,4; 44:9; 56:1; 1970, с. 95, рис. 29:5; 1976, с. 70, рис. 1:3; 3:12; 6:6; Бунятян 2007а, с. 46]. Один виріб зберігся повністю – це кубок із кургану 6 у Крилосі (курган Настасина могила), який має рівне дно, злегка ввігнуте всередину, випукле тіло та лійчасто розхилені назовні вінця (рис. 104:6). Поверхня світло-сірого кольору старанно заглажена, а верхня частина орнаментована чотирма горизонтальними відбитками ялинки (рис. 97:4) [ЛІМ А 22858]. У верхній частині насипу кургану виявлено дрібні фрагменти кераміки, також орнаментовані мотивом ялинки [Бандрівський 2006, с. 23]. Форма описаного кубка з Крилоса притаманна та досить розповсюджена серед кераміки середньодніпровської культури. Подібно орнаментований кубок з Нікісялки Дужої (Польща) на пам'ятці 2. Зазначу, що виявлений там виріб входив до комплексу поховання разом із черпаком, що вже опосередковано вказує на його досить пізнє датування. Поховання у Нікісялці Дужій – це змішаний комплекс речей: з одного боку, черпак протомежановицької фази, з другого – кубок краківсько-сандомирської групи КШК. Цей факт ускладнює інтерпретацію поховання, тому його культурна належність до сьогодні не визначена [Kadrow, Machnik 1997, s. 17, rys. 2:23, 24; Włodarczak 2006, s. 173, tabl. CXIII:21, 22]. Зафіксовано подібні кубки і в поховальному інвентарі на Малопольській височині, Сокальській Гряді та польському Передкарпатті [Koman 1999, s. 49, rys. 4:1; Machnik 2011, rys. 3: 1, 3, 4, 5; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 41, 64, rys. 28:6; 48:10; Włodarczak 2006, tabl. CXIII:22]. Фрагменти схожого виявлені в кургані 5 біля Комарова. Поверхня цієї

знахідки світло-цегляного кольору, також заглажена й декорована такими ж горизонтальними смугами ялинки [ЛІМ А 22963–22970].

З інших типу VII відзначаю лійчасто розхилені назовні вінця кубка з кургану 8 у Кульчицях, верхня частина якого орнаментована дев'ятьма горизонтальними смугами відбитків шнура (рис. 104:7) [Свешніков 1974, рис. 6:7]. Подібний виріб виявлений у похованні 24 у Маліцах Косцельних (Польща). Однак, на відміну від нашого екземпляра, він орнаментований удвічі більшою кількістю відтисків шнура [Włodarczak 2006, tabl. LIX:12;].

VIII тип відрізняється від попередніх виглядом шийки – циліндрична форма. Крім цього, корпус злегка випуклий. Найчастіше посудини цього типу орнаментовані горизонтальними смугами ялинки (Кульчиці, курган 6 (рис. 102:5); Колоколин, курган 2 (рис. 102:1)). Також на верхній поверхні шийки нанесено ще ряд овальних або трикутних насічок, а середню частину прикрашає горизонтальний валик (рис. 103:4) [Свешніков 1974, рис. 6:5; 9:9]. Один з уламків боковини із кургану 5 у Комарові теж орнаментований таким валиком, проте на його поверхню нанесено вертикальні насічки, а нижче – смугу овальних заглиблень [ЛІМ А 22968]. Подібним орнаментом (горизонтальна ялинка й овальні насічки) декорована невелика посудина зі Сокальської Гряди (Вершиця, курган 1, пам'ятка № 31, повіт Томашів Любельський) [Bagińska, Machnik 2003, s. 38, rys. 5:c; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 159, rys. 126, foto 20]. Посудинка з Вершиці за всіма ознаками нагадує посуд середньодніпровської культури. Вона належить до знахідок категорії «С», що датуються близько 2540–2490 BC [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 206, 230].

Тип IX представлений кубками, для яких притаманне опукле широке дно, злегка роздутий корпус і слабо виражена шийка. Поверхня кубків IX типу сірих та коричневих відтінків. Верхня частина посудин орнаментована трьома–п'ятьма горизонтальними відтисками слабо

скрученого шнура (Колпець, курган 8 (рис. 106:6), 10 (рис. 106:5; 108:5), Кавське, насип 1 (рис. 106:3), 2 (рис. 106:2)) [ЛІМ А 22855]. Дещо багатша орнаментация кубка з кургану 3 у Кульчицях, де, крім горизонтальних відтисків, нижче розміщені фестони, утворені з чотирьох смуг відбитків шнура (рис. 106:4; 108:2) [ЛІМ А 22853]. Подібної форми вироби знаходимо в похованнях середньодніпровської культури, і, на відміну від наших кубків, вони орнаментовані багатшим мотивом [Артеменко 1967, рис. 1:1–5; 2:1–3; Бунятян 2005, рис. 1:10; 2:8–10; 4:5, 9, 10].

Тип Х характеризуються нестійкістю форм і представлений усього двома екземплярами. Для кубків цього типу властивий слабо випуклий, проте значно видовжений корпус, несиметричне злегка випукле денце та висока шийка циліндричної форми. Висота кубків значно перевищує максимальну випуклість корпуса, а остання більша за діаметр вінець. Неорнаментований кубок із насипу 2 у Кавському несиметричної форми (одна сторона більш випукла, інша – із добре виділеною високою шийкою), але з рівним дном (рис. 107:6) [Свешніков 1974, с. 33, рис. 4:22]. Кубок із кургану 8 у Колпці видовжено-опуклої форми (наближеної до яйцеподібної), шийка висока пряма, на ній з одного боку зроблений вертикальний наліп і нанесено шість горизонтальних смуг відбитків шнура (рис. 107:5) [Свешніков 1990, рис. 15:6].

Своєрідною формою кубка представлений виріб з опуклою нижньою частиною, плоским добре виділеним денцем і високою шийкою, виявлений у насипі 2 в Кавському (рис. 107:4). Вінця не збереглися, але, зважаючи на вигляд шийки, можна припустити, що вони були злегка відхилені назовні. Шийка посудини орнаментована чотирма горизонтальними смугами відтисків шнура [Свешніков 1971, рис. 84:21; 1985, рис. 100:18].

Дрібні фрагменти кераміки, інтерпретовані як кубки малих та великих розмірів, виявлені під курганами у двох урочищах у Бикові [Czorek et al.

2016, s. 99, 217, 317]. Краще збережений фрагмент, виявлений у похованні під курганом 1 в ур. Бігіївка, орнаментований двома горизонтальними смугами, утвореними з потрійного шнура (рис. 121:4) [Machnik Pavliv, Petehyryč 2006с, s. 220; fig. 20:4]. Така орнаментация нетипова для керамічних виробів КШК, натомість широкого розповсюдження набула в межановицькій і городоцько-здовбицькій [Пелецишин 1998, рис. 9:2,4; Свешников 1961, рис. 19:5; 20:15; 1962, табл. I:9, 21; 1964, табл. XV:12; Самолюк 2009, рис. 6:3; 9:1, 6; 11:4; Machnik 1981, abb. 2:1, 7; 7:11; Kadrow, Machnik 1997, рис. 2:1, 7, 18, 21, 22, 23; 3:1, 4, 5, 16, 17, 21, 24, 25, 27; 8:4, 10; 10:2, 3].

Миски – посудини відкритого типу, висота корпусу яких завжди менша за діаметр вінець. Миски як вид посуду дуже рідко трапляються під насипами курганів у Верхньому Придністер'ї та представлені п'ятьма виробами, форма яких у більшості відмінна. Тому сучасна джерельна база не дає змоги провести типологічний поділ посудин. Однак детальніше зупинюся на їхньому розгляді.

Миска, виявлена в кургані 7 у Кульчицях, повністю збережена (рис. 90:1). Форма знахідки біконічна, краї надігнуті всередину, денце плоске [Свешников 1974, рис. 5:3; 1976а, рис. 2:2]. Фрагмент іншої, що походить із поселення у Сідому, опуклої форми (рис. 99:6) [Machnik, Sosnowska, Cyhуłuk 1997, рис. 8:f]. Миска з кургану 1 у Красові також випуклої форми з невиділеною шийкою і прямими вінцями. Верхня частина посудини орнаментована заглибленими горизонтальними борозенками [Sulimirski 1968, p. 142, fig. 9:3; Свешников 1974, с. 41, рис. 8:1].

Фрагмент миски з Лотатник конічної форми з лійчасто розхиленими назовні вінцями (рис. 105:7) [Свешников 1974, рис. 9:13]. Аналогію віднаходимо в кургані 16 у Баличах. Тут по краях вінець нанесений заглиблений орнамент у вигляді вертикальних насічок і півовалів [ЛІМ А 52359]. Подібна миска знайдена на теренах Західної Малополющі,

але, на відміну від посудини з Лотатник, її поверхня та краї вінець орнаментовані насічками. П. Влодарчак датує виріб підфазою ІІВ періодизації краківсько-сандомирської групи КШК [Włodarczak 2006, tabl. LXXX:7]. На пам'ятці № 1 у Межановіцах (поховання 146) виявлено фрагмент посудини, подібної до миски з Лотатник. Їхня відмінність у тому, що краї виробу з Межановіце орнаментовані чотирма горизонтальними відтискам шнура. Зазначу, що поховання 146 у Межановіцах належить ККА [Bąbel 1979, s. 70, ryc. 7:i]. Однак, зважаючи на інвентар кургану 2 в Лотатниках і наявність подібних мисок в інших пам'ятах КШК, зазначене поховання належить до пізнього етапу розвитку КШК.

Миска з Дем'янова приземкувата, із нерівними краями вінець, відхиленими назовні стінками та злегка випуклим дном (рис. 105:8). Керамічне тісто, з якого вона виготовлена, з домішкою жорстви, коричневого кольору. Випал виробу слабкий [Баран 1964, с. 32].

Черпак – профільована посудина відкритого типу з однією ручкою. Черпак із Лотатник мішкоподібної форми, денце опукле. Шийка пряма, із ручкою, прикріпленою до верхньої частини опуклості та шийки виробу (рис. 103:3). Під вінцями нанесений орнамент у вигляді трьох горизонтальних смуг – відтисків шнура. Двома вертикальними смугами шнура орнаментована й ручка (рис. 104:4) [ЛІМ А 23171].

Черпаки загалом не часто виявляють серед керамічного посуду КШК. Вони були широко розповсюдженими в межановицькій та городоцько-здовбицькій культурах [Свешніков 1974, с. 74, 103, рис. 22:1, 7, 9, 11; 23:16; 37:14; 38:2, 9, 15; 39:12; Budinský-Crička 1965, abb. 13:1, 3–6; taf. V: 1, 4, 7, 10, 14, 18, 20; VI: 1, 4, 8, 11, 12, 15; VII:1, 1f, 5, 8, 17; Kadrow, Machnik 1997, s. 33, 34, ryc. 10:5, 7; 11:1, 3, 5–7, 9]. У краківсько-сандомирській групі відома посудина, подібна формою та орнаментациєю до черпака з кургану 2 у Лотатниках (Нікісялка Дужа біля Опатова). Ця знахідка стала одним із

чинників виділення підфази IIIc (близько 2300–2200 BC), що закінчує періодизацію краківсько-сандомирської групи КШК [Włodarczak 2006, s. 118, 127, tabl. CXII:21]. Такої ж форми черпак, але орнаментований трьома горизонтальними смугами відбитків потрійного шнура, походить із поховання 1 у Гуліні (Чехія) [Kadrow, Machnik 1997, s. 17, ryc. 3:5].

Фрагмент глиняного черпака з кургану 7 у Кульчицях іншої форми. Стінки виробу циліндричні та розширюються у верхній частині (рис. 104:1). До країв вінець і, найвірогідніше, нижньої частини тіла прикріплено плоску петельчасту ручку. Верхня частина черпака під вінцями орнаментована трьома горизонтальними смугами потрійного шнура [Свешніков 1974, рис. 5:4]. Третя знахідка з кургану 5 в Комарові представлена боковиною, зовнішня поверхня якої коричневого кольору підлощена. Внутрішня і злам – сірого, а керамічна маса – з домішкою цеглястого шамоту. У місці максимальної випуклості боковини прикріплена плоска стрічкова ручка [ЛІМ А 22981].

Черпак із насипу 6 у Кавському з широким дном, циліндричними стінками та прямими вінцями [Войтович 2012а, рис. 1:1; Kadrow, Machnik 1997, s. 149, ryc. 62:20].

Мініатюрні посудини представлені всього однією знахідкою з кургану 7а у Баличах. Посудинка виготовлена на високій ніжці, вінця – лійчастоподібні, по краях зроблені вертикальні насічки, а вище ніжки – горизонтальний валик, по якому нанесено овальні вдавлення (рис. 105:5) [Пастернак 1933, с. 70–71, табл. 3:1; Свешніков 1977–1980, арк. 59; Jarosz, Machnik 2000, ryc. 3:b, i; 4:a]. Подібний за формою виріб виявлений на могильнику почапського типу в Почапах. Відмінність – у відсутності орнаменту [Свешніков 1976а, рис. 3:1]. Така ж посудина (без орнаменту) випадково знайдена під час будівництва колії у 1923 р. поблизу Стжижова [Podkowińska 1960, s. 48, tabl. 2:2]. Також подібна знахідка зафіксована в

кургані комарівської культури у Комарові [Артеменко 1987а, рис. 53:11]. Деяку іншу форму мають дві глиняні посудини на могильнику у Злотій [Rauhut 1953, рис. 7]. Посудини на пустотілій ніжці, на думку П. Завади, виготовляли для культових (похоронних) потреб, оскільки їхнє практичне застосування невелике [Завада 1947, арк. 37–38].

Пряслице – рідкісна знахідка для всієї КШК. Єдина, орнаментована насічкавми, виявлена в заповненні поховальної ями кургану 13 у Кульчицях (рис. 127:2) [Свешніков 1970, арк. 5, 6, табл. 3:1]. Такі пряслиця притаманні для керамічних виробів населення КЛП і часто трапляються на пам'ятках цієї культури в басейні Західного Бугу та Верхнього Дністра [Гавінський 2009, с. 187–188; Пелецишин 2004, с. 112–113, рис. 62:1,6–10,13–16; Смішко, Пелецишин 1962, табл. 3:10, 12]. Також пряслиця КЛП часто орнаментовані (10–15 % від загальної кількості), проте на них переважно нанесено смуги (промені), виконані насічками, які розходяться в сторони [Охріменко, Кучинко, Кубицька 2003, рис. 2.59; Wiślański 1979, s. 243, рис. 139:1–6]. Хоча трапляються й ідентичної орнаментации вироби (Зимне) [Bronicki, Ochrimenko, Zakościelna 1998, s. 17, рис. 4:g]. І. Свешніков його наявність у заповненні поховання трактував так: *«Це дало ще один доказ для часткової синхронізації ранніх проявів культури шнурової кераміки Передкарпаття і культури лійчастого посуду»* [Свешніков 1970, с. 6]. Однак на противагу цьому свідчить той факт, що пряслице не лежало в похованні *in situ*, а було виявлене у верхній частині засипу ями, і це може вказувати на його випадкове потрапляння у заповнення могили з культурним шаром.

В одному з курганів КШК на території Словаччини в насипі також виявлено глиняне пряслице, яке П. Ярош пов'язує із залишками тут більш ранньої пам'ятки баденської культури [Jarosz 2010, s. 279]. У Сокальській Гряді в одному з поховань КШК теж виявлено фрагмент біконічного пряслиця (Губінек, пам'ятка № 3, курган 1, об'єкт 1). Хоча під цим курганом, окрім пряслиця, у похованні зафіксовано залишки об'єкта культури

лійчастого посуду, а в культурному шарі під насипом перебували поодинокі фрагменти посуду цієї культури. Тому глиняне пряслице до поховання в Губінеку могло потрапити цілком випадково з культурним шаром [Koman 1998, s. 61, 63, 67, рис. 2:10]. Речовий комплекс із об'єкта 1, куди входило пряслице, належить до знахідок категорії «В», які датуються часом близько 2490–2470 (2300) BC [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 199, 230, рис. 133:8; 137]. Однак незрозумілим залишається, чи кульчицьке пряслице, як і попереднє, цілком випадково потрапило в заповнення поховання із культурного шару, чи ні?

Два керамічні трубкоподібні предмети незрозумілого призначення виявлено у кургані 39 в Комарові (рис. 105:3). Вони мали конусоподібну форму з двома наскрізними отворами, один із яких довжиною 6,8 см, інший – дещо більший [Свешніков 1974, с. 42, рис. 9:2; Sulimirski 1968, p. 112–113, fig. 12:8]. Як припускає Наталія Риндіна, ці вироби могли використовувати як сопла, тому вони опосередковано свідчать про існування металургійного виробництва [Риндіна 1980, с. 36]. Зауважу, що їхніх аналогів серед пам'яток КШК нема. Подібні керамічні вироби відомі з Михайлівського поселення ямної культури [Отрощенко та ін. 2008, с. 230–231].

Отже, керамічне виробництво поселенців КШК у Верхньому Придністер'ї характеризується стійкістю у технології виготовлення керамічного посуду. Такий посуд, перш за все амфори, часто піддавався індивідуальній орнаменталі. Керамічний із поселення в Сідому відрізняється від посуду, виявленого в похованнях, кращим випалом, проте зберігся у фрагментованому стані, що не дає змоги виділити типологічні форми. Натомість із поховань переважно представлені цілими формами, які мають як спільні риси із західними групами, що відображається у єдиній типології цього зразка предметів, так і певні відмінності, представлені відсутністю відповідників у краківсько-сандомирській та любачівській групах. Така ситуація зумовлена значними впливами середньодніпровської культури на

керамічне виробництво верхньодністерських спільнот КШК на пізньому етапі розвитку культури, що вилилося у появі нових форм посуду.

3. 2. Крем'яні вироби

Чільне місце серед речового комплексу верхньодністерських поселенців займають крем'яні вироби. Більшість знарядь виготовлена з місцевих наддністерських крейдових покладів. Зокрема, всі 11 крем'яних знахідок, виявлених на поселенні в Сідому, виготовлені з покладів місцевого наддністерського кременю [Cyhułuk, Machnik 1996, s. 151–152, 154, рис. 3:4, 5; 4:1; Machnik, Sosnowska, Cyhułuk 1997, s. 16–17, рис. 11]. Подібне притаманне і для інших регіонів. Наприклад, вироби, виявлені в похованнях раннього етапу у Сокальській Гряді, також виготовлені з місцевої сировини [Libera 2009, s. 288, tabl. 2]. Хоча трапляються знаряддя продукovanі з інших порід кременю: із шоколадного, поклади якого локалізовані в районі Свентокшиських гір (Польща) [Machnik, Pawliw, Petchurycz 2011, s. 84, 92].

Серед крем'яного інвентарю відомі сокири, ножі, скребки, різці, розтирачі, наконечники до стріл, пластини та відходи виробництва.

Поміж готових знарядь домінують *сокири* (44 одиниці), з яких 42 знахідки походять із поховань (табл. 5). Як правило, тут знайдено по одній знахідці цього виду. Проте трапляються захоронення, де зафіксовано більше екземплярів. Зокрема, у кургані 1 в Лотатника знайдено три вироби [Завада Картотека, Лотатники, арк. 3–5]. Чотири виявлено в похованні 2 кургану 4 у Колоколині [Sulimirski 1968, p. 141–142]. По два предмети засвідчено в кургані 1 в Рокитному [ЛІМ А 22954–22955] та кургані 38 у Комарові [Sulimirski 1968, p. 112]. На захід від досліджуваного регіону, в похованнях на території Південно-Східної Польщі, до поховального інвентарю входила, як правило, одна знахідка такого зразка [Jarosz, 2017, p. 27–28]. Проте трапляються винятки, зокрема в нішовому похованні в Міроціні (пам'ятка

№ 24, об'єкт 50) виявлено дві крем'яні лінзоподібні в поперечному перетині сокири [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 13, 15, рис. 9]. Також три, проте прямокутної у перетині форми, зафіксовані на тій же пам'ятці в похованні 54 [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 24, 25, рис. 18; 19:15].

Середня довжина сокир КШК із досліджуваного терену становить 9,3 см (коливається в межах від 6 см до 12,5 см), проте переважають вироби з довжиною від 8 см до 10,5 см. До невеликих зразків належить сокирка довжиною 7 см із кургану 1 у Залужанах [Demetrykewicz 1897, s. 127, fig. 7]. Досить рідко зафіксовані вироби, довжина яких перевищує 12 см. Сюди належать виріб з кургану 4 в Колпці [Завада Картотека, Колпець, арк. 4] та поховання 1 кургану 15 в Кульчицях [Свешніков 1972, арк. 5, табл. 4:5]. Ширина леза коливається між 3,5–5,6 см, проте найчастіше трапляються з параметрами 4–4,9 см. Натомість ширина обуху становить від 2 см до 3,9 см. Сокира з наймасивнішим при незначній довжині виробу, що становить 7,1 см, виявлена під насипом кургану 1 у Баличах (рис. 111:5) [ЛІМ А 1528]. Загалом у більшості обух у 1,5 рази менший від ширини леза. Для виявлених сокир КШК властива товщина, що не перевищує 2 см. До винятків належить фрагмент із кургану 6 у Рокитному, товщина якої 1,7–3 см (рис. 110:6) [ЛІМ Ш 726].

Типологічний поділ крем'яних сокир подаю згідно з розробленою класифікації П. Влодарчика для знахідок із пам'яток КШК із Малопольської височини, оскільки вона найповніше характеризує морфологічно-стилістичну форму знарядь (рис. 109) [Włodarczak 2006, s. 27–28, tabl. XXIII].

Перший тип (I) становлять плоскі трапецієподібні чотирикутні в поперечному перерізі сокири, а робоча поверхня повністю або частково зашлифована. На території Верхнього Придністер'я вироби типу I представлені декількома відмінами. До відміни ІА належать предмети виготовлені переважно з масивних ядрищ. Бічні грані сокири плавно

розширюються від обуху до леза, як правило, несиметричної форми. Вироби цієї відміни представлені знахідкою з кургану 2 у Рокитному, довжина якої 10,5 см (рис. 110:12) [Завада 1947, арк. 77, 78]. Ще одна походить із поховання 1 кургану 15 в Кульчицях (рис. 113:8), однак відрізняється від попередньої більшою довжиною та несиметричної форми обухом, із збереженою жорнвою кіркою [Свешніков 1972, арк. 5, табл. 4:5].

Відміна ІВ – прямокутної в поперечному перетині вироби із звуженим обухом і плавно розширеним та заокругленим лезом. Поверхня трьох сокир цієї відміни повністю зашліфована (Колоколин, курган 4, поховання 2 (рис. 110:15); Рокитне, курган 1 (рис. 110:17)) [Свешніков 1974, рис. 7:5, 8; ЛІМ А 22955]. Ще одна, виявлена в кургані 8 у Вікторіві та виготовлена з волинського кременю, також вкрита поверхневим шліфуванням, однак зі сторони бічних граней чітко простежуються поверхневі сколи (рис. 112:9) [Jarosz, 2017, p. 29; Machnik 1960, s. 69–70, tabl. II:1]. Загалом такого типу сокири притаманні для керамічних комплексів культури кулястих амфор, де шліфуванню піддавалась уся поверхня знаряддя [Balcer 1983, s. 209]. Натомість поверхня однієї сокири відміни ІВ, що походить із кургану 6 у Рокитному, зашліфована лише при лезі (рис. 110:11).

На території українського Передкарпаття сокири відміни ІС, широко розповсюджені в ареалі поширення краківсько-сандомирської групи, невідомі [Włodarczak 2006, s. 28].

Найбільша кількість прямокутних у поперечному перетині крем'яних виробів належить до відміни ІD, для якої властива трапецієподібна форма, часто з однією нерівною стороною та розширеною рівною чи заокругленою поверхнею леза. Поверхня однієї знахідки повністю зашліфована (Баличі, курган 1 (рис. 110:3)) [ЛІМ А 1528]. Натомість у решти шліфуванню піддана винятково поверхня при лезі. Сюди належить сокира з кургану 6 у Крилосі (рис. 114:3) [ЛІМ А 30900], курганів 42 (рис. 110:5) і 50 (рис. 113:4) у

Комарові [Sulimirski 1968, fig. 16:17, 19], кургану 2 в Лотатниках (рис. 113:9) [Свешніков 1974, рис. 9:17], одна з кургану 6 в Рокитному (рис. 110:8) [Свешніков 1971, рис. 12:11], поховання 2 кургану 3 в Колоколині (рис. 110:9) [Свешніков 1974, рис. 7:15].

Відміна ІЕ представлена всього однією пошкодженою знахідкою з кургану 4 поховання 2 в Колоколині. Для цієї знахідки притаманні слабо розширені сторони в напрямку до леза (рис. 110:2). Крім цього, лезо виробу пряме, а поверхня повністю зашліфована [Свешніков 1974, рис. 7:5].

До типу ІІ належать масивні трапецієподібні сокири із випуклими довгими сторонами. Ці знаряддя у поперечному перетині прямокутної форми, товщина перевищує 2 см. Яскравий приклад сокир ІІ типу – знахідка з кургану 1 в Рокитному, довжина якої перевищує 12,5 см, а товщина становить 3 см (рис. 110:17). Поверхня знахідки повністю зашліфована [Завада Картотека, Рокитно, арк. 4]. До цього типу відносимо і фрагмент масивної сокири з кургану 6 в Рокитному, який у поперечному перетині правильної квадратної форми [ЛІМ ІІІ 726], та ще одну пошкоджену знахідку із виразно випуклими довгими сторонами поховання 2 кургану 4 в Колоколині (рис. 110:7) [Свешніков 1974, рис. 7:7]. Цікаво, що на сокирі з Рокитного, крім робочої частини, зашліфований й обух (рис. 111:2).

Тип ІІІ складають неправильно овальної чи лінзоподібної у поперечному перетині сокири, поверхня яких піддавалася шліфуванню винятково при лезі. Вони переважно трапецієподібної форми зі звуженим обухом. Більшість виробів описаного типу, що походять із басейнів Вісли, Дністра та Тиси, виготовлені з волинського кременю [Jarosz, 2017, p. 30]. У перетині вони лінзоподібної форми – явище подальшого розвитку крем'яного виробництва. Такі предмети виявлені в Баличах (курган 7а) (рис. 113:5; 114:1), Лотатниках (курган 2), Комарові (курган 5 (рис. 113:7, 10), 38 (рис. 113:3)), Колпці (курган 10), Кавську (насип 1, 2 (рис. 115:9))

[Бернякович 1959, с. 36, табл. I:4; Свешніков 1974, рис. 4:4, 14; 9:12; Sulimirski 1968, p. 135, 136, fig. 16:3, 10, 11; ЛІМ А 39189]. Дві із трьох сокир із кургану 1 в Лотатниках належать саме до цього типу (рис. 113:1) [Завада Картотека, Лотатники, арк. 3–5]. До типу III також входить невелика сокирка з кургану 2 у Вікторові, на якій простежуються сліди від повторного шліфування унаслідок ремонту знаряддя (рис. 112:8) [Machnik 1960, s. 69, tabl. I:2], та сокирка з кургану 1 в Залужанах [Demetrykewicz 1897, s. 127, fig. 7]. Основна маса виробів типу III зафіксована спільно з керамікою пізнього зразка, зокрема як у Баличах – із чотиривушною амforoю [Jarosz, Machnik 2000 s. 112, rys. 5:a, b].

Лінзоподібні в поперечному перетині сокири поширені на пам'ятках любачівської та краківсько-сандомирської груп КШК, які, згідно зі своєю класифікацією, Я. Махнік зараховує також до III типу [Machnik 1966, s. 46]. Такі ж входили до поховального інвентарю нещодавно виділеної сокальської групи КШК [Koman 1997, s. 39, rys. 3:5; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 26, 27, 46, 50, 91, 94, rys. 13:5; 35:1; 68:1]. В одному з досліджених там курганів дві крем'яні сокири в поперечному перетині прямокутної форми виявлені з лінзоподібною (Губінек, пам'ятка № 4, курган 1, об'єкт 2) [Bagińska 1998, s. 69, 75, rys. 5:b–d]. Такі спостереження підтверджують факт, що прямокутні в перетині крем'яні сокири існували певний час із лінзоподібними паралельно [Dobrakowska, Włodarczak 2018, p. 157]. Усі досліджені поховання, де виявлено предмети лінзоподібної форми, датуються серединою III тис. до н. е. [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 203, 206, 208, 230]. З другого боку, сокири такої форми широко використовувало населення межановицької, городоцько-здовбицької та стжижовської культур, у яких вже існувала спеціалізація у виготовленні крем'яних знарядь [Захарук 1961, с. 29, 31, рис. 6:25, 26; Пелецишин 1971, с. 96, рис. 4:17, 18; 1998, с. 162–163, рис. 5:7; 7; Самолюк 2007, с. 59, 61, 65, 70, 71, рис. 2:6; 5:6; 7:1; 9:16–20; 2009, с. 27 рис. 3:3; Свешников 1961, с. 63, рис. 20:9, 10; 1962, с. 50,

53, табл. I:27; II:15; 1974, с. 91, 109, рис. 27:4, 8; 37:4, 5, 13; 38:13; 39:4; Bargieł 1991, рс. 10:1–3, 6; Głosik, 1961, s. 152, tabl. V:3, VII:1, 15; Kadrow, Machnik 1997, рс. 18:4, 9; 37:5; Swieszniow 1966, s. 222–226]. Зокрема, на поселенні у Хрінниках (Млинівський р-н Рівненська обл.) досліджено три крем'яні майстерні з виготовлення біфаціальних сокир і серпів, що ще раз підтверджує поширення спеціалізації крем'яного виробництва на пам'ятках Західної України [Пелешишин 1998, с. 163, рис. 7].

До типу IV належать вироби прямокутної чи овальної форми з незначно розширеними стінками, що формою нагадують долота. Вони відомі з кургану 2 у Красові (довжина якої становить 7,1 см (рис. 110:13)), та кургану 40 в Комарові (110:10) [Sulimirski 1968, fig. 16:22].

Долота представлені однією клиноподібною знахідкою, що походить із кургану 1 в Рокитному (рис. 110:16; 111:4). Обух плоский. У перетині прямокутної форми. Довжина знаряддя – 12,25 см, максимальна ширина припадає на центральну частину знахідки та становить 2,23 см, товщина – 1,75 см. Поверхня старанно залощена. З огляду на те, що вся поверхня виробу, крім однієї бічної грані, зашліфована, можна припустити, що його первісно використовували як сокиру [ЛІМ А 22956]. Подібні за формою предмети виявлені на пам'ятках ККА, зокрема на території Польщі [Balcer 1983, s. 209, рс. 40:3, 4; Balcer, Machnik, Sitek 2002, рс. 66:1, 2].

Вагому частку речового комплексу верхньодністерського населення КШК становлять крем'яні *ножі*, колекція яких складається з 49 знахідок (табл. 6). Вони виявлені під насипами 32 курганів і ґрунтового поховання, де зафіксовано переважно по знахідці. Хоча трапляються випадки відкриття від двох до п'яти предметів цього виду. Зокрема, у кургані 7а в Баличах – 3 знахідки [Jarosz, Machnik 2000, s. 116], у ґрунтовому поховання в Березці – 2 [Конопля, Цигилик 2014, с. 94–95], кургані 39 у Комарові – 2 [Sulimirski 1968, p. 113], кургані 2 у Колоколині – 2 [Завада Картотека, Колоколин,

арк. 9, 11], кургані 8 у Нижніх Гаях – 5 [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 84, 92]. Два ножеподібні знаряддя знайдені в культурному шарі на поселенні у Сідому, що різняться між собою формою та розмірами [Machnik, Sosnowska, Cyhуlyk 1997, s. 16, 17].

Для половини знахідок визначено сировину, з якої вони виготовлені (25 одиниць), відтак встановлено, що під час продукування ножів використовували місцеву сировину, виходи якої зафіксовані в ареалі поширення КШК на території північної частини Галицького та Тлумацького р-нів Івано-Франківської обл. [Конопля, Цигилик 2014, с. 94]. Зокрема, з неї виготовлені дві знахідки із ґрунтового поховання 1 у Березці (рис. 118:4, 6) [Cyhуlyk, Machnik 1996, s. 151–152], по одній – у курганах 4, 8 у Вікторіві (рис. 112:7, 10) [Machnik 1960, s. 69, 70], усі вироби з курганного могильника в Нижніх Гаях [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 50, 84, 92], кургану 1 в ур. Бігіївка у Бикові [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006 p. 220], ножі з поселення в Сідому [Machnik, Sosnowska, Cyhуlyk 1997, s. 16, 17], кургану 2 у Вікторіві (рис. 112:6) [Machnik 1960, s. 70], дві знахідки з кургану 2 в Лотатниках [Завада Картотека, Лотатники, арк. 8], кургану 2 в Болахівцях [Свешніков 1977, арк. 7] та курганів 12, 15 у Кульчицях [Свешніков 1970, арк. 2–3; 1972, арк. 5]. Мабуть, із неї виготовлений ніж із кургану в Йосиповичах, враховуючи той факт, що два крем'яні скребки з того ж кургану виконані з місцевої сировини [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18–19].

Основна кількість ножів виконана на повздожніх і ребристо-повздожніх пластинах чи їхніх частинах. На частині знахідок збережена жорнова кірка. Довжина ножів коливається між 2,2–12,4 см. Проте для більшості притаманна в понад 8 см. Ширина пластин, із яких виготовлені вироби, – 0,9–3,7 см, товщина – від 0,15 см до 1 см. Кінці, як правило, сформовані горизонтально чи заокруглені (рис. 116:8, 10–12; 117:7, 8, 12, 14, 19, 22). У деяких знахідок вони загострені та ретушовані. Зокрема, один із

Сідого, виготовлений на трикутній у плані пластині, ретушований зі сторони спинки суцільною крупнофасетковою ретушшю (рис. 118:10) [Цигилик 1997, арк. 27, рис. 10:3]. Таким же способом оформлений ніж, що нагадує листоподібної форми вістря, із поховання 1 в Березці, яке оброблене дрібнофасетковою загострюючою ретушшю (рис. 118:6) [Цигилик 1982, табл. VI:7]. Ідентична за формою й оформленням знахідка виявлена під насипом 2 у Кавську, яку І. Свешніков інтерпретує як «*лавроподібне вістря на дротик*» (рис. 115:2) [Свешніков 1974, с. 35, рис. 4:17]. Один із кургану 2 в Колоколині виділяється також загостреним сильно видовженим кінцем, виготовленим на пластині завдовжки 12 см (рис. 117:22) [Завада Картотека, Колоколин, арк. 11].

Більшість ножів оброблені однобічною (зі сторони спинки) двосторонньою суцільною напівкрутою дрібно-, середньо- та крупнофасетковою переважно однорядовою ретушшю, виготовлені на вузьких (1,5–3 см) довгих пластинах. До таких належать вироби з кургану 7а в Баличах (рис. 114:4) [ЛІМ А 39192], кургану 1 у Стоянцях (рис. 116:2) [Sulimirski 1968, fig. 12:6], кургану 2 у Великій Озимині [Завада Картотека, Озимина, арк. 2]. На частині знахідок ретуш нанесена з однієї (правої) сторони пластини (Комарів, курган 39 (рис. 117:14); Красів, курган 2 (рис. 116:11)) [Свешніков 1974, рис. 9:3; Sulimirski 1968, fig. 17:9]. На іншій частині ножів нанесена переривиста ретуш (Кавське, насип 2 (рис. 115:6); Комарів, курган 42 (рис. 116:10); Кульчиці, курган 15 (117:8)) [Свешніков 1971, рис. 15:2; 1972, табл. 4:1; 1974, рис. 4:16]. У деяких, окрім спинки, ретуш нанесена зі сторони животика. Зокрема, до таких знахідок належать два вироби з поховання 1 у Березці (рис. 118:4,6) [Конопля, Цигилик 2014, рис. 1:3,4], частина предметів із кургану 8 у Нижніх Гаях (рис. 116:5, 8) [Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, rys. 20:1, 2].

На окрему увагу заслуговують ніж із кургану 8 у Нижніх Гаях (рис. 116:7) і виріб із поселення в Сідому (рис. 118:9), оскільки місцями

оброблені багаторядовою напівкрутою ретушшю, що належить до т зв. «пломенистих» ножів [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 104, 106; рис. 20:1; Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997, s. 16; рис. 11:a]. Таким самим способом оброблений один із виробів на фрагменті пластини з кургану 1 в ур. Бігіївка в Бикові, кінець якого косо сформований (рис. 117:5) [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006 fig. 18:10].

Незначна частина ножів виконана на середніх частинах пластин, зокрема сюди належить виріб із кургану 12 у Кульчицях, з однієї сторони оброблений дрібнофасетковою ретушшю (рис. 116:3) [Свешніков 1970, арк. 2–3 табл. 2:1] та двосторонньо оброблена середньофасетковою ретушшю пластина з кургану 1 у Бикові (рис. 117:7) [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, fig. 18:7]. Крем'яні ножі на пластинах чи просто пластини часто знаходять у поховальних комплексах КШК на суміжних з українським Передкарпаттям територіях, і є типовими крем'яними виробами культури загалом [Machnik 1966, tabl. XXXV:7, 15, 17, 18; XXXVII:3, 7]. Їх зафіксовано в курганах на Сокальській Гряді: у кургані 2 (пам'ятка № 24) й 1 та 2 (пам'ятка № 25) у Любчому та Вершиці (повіт Томашів Любельський) [Bagińska, Koman 1991, рис. 6:1; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 58, рис. 41:5; 45:2; 48:2; 117:2; Libera 2009, s. 288]. Цікаву закономірність зафіксовано на території Малопольської височини. Тут крем'яні ножі в похованнях КШК входили до складу винятково чоловічих захоронень [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 87–88].

Третю за чисельністю, після сокир і ножів, групу знарядь займають *скребки* (26 знахідок) (табл. 7). Вони виявлені під насипами декількох курганів суто по предмету. Виняток – курган у Йосиповичах, де зафіксовано дві знахідки цього виду [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18–19]. Також один скребок походить із ґрунтового поховання у Дем'янові [Свешніков 1977–1980, арк. 58]. Два скребки відмінної один від одного форми – із поселення в Сідому [Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997, s. 16, 17]. Шість

виявлено під насипами в Кавську (насип 1–3) [Бернякович 1959, с. 35, табл. 1]. Однак, з огляду на неоднозначність пункту через наявність тут пам'ятки мезолітичного часу, тамтешні скребки не характеризують.

Як і для ножів, під час виготовлення скребків використано ідентичну сировину. Зокрема, з наддністерської зроблені знаряддя зі Сідого [Machnik, Sosnowska, Cyhуluk 1997, s. 16, 17], кургану 1 з ур. Бігіївка в Бикові [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, p. 220] та кургану 8 у Нижніх Гаях [Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 92], кургану 5 у Комарові [ЛІМ А 22958], кургану 7а в Баличах [Завада Картотека, Баличі, арк. 13] та кургану в Йосиповичах [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 19].

Залежно від основи, на якій виконані скребки, умовно їх можна поділити на вироби, виконані на пластинах і відщеплах. Скребки на пластинах переважно більших розмірів: їх довжина становить від 5,5 см до 10,6 см, ширина – 1,2–2,4 см, товщина – 0,4–1,1 см. Предмети на пластинах утворюють групу кінцевих скребків. Яскравий приклад таких знахідок – виріб із ґрунтового поховання в Дем'янові, де на краю повздовжньої пластини нанесена пряма висока ретуш (рис. 117:20) [Свешніков 1971, рис. 18:8]. Частина скребків виконана на фрагментах пластин. Зокрема, скребок із кургану 1 в ур. Бігіївка у Бикові виготовлений на нижній частині пластини, на спинці якої збережена жорнова кірка, а заокруглені краї виробу оброблені двобічною середньофасетковою ретушшю (рис. 117:4) [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, fig. 18:11].

Для виготовлення скребків на відщеплах брали вироби переважно овальної форми, часто із залишками жорнної кірки (Комарів, курган 5, 39) (рис. 117:16, 17) [Свешніков 1974, с. 43, рис. 9:7, 8; ЛІМ А 22958]. Параметри скребків становлять 3,5–5,72×3,1–3,7×0,5–1,12 см. Як правило, інтенсивна ретуш наносилася лише зі сторони спинки. В окремих випадках ретушуванню піддана і зворотна сторона. Зокрема, скребок зі Сіде, крім

декількорядової напівкрутої ретуші зі сторони спинки, із зворотного боку оброблений переривистою лускопобною ретушшю (рис. 118:7) [Цигилик 1997, арк. 27, рис. 10:2]. Скребок із кургану 8 у Нижніх Гаях, також виготовлений на овальній формі відщепі, потоншений за допомогою техніки розщеплення із нижньої сторони [Machnik, Pawliw, Petehyrcz 2011, s. 92 рус. 21:1]. Аналогічні скребки виявлено в речовому комплексі КШК на території Малопольської височини [Machnik 1966, s. 49, tabl. XXXVI:5, 8, 9; Włodarczak 2006, s. 246, tabl. XXIV:13].

Різці формують доволі рідкісну групу знарядь праці – відомі всього з декількох поховальних пам'яток на території Верхнього Придністер'я. Виявлений різець (Лотатники, курган 1) виготовлений із кременю жовтого забарвлення довжиною 6 см прямокутної в перетині форми [Sulimirski, 1968, p. 137]. Інший, що походить із ґрунтового поховання у Дем'янові, виготовлений на уламку пластини зі скошеними різцевими кутами (рис. 117:10) [Свешников 1971, арк. 90]. Один із відщепів, виявлений під насипом кургану 1 в Комарному, також із двох сторін скошений, що надає йому пірамідальну форму [ЛІМ А 22962]. Різець із кургану 2 у Вікторіві клиноподібної форми, виготовлений на відщепі, а у верхній частині виробу із двох сторін нанесена ретуш (рис. 112:5) [Machnik 1960, s. 70, tabl. II:5].

Колекція *проколок* складається всього з однієї знахідки з кургану 7а в Баличах. Там виявлено невеликий виріб (довжина – 3,7 см) у поперечному перерізі дугастої форми з ретушованою поверхнею [Завада Картотека, Баличі, арк. 19].

Доволі чисельна група крем'яних знарядь – *наконечники до стріл* (30 виробів), виявлені переважно під курганными похованнями та відкриті в 11-ти похованнях (табл. 8). Зазначу, що в частині поховань їх знайдено декілька. Зокрема, у Крилосі (курган 6) – 3 (рис. 119:8, 9), Комаріві (курган 39) – 4 (рис. 119:11–14), Бикові (курган 1) – 2 (рис. 119:2,4), Бикові

(зруйнований курган) – 3 (рис. 119:1, 3, 5), Кульчицях (курган 3) – 2, Колоколині (курган 7) – 2 (рис. 119:15, 16) [Свешніков 1971, с. 303; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006с, р. 218; fig. 18:1,2; Machnik et al. 2007, s. 312, рус. 5; Sulimirski 1968, р. 136, fig. 11:4; plate 9:17, 19, 22–24, 26]. Чотири наконечники виявлені в одному кургані у Кульчицях, номер якого невідомий [Свешніков 1974, рис. 6:8–11]. Подібну ситуацію простежено й на сусідніх пам'ятках КШК на території Східної Польщі, де в деяких похованнях зафіксовано до 10 і більше наконечників до стріл [Drobniewicz 1979, s. 91; Machnik, Pilch 1997, s. 151, рус. 6; Tunia 1979, s. 63, рус. 12:e; Włodarczak 2004, р. 318, fig. 12; 2008, s. 283; 2014, рус. 3:2–11]. Подібна ситуація простежена на основі нещодавно досліджених поховальних пам'яток на території Кончуцької височини, де вони входили до складу поховального інвентарю, здійсненого в нішах. Зокрема, на 2-х могильниках у Міроціні досліджено 8 поховань, із яких наконечники в кількості до 10 одиниць, зафіксовані у 4-х могилах [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 13, 15, 25, 29 рус. 10:11–18; 19:16–21; 24:10–19; 41:22–29]. Цікаво, що всі дослідженні там поховання, де виявлено ці знахідки, належали чоловікам [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 87]. У Малопольській височині вони становлять 20,5 % від загальної кількості крем'яних знарядь (275 екземплярів) [Włodarczak 2006, s. 28].

Серед знахідок, для яких визначено сировину виготовлення, переважає кремій наддністерського походження. Саме з нього зроблені наконечники з курганів 1, 2 в ур. Бігіївка [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, р. 220].

Наконечники виготовлені на плоских відщепках, товщина яких – 0,3–0,4 см. На одній знахідці збережена жорнова кірка (Прийма) (рис. 119:7) [Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 96, рис. 6:10]. Більшість наконечників невеликих розмірів, довжиною 1,5–2,5 см, шириною 0,9–1,9 см. Серед них виділяється з поховання 1 кургану 7 у Колоколині, довжина якого становить 3,4 см (рис. 119:15) [Sulimirski 1968, р. 142, plate 9:22]. Усі предмети –

серцеподібної форми з увігнутою всередину основою. Виняток – один з наконечників із кургану 6 у Крилосі, форма якого листоподібна з добре зазначеним черешком і ретушшю, що вкриває усю поверхню [Звада Картотека, Крилос, арк. 12]. Ретуш наносилась або вздовж країв, або ж вкривала всю поверхню виробів (Комарів, курган 39 (1 наконечник); Баличі, курган 7а; Биків (ур. Бігіївка), курган 1, курган 2, поховання 1; Кульчиці, курган 15 та в одному з досліджених П. Завадою кургані, номер якого невідомий, у тих же Кульчицях) [Звада Картотека, Баличі, арк. 27; Свєшніков 1972, табл. 4:2; 1977–1980, арк. 66; Ситник, Гавінський 2010, арк. 17, 60; рис. 106:1; 108; Czopek et al. 2016, s. 322; Sulimirski 1968, plate 9:23].

За формою знахідки можна розділити на два типи, згідно з класифікацією Я. Махніка [Machnik 1966, s. 48–49, tabl. XXV:2–6]. До типу I належать наконечники трикутної форми із злегка увігнутою основою і плавно випуклими чи прямими краями. До таких належить усього чотири знахідки, три з яких походять із курганного могильника в Бикові (курган 1, курган 2 (поховання 1) та один виявлений між курганами 1 і 2). В усіх трьох знахідках із Бикова ретушуванню піддані лише краї наконечників, оброблені півструменевою ретушшю (рис. 119:4–6) [Czopek et al. 2016, s. 330, рис. 9.10:1; 9.25:1; Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, fig. 18:2]. Натомість наконечник із невизначеного кургану в Кульчицях оброблений поверхневою ретушшю [Свєшніков 1974, рис. 6:9]. Цікаво, що у кам'яній гробниці в Попівцях на Поділлі зафіксовано вісім наконечників до стріл, котрі належать до виробів типу I та, найімовірніше, виготовлені на повздовжніх пластинах [Захарук 1959, с. 131, табл. III:3–10].

На відміну від типу I, тип II переважає [Balcer 1983, s. 228–229; Machnik 1966, s. 48–49, tabl. XXV:2–6]. Сюди належать наконечники, репрезентовані двома відмінами. До відміни IIa належать предмети з виразно вгнутою основою та двома рівнобедреними сторонами. Поверхня більшості

оброблена поверхневою ретушшю, а краї – півструменевою. Наконечники відміни Па виявлені в Кульчицях, номер кургану якого невідомий [Свешніков 1974, рис. 6:8,11], кургані 15 в Кульчицях (рис. 119:10) [Свешніков 1972, табл. 4:2], кургані 1 похованні 2 в Колоколині (рис. 119:17) [Павлів, Петегірич 2015, рис. 10:5], один із наконечників – у похованні 1 кургану 7 в Колоколині (рис. 119:16) [Sulimirski 1968, plate 9:19], кургані 1 в Бикові (рис. 119:2) [Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006c, fig. 18:1], кургані 6 у Крилосі (рис. 119:9) [Sulimirski 1968, fig. 11:4] та три з чотирьох знахідок із кургану 39 у Комарові (рис. 119:11, 13, 14) [Sulimirski 1968, plate 9:17, 24, 26].

Наконечники відміни Пб відрізняються від знахідок відміни Па більше випуклими краями, що надає їм виразно серцеподібної форми. Такі виявлені у Приймі (рис. 119:7) [Мацкевий 1993, рис. 10:8], кургані 39 в Комарові (рис. 119:12) [Sulimirski 1968, plate 9:23] і зруйнованому в Бикові (рис. 119:3) [Czopek et al. 2016, s. 330, rys. 9.25:3].

Збільшення кількості виявлених крем'яних наконечників до стріл свідчить про певні соціальні зміни в середовищі тогочасного населення. Можливо, вони зумовлені зростанням ролі мисливства у житті людності КШК або ж вагомим міг стати чинник збройних конфліктів.

Рідкісну групу крем'яних знарядь складають *відбійники*. Зокрема, виявлений під насипом кургану 7 у Колоколині виготовлений із конкреції овальної форми зі збереженою частково жорнвою кіркою, на поверхні якої помітні типові сліди від ужитку [Завада Картотека, Колоколин, арк. 23].

Доволі значна частина крем'яних знахідок представлена відходами крем'яного виробництва. Цікаво, що останні властиві для поселень і зафіксовані під насипом кургану 1 в Бикові (рис. 122). Тут на одному рівні з похованням, але на периферії насипу, виявлено два скупчення відщепів сірого дністерського кременю (рис. 60) [Павлів, Петегірич, Принада 2004, с. 51, рис. 9; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c, p. 220, fig. 19, photo 16, 17].

Загалом збірка крем'яних і кам'яних предметів із цього кургану становить 206 артефактів, із яких найчисельніша група крем'яних предметів – це напівфабрикати на відщеплах та пластинах, інколи зі слідами ретушування по краях [Czorek et al. 2016, s. 322]. У насипі 1 у Кавську також досліджено скупчення відщепів, залишених під час виготовлення крем'яних предметів [Свешніков 1985, с. 378].

У 19-ти похованнях виявлено від 1 до 5 відщепів. Зокрема, п'ять – у кургані 7а в Баличах, із яких на двох збережена жорнова кірка (рис. 114:2) [Завада Картотека, Баличі, арк. 13; ЛІМ А 39190]. Чотири безсистемні пластинчасті відщепи відкрито в середині поховання кургану 1 в Бикові (рис. 121:3, 6–8). З них одна знахідка виділяється досить масивним виглядом і частково збереженою кіркою у нижній частині виробу. Натомість на верхній – добре помітні сліди від декількох горизонтальних негативів (рис. 121:7) [Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c, fig. 20:5]. Усі виявлені там відщепи виконані з місцевого наддністерського кременю [Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c, p. 221, fig. 20:5–8]. Інша ситуація простежена при аналізі колекції крем'яних знарядь, виявлених під насипом кургану 8 у Нижніх Гаях. Колекція відщепів складається із восьми знахідок, з яких чотири виготовлені із кременю південно-східного походження (наддністерський), один – із шоколадного, один – із юрайського (підкраківського), два – з чорних менелітових роговиків [Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 104, tabl. 9]. Один з відщепів із цього кургану у верхній частині оброблений зубчастою та виїмчастою ретушшю [Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 92]. Із місцевого кременю виготовлений аморфний відщеп, локалізований у середині поховальної ями з кургану 3 у Болехівцях [Свешніков 1977, арк. 9]. З ідентичної сировини виконані декілька, виявлених під насипом цього ж кургану [Свешніков 1977, арк. 8]. Відщеп із кургану 2 в Лотатниках зі слідами ретуші, нанесеної на двох сторонах виробу [Завада, Картотека, Лотатники, арк. 8]. На одному з кургану 2 у Вікторіві у верхній частині

виробу нанесена дрібна ретуш (рис. 112:3) [Machnik 1960, s. 70, tabl. III:1]. Масивний відщеп із поховання 2 в Березці інтерпретують як двоплощадковий аморфний нуклеус зі скошеними безсистемно фасетованими ударними площадками (рис. 118:8) [Конопля, Цигилик 2014, с. 95, рис. 2:1].

Окрім відщепів, часто під насипами курганів КШК виявляють неретушовані пластини та їхні частини, виконані з одноплощадкових нуклеусів [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2011, s. 104], останній із яких виявлений під насипом кургану 1 у Стебнику [Sulimirski 1968, p. 138]. До таких виробів належать дві масивні пластини з кургану 2 в Рокитному (рис. 116:12, 13) [Завада Картотека, Рокитне, арк. 10,11]. Значна колекція ребристих і ребристо-повздожніх пластин походить із кургану 1 у Бикові (рис. 117:1, 11, 15, 18) [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2006c, fig. 18:5, 8, 9, 13]. Декілька неретушованих виявлено під насипом кургану 8 у Нижніх Гаях (рис. 116:5,8) [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2011, рис. 20:3, 4]. Пластина з поховання кургану 7 на тому ж могильнику виділяється дуже широкою та грубою п'яткою [Machnik, Pavliv, Petehurycz 2011, s. 50, рис. 9].

Отже, для виготовлення крем'яних виробів населення КШК на території Верхнього Придністер'я використовувало переважно місцеву наддністерську сировину. У незначній кількості представлені знахідки з шоколадного та юрайського кременю, що свідчить на користь рухливого способу життя тогочасних спільнот. Значна частина крем'яних знахідок представлена сокирами й наконечниками стріл, серед яких перші переважають. Окрім цього, у багатьох похованнях виявлені ножі, виготовлені на довгих пластинах, краї яких обробляли переважно однобічною, однорядовою чи багаторядовою дрібно-, середньо- та крупнофасетковою ретушшю. До частих знахідок також належать скребки, виконані на пластинах (чи їхніх фрагментах) і відщепах переважно овальної форми. До рідкісних знахідок належать різці, проколки, нуклеуси та відбійники.

3. 3. Вироби з каменю

На відміну від крем'яних, кам'яні вироби виявлені у значно меншій кількості. Вони представлені переважно бойовими просвердленими сокирами, плоскими сокирами, шліфувальними плитками, долотами, розтирачами й зернотерками.

Кам'яні сокири виявлено всього у 21 похованні, у яких знаходилося по предмету (табл. 9). Виняток – поховання 1 кургану 4 в Колоколині, де виявлено два знаряддя [Завада Картотека, Колоколин, арк. 22, 24]. В іншому випадку (курган 2 у Вікторові), у середині якого зафіксовано бойову сокиру, а на незначній відстані на північ від поховання та значно плиткіше (0,35 м) відкрито ще одну близьку за формою знахідку [Sulimirski 1968, р. 139]. По одній виявлено в насипах 1, 2 в Кавську [Войтович 2012а, табл. 5].

Більшість сокир виготовлені із твердих порід каменю. Наприклад, із поховання 1 кургану 4 в Колоколині виконана на палеобазальті (рис. 124:7), якому властива дрібнокристалічна структура, що значно покращує якість виробу [Михальчишин, Смішко 1995, с. 259]. Сокира з Комарного – з діабазу, а фрагмент із кургану 7а у Баличах – із темного граніту [Пастернак 1933, с. 72; 1937, с. 255; 1987, с. 44]. З гранітної сировини – вироби з кургану 2 в Рокиному [Sulimirski 1968, р. 145] та кургану 2 у Вікторові (рис. 126:4) [Machnik 1960, s. 69, tabl. I:1]. Кам'яний молот, виявлений у насипі 1 в Кавському, також виготовлений із граніту (рис. 115:8) [Бернякович 1959, с. 36, табл. I:1]. Дві сокири з Кавського – із дрібнозернистого пісковика (рис. 115:11, 14) [Свешніков 1974, с. 35, рис. 4:6, 19]. Ще дві сокири зроблені з діориту (Кринос, курган 6; Баличі, курган 1) [Завада 1947, арк. 121; Sulimirski 1968, р. 122]. Знахідка з кургану 3 в Колпці – з вапнякового пісковика [Sulimirski 1968, р. 133–134]. В одному випадку сировина позначена як сіра дрібнокристалічна порода (Болехівці, курган 8)

[Свешніков, 1977, арк. 16]. Ще в чотирьох – як сировина зеленуватого відтінку (Вікторів, курган 2; Колоколин, курган 5; Комарів, кургани 38, 39) [Sulimirski 1968, p. 112, 113, 139, 142].

Незначна кількість знахідок виготовлена з м'яких порід каменю, зокрема сокира з кургану 2 в Лотатниках – з опоки біло-молочного кольору (рис. 126:3) [ЛІМ А 48076]. Вироби з цього матеріалу виявлені в похованнях на території Південно-Східної Польщі (Седліска біля Перемишля та Липники біля Пшеворська), які територіально розміщені досить близько від курганного могильника в Лотатниках [Demetrykiewicz 1898, s. 76–78; Kafłinska 2001, s. 265; Bargieł, Libbera 2005, ryc. 12:2, 3]. Як засвідчують польські дослідники, кам'яні сокири з опоки найчастіше трапляються у пізньому періоді КШК та на пам'ятках протомежановицької культури [Kafłinska 2001, s. 265].

Окрім сировини, з якої виготовленні кам'яні бойові сокири, вони різняться між собою формою. При типологічній характеристиці цього виду предметів взято за основу класифікаційну схему П. Влодарчака (рис. 123) – доопрацьовану та розширену класифікацію цього виду знахідок Я. Махніка [Włodarczak 2006, s. 33–36].

Одна з еталонних ознак «загальноєвропейського горизонту» КШК – кам'яні сокири типу А з опущеними лезом й обухом, при чому останній добре виділений (їх ще називають «човникоподібними сокирами») [Kaczanowski, Kozłowski 1998, s. 132; Struve 1955, s. 13–14, tabl. 1]. На території Прикарпаття цей тип не трапляється.

Човникоподібні сокири з хордою та без неї зафіксовані на пам'ятках середньодніпровської культури, хоча, на думку Івана Артеменка, вони непритаманні цій культурі [Артеменко 1967, с. 47, 49, рис. 33:5; 36:1; 46:6, 7]. Сокири цього типу виготовляли і в пізніший час, на що вказують матеріали хоча б Південно-Західної Білорусі, де вони трапляються упродовж усього

III тис. до н. е. [Кривальцєвич 2001, с. 264–266; Лакіза 2008, с. 146]. Це ж засвідчено на пам'ятках Центральної Європи, де сокири типу А входили до комплексів пізніх фаз КШК [Drzewicz 2005, s. 31].

Тип В представлений виробами, які формою нагадують сокири типу А, проте відрізняються меншими розмірами. У Верхньому Придністер'ї сокири цього типу представлені двома відмінами. До відміни В2 належить виріб, що походить з одного з досліджених курганів у Дашаві, номер якого невідомий. Сокира наближена до човникоподібної форми, із значно видовженим обухом, довжиною 15 см. У перетині знахідка чотирикутна. Отвір розміщений приблизно посередині діаметром 2,1 см. Краї обуха злегка розхилені назовні. А на двох сторонах до леза спускаються по 16 скісних заглиблених смуг. Замість хорди від обуха до свердловини зроблено три заглиблені нарізи [Завада Картотека, Дашава, арк. 3]. На території Львівщини відомо дві сокири, які на бічних сторонах у місці максимальної випуклості орнаментовані заглибленими смугами (Батятичі, Вербівчик). Однак їхня форма відрізняється від виробу з Дашави [Kozłowski 1924, s. 218, tabl. XXVI:1, 3]. Подібний предмет виявлений неподалік Гарті (Перемишльське воєводство), однак тамтешня сокира орнаментована іншим мотивом: від хорди між обухом і свердловиною відходять косі смуги, що утворюють мотив ялинки, а навколо обуха від хорди зроблена заглиблена смуга. Нижче неї, із протилежного боку, вирублено чотири вертикальні насічки [Libera 1997, s. 65–67; рис. 1].

Відміна В3 характеризується також наближеною до човникоподібної форми зі свердлиною, розміщеною ближче до центру, та з опущеними донизу лезом й обухом. Класична знахідка цієї відміни – виріб із кургану 5 у Колоколині (рис. 124:5) [Свешніков 1974, с. 42, рис. 7:11]. Ці сокири більше поширені на території Польщі, зокрема Малопольщі [Kempisty 1989, s. 264; Machnik 1966, map. 1; 1979, рис. 205:10–13; Valde-Nowak 1988, tabl. 10; Wiklak 1971, s. 49, рис. 11; Wrotek 1962, рис. 10:b]. Подібні за формою відомі у

краківсько-сандомирській групі (Колоси, поховання 4; Конюши, поховання 14; Межановіце 5, поховання 1) [Włodarczak 2006, s. 33, tabl. XXX:7; XXXII:7; XXXIII:3]. Час існування пам'яток, де виявлені такі сокири, у краківсько-сандомирській групі припадає на проміжок між 2800–2700 BC [Włodarczak 1998, ryc. 3].

Із відміною В3 пов'язана сильно пошкоджена вогнем сокирка з кургану 6 у Крилосі, обух якої добре виражений, проте відрізняється від зразків цієї відміни неопущеним донизу обухом і лезом (рис. 125:5) [Свешніков, 1974, рис. 9:20].

Тип С представлений сокирами ромбоподібної форми з горизонтально зрізаним невиокремленим обухом. До нього належить п'ять знахідок (Вікторів, курган 2 (рис. 126:4,5); Колоколин, поховання 1), довжина яких коливається в межах 9–10,9 см, свердлинка виконана в центральній частині виробів, діаметром 2–3 см. Спільне для всіх сокир те, що обух і лезо плавно ввігнуті донизу [Machnik 1966, Tabl. I:1; II:3; Sulimirski 1968, p. 141, plate 10:1]. Сокира з кургану 3 у Кульчицях також належить до тапу С, яку Т. Сулімирський, згідно зі своєю класифікацією, зараховує до типу х-1. Її поверхня сильно пошкоджена [Sulimirski 1968, p. 136]. До цього типу належить також сокира з кургану 38 в Комарові (рис. 125:6), яка відрізняється від попередніх виробів більш ромбоподібним виглядом [Sulimirski 1968, fig. 13:8].

Декілька подібних походять із території Південно-Східної Польщі, які належать до групи не дуже розповсюджених сокир на цій території [Valde-Nowak 1988, tabl. XIII:5]. Згідно з класифікацією Я. Махніка, такі входять до типу I [Machnik 1966, s. 42]. Сокира цього типу виявлена в Малопольській височині у ґрунтовому похованні 5 в Ксежніці Велькій разом із прямокутною у плані крем'яною сокирою та класичною тюрінгською амforoю, що вказує на їхню ранню хронологію [Machnik 1964, s. 348, tabl. II:12–14]. Декілька

ромбоподібних сокир виявлено на пам'ятках середньодніпровської культури [Артеменко 1967, с. 45, рис. 7:8, 10].

Тип D близький за виглядом до типу B, проте відрізняється більш масивнішою формою та невідокремленою обушною частиною. Знахідки цього типу представлені однією відміною. Відміна D2 репрезентована виробами, отвір яких просвердлений ближче до обушної частини, а обух невідокремлений та заокругленої форми. Класичний приклад – виріб із кургану 50 у Комарові (рис. 125:7). Знахідка зазнала дії вогню [Sulimirski 1968, p. 114, fig. 13:9].

Сокира типу H належить до найкраще представлених кам'яних серед пам'яток досліджуваної культури, а особливо у краківсько-сандомирській групі. Для них притаманна видовжено-клиноподібна форма з горизонтально зрізаним обухом [Włodarczak 2006, s. 35–36]. Усі знахідки з території Верхнього Придністер'я представлені виробами однієї відміни – H1. До неї належить сокира з насипу 1 в Кавську, для якої властиві злегка випуклі бічні грані та незначно увігнуті донизу лезо й обух. Окрім цього, одна бічна сторона виразно випуклої форми, натомість інша – близька до ромбоподібної (рис. 115:14) [Свешніков 1974, рис. 4:6]. Ще одна знахідка, що належить до цієї відміни, – виріб із кургану 44 у Комарові, який має також одну сторону наближену до ромбоподібної форми [Свешніков 1971, табл. 8:10].

Тип I представлений трикутної форми виробами. Сюди належить одна знахідка з кургану 2 в Лотатниках. Обух тамтешньої сокири горизонтально зрізаний, на незначній відстані від нього просвердлений отвір (рис. 125:4) [ЛІМ А 48076]. Близька за формою знахідка виявлена на території с. Старуння на Івано-Франківщині. Цікаво, що тут же знайдено ще одну сокиру типу I, проте із сильно пошкодженою поверхнею [Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, рис. 9:1; 14:1]. Схожі за формою відомі також у краківсько-сандомирській та любачівській групах КШК [Machnik 1966, tabl. XXXII: 8, 9].

Подібна за формою до виробу з кургану 2 із Лотатник сокира входила до інвентарю поховання краківсько-сандомирської групи у Броносіцах. Там до інвентарю входили й інші предмети, зокрема кераміка, яка складалася з мініатюрної посудини на ніжці, горщика, кубка й амфори з чотирма маленькими вушками, прикріпленими у верхній частині тіла [Milisauskas, Kruk 1984, s. 33–34, рис. 3]. Сокиру такого ж типу виявлено в любачівській групі (Бжезінки, курган 3, поховання 1). Вона належала до поховального інвентарю, що складався із крем'яних виробів і трьох керамічних посудин [Dzieduszycka-Machnikowa 1960, s. 11]. Важливим хронологічним індикатором поховання стає наявність у ньому двовушної амфори, яка побутувала в середньоєвропейському горизонті. Вона вказує на те, що центральне поховання у кургані 3 займає більш ранню хронологічну позицію [Machnik 1966, s. 242–243, tabl. XX:1].

На території межиріччя Середнього Дністра й Верхнього Сірету сокира трикутної форми входила до поховального інвентарю епішнурового парного інгумаційного поховання, вкритого шаром вохри та розміщеного під насипом кургану в Чернівцях. Разом зі сокирою, виготовленою із сіро-коричневої дрібнозернистої породи, тут виявлено кубок, орнаментований шістьма парами горизонтальних відтисків лівостороннього подвійного шнура [Пивоваров, Ільків 2011, с. 292, рис. 1:2, 3].

Отже, сокири трикутної форми з'явилися у КШК на середньому й широко розповсюдилися вже на пізньому етапі, що і простежено на матеріалах із Лотатник та КШК загалом. Водночас вироби підтриктної форми продовжують входити до поховального інвентарю наступного, епішнурового, горизонту пам'яток.

Наступний тип К немає відповідників у класифікаційній схемі П. Влодарчика. Він відзначається випукло-клиноподібною формою, отвором, виконаним ближче до центральної частини знахідок, сильно випуклими

бічними сторонами та незазначеним обухом випуклої чи горизонтально зрізаної форми. Особливість цих знахідок – значно менша довжина порівняно з іншими типами сокир. Цей тип представлений двома об'єктами (Колоколин, курган 4, поховання 2 (рис. 124:6); Кавсько, насип 2 (рис. 115:11)) [Бернякович 1959, с. 36, табл. I:3; Sulimirski 1968, р. 141–142, fig. 13:6].

Невизначеного типу бойова сокира походить із кургану 15 в Баличах – на ній із двох сторін від отвору до леза спускалася хорда, натомість із іншої сторони отвору вона відсутня (рис. 124:4) [ЛІМ А 48075].

Одна знахідка репрезентована *молотом* і виявлена в насипі 1 у Кавському. Молот видовжено-овальної форми, масивний, із нерівно зрізаними краями та свердловиною, зробленою по центрі виробу (рис. 115:8). Поверхня старанно заполірована [Бернякович 1959, с. 36, табл. I:1]. Загалом бойові сокири молотоподібного типу на теренах Прикарпаття і Волині знаходять доволі рідко, а виявлені предмети датуються кінцем бронзового – початком ранньозалізного часу [Михальчишин 1995, с. 91, рис. 1:13, 16].

Плоскі сокири складають незначну категорію знахідок і представлені 11 виробами, 9 з яких походять із поховань (табл. 10). Для їхнього виготовлення використовували переважно камінь м'якої породи, зокрема сланець (4 знахідки). Саме з цієї сировини виготовлена з кургану 1 у Красові (рис. 124:3) [Sulimirski 1968, fig. 9:4]. Три сокири із курганного могильника в Колоколині також із цієї породи [Sulimirski 1968, р. 141–142]. Із поховання 1 кургану 2 у Бикові походить сокира з опоки (рис. 125:1) [Ситник та ін. 2010, с. 61]. Сировина заготовки з Йосипович інтерпретована як м'яка сіра порода [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18, рис. 3:4]. Чотири знахідки – з каменю пісковіку. Зокрема, з цієї породи виконані дві з Кавська [Клочко 2006, с. 85]. З кургану 15 в Кульчицях відома сокира з піщаної гальки

(рис. 125:2). [Свешніков 1972, арк. 4, табл. 4:6]. Подібну, виготовлену з вапнякового пісковика, знайдено в кургані 16 у Баличах [ЛІМ А 39186].

Як правило, довжина сокир коливається у межах 7–11 см, ширина становить 4,5–5,5 см, а товщина – 1,8–3,5 см. Переважають вироби трапецієподібної форми, у перетині – прямокутні (7 знахідок). Їхня поверхня піддавалася шліфуванню. Сюди належать дві знахідки з Кавського, де поверхня предметів дбайливо заполірована (рис. 115:12, 13) [Бернякович 1959, с. 36]. Сокири трапецієподібної форми мають два варіанти виконання леза: пряме та випукле. До першого належать вироби з насипу 1 у Кавську [Свешніков 1974, рис. 4:12], поховання 2 курганів 3 (рис. 124:1) [Свешніков, 1974, рис. 7:16] та 7 в Колоколині [Завада Картотека, Колоколин, арк. 21]. Натомість сокири з випуклим дугастим лезом походять із поховання 1 кургану 15 у Кульчицях (рис. 125:2) [Свешніков 1972, табл. 4:6], кургану 2 в Кульчицях (рис. 124:2) [Войтович 2014, рис. 17:2] та насипу 2 у Кавську (рис. 115:12) [Свешніков 1974, рис. 4:18].

Ще дві знахідки різняться від описаних формою. Перша сокира з Бикова дуже пошкоджена, клиноподібної, у поперечному перерізі восьмикутної форми, розмірами 2,5×4,5×7 см (рис. 125:1) [Ситник, Гавінський 2010, арк. 17–18, 60; рис. 83:7; 84; 85]. Інша знахідка з кургану 1 у Красові відрізняється від схарактеризованих виробів наближеним до овальної форми поперечним перерізом (рис. 124:3) [Sulimirski 1968, fig. 9:4].

Загалом плоскі сокири досить часто трапляються на пам'ятках КШК, починаючи ще від раннього етапу розвитку культури [Jarosz, Włodarczak, Włodarczak, 2010, fig. 10]. Такі ж відомі на пам'ятках у Сокальській Гряді та Малопольській височині [Bagińska 1998, s. 69, rys. 5:b, c; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 27, rys. 13:1, 2; Włodarczak 2006, tabl. LXXXIII:5]. У деяких похованнях виявлено більше однієї знахідки. Зокрема, у похованні 43 на пам'ятці 20 у Світе серед багатого супровідного інвентарю зафіксовано три

плоских сокири, виготовлених із бежевого карпатського каменю [Dobrakowska, Włodarczak 2018, p. 146, 147; fig. 7].

Долота представлені двома знахідками. З білої опоки зроблений невеликий виріб із кургану 15 у Кульчицях, що в перетині прямокутної форми зі звуженими лезом й обухом (рис. 125:3; 126:1) [Сवेशніков 1972, арк. 4, табл. 4:4]. Друга знахідка походить із кургану 1 в Лотатниках, також виготовлена з м'якої породи (можливо, опоки) білого кольору (рис. 126:2) [Завада Картоотека, Лотатники, арк. 6].

Із-поміж інших кам'яних виробів ранніх пам'яток КШК відзначу дві *шліфувальні плитки*, виготовлені з каменю-пісковіку, які походять із поселення у Сідому [Machnik, Sosnowska, Cyhutyk 1997, s. 17, 23]. Подібні, що теж датуються раннім періодом, виявлено в Середній [Machnik, Sosnowska 1996, s. 16], а також у шістьох похованнях. Зокрема, невелику плитку знайшли в кургані 7 у Кульчицях [Сवेशніков 1974, с. 30]. А на шліфувальній з кургану в Йосиповичах помітне заполірування та утворені характерні сліди від використання [Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18]. Ще одна добре оброблена знахідка виявлена під курганом 1 у Стебнику [Sulimirski 1968, p. 138]. Шліфквальні плитки часто входять до складу винятково чоловічих захоронень на території Малопольської та Кончуцької височин, а також Сокальської Гряди [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 87; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 184; Włodarczak, 2014, s. 79]. Як припускають польські дослідники, їх використовували для шліфування виробів із кременю, каменю та кістки [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 87].

Кам'яну зернотерку знайдено в кургані 12 у Кульчицях. Вона збереглася фрагментарно й виготовлена зі сіро-жовтого пісковіку. Робоча поверхня стерта від використання [Сवेशніков 1970, арк. 3]. Зазначу, що всі віднайдені на похованнях у Сокальській Гряді також зроблені з каменю-пісковіку [Gazda 2009, tabl. 1]. Інша знахідка з кульчицького могильника

(курган 15) виготовлена зі сірого каменю-пісковуку неправильної прямокутної форми із заокругленими кутами та заглаженою від роботи поверхнею, розмірами 0,3×0,4 м і товщиною 6 см (рис. 48:1) [Свешніков 1977–1980, арк. 62]. Три зернотерки з Кавського виконані з тієї ж сировини видовженої форми, довжиною до 0,26 м і шириною до 0,13 м із чіткими слідами від використання (увігнута від спрацьованості поверхня) [Свешніков 1974, с. 33].

Розтирач із кургану 15 у Кульчицях зроблений зі сірого каменю-пісковуку й має неправильну трикутну форму [Свешніков 1972, арк. 2, табл. 2:1]. У кургані 6 в Болехівцях виявлено випуклої форми розтирач, виготовлений із каменю-пісковуку також сірого кольору. Робоча поверхня цієї знахідки від використання плоска [Свешніков 1977, арк. 14].

Отже, серед кам'яних виробів домінують бойові сокири, виготовлені переважно із твердих порід каменю (граніту, діориту, діабазу, палеобазальту). Дуже рідко трапляються з м'яких порід каменю (опока). Сокири КШК із території Верхнього Придністер'я характеризуються різноманітністю форм, що притаманно і для інших територій поширення цієї культури. Натомість тут відсутні класичні човникоподібні сокири типу А. Серед інших знарядь у декількох похованнях виявлено плоскі шліфовані переважно прямокутної в поперечному перетині сокири. Рідкісні знахідки представлені шліфувальними плитками, зернотерками та розтирачами.

3. 4. Предмети з кістки

Кістяні вироби дуже рідко трапляються на пам'ятках КШК, що не дивно, зважаючи на несприятливі до органіки ґрунти Верхнього Придністер'я. Виявлені знахідки представлені такими предметами: 11 підвісок, проколка, диск, долото та шило.

11 кістяних підвісок зафіксовано в похованні 1 у Березці. Вони видовжено-овальної форми з отвором у верхній частині (рис. 127:9) [Сушулік, Machnik 1996, s. 151, рис. 3:2]. Кістяні плоскі підвіски такої форми серед пам'яток Малопольщі знайдені разом із глиняним посудом, форма яких близька до виробів типу А [Bagińska 1997, s. 45, рис. 3:c, d; Koman 1998, s. 63, рис. 2:7, 8; Liguzińska-Kruk 1989, s. 122, рис. 9:e; Machnik 1964, tabl. IV:11–12; 1966, tabl. XI4:c; 2011, s. 68, tabl. 43:19; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 17, 105, рис. 4:7, 8; 78:5, 6; Ścibior, Ścibior 1990 рис. 10:c, d; Włodarczak 2006, s. 39, 249, tabl. XXVII:10–15]. Близькі за формою кістяні прикраси зафіксовано у злоцькій культурі [Rauhut 1953, tabl. XXX:4]. Серед ареалу середньодніпровської чотири подібні кістяні вироби, виготовлені із зубів оленя, знайдено в кургані 24 біля с. Новосілки [Артеменко 1967, с. 63, рис. 40:1]. Кістяні підвіски, проте з ікол дикого кабана й зубів ведмедя з отвором у верхній частині, зафіксовані в деяких похованнях ККА (Коцюбинці, Суємці, Хартоновці) [Свешников 1983, с. 17, 31, 43, табл. XII:6], а також на поселенні КЛП у Зимному на Волині [Пелешишин 2004, с. 88, рис. 66:2–4]. Далі на північ, в ареалі фат'янівської культури, крім підвісок із зубів кабана, виявлені подібні за формою до березівських бурштинові прикраси [Крайнов 1987, рис. 28:14, 16]. Цей вид входив до складу супровідних речей як чоловічих, так і жіночих поховань КШК на території Південно-Східної Польщі [Machnik, Jarosz, Mazurek 2019, s. 89].

Кістяний *диск* із кургану в Коропужі овальної форми. У центрі зроблено округлий наскрізний отвір, а краї орнаментовані косими насічками, які утворюють мотив трикутника (рис. 127:4) [Sulimirski 1968, p. 125, fig 19:19]. Можливо, ця знахідка виконувала функцію пряслиця.

Проколка з кургану 6 у Рокитному виготовлена з трубчастої кістки довжиною 9 см. Її поверхня сильно пошкоджена від тривалої дії ґрунту. Тут виявлено і щелепу свині [Завада Картотека, Рокитно, арк. 24].

Шило, виявлене під насипом кургану в Комарному (рис. 127:3), виготовлене з трубчастої кістки [Пастернак 1937, с. 255; 1987, с. 44; Свешніков 1971, арк. 91; 1974, рис. 10:6].

У похованні в Бовшеві зафіксоване кістяне *долото*, однак сама знахідка та її опис на сьогодні не збереглися [Свешніков 1977–1980, арк. 66].

Отже, збережена колекція кістяних виробів, виявлена на пам'ятках КШК у Верхньому Придністер'ї, характеризується незначною чисельністю – результат дії тамтешнього ґрунту. У 5-х похованнях із 17-ти (зі збереженими скелетами) зафіксовані кістяні вироби. Можна констатувати, що кістяні предмети досить часто використовували як поховальний інвентар.

3. 5. Знахідки з бурштину

В ареалі поширення КШК вироби з бурштину рідкісні [Włodarczak 2006, s. 42]. У межах Верхнього Придністер'я відомі лише дві знахідки з кургану 2 у Рокитному (рис. 127:1) [Sulimirski 1968, p. 145, fig. 19:21] та дослідженого Я. Пастернаком кургану КШК невизначеного періоду в Дусанові (рис. 127:5) [Пастернак 1936, с. 176; Свешніков, 1974, с. 61, рис. 13:2]. Прямих аналогій до прямокутної форми підвіски з отвором посередині з Рокитного на пам'ятках КШК у південно-східному ареалі розповсюдження культури не віднайдено. На території Поділля виявлено округлі підвіски з отвором посередині. Їх знайдено у кургані КШК пізнього етапу в Хоросткові [Свешніков 1974, с. 66–67, рис. 15:14; Kozłowski, 1924, tabl. XXVII:10]. На території розповсюдження любачівської групи вони невідомі. Натомість у краківсько-сандомирській виявлено три [Kozłowski 1924, s. 66; Włodarczak 2006, s. 42, 165, 167]. Також значна кількість бурштинових виробів віднайдена на пам'ятках ККА на Поділлі й Волині [Свешніков 1983, с. 14–15, 16], а на диску з бурштину з Івання ще й вигравіровано сцену з полювання [Свешніков 1970, арк. 10–11, табл. 6:2].

Пов'язувати підвіску з Рокитного із бурштиновим виробництвом ККА, безсумнівно, не можна, адже такі вироби відомі, щоправда в меншій кількості, у культурі лійчастого посуду, злоцькій та інших [Mazurowski 1983, s. 55–78; Rauhut, 1953, рис. 3–4]. Хоча, з другого боку, вплив населення ККА на людність, яка спорудила могильник у Рокитному, також не можна заперечувати.

Отже, вироби з бурштину належать до рідкісних знахідок серед поховального інвентарю КШК Верхнього Придністер'я та можуть бути пов'язані з певними контактами із населенням ККА, де предмети з цієї сировини досить часті серед поховань зазначеної культури.

3. 6. Металеві вироби

Металеві вироби дуже рідко трапляються на пам'ятках КШК досліджуваного регіону. Лише у двох похованнях знайдені виконані з цього матеріалу. Найбільша кількість речей виявлена на пам'ятках краківсько-сандомирської групи, які зафіксовані у 15 % досліджених поховань (39 із 275) [Koško, Włodarczak 2018, p. 267]. Речі з металу входили і до складу декількох досліджених могил на території Сокальської Гряди [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 190–192], а також нещодавно відкриті внаслідок проведених досліджень у Кончутській височині [Machnik 2019, fig. 16:B6–11; 17:B5–9, C, D; 18:30–51; 19:9–17]. Бронзові речі, виявлені в кургані 2 у Вікторові складаються із фрагмента браслета та персня. Однак детальний опис речей відсутній [Sulimirski 1968, p. 139]. На шиї кістяка в кургані Настасина могила у Крилосі лежала виготовлена з мідного дроту (рис. 127:8) округла в перетині гривня, а поряд – дві округлі дротяні спіральні сережки, кінці яких заходять один за одного (рис. 127:6,7). На основі спектрального і структурного аналізів зразків встановлено, що гривня виготовлена при температурі понад 300°C із міді з незначною кількістю природних домішок

[Свешников 1971, арк. 82–83; Рындина 1980, с. 26, рис. 1:1; Sulimirski 1968, p. 135, fig. 11:2, 3].

Подібні до спіральних сережок із Крилоса прикраси знайдені в курганах середнього й пізнього етапів середньодніпровської та фатьянівської культур [Артеменко 1967, с. 37, рис. 25:8, 9; 1987, с. 39, рис. 12:7, 8; Крайнов 1987, с. 70, рис. 35:9, 12, 13], а також у деяких похованнях краківсько-сандомирської групи КШК [Machnik 1966, XXXIX:3], злотської культури [Hensel 1988, s. 159, ryc. 97; Machnik 1979, s. 389, ryc. 238:28] та культури дзвоникоподібних кубків [Machnik 1982, ryc. 4:3]. Одне із захоронень краківсько-сандомирської групи може допомогти встановити вік металевих сережок із Крилоса. Йдеться про поховання 100 у Межановіцах, де, як і у Крилосі, металеві сережки виявлено із крем'яними наконечниками до стріл з увігнутою основою. Крім цього, до супровідного інвентарю входила амфора пізнього типу з чотирма вушками у верхній частині, що дуже нагадує амфору з кургану 7а у Баличах [Włodarczak 2006, tabl. LXII:1, 2, 4–12, 15]. Як бачимо, сережки з кінцями, що знаходять один на одного, виявлені в досить пізніх похованнях КШК, що ще раз підтверджує належність захоронення у Крилосі до пізнього етапу розвитку культури.

На основі сказаного можна виснувати, що металеві вироби дуже рідко трапляються на пам'ятках КШК Верхнього Придністер'я. Усі відкриті предмети представлені прикрасами.

Висновки. Проаналізувавши речовий комплекс знахідок, виявлений як на поселеннях, так і на поховальних пам'ятках, бачу, що домінують вироби з кераміки, які складаються переважно з посуду. Серед його різновидів фіксую амфори, кубки, миски, черпаки й мініатюрні посудини. Переважають за формою кубки. Значна частина посудин представлена двовушними амфорами, які різняться між собою формою та орнаментациєю. Їх верхня частина, як правило, декорована складним заглибленим орнаментом у

вигляді косих смуг, меандрів, овальних чи трикутних насічок, шнурових та ялинкових відтисків тощо. З інших глиняних виробів відоме пряслице і два трубчастих предмети.

Після кераміки чільне місце серед рухомих артефактів займають крем'яні й кам'яні вироби. Для виготовлення перших використовували переважно два види кременю: місцевий наддністерський та волинський. Поміж знарядь домінують сокири переважно клиноподібної форми, поверхня яких частково зашліфувана. У поперечному перетині вони мають прямокутну або наближену до прямокутної форму. Виділю також ножі на довгих пластинах, скребки та наконечники до стріл. Кам'яні вироби представлені бойовими просвердленими і плоскими сланцевими сокирами, розтирачами, зернотерками та шліфувальними каменями. Серед предметів, виготовлених з інших матеріалів, фіксую незначну кількість кістяних, металевих і бурштинових виробів.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ У ВЕРХНЬОМУ ПРИДНІСТЕР'І

Здавна територія межиріччя Верхнього Придністер'я була привабливою для заселення. Цьому сприяло вигідне географічне розташування – стик двох потужних цивілізаційних світів – центрально-північноєвропейського та надчорноморсько-балканського [Pelisiak 2007, s. 83]. Тому більшість відомих археологічних культур, що проживали тут у періоди енеоліту–бронзи, локалізовані на периферії. Яскравий приклад такого розміщення – пам'ятки КЛП і трипільської культури. Не виняток і населення культур шнурової кераміки, яке заселяло територію Північного Передкарпаття із раннього періоду доби бронзи. Тому важливо визначити походження, хронологію, історичну долю та культурні зв'язки КШК з іншими синхронними культурами в дослідженому регіоні.

4. 1. Походження та хронологія

Територія виникнення КШК. Генезис КШК на значних просторах Європи викликає жваві дискусії серед науковців. В одній із найпоширеніших ідеться про проникнення малочисельних пастуших племен за короткий час на значні терени Європи, що репрезентовано пам'ятками найстаршого «загальноєвропейського горизонту» [Buchvaldek 1961, s. 15–16; Machnik 1966, s. 103–109]. Т. Сулімірський батьківщину КШК розміщує у межиріччі Одери та Дніпра, звідки відбулася міграція нечисленних груп цієї культури в різні напрямки [Sulimirski 1968, p. 85]. М. Бухвальдек межиріччя Вісли та Дніпра вважав територією, на якій виникли найраніші пам'ятки КШК [Buchvaldek 1986, s. 11, obr. 1]. Однак таку гіпотезу критикувало чимало дослідників, оскільки на цій місцевості предмети типу А, зокрема амфори, трапляються вкрай рідко [Włodarczak 2006, s. 157].

З-поміж концепцій варто згадати запропоновану схему Марії Гімбутас, за якою експансія курганної культури в Центральну та Східну Європу північнопонтійського та волго-уральського регіонів зумовила утворення КШК. Проникнення курганної культури на зазначені терени відбувалася трьома етапами: перший – 4400–4300 рр. до н. е., другий – 3500-ті роки до н. е. та третій – після 3000-х років до н. е. Із третьою хвилею дослідниця пов’язує просування населення ямної культури (ЯК) у західному напрямку та розповсюдження на значних просторах Європи нового патріархального порядку, що відобразився у зміні духовних цінностей і на господарському житті спільнот [Гімбутас 2006, с. 387–444]. На думку вченої, соціальний уклад КШК утворився під впливом ККА та ЯК дніпро-волзьких степів. Водночас в антропологічній характеристиці відзначено і впливи туземного населення (КЛП), зокрема на території Чехії та Німеччини. Натомість антропологічний матеріал із території Польщі вказує на його степове походження [Гімбутас 2006, с. 434–435]. Окрім цього, пам’ятки ЯК синхронні з пам’ятками КШК, час існування яких припадає на 2950–2200 ВС. Хоча відомі й раніші дати з пам’яток ЯК, що охоплюють 3400–3100 ВС [Иванова 2005, с. 87]. З археологічного погляду, походження КШК від ямного населення не підтверджено, а спільні риси в матеріальній культурі свідчать на користь контактів двох культур [Иванова, Никитин, Киосак 2018, с. 102].

Новий поштовх для розгляду походження КШК від ЯК спричинений результатами останніх природничих досліджень двох груп генетиків (Гарвардської та Копенгагської лабораторій) у вивченні давньої ДНК. На основі понад 70 зразків носіїв ДНК дослідники стверджують, що в III тис. до н. е. відбулася потужна міграція населення ЯК із причорноморських і поволзьких степів у Центральну та Північну Європу. Як результат – виникла КШК [Allentoft, et al. 2015, p. 167–172; Haak, et al. 2015, p. 207–211].

Критично віднісся до цих висновків Лев Клейн, який звертає увагу на те, що інтенсивність виявленої частки геномів притаманних ямному населенню значно більша в північній Європі, а саме в Норвегії. Натомість в Угорщині – значно менша. Територіально все повинно виглядати навпаки, оскільки остання територія перебувала по сусідству із причорноморським степом, де проживали ямні племена. На думку археолога, зафіксовані висновки генетиків свідчать про спільне коріння КШК та ЯК, а не про походження однієї з іншої [Клейн 2017, с. 362]. Крім цього, для порівняння геномів двох культур взяті зразки з ямних курганів, розміщених на території Поволжжя (неподалік Уфи), а не Північного Причорномор'я, де трапляються керамічні форми подібні до посуду КШК [Клейн 2016, с. 7].

Також було прийнято вважати, що чоловіче населення ЯК є носієм винятково гаплогруп R1b Y-хромосом, а представники КШК – R1a. Проте результати останніх досліджень Гарвардської лабораторії встановили, що у ДНК КШК присутні дві гілки гаплогрупи R1, тоді як у ЯК – лише R1b [Иванова, Никитин, Киосак, 2018, с. 131–132]. Таке спостереження вказує на те, що КШК та ЯК формувалися паралельно на основі проникнення фермерського населення Європи, можливо КЛП чи Баден, у степ і Кавказ, що призвело до формування генетики КШК та ЯК. Однак, на відміну від попередників ЯК, які залишилися у степу, носії генів КШК мігрували у Європу, де продовжилося подальше формування генотипу на основі місцевих землеробів [Иванова, Никитин, Киосак, 2018, с. 128, 133]. Однак, незважаючи на суттєву джерельну базу, неможливо точно визначити місце зародження КШК [Вандкилде 2009, с. 289].

Окрім цього, передумова виникнення КШК на території Європи збіглася зі зміною кліматичних умов у бік аридизації. Упродовж 3400–3200 рр. до н. е. відбулося похолодання, зменшилася кількість опадів, що призвело до початку аридизації, а як наслідок – до збільшення ролі скотарства [Иванова, Киосак, Виноградова 2011, с. 116]. Зокрема, його

зростання спостерігалось в основних культурах Центральної та Східної Європи: на пізніх етапах трипільської, КЛП, а також у баденського кола [Pelisiak 2007, s. 83].

Походження КШК на території Верхнього Придністер'я. На початку III тис. до н. е. на території, заселеній раніше південно-східною групою КЛП, зокрема в Наддністрянщині, виникають перші пам'ятки КШК (рис. 128). Така ситуація може бути зумовлена тим, що завдяки застосуванню екстенсивного способу ведення господарства у вигляді підсічно-вогневого методу обробітку землі населенням КЛП на значних просторах Центрально-Східної Європи утворився штучний степ, придатний для скотарства. Підтвердження обезліснення під час існування цієї культури – практично завжди зафіксований під насипами курганів шар здеградованого чорнозему [Махнік, Павлів, Петегірич 2013, с. 103]. Зокрема, серед нещодавно досліджених курганів у Верхньому Придністер'ї такий був чітко простежений у курганах в Бикові та всіх трьох насипах у Нижніх Гаях [Machnik, Pawliw, Petehuryc 2006, p. 202; Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011, s. 138]. На північ від досліджених курганів на території Сокальської Гряди також під насипами курганів трапляється подібний шар. Серед вивчених із цієї території він чітко простежений під курганом 2 в Недежові (повіт Томашів Любельський, Польща) [Machnik, Bagińska, Koman 2009, rys. 95]. Існування значних задернованих поверхонь під час заселення ранніх груп КШК, синхронних із «загальноєвропейським горизонтом» цієї культури, підтверджують стратиграфічні спостереження на короткотривалому поселенні в Сідому. Там увесь досить чисельний рухомий керамічний матеріал цієї культури виявлений саме в цьому шарі, що має виразне чорне забарвлення. Натомість нечисельний локалізований винятково у верхній частині шару коричневого кольору, який перекривав попередній [Machnik, Sosnowska, Cyhłyk 1997 s. 23].

На території Наддністрянщини, крім поселення в Сідому, фрагментований глиняний посуд КЛП виявлений під різночасовими курганами КШК у Кульчицях, Міженці, Коропужі, Стоянцях, Бикові та Нижніх Гаях [Данилів 2010, с. 494, 495; Збеневич 1976, с. 49; Свєшніков 1970, арк. 5, табл. 3:1; Czopek et al. 2016, s. 369; Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 104; Sulimirski 1968, p. 25, 127, 129, plate 7:19 fig. 12:1, 2]. Однак у жодному випадку немає прямих підтверджень одначасовості, переважно маємо справу зі стратиграфічними спостереженнями, що свідчать на користь хронологічної послідовності культур.

Незважаючи на таку нечисельну джерельну базу, що стосується цієї складної проблеми, сьогодні все частіше порушується питання ролі КЛП у генезі КШК на території Південно-Східної Польщі та Західної України. Зокрема, П. Влодарчак відзначає, що завдяки збільшенню ролі степової культури на пізньому етапі трипільської й контактів останньої із КЛП у її середовищі відбувалися зміни, відображені в матеріальній культурі та поховальному обряді. У результаті таких чинників могли утворитися елементи, що входять до складу найстаршого горизонту КШК [Włodarczak 2006, s. 157–159]. Окрім цього, на території, яку заселяли представники КЛП на Сокальщині, досліджений курган трипільської культури в Завишні – крайня західна пам'ятка, що збігається із фазою СІ цієї культури [Włodarczak 2019, s. 522]. Ця фаза трипільської культури припадає на 3300/3200–2750 ВС [Бурдо, Відейко 2012, с. 14].

Пам'ятки трипільської культури в місці локалізації курганів КШК на Передкарпатті відсутні. Найближче між собою вони розміщені в районі Журавнівської брами Дністра. Зокрема, біля с. Тенетники на лівому березі річки виявлено поселення трипільської культури [Конопля, Кочкін, Оприск 1991, с. 57; Махнік, Павлів, Петегірич 2013, с. 99, Махнік, Павлів, Петегірич 2013а, с. 149–151]. Найближче до цієї пам'ятки розміщений досліджений курганний могильник у Колоколині [Sulimirski 1968, p. 141–142]. Також

свого часу Я. Махнік звертав увагу на деякі форми амфор кошилівецької групи трипільської культури, які своєю нетиповою формою нагадують амфори КШК [Махнік 1963, s. 65]. До таких посудин зараховують із житла № 25 на поселені Коломийщина I [Пасек 1949, с. 141, рис. 67]. З другого боку, відома одна амфора КШК (Смркув, Польща), поверхня якої орнаментована мальованим розписом, не притаманним керамічному виробництву КШК [Махнік 1966, tabl. XLVI:A4].

Нещодавні дослідження, проведені на пам'ятці 30 у Мальчицях на території Малополющі, зафіксували центральне поховання під курганом, здійснене населенням КЛП, яке на основі двох зразків датується 3640–3380 BC (Poz. 34682) та 3630–3370 BC (Poz. 34736) [Tunia, Włodarczak 2011, 203–219, Tabl. 1]. Однак залишається незрозумілим: ідея насипання курганів у КЛП екзогенного чи ендегенного походження [Włodarczak 2019, s. 520]?

На користь ранньої появи звичаю курганних захоронень на території межиріччя Вісли, Західного Бугу та Дністра також вказують дослідження у Губінеку. Під час археологічних робіт на одному з курганів виявлено поховання без супровідного інвентарю та посипане вохрою, що датується часом 3000 BC. Його В. Влодарчак вважає унікальним зразком протошнурового горизонту і пов'язує з міграцією ЯК у західному напрямку [Włodarczak 2019, s. 527, 528]. З огляду на це, територія Верхнього Придністер'я, у зв'язку із територіальним розміщенням, входила до зони, де відбувався етногенез КШК. Однак стан джерельної бази не дає змоги однозначно відповісти на питання, чи людність КШК у досліджуваному регіоні утворилася на місцевій землеробській основі, чи під впливом мігрантів зі сходу?

Культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я у періодизаційних схемах. Питання розгляду хронології пам'яток населення КШК на території Прикарпаття до сьогодні залишається складним і недостатньо розробленим. По-перше, змінилося трактування українських

дослідників хронології самого періоду ранньої бронзи, а відтак відбулося «омолодіння» низки археологічних культур, які ще в недалекому минулому розглядали як енеолітичні (наприклад, ККА). На хитке становище КШК, а саме підкарпатської культури, звернула увагу К. Бунятян. Дослідниця відзначає, що пам'ятки КШК «плавають» у періодизаційних схемах, що зумовлено застосуванням до них різних періодизацій [Бунятян, 2010, 25–26].

Від початку ХХ ст. трактування раннього періоду доби бронзи серед польських та українських дослідників щодо пам'яток Східної Галичини сприймалося менш-більш однорідно. В. Антоневич у праці, присвяченій археології Польщі та західноукраїнських земель, перший період доби бронзи розглядав у межах 2000–1700 рр. до н. е., водночас зазначаючи, що заміна крем'яних виробів на бронзові відбувалася доволі повільно [Antoniewicz 1928, s. 73]. Ідентичне датування доби бронзи, а саме її першого періоду, того ж року подає Л. Козловський [Kozłowski 1928, s. 21]. Дослідник надалі дотримується уже уставленої хронології цієї доби, але водночас поховання, залишені населенням КШК, ділить на енеолітичні та ранньобронзові залежно від супровідного матеріалу досліджених могил. Зазначу, що віднесені вченим пам'ятки до цих періодів розглядають і до сьогодні в майже незмінному стані [Kozłowski, 1939, s. 37–41, 43]. З когорти міжвоєнних українських археологів аналогічно датує ранній період доби бронзи Я. Пастернак. Учений звертає увагу, що серед відомих шнурових пам'яток цього часу виділяються ті, котрі чітко свідчать про міграцію зі сходу на захід, – поховання із керамікою, орнаментованою шнуровими відтисками, бронзовими речами, кістяками, посипаними червоної вохри [Пастернак 1933, с. 102].

У другій половині ХХ ст. добу бронзи на території Польщі продовжують розглядати у хронологічних межах, розроблених у міжвоєнний період. На сучасному етапі досліджень вони дещо скореговані (2300–1600 рр. до н. е.) [Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 45, 139]. Потрібно зазначити, що пам'ятки, залишені населенням КШК на території Польщі, впродовж майже

століття трактуються так: основна маса входить до останнього періоду енеолітичної доби, натомість епішнурові припадають на ранній період доби бронзи [Machnik, 1978, s. 30–31; рис. 12; 1979, s. 337–339, рис. 206]. З цього випливає, що пам'ятки КШК на території Польщі – це останні пам'ятки пізнього кам'яного віку, який датують часом 2800–2300 BC [Koško, Włodarczak 2018, s. 261]. Загалом на сусідніх землях Перемишля, що межують із західними пам'ятками КШК Верхнього Придністер'я, їх датують часом 3000/2900–2200/2100 pp. до н. е. [Kadrow, 2009, s. 9].

У період розвитку археологічної науки в підрадянській Україні добу бронзи умовно ділили на три періоди: ранній (XIX–XVII ст. до н. е.), середній (XVI–XIV ст. до н. е.), пізній (XIII–IX ст. до н. е.) [Археологія УРСР, 1971, с. 288]. Згодом в археологічному виданні «Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо» її розділено на такі ж етапи, але хронологічні межі подані так: ранній період – XVIII–XVI ст. до н. е., середній – XVI–XII ст. до н. е. та пізній – XII–VIII ст. до н. е. [Археология, 1990, с. 58–59]. Серед перших узагальнювальних видань, що вийшли друком у незалежній Україні та присвячені давній історії нашої держави, доба бронзи розглянута подібно, проте з деякими корекціями в ранньому періоді (початок припадає на XX ст. до н. е.) [Березанська, Отрощенко, 1997, с. 388]. На сучасному етапі досліджень простежуються тенденції пониження у хронології доби бронзи до початку III тис. до н. е. [Бунятян, 2005, с. 11; Отрощенко, 2001, с. 15; 2005, с. 141; 2011, с. 21–29]. Так він припадає на XXXIII–XXV BC, середній датується часом XXVII/XXV–XXI BC, перехідний період від середнього до пізнього етапу – XXII/XXI–XVIII BC, пізньої бронзи – XVIII–XIII BC і фінальної – XII–X/IX BC [Отрощенко 2016, с. 65]. За цією схемою ранні пам'ятки КШК входять до раннього періоду бронзової доби, а всі інші – до середнього. Натомість постшнурові (межановицька, городоцько-здовбицька та стжижовська) існували в перехідному періоді від середньої до пізньої бронзи.

Хронологія. Одна зі слабких сторін вивчення спільнот КШК на території Верхнього Придністр'я – мізерна кількість датованих абсолютними методами пам'яток, що значно ускладнює побудову періодизаційної шкали. Та на основі зіставлення матеріалів із досліджуваного регіону зі сусідніми пунктами з території Південно-Східної Польщі, значна частина яких датована методом ^{14}C , пам'ятки КШК Верхнього Придністр'я поділено на три етапи: ранній, середній і пізній.

Рання фаза розвитку КШК залишається до сьогодні в багатьох аспектах невивченою. Зазначу, що в ній населення залишило об'єкти й рухомий матеріал, для яких властива невелика кількість поховань із амфорами, кубками та кам'яними сокирами типу А [Struve 1955, s. 98–119]. На основі цих спільних ознак у середині ХХ ст. було виділено «загальноєвропейський горизонт» КШК [Buchvaldek 1957, s. 364–368; 1961, s. 15], поширений на значних просторах Європи: території Центрально-Східної Німеччини, Чехії, Польщі, Данії, півдня Норвегії, Швейцарії, Латвії й Естонії [Kaczanowski, Kozłowski 1998, s. 131–133; Kempisty 1989, s. 264, tabl. LIV; Machnik 1966, s. 103–109]. Хронологічно межі «загальноєвропейського горизонту» визначають у межах 3000–2600 рр. до н. е. У цей час носії ранніх груп КШК вели рухливий спосіб життя, відтак практично невідомі залишки їхніх поселень, а майже всі досліджені пам'ятки представлені похованнями [Гимбутас 2006, с. 435].

Матеріал, пов'язаний із найстаршим горизонтом КШК на теренах України, доволі рідкісний, що свого часу наштовхнуло С. Березанську на думку про його відсутність на цих просторах взагалі [Березанська 1971, с. 48]. Варто зазначити, що предметів, які належать до цього горизонту, на території сусідньої Східної Польщі та Південно-Західної Білорусі також небагато [Кривальцэвіч 2004, с. 147–151, мал. 7, 8; Jarosz 2012, s. 322–332; Machnik 1966, s. 109–118; Kaczanowski, Kozłowski 1998, s. 133]. Для ранніх

пам'яток КШК не залежно від території притаманні сталі традиції у поховальному обряді – у центрі кургану [Machnik 2001, s. 115–137].

На початку III тис. до н. е. на території Наддністрянщини оселилися перші племена КШК, що відповідає часу появи ранніх груп КШК («загальноєвропейського горизонту») на території Центральної Європи. Важливе джерело для вивчення історії населення КШК – наявність на досліджуваних теренах не тільки ранніх поховань, але єдиного дослідженого на сьогодні поселення. Останнє свідчить про певну осілість населення шнуровиків вже у ранній фазі їхнього існування, для якого отримано дату 2900–2850 BC. Окрім цього, ця пам'ятка – перше вивчене поселення «загальноєвропейського горизонту» КШК у південно-східній частині поширення культури [Machnik, Sosnowska, Cyhłyk 1997, s. 23]. Важливість відкриття у тому, що поселення в Сідому разом із невеликою кількістю курганних і ґрунтових поховань ще більше підтверджує думку, що вже на початку раннього етапу розвитку нечисленні групи населення КШК колонізували територію Наддністрянщини. За наявності й інших поселень та поховань такого раннього віку на цих теренах постане необхідність переглянути сучасні схеми генези КШК на території Центрально-Східної Європи [Павлів, Петегірич, Махнік 2015, с. 324; Machnik, Pawliw, Petehyryč 2007, s. 27].

Із поховань, віднесених до раннього етапу, відома ще одна пам'ятка, для якої отримано абсолютне датування. Йдеться про курган 7 у Болехівцях, час існування якого окреслений межами 2640 ± 105 BC. Супровідного інвентарю не виявлено. [Свешников 1978, арк. 25]. Свого часу це була перша абсолютна дата для поховань КШК у верхньодністерському регіоні, яка значно виходила за межі прийнятого датування КШК. Тому не дивно, що І. Свешников вважав цей курган найранішим на території Центральної Європи та відзначав його зв'язок із пам'ятками Північного Причорномор'я, а не із Західною Європою [Свешников 1978, с. 46–47]. На мою думку,

одержана дата з кургану 7 у Болехівцях, зважаючи на те, що була зроблена 40 років тому, застаріла і потребує в майбутньому корекції у бік подавлення.

Зі суміжної території Польщі в околицях Перемишля досліджено підкурганне поховання, яке свідчить про ще більш раннє перебування спільнот КШК у регіоні. Йдеться про курган 1 біля с. Середнє, розміщений на вершині пагорба висотою 380 м н. р. м. Діаметр насипу сягає 11–12 м, а висота – 1,2 м. У центрі виявлено наближену до прямокутної форми поховальну яму із заокругленими кутами, розмірами 2,3×1,4 м й орієнтацією на північний схід, яка на 75 см вкопана в материк. На дні зафіксовано контури скорченого скелета, орієнтованого головою на схід, який відрізнявся від заповнення темнішим, насиченим забарвленням ґрунту. Із трьох сторін від захоронення зафіксовано залишки обвугленої дерев'яної конструкції, спорудженої із дощок товщиною 3–4 см (можливо, залишки труни). Крім цього, поховальну яму оточував ровик овальної форми, шириною 25–30 см і діаметром близько 6 м. Як показали результати аналізу вугілля за допомогою методу ^{14}C , досліджений курган у Середній датується 2900 р. до н. е. та є найстаршим на південно-східній території поширення КШК [Machnik, Sosnowska 1996, s. 3–24]. Із прикарпатської зони відомі й інші захоронення цієї культури, для яких отримано раннє датування, однак у цих могилах, подібно до поховання з кургану 7 у Болехівцях, не виявлено жодного супровідного інвентарю [Jarosz 2012, s. 330, 331].

Цікаво, що на Поділлі також відомі глиняні вироби КШК раннього типу. Мовиться про досліджене ще наприкінці ХІХ ст. курганне поховання у с. Сивки над Збручем (Хмельницька обл.). Біля скорченого на лівому боці кістяка лежала випукла амфора й невеликий тюльпаноподібний горщик із лійчасто розхиленими вінцями [Luba-Radzimiński 1877, s. 10; 1879, s. 65, tabl. IV:1–2]. На шийці горщика нанесено горизонтальний рельєфний валик, орнаментований косими насічками [Kozłowski 1924, tabl. XXVII:1; Luba-Radzimiński 1879, tabl. IV:1; Свешніков 1974, рис. 14:8; 1976, с. 104, рис. 1:3].

Подібної форми виріб виявлений у Камарині 2 (південь Білорусі) під насипом кургану середньодніпровської культури, що перекривав залишки поселення більш раннього часу. Вінця кубка з Камарина прикрашали два рельєфні валики, зверху орнаментовані пальцевими заціпами. Цю знахідку дослідники також пов'язують із «загальноєвропейським горизонтом» КШК [Кривальцэвіч 2004а, с. 52, мал. 10:6]. Саме ж курганне поховання середньодніпровської культури, відповідно до порівняльно-типологічному аналізу, існувало в межах 2600/2400–2200 рр. до н. е. На основі цього кубок із Комарина датується не пізніше 2600/2400 рр. до н. е. [Кривальцэвіч 2004, с. 149]. Останнім часом проведено радіовуглецеве датування поховання у Сивках, що дало дату 2881–2622 BC cal. (Poz-9587 4145±35 BP), тому належність його до раннього етапу не спричиняє сумнівів [Бунятян 2010, с. 26; Jarosz, Włodarczak 2007, s. 76; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 224].

На території Верхнього Придністер'я відсутні кам'яні сокири типу А. Натомість такі вироби відомі в сусідньому польському Передкарпатті [Kempisty 1989, s. 264; Machnik 1966, map. 1; 1979, ryc. 205:10–13; Valde-Nowak 1988, tabl. X; Wiklak 1971, s. 49, ryc. 11; Wrotek 1962, ryc. 10:b]. Близькі за формою наявні у краківсько-сандомирській групі (Колоси, поховання 4, Конюши, поховання 14, Межановіце 5, поховання 1) [Włodarczak 2006, s. 33, tabl. XXX:7; XXXII:7; XXXIII:3]. Час існування пам'яток, де виявлені такі предмети в цій групі, припадає на проміжок між 2800–2700 рр. до н. е. [Włodarczak 1998, ryc. 3]. З другого боку, близькі до типу А сокири відомі на сході (у середньодніпровській культурі) [Артеменко 1967, с. 47, 49, рис. 33:5; 36:1; 46:6,7]. Можливо, така ситуація зумовлена недостатнім вивченням регіону загалом, а не відсутністю ранніх форм озброєння.

В одному випадку серед супровідного інвентарю зафіксовано два із трьох речових індикатори, властиві «загальноєвропейському горизонту» (амфорам типу А та кубкам типу І). Йдеться про поховання з кургану 7 у

Кульчицях. Також над захороненням виявлено кубок типу IVc. Однак ця посудина, як вважає Я. Махнік, займає пізнішу хронологічну позицію та входила до складу повторного захоронення [Machnik 1979, s. 55]. Ще у двох виявлено по одній нахідці цієї категорії: у кургані 8 в Кульчицях зафіксовано амфору типу А, що виявлена із невеликим кубком типу VIc [Jarosz 2012, s. 325, рис. 2:4, 5]. Тут же виявлено фрагмент кубка типу VII [Свешніков 1974, рис. 6:7]. Проте через відсутність детальної інформації про дослідження кургану цю посудину не можна пов'язувати з інвентарем центрального поховання. Водночас кубки типу VII виступають у двох (Кринос, курган Настасина могила; Комарів, курган 5) із трьох відомих знахідок спільно із крем'яними наконечниками до стріл, притаманними для пізнього етапу КШК [Pasternak 1937, s. 109; Sulimirski 1968, p. 107]. У ґрунтовому похованні 1 в Березці виявлено кубок типу I спільно з типу II d й амфорою типу IIIa. Ще одна амфора типу IIIa походить із поховання 2 на цій же пам'ятці [Цигилик 1982, арк. 22–24]. Загалом кубки типу II представлені всього чотирма знахідками, дві з яких виявлені спільно з амфорами типу I (Кульчиці, ур. Війтова гора, курган 1; Колоколин, курган 1, поховання 2), які з'явилися після амфор типу А [Завада, Картотека, Кульчиці, арк. 5; Свешніков 1971, рис. 13:17]. Виявленому посуду групи А з Верхнього Придністер'я відомі численні аналогії серед комплексів із пам'яток КШК Центральної Європи [Jarosz, Włodarczak, Włodarczak 2010, p. 14, fig. 5; Machnik 1979, s. 341, рис. 205:3–4, 6; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 32, рис. 21:2; Ścibior, Ścibior 1990 рис. 10:b].

Так, на основі аналізу супровідного інвентарю і датування методом ^{14}C на території Передкарпаття відомо декілька поховань (Кульчиці, курган 7, 8; Болехівці, курган 7) та поселення (Сіде), що належать до «загальноєвропейського горизонту» КШК (рис. 128), які відповідають найбільш раннім пам'яткам КШК загалом і датується часом у межах 2900–2600 BC. [Войтович 2013, с. 111–112]. Проміжну позицію займають ґрунтові

з Березця, в інвентарі якого присутні речі, притаманні «загальноєвропейському горизонту», і предмети, що виступають у «середньоєвропейському горизонті».

Значно гірша ситуація з абсолютним датуванням пам'яток середнього етапу. Жодне з досліджених поховань не датоване точними методами, а їхня часова належність визначена типологічними особливостями супровідного інвентарю зі зіставленням із матеріалами з території Південно-Східної Польщі. Завдяки аналізу поховальних пам'яток і виявлених там різного роду матеріалів із похованнями й речовими комплексами інших груп КШК (в основному з любачівською та краківсько-сандомирською) можна побачити, що розвиток населення КШК у Верхньому Придністер'ї відбувався нерозривно та синхронно. Зокрема, яскравий індикатор поховань середнього етапу – амфори типу I зі всіма окресленими відмінами, зафіксованими в 17-ти похованнях. Так, для амфори відміни Ic зі Стратина віднаходжу відповідник з кургану 1 пам'ятки 10 у Клекочові на Сокальській Гряді, для якого отримане датування в межах 2620–2550 і 2540–2490 BC [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 224, рис. 20, 22:2].

Тільки у трьох похованнях, окрім амфор типу I, виявлено інший посуд, представлений кубками типів IIc, IVa та VIc. Верхньодністерські кубки відміни IIc належать до доволі розповсюджених виробів «середньоєвропейського горизонту КШК» [Machnik 1966, s. 26, tabl. XI:5; XIII:1a; XVII:1b; XXV:3]. Подібні виявлені серед керамічних комплексів краківсько-сандомирської групи КШК на території Малопольської височини та належать до типу IIb, за класифікацією П. Влодарчака, які дослідник вважає фазами II та IIIA розвитку культури (2700/2650–2550 BC і 2550–2450 BC) [Włodarczak 2006, s. 126–127; tabl. XLII:4; LXV:1; Machnik 1964, tabl. IV:8]. На Поділлі схожий за формою кубок виявлений у кургані 5 в Остап'є, де нижня частина посудини аналогічна кульчицькому виробу, а верхня – декорована багатим шнуровим орнаментом [ЛІМ А 1502]. На основі

аналізу виявлених кубків відміни ІІс висновую, що вони подібні до виробів інших груп КШК, які належать до раннього періоду розвитку, а отже, їх зараховую до першої половини середнього етапу КШК на теренах Верхньої Наддністрянщини (2600–2500 BC).

Кубки типу IVa представлені всього однією знахідкою, що зафіксована спільно з амforoю типу I (Болехівці, курган 4) [Свешніков, 1977, арк. 38, Табл. XIII:6, 14]. П. Ярош це поховання відносить до молодшої фази ранніх пам'яток КШК на прикарпатських теренах [Jarosz 2012, s. 328]. Що ж до двох кубків типу VIc, виявлених також з амforoю типу Ia та ще одним кубком типу ІІс у похованні 2 кургану 1 в Колоколині, то варто зауважити, що такі, як правило, фіксують у пізніх похованнях КШК, зокрема в Сідому. На основі спостережень можна припустити, що кубки типу VIc з'явилися на середньому етапі, а максимального розповсюдження набрали на пізньому.

Дає змогу встановити відносну хронологію окремих поховань керамічний кубок відміни VIc із кургану 1 поховання 2 у Колоколині. Серед керамічних виробів краківсько-сандомирської групи КШК подібні за формою та частково орнаментациєю походять із кургану 2 у Полечніці (поховання 2) та Маліцах Косцельних (поховання 3) [Bargieł, Florek, Libbera 2001, s. 242, рис. 9:1], які П. Влодарчак датує підфазою IIIA (2550–2450 BC) [Włodarczak 2006, s. 126–127; tabl. XLIII:1; LIX:12]. Натомість схожа посудина зі Сандомерца (поховання 3) виявлена поряд із тюрінгською амforoю, яка займає проміжну позицію, згідно з класифікацією Я. Махніка, між класичними ранніми амфорами типу I та типу II, що вказує на дещо раніше датування поховання і виявленої там посудини від двох попередніх виробів [Ścibior, Ścibior 1990, s. 164, рис. 6]. Таку відмінність зауважив П. Влодарчак, який поховання зі Сандомерца зараховує до фази II (2700–2550 BC), відповідно до періодизації краківсько-сандомирської групи [Włodarczak 2006, s. 126–127; tabl. LMI:1, 2].

Отже, на основі аналізу й порівняння матеріалів із пам'яток Верхнього Придністер'я зі суміжними групами КШК, середній етап датує часом 2600–2500/2400 BC. До нього можна віднести 31 підкурғанне поховання (рис. 129) (Нижні Гаї, курған 7, 8; Красів, курған 1, 2; Велика Озимина, курған 1, 2; Коропуж; Болехівці, курған 4, 9, 10, 14; Рокитно, курған 1, 2, 6; Баличі, курған 1, 15; Стоянці; Кульчиці, курған у лісі; Кульчиці, курған 2, 12, 13; Колоколин, курған 1, поховання 2, курған 3 поховання 2, курған 4 поховання 1, 2, курған 5; Комарів, курған 40, 42; Стратин, курған 1, 2; Вікторів, курған 8) [Войтович 2014, с. 110].

Децо краща ситуація з датуванням пам'яток пізнього етапу. Наприклад, із близько 30 поховань радіовуглецеве зроблене для 2-х (рис.133). Сюди належать такі курғанні захоронення: Баличі, курған 7а; Биків (ур. Бігіївка, кургани 1–2, об'єкт 5; ур. Коло фігури, курған 1); Вишнів, курған 5; Комарне, кургани 1–2, Кульчиці, кургани 6–8, 15; Колоколин, кургани 2, 4; Комарів, кургани 5, 31, 38, 39, 50; Крилос, курған 6; Лотатники, кургани 1, 2; Нижні Гаї, курған 10; Рокитно, курған 3; Дусанів. А також три ґрунтових: Сіде, Бовшів, Дем'янів (рис. 130) [Войтович 2016, с. 69].

Спалені конструкції з поховання курғану 1 в ур. Бігіївка в Бикові на основі п'яти проб деревного вугілля зараховують до періоду 2400–2160 BC, проте поховання, найімовірніше, було споруджене приблизно в 2200 BC [Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c, p. 222; fig. 21]. Ще дві проби з поховального об'єкта дали сумнівні результати, які збігаються з часом існування КЛП (Ki-7918: 4490±70 BP) та доби пізньої бронзи (Gd-10971: 3080±90 BP) [Czopek et al. 2016, s. 316]. Натомість радіовуглецеві дати, отримані із двох різних фрагментів дерев'яних елементів конструкції поховального об'єкта 1 курғану 2 на цій же пам'ятці, становлять 4000±80 BP (MKL-186) і 3820±80 BP (MKL-187), що після калібрування дають дати 2865–2289 BC і 2457–2142 BC, і це також відповідає пізній фазі розвитку КШК на цій території [Czopek et al. 2016, s. 353; Machnik et al. 2009, s. 293]. Як

бачимо, перша дата охоплює час існування всієї культури, натомість друга відповідає завершальному періоду розвитку КШК.

Для речових комплексів пізнього етапу, зокрема кераміки, властиві амфори типу II та IV. Яскравий приклад – виріб із кургану 7а в Баличах. Якщо порівняти керамічний посуд з нього та матеріал із поховання КШК у Броночіцах (Польща), то можна побачити, що спільною виступає наявність амфор типу II. Виріб із Броночіц орнаментований горизонтальними відбитками шнура та ялинки [Milisauskas, Kruk 1984, рис. 3:1], а посудина з Балич неорнаментована (рис. 96:1) [ЛІМ А 39179]. Ще одна спільна риса комплексів – невелика посудина на ніжці, хоча форма виробу із Броночіц більш спрощена, неорнаментована. Форма посуду на ніжці, крім Броночіц, не трапляється на теренах Малополющі у КШК, а дві подібні до неї мініатюрні походять тільки з поховання 71 у Вроцлаві-Опатові [Machnik 1979, s. 404, рис. 247:8]. У середині 1980-х років поховання краківсько-сандомирської групи у Броночіцах датували після 2200 ВС [Milisauskas, Kruk 1984, s. 38]. А тепер П. Влодарчак зараховує його до підфази IIIВ розвитку культури (2500–2300/2200 ВС) [Włodarczak 2006, s. 127, tabl. LXXXII–LXXXIII]. Зважаючи на близькість двох комплексів, курган 7а у Баличах доречно розглядати на завершенні підфази IIIВ краківсько-сандомирської групи, тобто між 2300/2200 ВС.

До глиняних посудин пізнього етапу відношу кубки типів IIIа, VIа, VII–Х, у яких виражені подібності з керамічним виробництвом середньодніпровської культури. Зокрема, у кургані 9 в Колпці виявлено плоскостінний кубок типу VIа з широким дном. Таку ж форму має черпак із насипу 4 у Кавському [Войтович 2012а, рис. 1:1]. Пряма аналогія до кубка з кургану 9 у Колпці виявлена в дитячому похованні в Сокальській Гряді на території Польщі (Верщиця 31, повіт Томашів Любельський, курган 1, поховання б) [Bagińska, Machnik 2001, s. 42, рис. 5:b]. Як зазначено, це поховання належить до сокольської групи КШК, яку зараховують, згідно з

отриманим датуванням методом ^{14}C , до хронологічної категорії D (2470–2460 BC) [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 206–208, 230, рис. 123:d; 134:8]. Нагадаю, що дослідники в Сокальській Гряді групу знахідок категорії D пов'язують із проникненням населення середньодніпровської культури та подальшим його злиттям із місцевим КШК, що й зумовило виникнення поховання із типовим матеріалом середньодніпровської культури та утворення тут окремої сокольської групи КШК [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 259–260].

На сьогодні уточнено періодизацію пам'яток середньодніпровської культури, де випростані поховання зі специфічним (круглодонним) посудом зараховують до пізнього етапу [Бунятян 2005, с. 26–34]. Привертає увагу факт близькості кубків типу IX і такого ж посуду пізнього етапу середньодніпровської культури. Зокрема, такі посудини походять із Забари, Березівки, Шандри, Кагарлика [Артеменко 1963, рис. 7:4–6; 1967, рис. 1:1–5; 2:2]. Подібної форми, проте орнаментована «паркетним» мотивом, походить зі Свердловського острова, де була виявлена у стінці кар'єру [Куриленко, Отрощенко 1998, с. 48, рис. 2:5].

Із випростаних поховань середньодніпровської культури відома близька посудина (Бурти, поховання 286/9) до виробу з насипу 2 у Кавському. Проте кубок із Бурти орнаментований на краях вінець смугою заглиблених насічок [Бунятян 2005, рис. 4:6]. Натомість інша знахідка з поховання пізнього етапу із Ходосович, подібно до нашого виробу, неорнаментована й виконана на вузькому добре вираженому денці [Артеменко 1967, рис. 15:4]. Із керамічних комплексів середньодніпровської культури є й інші аналоги до кубка з насипу 2 у Кавському [Артеменко 1970, с. 97, рис. 30:6].

Із пізнім етапом існування КШК на досліджених теренах також пов'язую крем'яні сокири типу III та наконечники до стріл. У двох випадках сокири цього типу виявлені з кубкам типу IX (Кульчиці, курган 3; Колпець

курган 10) [Sulimirski 1968, p. 135, 136–137]. Також сокири типу III зафіксовані спільно з кубком типу IIIa (Лотатники, курган 1) і чотиривушною амфорою типу IIc (Баличі, курган 7a) (табл. 4). Що ж до крем'яних наконечників до стріл, виявлених у 13-ти похованнях, то у 3-х випадках вони задокументовані спільно із вище згаданими сокирами (Баличі, курган 7a; Комарів, курган 38; Кульчиці, курган 3) (табл. 4). Так у кургані 3 у Кульчицях присутні три знахідки, притаманні переважно пізнім похованням КШК (кубок типу IX, крем'яні сокири типу III та наконечники до стріл). Виняток – поховання середнього етапу (Колоколин, курган 1, поховання 2), де поряд з амфорою типу Ia, кубками типів IIc і VIc лежав крем'яний наконечник до стріли [Sulimirski 1968, p. 141]. На основі чого можна припустити, що ці знахідки почали входити до супровідного інвентарю могил уже в «середньоевропейському горизонті» КШК Верхнього Придністер'я.

Проаналізувавши датовані точними методами поховальні пам'ятки та частину рухомих знахідок, що мають значні відповідники в інших групах і культурах, можна стверджувати, що пізній етап КШК у Верхньому Придністер'ї припадає на час між 2400/2300–2200 BC. Цей факт не суперечить подібним явищам, зафіксованим на пам'ятках КШК Південно-Східної Польщі, у яких значна частина поховань пізнього етапу датована за допомогою точних методів, зокрема ¹⁴C.

4. 2. Культурні зв'язки

Питання, пов'язані з етнокультурними зв'язками тих чи тих археологічних культур, залишаються одними з найпроблематичніших в археологічній науці загалом. Не виняток КШК Верхнього Придністер'я. Розгляньмо контакти спільнот КШК із більш ранніми (культура кулястих амфор та ямна культура) й одночасовими (середньодніпровська) пам'ятками.

4. 2. 1. *Культура кулястих амфор*

В українській археологічній науці прийнято вважати, що східні групи ККА були попередниками КШК, які в пізнішу пору оселилися на їхній території [Конопля 1999, с. 112; Свешніков 1971, с. 249; 1983, с. 19; 1990, с. 49]. Таке твердження не суперечить розвитку історичних подій на Заході України, але потребує уточнення, оскільки донедавна до КШК зараховували і пам'ятки епішнурового кола.

Пам'ятки ККА не відомі на території Передкарпаття, водночас КШК практично відсутні на теренах на північ від Розточчя та Волині у всіх її етапах розвитку, що інтенсивно свого часу були заселені ККА (рис. 132). Натомість на Волині пізніші, ніж КШК, пам'ятки епішнурових культур (городоцько-здовбицької, стжижовської) відкриті у значній кількості [Захарук 1961, с. 23; Пелешишин 1971, с. 89–102; Пелешишин, Михальчишин 1978, с. 379; Позіховський 1998, с. 140–142; Позіховський, Самолюк 2009, с. 274–275; Свешніков 1961, с. 55–65; 1962, с. 44–53]. На багатьох, залишених колись ККА, стверджені матеріали епішнурових культур (Дубно–Волиця-2, Рівне «Пляж», Тадані, Хорів 1, Яструбичі) [Івановський та ін. 1998, с. 175–176; Пелешишин 1980, с. 322; 1998, с. 160; Самолюк 2007, с. 58].

Незначний виняток становлять декілька досліджених курганів на території Сокальської Гряди (Сокаль, Поториця) і Підподільського природного району, що є складовою Малого Полісся (Убині, Новосілка, Гончарівка), які оточені пам'ятками ККА. Датування розміщених на цій території пам'яток неможливе через відсутність детальної інформації про їхнє дослідження, що дозволило б зіставити їх із датуванням східної групи ККА [Завада 1947, арк. 63; Пастернак 1933, с. 100, 101; Свешніков 1949, арк. 137–138]. Натомість досліджені кургани в Убині й Новосілці належать до середнього етапу КШК і могли бути синхронними в часі з пам'ятками ККА [Завада 1947, арк. 78–79; Пастернак 1937, с. 255–256; Sulimirski 1968,

р. 147]. Отже, можна припустити, що частина курганів КШК одночасова з пам'ятками ККА, однак жодного впливу з її боку тут не простежено.

На сьогодні завдяки низці точних дат (метод ^{14}C), отриманих для східної групи ККА, встановлено більш точне її датування. Воно, з одного боку, підтверджує ранішу появу населення ККА на вказаних теренах, із другого – завдяки зіставленню та порівнянню серій дат із пам'яток КШК дає змогу твердити про деяку синхронність культур, що частково підтверджує і рухомий матеріал КШК [Кадров, Малєєв, Шміт 2000, с. 31].

Про деякі впливи матеріальної культури ККА на верхньодністерське населення КШК свідчать матеріали середнього етапу з Рокитного та Колоколина. У першому випадку, як уже зазначено, у кургані 1 виявлено дві крем'яні сокири та долото, виготовлене у притаманній для кременярства ККА техніці (форма й зашліфована повністю поверхня виробів) [ЛІМ А 22954; ЛІМ А 22955; ЛІМ А 22956]. Окрім цього, опосередковано про зв'язки ККА та КШК у регіоні свідчить інша знахідка з могильника в Рокитному – бурштинова підвіска з кургану 2 [Sulimirski 1968, s. 145, fig. 19:21; Сवेशников 1971, арк. 82]. Вироби з бурштину не набули широкого поширення в населення КШК. Натомість промисел набрав популярності у ККА, що призвело до значної кількості виготовлених із нього речей у поховальних пам'ятках. Знахідка з кургану 2 не ґрунтується на іншому матеріалі ККА з поховання, тому про впливи населення можна тільки здогадуватися. Зазначу, що проникнення речей ККА у поховальні комплекси в Рокитному логічне, оскільки на відстані 25 км у північному напрямку нещодавно зафіксовано поселення ККА в Любелі [Милян та ін. 2011, с. 239–240]. На північ від поселення ККА в Любелі відомі й інші пункти, що можна пов'язувати з цією культурою – Лубнівка, Угринів [Археологія 2011, с. 134, 181, табл. 24:63, 42:23а].

Зв'язки між двома культурами простежено в декількох курганних похованнях у Колоколині (курган 1, поховання 2; курган 3, поховання 2;

курган 4, поховання 2; курган 5) [Крушельницька та ін. 1982, с. 11]. Там, окрім властивих для ККА крем'яних сокир, виявлено і фрагменти керамічного посуду, оздобленого вертикальними й косими насічками, який притаманний для цієї культури [Свешніков 1983, с. 38]. Якщо аналізувати виявлений керамічний матеріал ККА, то найбільшу увагу привертають дві посудини з кургану 3 (поховання 2). Від першої збереглася нижня частина, на вершечку якої нанесено дві горизонтальні смуги, утворені з вертикальних насічок (найімовірніше, це амфора) [Свешніков 1974, рис. 7:1]. Досить близька за формою, але неорнаментована виявлена в с. Лучка на Тернопільщині [Бандрівський 2007, с. 229, рис. 1:2]. Інша посудина – висока випукла миска зі злегка надігнутими всередину краями [Sulimirski 1968, plate. 7:6].

Якщо подивитися на матеріали ККА з Рокитного й Колоколина, то можна побачити закономірність – могильники розміщені на периферії поширення КШК у Верхньому Придністер'ї: Рокитне – на півночі, Колоколин – на півдні. Саме це і сприяло створенню етнокультурних зв'язків та проникненню нетипових для КШК речей у поховання, оскільки ці два пункти розміщені на периферії поширення вказаної групи.

Щодо абсолютної хронології пам'яток ККА на території України на основі серії радіовуглецевих дат із Волині та Поділля отримано такі результати: на Поділлі носії зазначеної культури мешкали впродовж 2880–2500 BC, натомість на Волині – між 3000–2400/2350 BC [Иванова, 2005, с. 88; Кадров, Малєєв, Шміт 2000, с. 31; Kadrow, Szmyt 1996, p. 103–111]. На основі порівняльного аналізу серії радіовуглецевих датувань зроблено висновок, що час існування ККА на сході був тривалим – у межах 3100/3000–2350 BC [Szmyt 2018, p. 157–158]. Тому нема сумніву, що населення двох культур могло впливати на розвиток матеріальної культури одна одної. На основі аналізу виявлених речей ККА в деяких похованнях у верхньодністерському регіоні можна дійти висновку, що в ранній фазі («загальноєвропейський

горизонт») населення КШК трималося досить ізольовано від представників ККА, чим і пояснюється наявність чистих комплексів. Найкраще зв'язки між двома культурами простежені на середньому етапі розвитку КШК («середньоєвропейський горизонт»), що варіюється в межах 2600–2500/2400 BC. З другого боку, це – час занепаду однієї культури й розвитку іншої, що сприяло появі змішаних комплексів у Колоколині та Рокитному.

На основі доступних матеріалів робити узагальнення про описані контакти (витіснення однієї культури іншою чи влиття першої у другу) не можна. Однак очевидно, що рання і середня фаза КШК суміжна в часі з ККА, що не суперечить результатам датування точними методами деяких пам'яток. Проте, якщо детально розглянути карту поширення пам'яток КШК і ККА, то виявиться відсутність пам'яток ККА на території Передкарпаття. Це може пояснюватись тим, що місцевість була зайнята носіями КШК, які не давали населенню ККА оселитись тут. Практично така ж закономірність простежена і на території поширення ККА. Отже, населення двох культур трималося осторонь одне від одного. Виняток – декілька північних периферійних пам'яток КШК, локалізованих на території розповсюдження південних волинської групи ККА. У двох випадках у похованнях, розміщених на периферії поширення групи (Колоколин, Рокитно), виявлено імпорти ККА. Натомість матеріали КШК на прикордонних пам'ятках ККА відсутні.

4. 2. 2. Ямна культура

Ямна культурно-історична область займає широку територію від Уралу на сході до Середнього Дунаю на заході, охоплюючи степову й лісостепову зони в межах України. Пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я входять до складу буджацької культури, яка є частиною ямної культурно-історичної області/спільноти [Іванова 2015, с. 5]. Саме з цією територією найбільш чітко засвідчені контакти КШК. Час існування

буджацької культури припадає на 3100–2200 BC, що свідчить на користь часткової синхронності двох [Іванова 2018а, с. 49].

Свого часу Я. Махнік вважав, що контакти КШК з ЯК були неможливими через наявність проміжної ланки між ними у вигляді ККА, яка унеможлиблювала проникання однієї на територію іншої. Такі контакти відбулися винятково після занепаду останньої і просування людності КШК у східному напрямку [Махнік 1979, с. 60]. Однак стан сучасної джерельної бази дозволяє по-іншому глянути на цю складну та в багатьох аспектах ще недостатньо досліджену проблематику. Питання контактів ямного населення та КШК потрібно розглядати у двох напрямках: впливи шнурового на ямні спільноти та ямного на КШК Верхнього Придністер'я.

Найкраще зв'язки КШК на ЯК відображені в керамічному посуді та простежуються на частині кубків й амфор. Останні як супровідний інвентар у похованнях ЯК трапляються лише на території Північно-Західного Причорномор'я, що цілком логічно з огляду розташування цих пам'яток найближче до КШК. Контактна зона між КШК та ЯК проходила на території Середнього Дністра [Szmyt 2018, s. 159]. Усі виявлені амфори в ареалі ЯК демонструють зв'язки з амфорами ранніх типів КШК, що дозволило дослідникам розглядати час побутування цих посудин у комплексах ЯК у межах 2800–2600 BC [Іванова 2018, с. 69; 2019, с. 39].

У лісостеповій зоні ЯК у похованні 6 кургану 2 в Порогах неподалік Ямполя (Вінницька обл.) виявлено класичну амфору тюрінгського типу, яка на лінії максимальної випуклості між вушками орнаментована двома смугами вертикальних насічок. На вушках нанесені вертикальні канелюри [Іванова, Косько, Влодарчак 2014, с. 363–364, рис. 4.3.3:1:3,4]. Виїмчаста орнаментация вушок притаманна найстаршим амфорам КШК, а також дещо пізнішим екземплярам, що свідчить про певну тяглість у традиції виготовлення та декорування посуду. Зокрема, таке декорування у Прикарпатському регіоні найчастіше трапляється саме у Верхньому

Придністров'ї [Jarosz 2012, s. 328]. На території Південно-Східної Польщі так орнаментована ручка амфори з кургану А в Берувці [Gancarski, Machnikowie 1986, s. 78, ryc. 14:1].

Інша амфора, що має аналогії до посудини КШК із кургану 8 у Вікторові, виявлена в похованні Пуркань 1/28 на території поширення буджацької культури. Знахідку звідси датують серединою III тис. до н. е. [Ivanova 2013, p. 105].

Цікавий факт зафіксований у кургані 3 в Окниці, де виявлено дві амфори. Одна має виразні ознаки ККА, натомість інша – КШК. Таке спостереження дає змогу припустити, що частина з них у похованнях ЯК пов'язана з населенням ККА [Іванова, Косько, Влодарчак 2014, с. 353, 358].

Серед керамічного комплексу буджацької культури три кубки нагадують вироби найстаршого горизонту КШК і належать до типу I згідно з класифікацією Я. Махніка [Machnik 1966, tabl. XLVIII]. Це – предмети з Бутору 9/3, Трапівки 6/20 та Мирного 1/12 [Іванова 2019, с. 38–39]. С. Іванова їх пов'язує з раннім етапом буджацької культури [Іванова 2018, с. 69, 71].

Окрім керамічного посуду, у середовищі ЯК із КШК пов'язують наявність серед супровідного інвентарю крем'яних сокир і ножів, які не притаманні цій культурі, а наявні переважно в похованнях Північно-Західного Причорномор'я [Іванова 2019, с. 48]. До прикладу, з досліджених понад 7 000 поховань ЯК ножі виявлені у близько 20 захороненнях, 9 з яких зафіксовані на прикордонних пам'ятках ЯК і КШК [Клочко та ін. 2014, с. 394–395].

Окрім просування ямно/катакомбного населення в Угорську улоговину, добре виділену і вивчену, на основі скупчення курганних пам'яток, останнім часом усе частіше виділяють Прибалтійську. Поштовхом для таких досліджень послужило відкриття на Куявах поховань із рисами степового обряду [Клочко та ін. 2014, с. 390]. Передумовою проникнення степного населення у західному напрямку, що проходив через басейн Вісли,

стало спочатку просування ККА на схід і південь, а згодом її повернення у західному напрямку (т. зв. «маятникова міграція»). Така ситуація спричинила відкриття басейну Вісли та прилеглих територій для степних культур, що і відобразилося у звичаї захоронення покійників людністю КШК у нішових (катакомбних) могилах [Szmyt 2018, s. 159].

Проникнення ЯК у басейн Вісли могло відбуватися двома шляхами: із Середнього Подніпров'я через Поділля і Волинь та через степ, Поділля і Дністер. Останній міг проходити також через Південний Буг та Дністер [Kośko, Włodarczak 2018, p. 275]. Так територія Верхнього Придністер'я входила до зони шляху просування ямних спільнот у північно-західному напрямку.

Доказ контактів або перебування пізньоямного населення в басейні Вісли – виявлений об'єкт у місцевості Свенте (пам'ятка 11) [Косько, Клочко, Ольшевський 2012, с. 67–68]. У наслідок рятівних досліджень, зумовлених будівництвом автомагістралі А4, досліджено нішовий об'єкт, у якому, крім посуду КШК із рисами середньодніпровської культури, виявлено класичний гостродонний горщик пізньоямної [Olszewski, Włodarczak 2018, p. 35–41]. Знахідку посудини пов'язують із проведенням післяпохоронних обрядів (тризни), а саме захоронення датоване часом 2473–2348 ВС [Kośko et al. 2018, p. 70–81]. На думку дослідників, незважаючи на «східногалицький розрив у джерельній базі», шлях проникнення впливів населення степу повинен проходити вздовж Дністра до Сяну [Kośko et al. 2018, p. 84–85].

У Південно-Східній Польщі можна виділити чотири територіальні скупчення із нішовими захороненнями: краківське, сандомирське, розтоцьке та люблінське [Косько, Клочко, Ольшевський 2012, с. 68]. А останнім часом декілька виявлено на Передкарпатті в Кончутській височині [Machnik 2019, p. 44, 48–49]. На основі серії радіовуглецевих дат із території Малопольщі поховання КШК у нішах з'явилося у 2600/2500 ВС і проіснували до 2400/2300 ВС [Kośko et al. 2018, p. 72; Włodarczak 2018, p. 198–199, 203].

На території Верхнього Придністер'я не відомо жодного нішового поховання. Домінантний вид – ями під насипом кургану в його центральній частині, рідше – на периферії. Як свідчить джерельна база, звичай підкурганних захоронень побутував тут упродовж існування всієї культури [Czopek et al. 2016, s. 353; Machnik et al. 2009, s. 293]. Провідна дослідниця ЯК Північно-Західного Причорномор'я С. Іванова припускає, що відсутність поховань на території Верхнього Придністер'я може свідчити про можливість звичаю табування захоронень на чужій території [Іванова 2019, с. 54]. Та, незважаючи на незначну кількість доказів перебування ямного населення на цій території, можна простежити певні риси в поховальному обряді КШК від ЯК. Перш за все, це – звичай посипати померлих вохрою, який широко побутував у степного населення Північно-Західного Причорномор'я, де кістяки вкривала вохра різного відтінку [Іванова 2013, р. 87, 89]. Нагадаю, що вохра в захороненнях КШК найчастіше трапляється саме у Верхньому Придністер'ї. Натомість на території Південно-Східної Польщі вона присутня всього в одному, здійсненому в ніші у Конюші [Tunia 1979, s. 50]. Інша спільність для двох культур полягає у значній частці поховань, перекритих деревом [Іванова 2019, с. 33].

У матеріальній культурі, зокрема керамічному виробництві, також присутні риси, притаманні степовому населенню. Так із традицією ямного керамічного виробництва пов'язують деякі вироби з широким горлом із Комарова та Колоколина [Olszewski, Włodarczak 2018, р. 58]. Варто нагадати, що ці два могильники розміщені найближче до пам'яток ЯК.

На користь просування степового населення у північно-західному напрямку по Дністрі свідчить також один із досліджених курганів у Комарному, які здійснював Я. Пастернак [Пастернак 1987, с. 45]. Йдеться про курган 2, де виявлено дві невеликі посудини. Привертає увагу бочкоподібна посудина жовтого кольору із двома вушками, у яких зроблено вертикальні отвори (рис. 131:1) [Завада, Картотека, Комарно, арк. 3]. Такі

вироби не відомі серед керамічних комплексів КШК, натомість належать до маркерів ЯК Північно-Західного Причорномор'я та становлять там 18 % від краще збережених виробів [Иванова, Тоцев 2015, с. 17]. Ці знахідки через своєрідну форму та територію розповсюдження одержали назву «буджацькі банки» (рис. 131:2–6) [Иванова 2019, с. 35]. Поховання ЯК, де виявлені такі вироби, коливаються в межах 2800–2300 ВС, синхронні з пам'ятками КШК [Иванова, Тоцев 2015, с. 17]. Присутність цієї посудини за межами Північно-Західного Причорномор'я підтверджує наявність контактів між КШК та ЯК. Великий недолік – відсутність детальної інформації про результати досліджень у Комарному, що не дає змоги встановити: чи один із курганів спорудили представники степового населення, чи тут маємо справу з імпортами цієї культури?

Важливим джерелом для встановлення взаємозв'язків стають результати нещодавніх генетичних досліджень мітохондрій ДНК КШК та ЯК, виконані в Університеті Адама Міцкевича в Познані. Зразки для аналізу взято із чотирьох пунктів КШК Південно-Східної Польщі і Моравії, а також із чотирьох пунктів ЯК із території Середнього Дністра. Як наслідок, встановлено значну спорідненість прикордонних східних та балтійських груп КШК із населенням ЯК, що свідчить на користь того, що жінки разом із чоловіками брали участь у міграції на територію розповсюдження КШК. Натомість із поступовим просуванням у західному напрямку генетична близькість розсмоктується та більш виразно виступають мітохондріальні лінії фермерського неолітичного населення [Juras et al. 2018].

Так, контакти КШК із ЯК чітко засвідчені в середовищі останньої у проміжку між 2800–2600 ВС. Натомість проникнення ямного населення в північно-західному напрямку, що найімовірніше проходив через Дністер, відбулося у другій половині III тис. до н. е. На це вказують результати аналізу мітохондріальних ліній давньої ДНК, зміни у якій простежені в 70 %,

що пов'язують із просуванням степового населення у Центральну та Північну Європу в середині III тис. до н. е. [Reich 2018, p. 50–51].

4. 2. 5. Середньодніпровська культура

Уже доволі тривалий час дослідники звертають увагу на зв'язки середньодніпровської культури та КШК. Одні вважають спільним для обох походження зі степів Північного Причорномор'я [Свешніков, 1958, с. 21], інші припускають їхню однокультурність [Berniakowicz 1959, s. 21]. Та, незважаючи на низку гіпотез і проблем, пов'язаних із походженням двох культур, у часі їхнього розвитку спостерігаються взаємовпливи. Їх поділено на дві групи: прикарпатські на середньодніпровську культуру й навпаки – середньодніпровські на КШК.

Проблему взаємозв'язків середньодніпровської культури і КШК порушила ще в середині XX ст. Тетяна Пассек. Дослідниця звернула увагу на подібність кубка з Остап'є до виробу, виявленого в кургані неподалік Стретовки [Пассек 1947]. Надалі впливами Передкарпаття на середньодніпровську культуру, а особливо на керамічне виробництво, займався О. Рум'янцев, який порівнював форми посуду двох культур та орнаmentaцію. Саме він зауважив, що тільки для середньодніпровської кераміки притаманний «паркетний» орнамент [Рум'янцев 1972, с. 66–67, рис. 1]. Сьогодні проблематику зв'язків двох культур вивчає К. Бунятян, яка говорить про проникнення якоїсь частини носіїв краківсько-сандомирської групи на схід (Поділля і Волинь), а як наслідок *«відгомін подій на стадії занепаду старих і виникнення нових культур докотився певною мірою й до Середньої Наддніпряниці»* [Бунятян 2007, с. 92].

Найкраще фіксує вплив КШК на середньодніпровську культуру керамічний посуд, що виступає індикатором культурної належності. Зокрема, найбільш притаманний посуд для КШК – амфори із двома вушками, розміщені в максимальній випуклості тіла. Натомість для

середньодніпровських пам'яток амфори не властиві, а класичний зразок таких відомий усього із двох знахідок. Йдеться про «тюрінгські» раннього зразка, виявлені у Грищенцях і Речиці [Артеменко 1967, рис. 50:3; Березанська 1971, рис. 86:1]. Ще одна амфора середньодніпровської культури (Янковичі, курган 5) має дещо іншу форму (сильно видуте та сплюснуте тіло) [Бунятян, Якубенко 2005, рис. 2:3]. Такої ж форми, але іншої орнаментативної посудина виявлена на поселенні середньодніпровської культури на Ісківщині [Березанська 1966, рис. 1:11]. Загалом амфори на зазначеному поселенні становлять всього 1–2 % від загальної кількості посуду [Березанська 1971, с. 312].

Шлях проникнення впливів або ж представників КШК у середовище середньодніпровської культури міг проходити вздовж Полісся. На таке припущення наштовхують знахідки амфор КШК, виявлені на території Волинського (Хотивель) і Білоруського Полісся (Моталь 8) [Кривальцьєвіч 2004а, с. 150, мал. 8:7; Głosik 1962, s. 131–132, tabl. 2:1]. А нещодавно амфору тюрінгського типу знайшли на Чернігівщині (Лашухи) [Жаров, Лисенко 2018, с. 313, рис. 2].

З інших форм посуду подібний до «загальноєвропейського горизонту» кубок із кургану 48 у Яцьковиці, який має струнку дзвоникоподібну форму й високу лійчасто розхилену назовні шийку, оздоблену горизонтальними смугами відбитків шнура [Пассек 1947, рис. 12:6]. К. Бунятян вважає, що кубок із цього кургану має багато спільного з керамікою ЯК, зокрема вузьке майже гостродонне денце [Бунятян 2007, с. 49].

Серед досліджених поховань середньодніпровської культури західні впливи зафіксовано на керамічному матеріалі з кургану 6 у Гатному. Там виявлено два частково збережених глеки, орнаментованих «паркетним» мотивом [Бунятян 2005, с. 31, рис. 5:1, 2]. Така форма посуду, як глек, не притаманна середньодніпровській культурі, натомість широко розповсюджена в колі КШК на території Чехії [Cvrková, Koutecký, Brus 1991,

tabl. V:7; VI:7, 8; Dobeš et. al. 1991, tabl. X:1–3]. Подібний до Гатного орнамент поширений у пізній фазі КШК на пам'ятках Чехії [Buchvaldek 1998, об. X:1, 2, 5, 6, 9, 11, 13]. Якщо форма й орнаментация глеків тяжіє до поховань пізнього етапу КШК, то вони були виготовлені в тому ж часі. Однак, окрім глиняного посуду, засвідчені більш прямі впливи КШК на територію, яку займала середньодніпровська культура. Йдеться про дослідження біля м. Володарка, що на Київщині. Там у центрі кургану 5 ЯК зафіксовано впускне поховання (№ 2), яке супроводжувалося властивою для КШК двовушною амforoю і глиняним черпаком [Покас, Салтис 1993, с. 14]. Такий речовий комплекс може бути свідченням безпосереднього проникнення представників із заходу на територію Середньої Наддніпрянщини [Бунятян 2007, с. 92].

Якщо розглядати проблему контактів двох культур у територіальному аспекті, то у Верхній Наддніпрянщині, на відміну від Середньої, зафіксовано більшу спорідненість із КШК, незважаючи на практичну відсутність форм посуду шнуровиків у її масиві. Зокрема, саме у Верхній Наддніпрянщині трапляються підкурганні поховання, оточені ровиками [Бунятян 2005, с. 26]. Натомість на сьогодні на території межиріччя Верхнього Придністер'я жодного такого не відомо. Однак ця ситуація може бути зумовлена недосконалою методикою більшості досліджених курганних захоронень – розкопаних у першій половині ХХ ст. Якщо відсутність ровиків на зазначених просторах не підтвердять майбутні дослідження, то такий звичай у середньодніпровській культурі міг бути запозиченим від любачівської та краківсько-сандомирської груп КШК.

Важлива проблема для з'ясування часу контактів між двома культурами – встановлення абсолютної хронології середньодніпровської культури. На жаль, на сьогодні в Україні відомо дуже мало пам'яток (зокрема поховань), які мають абсолютне датування точними методами (така ж ситуація і з верхньодністерськими пам'ятками КШК). Відоме лише одне

датоване випростане поховання у Росаві, для якого одержано дату 2048 ± 75 BC (Ki-5824 3690 ± 45 BP). Проте воно було без супровідного інвентарю [Klochko 1999, tabl. 2]. Значно краще датовані пам'ятки середньодніпровської культури на півдні Білорусі (чотири пам'ятки: Прорва 1, Ходасавічи, Страліца, Азярноє 1). Найбільш ранні дати отримані для поховання 1 у Прорві 1 (2840–2610 і 2740–2520 BC) та пізні – для поховання 14 у Страліці (1830–1680 BC). Більшість – між 2600 і 1700 BC [Кривальцэвіч 2004, с. 153, табл. 2; 2006, с. 26, табл. 2; 2006а, с. 41, 43, табл. 2]. З огляду на наявність датувань середньодніпровської культури на території Сокальської Гряди, дослідники припускають, що її формування відбулося не пізніше 2700 BC [Бунятян 2008, с. 10; Szmyt 2010, р. 97]. За класифікацією поховань середньодніпровської культури К. Бунятян, кубок із Яцьковиці належить до раннього періоду культури, а амфора із Грищенців займає проміжну позицію між раннім і середнім періодом [Бунятян 2008, с. 8, табл. 1]. На основі цих дат можна припустити, що перша хвиля контактів зі «шнуровиками» відбулася під час формування середньодніпровської культури. Другу хвилю впливу КШК на територію середньодніпровської культури засвідчують два глека з Гатного та впускне поховання у кургані біля м. Володарки. Як уже зазначено, глеки презентують пізні вияви керамічного виробництва КШК, а в поховання у Володарці входили амфора й черпак (останній з'являється у пізній фазі розвитку шнуровиків). Якщо першу хвилю умовно можна продатувати, то з другою більше проблем. Зважаючи на перші знахідки черпаків у КШК, цей процес відбувся близько 2300–2200 BC [Włodarczak 2006, s. 118, 127, tabl. CXII:21]. Причина міграції населення КШК на схід залишається незрозумілою. З другого боку, наявність типових для КШК керамічних виробів може вказувати не на присутність тут носіїв цієї культури, а на можливість проникнення безпосередньо імпортів у Наддніпрянщину.

Про вплив середньодніпровської культури на населення КШК Верхнього Придністер'я можна сказати дещо більше. У першому випадку відомо небагато речей, які мають передкарпатські елементи КШК, у другому – стверджувати, що населення середньодніпровської культури зробило помітний вклад у розвитку матеріальної культури верхньодністровських поселенців, особливо на пізньому етапі її розвитку.

Якщо в ранній фазі вплив середньодніпровської культури на розвиток матеріальної верхньодністровських поселенців КШК не виявлено (що цілком логічно, оскільки приблизно в цей час відбувалося саме формування середньодніпровської культури), то вже на середній він спостерігається. Зокрема, спільний для двох культур звичай посипати покійників вохрою зафіксований у деяких із поховань двох культур [Бунятян 2005, с. 28; 2007, с. 43; 2008, с. 6; Machnik, Pawliw, Petehyrcz 2011, s. 96; Павлів, Петегирич 2002, с. 55–56; Пастернак 1936, с. 1–4; Пелешишин 1999, с. 119; Свешніков 1970, арк. 3–4; 1974, с. 35; 1990, с. 51; Sulimirski 1968, s. 136]. Із-поміж попередніх культур такий звичай був поширений на пам'ятках ЯК, де тіла покійників густо фарбували в червоний колір [Шапошникова 1971, с. 268]. Наявність вохри в похованнях середньодніпровської культури та верхньодністерських поховань КШК може свідчити і про запозичення обряду саме від ямного населення. Сьогодні все частіше порушується проблема його впливів на становлення КШК у Центральній Європі [Włodarczak 2010, s. 299–318]. А останні дослідження підтвердили часткову синхронність ямних і середньодніпровських поховань. Деякі науковці вважають, що час формування середньодніпровської культури має припадати на час ранньо- та пізньоямних поховань. Такі спостереження вказують на домінуючу позицію пізньоямного населення у Середньодніпровському регіоні порівняно з населенням середньодніпровської культури, яке переважно оселялось у Верхньодніпровському регіоні [Бідзіля та ін. 2005, с. 121]. У такому випадку наявність вохри в деяких захороненнях середньодніпровської культури та

КШК запозичене саме від населення ЯК. Тим більше, що спорадичний звичай посипати небіжчиків вохрою у похованнях ККА на Волині М. Шміт пов'язує саме з цією культурою [Szmyt, 2010, p. 183, 200].

З-поміж пізніх пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї сильно нагадує середньодніпровські кубки виріб із кургану Настасина могила у Крилосі, виготовлений та орнаментований у звичній техніці середньодніпровської культури [Артеменко 1976, с. 158, рис. 3:5, 8]. Схожий за формою виріб виявлений у Розважі на Львівщині, що також відображає традиції керамічного виробництва середньодніпровської культури, однак, на відміну від кубка з Крилоса, більш приземкуватої форми, проте керамічна маса дуже подібна [Нариси культури 2006, кол. вклейка 4:2]. Інша подібна знахідка до середньодніпровських посудин походить із кургану 39 у Комарові [Свешніков 1974, рис. 9:1]. Схожа до неї зафіксована в похованні 45 у Стрелиці, де нижня частина подібно орнаментована, натомість верхня оздоблена комбінованим орнаментом, до якого входив «паркетний» мотив [Березанская 1971, рис. 5:6], та в похованні 1 кургану 6 в Іванівці [Ковпаненко, Ричков 2004, с. 71, рис. 9:4]. А на деяких посудинах на краях вінець нанесені такі ж насічки, що й на посудині з Комарова [Григор'єв 1986, с. 48, рис. 2:2]. У Комарові зафіксовано інший об'єкт, близький до керамічного виробництва середньодніпровської культури. Зокрема, фрагмент кубка, подібного за формою та орнаментациєю до виробу з Крилоса, та невеликий об'єкт, декорований у верхній частині відбитками ялинки (курган 31) [Свешніков 1974, рис. 9:5, 6].

Отже, керамічне виробництво на пізньому етапі розвитку КШК перебувало під певним впливом середньодніпровської культури. Причиною цього стало проникнення зі сходу на захід груп середньодніпровського населення, що оселились у Сокальській Гряді. Якщо ще в недалекому минулому пам'ятки середньодніпровської культури не були відомі в колі поширення КШК, то у зв'язку з активними дослідженнями на теренах

Східної Польщі ситуація кардинально змінилася. На території Сокальської Гряди досліджено низку поховань, що відображають традиції середньодніпровської культури, які наклалися на підоснову КШК. Як наслідок, виділено окрему сокольську групу пам'яток КШК [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 260]. Першою сигнальною пам'яткою із класичними речами середньодніпровської культури стало знищене земляними роботами поховання поблизу с. Млодова неподалік Любачова. Там виявлено три кубка з перехватом, поверхня яких повністю вкрита орнаментом, кам'яну сокиру, що формою нагадує сокири типу А, крем'яні лінзоподібну в перетині сокиру, скребок і 10 наконечників до стріл із вгнутою в середину основою. Усі крем'яні вироби виготовлені з туронських покладів (волинського) кременю [Machnik, Pilch 1997, s. 146–153]. Виявленим посудинам відомі відповідники із поховань середньодніпровської культури [Артеменко 1967, рис. 4:2, 3; 14:3; 39:4; 44; 45:2, 3, 5]. Дослідники датують знайдені речі фазою Па розвитку КШК і пов'язують із середньоєвропейським горизонтом [Machnik, Pilch 1997, s. 159].

Окрім описаного комплексу, на території Південно-Східної Польщі, насамперед у Гряді Сокальській, досліджено декілька поховань, які можна пов'язувати зі середньодніпровською культурою. Зокрема, до таких належить поховання 3 кургану 1 у Верщиці (пам'ятка № 31), у якій виявлено посудинку, орнаментація та форма якої близька до виробу з кургану 2 у Колоколині [Свешніков 1974, рис. 9:9; Bagińska, Machnik 2003, s. 38 рис. 5:с].

Найбільш імовірно, вважає Я. Махнік, що проникнення населення середньодніпровської культури розпочалося під час занепаду на Волині й Поділлі ККА, що відкрило дорогу на захід [Machnik 2003, р. 230, 238]. Як засвідчують знахідки посуду цієї культури, шлях проходив уздовж півдня Волині [Бунятян 2008, с. 10]. Зокрема, поодинокі фрагменти кераміки виявлені на поселенні городоцько-здовбицької культури в Городку [Свешніков 1964, рис. 44:33; 45:4], поблизу сіл Осова та Блажево на

Рівненщині [Охріменко 2005, рис. 22:1; 25]. На особливу увагу заслуговує один із кубків з Осови, оздоблений трисекційним орнаментом (смуги овальних насічок і відтиски горизонтальної ялинки), розділений горизонтальними заглибленими смугами. Цікаво, що на шийці зроблені два наскрізні отвори, а денце орнаментоване п'ятьма колами, утворене з тих же овальних насічок [АМІУ 1738]. Декорування денця не властиве кераміці передкарпатських поселенців КШК. А два орнаментовані денця цієї культури, виявлені на поселенні в Сідому та похованні в Середній, припадають на ранній етап КШК [Machnik, Sosnowska 1996, рис. 13:1; Machnik Sosnowska, Cyhyłyk 1997, рис. 10:a]. Натомість кубки середньодніпровської культури значно частіше піддавались орнаментуванню. Зокрема, на двох із могильника в Сябровичах нанесений солярний знак [Артеменко 1970, с. 95, рис. 29:4, 5].

До чистих комплексів середньодніпровської культури належить також поховання 3 кургану 1 у Губінеку (пам'ятка № 3), розміщене на периферії кургану. Серед супровідного інвентарю виявлено два кубка, орнаментовані ялинковим мотивом, при чому на одній із посудин, окрім горизонтальних смуг, нижче нанесені фестони (також у вигляді ялинки) [Bagińska, Machnik 2007, s. 72, foto 8; Koman 1998, s. 66, рис. 4:8, 10]. Як уже зазначено, подібно орнаментований дещо іншої форми кубок середньодніпровської культури з поховання 5 у Стрелиці [Артеменко 1967, рис. 62:5] та посудина із кургану 39 у Комарові [ЛІМ А 23469]. Отже, певні елементи декорування кераміки середньодніпровської культури перенесені на територію Передкарпаття, де трапляються у похованнях верхньодністерських поселенців.

Частина поховань у Сокальській Гряді має риси як середньодніпровської культури, так і КШК, які могли утворитися внаслідок злиття. Зокрема, чотиривушні амфори зафіксовані спільно з кубками, які мають форму чи орнамент середньодніпровської культури (поховання 2

кургану 1 в Губінку; поховання 2 кургану 2 у Любчому 2; поховання 8 кургану 1 в Махнувеку 1; поховання 1 кургану 2 у Недежуві 22) [Bagińska 1996, s. 63, рис. 4:a, c; 1998, s. 69, рис. 3, 4; Bagińska, Koman 1991, s. 78, рис. 2; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 121, 124, рис. 93:3–6].

Така різноманітність поховань у Сокальській Гряді наштовхнула дослідників на виділення декількох комплексів поховань: раннього зразка КШК (група А); із рисами суто КШК (група В); з рисами середньодніпровської культури (група С), із більшою чи меншою мірою ознаки двох культур (D–F) [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 257–261]. Для кожної із названих груп дослідники розробили хронологію на основі отриманих абсолютних дат: для групи А близько 2800–2600 (2550) BC, В – близько 2490–2470 (2300) BC, С – близько 2540–2490 BC, D – приблизно (2490) 2470–2460 BC, натомість групи E–F датують другою половиною III тис. до н. е. [Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 230]. Безпосереднє проникнення населення середньодніпровської культури в західному напрямку відбулось у часі 2540–2490 BC [Kadrow 2003, tabl. 1, fig. 1]. Просування населення цієї культури на захід пов'язують із деякою нестабільною ситуацією в ареалі її поширення (рис. 134). Передусім – просуванням в її ареал населення ямної, а згодом катакомбної культур [Бунятян 2008, с. 10].

Останні дослідження на території польського Передкарпаття встановили, що проникнення спільнот середньодніпровської культури відбулося і в цей регіон, що чітко фіксується у керамічному посуді, виявленому у значній кількості нішових захоронень. Зокрема, у похованні 54 в Міроціні (пам'ятка 24) виявлено амфори, розповсюджені на території Верхнього Придністер'я і Любачівщини, а також посуд із рисами середньодніпровської культури та вироби типу Ксежніца Велька краківсько-сандомирської групи [Machnik 2019, p. 48, 49, 54]. Наявність елементів різних груп і культур у похованнях свідчить, на думку Я. Махніка, про рухливість

населення, що пов'язане із сезонним випасанням дрібної і великої рогатої худоби [Machnik 2019, p. 56].

Додаткове світло на зв'язки між КШК та середньодніпровською проливають результати ізотопних аналізів кістяків із поховань КШК, взятих із двох регіонів Південно-Східної Польщі: Малопольської височини та Передкарпаття. Тут досліджено 19 зразків, датованих пізньою фазою культури. Встановлено, що населення КШК Малопольської височини було місцеве, натомість на Передкарпатті 4 зразки (28 % дослідженої групи) належать особам, що виростили на іншій території [Szczepanek et. al. 2018, p. 7–17]. Наявність змішаних комплексів речей у похованнях і результати ізотопних аналізів кістяків дали змогу дослідникам пов'язувати алохтоне населення із середньодніпровською культурою, людність якої успішно інтегрувалася у середовище спільнот КШК [Szczepanek et. al. 2018, p. 16]. Підтвердження чого – нішкове поховання 408 у Свенте (пам'ятка 15), де виявлено два жіночих захоронень. На основі проведеного ізотопного дослідження встановлено, що одна з жінок місцева, натомість інша алохтона [Janczewski, Kraus, Włodarczak 2018, p. 128]. Загалом із трьох могильників КШК неподалік Свенте проаналізовано 11 зразків, відтак встановлено, що тільки 3, котрі належали чоловікам, народжені в цій місцевості. Натомість зразки, що належать жінкам, дітям і ще двом чоловікам вказують на їхнє немісцеве походження [Velka et. al. 2018, p. 253]. Могильники у Свенте, у матеріальній культурі яких простежуються значні впливи середньодніпровської культури, на основі 13 дат, отриманих методом ^{14}C , існували в часі 2550–2350 BC [Włodarczak 2018, p. 178].

4. 3. Історичне значення КШК у подальшому розвитку регіону

Занепад КШК на Передкарпатті одночасний із поширенням епішнурового горизонту пам'яток, елементи культури якого зафіксовано вже в деяких похованнях пізнього етапу. Зокрема, у кургані 2 в Лотатниках,

кургані 7 у Кульчицях і кургані 5 у Комарові, де виявлені нетипові для керамічних комплексів КШК знахідки глиняних черпаків [ЛІМ А 23171; ЛІМ А 22981; Свешніков 1974, рис. 5:4]. У межиріччі Верхнього Дністра й Західного Бугу зафіксовані перші пам'ятки постшнурового часу, для яких притаманні, як не дивно, поховання курганного типу, які вперше виокремив від курганних КШК Я. Махнік. До таких дослідник зараховує кургани в Колоколині (поховання 1, 3 кургану 3), Серниках (курган 1), Переможному, Висоцьку, Баличах (курган 4, 16, 19), Якторові (курган 1, 2, 4), інтерпретуючи як пам'ятки культури Хлопце–Веселе [Махнік 1979, s. 62–65]. Свого часу більшість із них І. Свешніков розглядав як пізні пам'ятки верхньодністерської групи КШК [Свешніков 1974, с. 45]. На сьогодні, у зв'язку зі значним розширенням джерельної бази переважно на території Південно-Східної Польщі, Я. Махнік відмовився розглядати пам'ятки культури Хлопце–Веселе як такі, віднісши їх до протомежановицьких, що передували межановицькій культурі [Махнік 1993, s. 244].

Незважаючи на невизначену культурну позицію вказаних курганних поховань епішнурового горизонту, вплив КШК Верхнього Придністер'я на їхнє генетичне походження значний. Звичай ховати покійників під курганами свідчить про наслідування старих практик наступниками КШК. Окрім цього, частина поховань постшнурового горизонту споруджена на могильниках попередньої культури (Баличі, Колоколин).

Донедавна важко було сказати, як відбувалася зміна культурного образу регіону: чи переміна однієї культури іншою одночасні, чи старі традиції у матеріальній і духовній культурі співіснували з новими та згодом асимілювалися? Опорна пам'ятка, яка частково відповідає на всі ці запитання, – дослідженні кургани в Бикові на Дрогобиччині. Зокрема, вперше на території поширення межановицької культури засвідчено факт насипання кургану над її похованнями. Такий звичай зафіксований під насипом кургану 2 в ур. Коло фігури, де принаймні два, а можливо, і три захоронення

перекриті земляним насипом. Окрім цього, окремої уваги заслуговує виявлений там на різних глибинах глиняний посуд, притаманний для керамічних комплексів КШК (рис. 135). Всього під насипом кургану знайдено 48 фрагментів кераміки цієї культури, натомість уламки посуду межановицької становлять 153 одиниці. Детальна фіксація знахідок засвідчила факт розсипання під час здійснення похоронних обрядодій керамічних матеріалів КШК, як і в межановицькій культурі, проте у співвідношенні один до трьох. Така особливість може бути пояснена тим, що представники межановицької культури зберігали традиції, успадковані від попереднього населення [Czorek et al. 2016, s. 232–238]. Варто також зазначити особливості виготовлення самого керамічного матеріалу КШК із зазначеного кургану, де більша частина знахідок належить до посудин невеликих розмірів, у яких, окрім властивої домішки у вигляді шамоту, присутня нова – товчений мінерал – основна домішка глиняного посуду межановицької культури. Отже, керамічний посуд із кургану 2 в ур. Коло фігури вказує на досить пізню (завершальну) хронологічну позицію та нові впливи у традиції виготовлення керамічного посуду, зумовлені межановицькою культурою [Czorek et al. 2016, s. 217–219, 246–249]. Таке припущення підтвержене знахідкою фрагмента вінця посудини з технологічними рисами КШК, який на краях зовнішньої поверхні вінець орнаментований досить товстими лівосторонніми відбитками шнура – елемента орнаменту керамічного посуду межановицької культури [Czorek et al. 2016, s. 174, 219, рис. 6:5]. Подібна ситуація простежена на сусідньому ур. Бігіївка в Бикові в середині поховання під курганом 1, яке датується 2200 BC. Там виявлено фрагменти кераміки з рисами КШК (форма посудин у вигляді невеликого тонкостінного кубка). Натомість у керамічному тісті простежено домішку дрібнозернистого товченого мінералу чорного й білого кольорів, притаманної для ранньої фази розвитку межиновицької культури на території її поширення [Czorek et al. 2016, s. 316]. Привертає увагу також

орнаментация цього кубка, який декорований двома горизонтальними смугами потрійних відбитків шнура [Machnik Pavliv, Petehyryč 2006с, р. 220; fig. 20:4]. Такий мотив орнаментування найчастіше трапляється на керамічному посуді протомежановицької культури [Kadrow, Machnik 1997, ryc. 2:1, 7, 18, 21, 22, 23; 3:1, 4, 5, 16, 17, 21, 24, 25, 27; 8:4, 10; 10:2, 3]. На певну одночасовість останньої з пізнім етапом КШК вказує і датування протомежановицьких пам'яток, датованих 2400–2200 BC [Kadrow, Machnik 1997, s. 13].

Отже бачимо, що на пізньому етапі КШК спостерігаються впливи на виготовлення керамічного посуду традицій межановицької культури. З другого боку, населення останньої частково запозичало звичаї поховального обряду КШК.

Висновки. Час існування КШК Верхнього Придністер'я припадає на 2900–2200 рр. до н. е. Таке датування збігається з часом появи пам'яток КШК на території сусідньої Польщі та Словаччини. На ранньому етапі розвитку населення КШК трималося осторонь від своїх сусідів – представників ККА. Це виражено у відсутності будь-яких джерел, які могли би вказувати на певні міжкультурні стосунки. Натомість у середньому етапі з'являються поховання зі змішаними комплексами на периферійних пам'ятках КШК, наприклад, Рокитне й Колоколин, де виявлено імпорту у вигляді глиняного посуду та крем'яних знарядь. Відбувалися контакти зі степовим населенням. Впливи КШК на матеріальну культуру ЯК зафіксовані в нетиповому супровідному інвентарі деяких поховань (наявність амфор і кубків, а також крем'яних сокир та ножів КШК), які відбувались у першій половині III тис. до н. е. Натомість із середини III тис. розпочалося проникнення ямного населення у західному напрямку, один із шляхів яких проходив через Верхнє Придністер'я, що відобразилося на побутуванні тут декількох керамічних форм, притаманних для степового населення, зокрема т. зв. «буджацьких банок».

На пізньому етапі все частіше фіксуються впливи, а ймовірно, і проникнення самих представників середньодніпровської культури в середовище верхньодністерських поселенців КШК, що неодноразово підтверджено на прикладі керамічного виробництва. Зафіксовано подібні впливи й у зворотному напрямку. Крім того, на завершенні пізнього етапу населення КШК брало основну участь у формуванні матеріальної та духовної культури спільнот, а можливо, безпосередньо еволюціонувало в пам'ятки епішнурового горизонту, зокрема межановицьку культуру.

ВИСНОВКИ

Населення раннього періоду доби бронзи на території Верхнього Придністер'я представлене КШК. Пам'ятки цієї культури займають вагоме місце серед споріднених у Центральній та Південно-Східній Європі.

У результаті аналізу історії вивчення пам'яток КШК на теренах Наддністрянщини, що розпочинається з кінця ХІХ ст., містить чимало досліджень, десятки вагомих праць. Відтак з'ясовано: 1) не всі матеріали опубліковані та їм необхідна систематизація; 2) окремі аналітичні висновки застарілі або потребують узагальнення, нового погляду з огляду на нові наукові методи та відкриття; 3) важливі проблеми (походження КШК, контакти зі суміжними культурами, особливості КШК, її занепад і вплив на наступні) залишаються дотепер дискусійними.

Локалізація пам'яток КШК із врахуванням декількох неоднорідних за характеристикою природних зон, що охоплюють територію Львівської та північну частину Івано-Франківської обл., така: 1. Половина відомих поселень перебуває на терасах (43 %). Менша частка – мисові (38 %), розміщені переважно на високих берегах річок. Незначна – локалізована на території заплав річок (19 %). 2. Для фунеральних пам'яток притаманні розміщення курганних могильників та окремих поховань на високих терасах рік (71 %). Натомість тільки третина пунктів виступає на мисах (16 %) і заплавах рік (13 %).

Згідно із проведеною систематизацією матеріалів КШК, з'ясовано, що лише у 4-х поселеннях із 24-х відомих пам'яток у верхньодністерському регіоні проведено археологічні розкопки: Бовшів, Кавське, Прийма, Сіде. Останнє належить до раннього «загальноєвропейського горизонту» пам'яток та є найранішим стаціонарним пунктом пастухів на території Центрально-

Східної Європи. У двох із чотирьох випадків вони локалізовані спільно з курганними могильниками в одній і тій ж місцевості (Кавське, Сіде). В іншому випадку поселення розміщене на незначній відстані від ґрунтового могильника (Бовшів). На поселенні в Бовшеві, крім культурного шару, нерухомих об'єктів не виявлено. У Кавську відкрито декілька вогнищевих ям і зольних плям. На поселенні в Сіде досліджено декілька об'єктів, представлених винятково вогнищами.

Поховальний обряд населення КШК Верхнього Придністер'я відзначається консервативністю, що виражено у стійкій традиції ховати покійників під насипами курганів аж до завершення існування культури загалом. Тоді як на території сусідньої Центрально-Східної Польщі курганні захоронення належать до старшої фази існування культури, які зі середини III тис. до н. е. витісняють повторні в насипи курганів і ґрунтові поховання, здійсненні в нішах. Останні відсутні на досліджуваній території. Планувальна структура могильників двох типів: ланцюгова (Колоколин, Красів) і дисперсна (Болахівці, Кульчиці, Нижні Гаї, Колпець), що залежить від природних умов, первісного рельєфу та ландшафту загалом. Серед курганів середніх розмірів ($h=0,4-1,4$ м; $d=10-20$ м) трапляються великі ($d > 20$ м), що часто зумовлене умовами розміщення. Стратиграфія переважно тришарова (орний, насип, первісний горизонт). В одному випадку засвідчено факт насипання спочатку невеликого насипу (Нижні Гаї, курган 8). Під насипами деяких курганів виявлено заглиблені об'єкти, залишки вогнищ і розкидані безсистемно дрібні фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби, що свідчать на користь проведення певних обрядодій, зокрема пов'язаних із культом вогню.

Переважно в центральній частині кургану розміщена вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма прямокутної (30 поховань), завглибшки 0,1–0,8 м, рідше видовжено-овальної форми (13). Орієнтація могил за сторонами світу нестала. Домінують захоронення, здійснені в

напрямку з північного сходу на південний захід (25). Трапляються випадки, коли під насипами зафіксовано більше одного захоронення. У 13-ти збереглися кістки померлих, на основі яких можна припустити, що населення КШК Верхнього Придністер'я ховало покійників переважно у скорченому стані на правому чи лівому боці, з орієнтацією голови, як правило, на захід (Кульчиці, курган 1, 7; Коропуж) чи південний захід (Велика Озимина, курган 2; Кульчиці, курган 12).

Грунтові захоронення, здійснені у ямах, не стали масовими, а є тут радше винятком (5 поховань). У Березці покійники лежали на лівому боці з підігнутими ногами, чия поза вказує на жіночу стать. Натомість у похованнях із Бовшева й Дем'янова покійники захороненні також у скорченій позі, проте на правому боці. Грунтове зі Сідога здійснене у ямі прямокутної форми, сліди скелета не збереглися.

Окрім низки спільних ознак у поховальному обряді порівняно із захороненнями з території Центрально-Східної Польщі, присутні регіональні відмінності, які виявляються у тому, що тут поховальний інвентар могил значно бідніший, а часто супровідні речі відсутні. Також на досліджуваній території значна частина поховань, здійснених під насипами курганів, супроводжується дерев'яними конструкціями. Доволі часто в похованнях фіксують шматки вохри (21 випадок). Натомість на території Польщі відоме всього одне захоронення із цією природньою фарбою. У Верхньому Придністер'ї не зафіксовано жодного випадку, де підкурганні поховання були б оточені ровиками, які зафіксовані в ареалі поширення КШК на теренах Словаччини та Польщі, а також у деяких середньодніпровської культури.

Матеріальна культура населення КШК найповніше представлена глиняним посудом, який у більшості випадків репрезентований цілими формами, оскільки походить переважно з поховальних пам'яток. Практично впродовж розвитку всієї КШК керамічне виробництво верхньодністерських

поселенців характеризується стійкістю технології виготовлення посуду. Основною домішкою у керамічному тісті виступає шамот різної величини. Зовнішня поверхня посудин найчастіше сірих, коричневих, цеглястих кольорів, натомість злам і внутрішня значно темніша – сірого й чорного. Поверхня старанно заглажена, часто «розчесана віхтем». Серед посудин домінують амфори та кубки, представлені декількома типами й відмінами. Значно рідше трапляються миски, черпаки та мініатюрні посудини. Поверхня декорована заглибленим геометричним орнаментом, рідше – пластичним. Найбагатше орнаментовані амфори, що різняться між собою індивідуальним мотивом. На пізньому етапі КШК керамічне виробництво зазнає відчутних змін, що виливається в поширені близького до середньодніпровської культури посуду, представленого переважно кубками.

Найчисельніша група знарядь виготовлена із кременю. Для продукування предметів використовували місцевий туронського походження. Рідше виявлені знахідки з юрайського, шоколадного тощо. Крем'яні вироби представлені сокирами, ножами, наконечниками стріл, скребками, різцями та відходами від виробництва. Домінують сокири, переважно прямокутної в перетині форми, рідше овальної чи лінзоподібної. Часто виявляють ножі, виготовлені на пластинах чи їхніх частинах. У декількох похованнях зафіксовано від одного до кількох наконечників стріл трикутної форми з увігнутою основою.

Значно поступаються крем'яним вироби з каменю, що складаються із бойових свердлених і плоских сокир, рідше – зернотерок, розтирачів, шліфувальних плиток. Основна кількість знахідок репрезентована просвердленими сокирами, які характеризуються різноманітністю форм. Однак класичні типу А на території Верхнього Придністр'я невідомі.

Незначна частина предметів виготовлена з органічної сировини. Це – кістяні проколка, долото, диск та 11 підвісок, виконаних із зуба оленя. Вироби з бурштину представлені диском і підвіскою. Металеві речі не

набувають широкого розповсюдження. Вони виявлені всього у двох похованнях (Кринос, Вікторів) та являються прикрасами.

На початку III тис. до н. е. на значних просторах Європи виникли нечисельні рухливі скотарські племена, які утворили т. зв. «загальноєвропейський горизонт» КШК. Предки та територія, на якій вони сформувалися, на сьогодні невиокремлені. Однак значний вплив на формування цієї культури мали степові спільноти передямного/ямного населення, що підтверджують результати останніх генетичних досліджень. Пам'ятки КШК переважно локалізовані на території, попередньо заселеній КЛП, матеріал якої часто фіксують на пам'ятках КШК Верхнього Придністер'я (Коропуж, Биків, Міженець, Сіде, Стоянці, Нижні Гаї). Це пояснюється тим, що завдяки застосуванню екстенсивного способу ведення господарства у вигляді підсічно-вогневого способу обробітку землі населенням КЛП на значних просторах Центрально-Східної Європи утворився штучний степ, придатний для скотарства, який є основою господарства людності КШК. Також на пізніх етапах КЛП на території Південно-Східної Польщі та Західної України відбувається проникнення нової ідеології, відображеної у побудові курганних насипів (Завишень, Губінек, Мальчиці).

На основі аналізу матеріалів із пам'яток Верхнього Придністер'я виділений «загальноєвропейський горизонт» КШК, який відповідає найбільш раннім пам'яткам, і тривав він у межах 2900–2600 ВС. Завдяки порівнянню предметів матеріальної культури з пам'ятками та речовими комплексами інших груп (в основному з любачівською і краківсько-сандомирською) з'ясовано, що розвиток КШК у зазначеному регіоні на середньому етапі протікав нерозривно та синхронно і датується часом 2600–2500/2400 ВС. На проміжку цього періоду в матеріальній культурі з'являються та набувають широкого розповсюдження «тюрінзькі» амфори (тип I), а також кубки типу Іс. Пізній етап КШК припадає на час між 2400/2300–2200 ВС. Ознакою

завершального етапу КШК у Наддністрянщині стали амфори типів Пс, для яких притаманні чотири вушка, розміщені у верхній частині корпусу (Баличі, курган 7а, Комарне, курган 1). У цей час значного розповсюдження набувають керамічні кубки, у яких простежуються сильні впливи керамічного виробництва середньодніпровської культури (типи VII–X), а також до поховального інвентарю входять крем'яні лінзоподібні в поперечному перетині сокири (тип III) і наконечники до стріл.

Контакти населення КШК Верхнього Придністер'я зі спільнотами ККА практично не простежені й виражені імпортами останньої, що складаються із керамічного посуду та крем'яних знарядь, які фіксуються лише на периферійних пам'ятках у верхньодністерському регіоні (Колоколин, Рокитно).

Впливи КШК на степове населення найбільше простежені на території Північно-Західного Причорномор'я, де в частині поховань присутні крем'яні вироби та керамічний посуд раннього зразка, притаманні для КШК. Відбувалися контакти й у зворотному напрямку, що пояснюється просуванням населення ЯК зі середини III тис. до н. е. вздовж Дністра й Вісли на захід.

Контакти між середньодніпровською культурою та КШК Верхнього Придністер'я відбувалися переважно у другій половині III тис. до н. е. Це пояснюється зменшенням відстані між двома культурами, що і сприяло проникненню середньодніпровських традицій виготовлення керамічного посуду, а можливо й самих представників, на територію, зайняту КШК. Однак порівняно зі Сокальською Грядкою та польським Передкарпаттям тут впливи середньодніпровської культури менш помітні в матеріальній культурі. У більшості випадків ідеться про наслідування певних традицій виготовлення керамічного посуду. Відсутність збережених скелетів і неможливість проведення подальшого ізотопного аналізу на вміст стронцію не дозволяють спростувати чи підтвердити наявність тут у минулому

представників середньодніпровської культури, як це простежено на території Південно-Східної Польщі.

Спільноти КШК Верхнього Придністер'я на завершальному етапі розвитку взяли пряму участь у формуванні культур епішнурового горизонту, що засвідчено, зокрема, у поховальному обряді (подальше зведення поховань під насипами курганів).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

1. Баран В. Д. *Журнал археологічних розкопок 1963 р., Бовшів II, ур. Сулива*. Львів, 1963а. 26 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
2. Баран В. Д. *Звіт про розкопки багатощарових поселень біля сіл Бовшів (Бовшів II) і Дем'янів, Галицького району, Івано-Франківської області в 1962 р.*, Львів, 1963. 58 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 334.
3. Баран В. Д. *Щоденник роботи Буришинської археологічної експедиції. Розкопки на ур. Сулива, поселення Бовшів II за 1963 рік.*, Львів, 1963б. 45 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 336.
4. Баран В. Д. *Звіт про розкопки багатощарового поселення біля села Бовшів (Бовшів II) Галицького району Івано-Франківської області в 1963 р.*, Львів, 1964. 41 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 333.
5. Баран В. Д. *Звіт про розкопки багатощарового поселення біля села Бовшів (Бовшів II) Галицького району Івано-Франківської області в 1963 р. II екземпляр. Польове креслення*. Львів, 1964. 51 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
6. Завада П. І. 1947. *Скотоводчі племена кінця III-го початку II-го тис. до н. е. в Західних областях УРСР*. Львів. 138 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 39.
7. Завада П. І. *Картотека. Баличі*. Львів, 1940-ві рр. 45 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
8. Завада П. І. *Картотека. Болехівці*. Львів, 1940-ві рр. 2 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

9. Завада П. І. *Картотека. Дашава*. Львів, 1940-ві рр. 6 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
10. Завада П. І. *Картотека. Колоколин*. Львів, 1940-ві рр. 30 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
11. Завада П. І. *Картотека. Колпець*. Львів, 1940-ві рр. 23 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
12. Завада П. І. *Картотека. Комарне*. Львів, 1940-ві рр. 3 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
13. Завада П. І. *Картотека. Красів*. Львів, 1940-ві рр. 4 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
14. Завада П. І. *Картотека. Крилос*. Львів, 1940-ві рр. 15 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
15. Завада П. І. *Картотека. Кульчиці*. Львів, 1940-ві рр. 20 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
16. Завада П. І. *Картотека. Лотатники*. Львів, 1940-ві рр. 11 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
17. Завада П. І. *Картотека. Новосілки Ліські*. Львів, 1940-ві рр. 4 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
18. Завада П. І. *Картотека. Озимина*. Львів, 1940-ві рр. 2 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
19. Завада П. І. *Картотека. Рокитно*. Львів, 1940-ві рр. 24 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
20. Завада П. І. *Картотека. Сірники*. Львів, 1940-ві рр. 5 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
21. Завада П. І. *Картотека. Стебник*. Львів, 1940-ві рр. 2 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.
22. Завада П. І. *Картотека. Стратин*. Львів, 1940-ві рр. 3 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

23. Завада П. І. *Картотека. Убині*. Львів, 1940-ві рр. 4 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

24. Завада П. І. *Картотека. Хромогорб*. Львів, 1940-ві рр. 1 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

25. Завада П. І. *Щоденник про роботу Кульчицької археологічної експедиції за 1949 р.*, 25 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 70.

26. Крушельницька Л. І. *Звіт про розкопки на багат шаровому поселенні біля с. Бовшів Більшевіцького району, Станіславської області.*, Львів, 1962. 14 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 307.

27. Крушельницька Л. І. *Звіт про розкопки на багат шаровому поселенні біля с. Бовшів Більшевіцького району, Станіславської області у 1962 р.*, Львів, 1963. арк. 15–45. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 307.

28. Мацкевой Л. Г. *Звіт про дослідження Прикарпатської та Львівської експедиції у 1986 році.*, Львів, 1987. 138 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 2. Од. зб. 1108.

29. Мацкевой Л. Г. *Звіт про дослідження у Львівській, Волинській і Тернопільській областях у 1987 році.*, Львів, 1988. 65 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 2. Од. зб. 1152.

30. Сवेशніков І. К. *Пам'ятки бронзової доби з Західних областей УРСР*. Львів, 1949. Рукопис. 203 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

31. Сवेशніков І. К. *Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1961 р.*, Львів, 1962. 73 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 300.

32. Сवेशніков І. К. *Звіт про роботу Львівської енеолітичної експедиції в 1969 р.*, Львів, 1970. 24 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 303.

33. Сवेशников И. К. *История Предкарпатья, Подолии и Волыни в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Дисертация на соискание ученой*

степени доктора исторических наук., Львов, 1971. 411 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 2. Од. зб. 358.

34. Свешніков І. К. *Звіт з роботи Енеологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р.*, Львів, 1972. 40 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 325.

35. Свешніков І. К. *Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1876 р.*, Львів, 1977. 38 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 379.

36. Свешніков І. К. *Звіт з роботи Ровенського загону Карпато-Волинської та Дрогобицької і Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1977 р.*, Львів, 1978. 36 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 389.

37. Свешніков І. К. *Бронзова доба Прикарпаття і Волині.*, Львів, 1977 – 1980. 328 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 2. Од. зб. 632.

38. Ситник О., Гавінський А. *Звіт про археологічні дослідження Дрогобицької експедиції у 2009 р. Розкопки багаточислової пам'ятки доби бронзи – ранньозалізного віку Биків і у Львівській області.*, Львів, 2010. 182 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

39. Цигилик В. М. *Звіт про роботу Ранньослов'янської новобудівної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 році.* Львів., 1982. 54 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

40. Цигилик В. М. *Звіт про роботу Українсько-польської археологічної експедиції у 1996 р.*, Львів, 1997. 34 арк. Науковий архів ІУ НАНАУ.

41. Шишак В. *Звіт про археологічні дослідження у 1989 р.* Львів, 1989. 94 арк. Приватний архів В. Шишака.

ЛІТЕРАТУРА

42. Александровський О., Мацкевой Л. Дослідження Прикарпатської бюджетної експедиції. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Світ, 1991. С. 7–9.

43. Артеменко И. Среднеднепровская культура. *Советская археология*. Москва: Наука, 1963. № 2. С. 12–37.

44. Артеменко И. Фатьяновской могильник на Олочинской горе. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия Наук УССР, 1963а. Вып. 93. С. 55–57.

45. Артеменко И. *Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва: Наука, 1967. 140 с.

46. Артеменко И. Новый могильник среднеднепровской культуры в верхнем Приднепровье. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия Наук УССР, 1970. Вып. 123. С. 94–97.

47. Артеменко И. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, 1976. С. 69–96.

48. Артеменко И. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицка, стжижовска. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР*. Москва: Наука, 1987. С. 35–51.

49. Артеменко И. Комаровская культура. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР*. Москва: Наука, 1987а. С. 113–116.

50. Артюх В., Конопля В., Мацкевой Л., Поцилуйко Н. Обследования на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, 1977. С. 262–263.

51. Артюх В., Мацкевой Л., Боднар Г. Розвідки на території Львова і Львівської області. *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, 1975. С. 250–252.

52. Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки / за ред. Є. Кусьнеж, Т. Милян, О. Осаульчук, А. Урбанські. Замосць, 2011. 262 с.

53. Археологія Української РСР: у 3 т. Т. 1 : Первісна археологія / за ред.: С. С. Березанська, Ю. М. Захарук, О. М. Лєсков та ін. Київ : Наукова думка, 1971. 449 с.

54. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Отв. ред. А. П. Черныш. Киев: Наукова думка, 1990. 188 с.

55. Бандрівський М. Курган у Крилосі і проблема проникнення носіїв середньодніпровської культури у Верхнє Придністров'я і Посяннє. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006.* Львів: Логос, 2006. Кн. 1. С. 22–26.

56. Бандрівський М. Поховання пізньоенеолітичного часу в селі Лучка на Тернопільщині та проблема відносної й абсолютної хронології мегалітичних гробниць Поділля (з розкопок Ігоря Герети 1996 року). *Записки НТШ. Праці археологічної комісії.* Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2007. Т. 253. С. 226–243.

57. Бандрівський М. Походження прото- і ранньоунетицького типу на верхньому Придністров'ї і проблема верхньодунайських впливів на захід українського лісостепу впродовж періодів KrA1-KrA2. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 15. С. 78–108.

58. Бандрівський М., Данчин Р. Основні етапи археологічного дослідження бойківського краю. *Бойківщина: історія та сучасність.* Львів – Самбір, 1995. С. 5–8.

59. Березанська С. Деякі питання історії середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи. *Археологія.* Київ: Наукова думка, 1966. Т. 20. С. 47–57.

60. Березанская С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. *Советская археология.* Москва: Наука, 1971. № 4. С. 36–49.

61. Березанська С. Середньодніпровська культура. *Археологія Української РСР.* Київ: Наукова думка, 1971а. С. 309–317.

62. Березанська С., Отрощенко В. Бронзовий вік. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т. 1. С. 384–529.

63. Бернякович К. Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1956–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 1959. С. 29–42.

64. Бідзіля В., Бунятян К., Ніколова А. Курган доби бронзи біля с. Кочубеївка на Уманьщині. *На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірник наукових праць*. Київ: Шлях, 2005. С. 118–131.

65. Білас Н. Археологи Львівського університету та їхня участь у краєзнавчо-музейницькій роботі галицьких українців у 20–30-х роках ХХ ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. Вип. 5. С. 156–172.

66. Білас Н. Кафедра доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель: напрямки наукових досліджень. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. Вип. 7. С. 72–86.

67. Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2005. Вип. 8. С. 46–114.

68. Білас Н. Леон Козловський – професор кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (1921–1939) Університету Яна Казимира у Львові. *Profesor Leon Kozlovski*. Lviv – Warsaw, 2010. S. 328–367.

69. Борковський І. Досліди над преісторією Східної Галичини. Нова теорія про шнурову кераміку (Завваги до статті М. Смішка). *Діло*. Львів, 1934. № 16. С. 3.

70. Броніцкі А., Кадров С., Закосьцельна А. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному.

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. Вип. 9. С. 217–247.

71. Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. Вип. 10. С. 298–317.

72. Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2008. Вип. 11. С. 209–237.

73. Булик Н. Львівська археологія до першої світової війни. *Professor Leon Kozlovski*. Lviv – Warsaw, 2010. S. 18–81.

74. Булик Н. У Львові та поміж львів'ян: просопографічний портрет Тадеуша Сулімірського (1898–1983). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. Вип. 22. С. 426–453.

75. Бунятян К. Вступ до археології. *Археологія України. Курс лекцій*. Київ, 2005. С. 7–22.

76. Бунятян К. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2005. № 4. С. 26–36.

77. Бунятян К. Західні мігранти в середній Наддніпрянщині близько середини 3 тис. Cal. BC. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ: СНУ ім. В. Доля, 2007. С. 92–94.

78. Бунятян К. Середньодніпровська культура на території України: періодизація та хронологія. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2007а. Т. 253. С. 37–55.

79. Бунятян К. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2008. № 2. С. 3–12.

80. Бунятян К. Підкарпатська культура шнурової кераміки. *Археологія*. № 2. Київ: Наукова думка, 2010. С. 18–30.

81. Бунятян К., Якубенко О. Посуд середньодніпровської культури з фондів Національного музею історії України. *Кам'яна доба України*. Київ: Шлях, 2005. Вип. 7. С. 213–221.

82. Бурдо Н., Відейко М. Етнокультурна модель Трипілля–Кукутені. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев: СПб, 2012. С. 14–20.

83. Ванкилде Х. Воины и воинские институты в энеолитической Европе. *Stratum plus. Воины медного века. 2005–2009*. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2009. № 2. С. 268–298.

84. Войтович М. Дослідження пам'яток культур шнурової кераміки на Прикарпатті у міжвоєнний період. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2012. Вип. 14–15. С. 274–284.

85. Войтович М. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько–Колпець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012а. Вип. 16. С. 141–154.

86. Войтович М. Пам'ятки “загальноєвропейського горизонту” культур шнурової кераміки на теренах Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 17. С. 111–128.

87. Войтович М. Пам'ятки середнього етапу культур шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з*

археології Прикарпаття і Волині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. Вип. 18. С. 110–135.

88. Войтович М. Поховальні пам'ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 20. С. 69–116.

89. Войтович М. Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2019. Вип. 12. С. 84–91.

90. Вуянко М. Заселення Рогатинської землі (За археологічними даними). *Рогатинська земля: історія та сучасність*. Львів – Рогатин, 1995. С. 78–80.

91. Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 13. С. 172–197.

92. Геренчук К. Загальний огляд. *Природа Львівської області*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. С. 7–11.

93. Геренчук К. Природні ландшафти і райони. *Природа Львівської області*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. С. 107–133.

94. Гимбутас М. *Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы*. Москва: РОССПЭН, 2006. 572 с.

95. Гошціцький А. Нова знахідка кургану у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 17. С. 223–224.

96. Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Петегірич В., Цигилик В. Роботи українсько-польської археологічної експедиції. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: Фіра-люкс, 1996. С. 13–16.

97. Григор'єв В. Кургани бронзового віку в м. Городище Черкаської області. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1986. № 56. С. 47–58.

98. Данилів М. З історії дослідження культури лійчастого посуду на теренах заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 14. С. 494–505.

99. Дем'янчук П. *Західно-Подільське горбогір'я як географічний екотон. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук*. Львів, 2007. 23 с.

100. Жаров Г. В., Лисенко С. Д. Нові пам'ятки доби бронзи у Чернігівській лобасті. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАН України. С. 312–314.

101. Захарук Ю. Погребение в каменных гробницах около с. Поповцев Тернопольской области. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия Наук УССР, 1959. Вып. 8. С. 129–132.

102. Захарук Ю. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961. Вип. 3. С. 22–41.

103. Захарук Ю. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волини. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия Наук УССР, 1962. Вып. 12. С. 48–52.

104. Збенович В. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши. *Acta Archeologica Carpathica*. 1976. Т. 16. С. 21–58.

105. Иванова С. Ранний бронзовый век и трансформация культур. *Stratum plus*. Санкт-Петербург – Кишинев – Одеса – Бухарест: 2005. № 2. 2003–2004. С. 86–92.

106. Иванова С. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2015. № 4. С. 3–21.

107. Іванова С. Кераміка буджацької культури. *Українська керамологія*. 2018. Кн. XIII. Т. I. С. 66–77.

108. Іванова С. Північно-Західне Надчорномор'я і Троя: можливість контактів за доби бронзи. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2018а. № 4. С. 47–63.

109. Іванова С. Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я: контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 4 (33). С. 32–59.

110. Іванова С., Киосак Д., Виноградова Е. Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии. *Stratum plus. Феномен балканского теля. 2005–2009*. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2011. № 2. С. 101–140.

111. Іванова С, Косько О., Влодарчак П. Компонент традиції КШК. Амфори у похованнях ямної культури північно-західного Причорномор'я. *Комплекси курганних могильників населення III та першої половини II тисячоліть до Р. Х. з території Наддністрянщини неподалік міста Ямпіль Вінницької області*. Ред: О. Косько, М. Потупчик, С. Разумов. Познань: Наука та Інновація, 2014. С. 351–386.

112. Іванова С. В., Никитин А. Г., Киосак Д. В. Маятниковые миграции в Циркум-Понтийском степи и центральной Европе в эпоху палеометала и проблема генезиса ямной культуры. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2018. Вип. 1 (26). С. 101–146.

113. Іванова С. В., Тощев Г. Н. «Буджакские банки» как маркеры: транскультурный и трансрегиональный аспект. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*. Київ, 2015. Т. XVIII. С. 17–36.

114. Івановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Вип. 1. С. 173–189.

115. Кадров С., Малеев Ю., Шміт М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2000. № 1. С. 17–34.

116. Клейн Л. С. Ямная, буджакская и ДНК. *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V–II тыс. до н. э.). Круглый стол, посвященный 80-летию со дня рождения С. Н. Братченко*. Санкт-Петербург, 2016. С. 6–13.

117. Клейн Л. С. Ямная, не ямная (обзор современных работ о курганных погребениях Подунавья). *Stratum Plus*. 2017. № 2. С. 361–376.

118. Ключко В. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 до Р. Х.)*. Київ: АртЕк, 2006. 337 с.

119. Ключко В., Косько О., Разумов С., Влодарчак П. Проблема дністровсько-віслинського шляху у балтійських інтрузіях ямної і катакомбної культур. Сучасний стан досліджень. *Комплекси курганных могильників населення III та першої половини II тисячоліть до Р. Х. з території Наддністрянщини неподалік міста Ямпіль Вінницької області*. Ред: О. Косько, М. Потупчик, С. Разумов. Познань: Наука та Інновація, 2014. С. 388–398.

120. Кобільник В. Могила ч. I, II, III в Городищі. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1933. Вип. 1. Ч. 2. С. 32–38.

121. Кобільник В. З археології Бойківщини. II виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини*. Львів, 2005. Вип. 1. Ч. 2. С. 248–251.

122. Коваль І., Миронюк І. *Ярослав Пастернак – Дослідник старожитностей України*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 144 с. 80 с. кольор. вкл.

123. Ковпаненко Г., Ричков М. Кургани доби бронзи на півдні Київщини. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2004. № 1. С. 60–75.

124. Кондукторова Т. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики Украины. *Вопросы антропологи.* Москва, 1978. Вып. 59. С. 3–23.

125. Конопля В. Кам'яні свердленні сокири з курганного могильника культури шнурової кераміки біля с. Раделичі. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: ФІРА-люкс, 1996. С. 28–34.

126. Конопля В. Проблеми етнічної історії Східних Карпат періоду енеоліту. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологи.* Львів, 1999. Т. 1. С. 75–114.

127. Конопля В., Кочкін І. Оприск В. Роботи у північно-східному Прикарпатті. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.* Львів: Світ, 1991. С. 53–60.

128. Конопля В., Цигилик В. Поховання культури шнурової кераміки з Березця на Городоччині. *Наукові студії. Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації.* Львів – Винники: Апріорі, 2014. Вип. 7. С. 93–98.

129. Косько О., Клочко В., Ольшевський А. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян. *Археологія.* 2012. № 2. С. 67–75.

130. Крайнов Д. Фатьяновская культура. *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Москва: Наука, 1987. С. 58–75.

131. Кравчук Я., Зінько Ю. Рельєф Львівської області. *Львівська область: природні умови та ресурси.* Львів, 2018. С. 55–85.

132. Крыльцэвіч М. “Шнуравы гарызонт” на Беларусі: праблемы ідэнтыфікацыі. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. Przed Chr.* Poznań, 2001. С. 259–273.

133. Крывальцэвіч М. Курган сярэднедняпроўскай культуры на возеры Камарын каля Рагачова. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск: ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, 2004. № 19. С. 34–57.

134. Крывальцэвіч М. Беларускае Палессе ў перыяд ад неаліту да эпохі бронзы: праблемы і перспектывы археалагічнага вывучэння. *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, 2004a. С. 137–162.

135. Крушельницька Л. *Епістолярна спадчына Яраслава Пастернака*. Львів: Епістолярій, 2013. Зош. I. 308 с.

136. Крушельницька Л., Мацкевой Л., Свешніков І., Попович І., Балагурі Е., Герета І. *Археалагічны пам’яткі Прикарпаття і Волині доби бронзы та раньняга заліза*. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 2. 193 с.

137. Куриленко В., Отрощенко В. Динаміка культурных змін за доби бронзы у Мезинському мікрорайоні на Десні. *Археологія*. № 1. Київ: Наукова думка, 1998. С. 46–56.

138. Лакіза В. *Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння*. Мінск, 2008. 343 с.

139. Литвінненка М. Наукова работа Львівського історичного музею. *Український історичний журнал*. № 2. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. С. 158–159.

140. Махнік Я., Павлів Д., Петегірич В., Принада І. Дослідження курганних некрополів Дрогобицько-Моршинського передгір’я. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Вимір, 2000. Вип. 4. С. 36–46.

141. Махнік Я., Павлів Д., Петегірич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2002. Т. 244. С. 481–505.

142. Махнік Я., Павлів Д., Петегірич В. Кургани центральної частини Сянсько-Дністрянської височини. *Матеріали і дослідження з археології*

Прикарпаття і Волині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 12. С. 198–214.

143. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Кургани Войнилівської височини. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2008 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 66–68.

144. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Пошуки давніх пам'яток у межиріччі Лімниці та Свічі. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 63–66.

145. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Українсько-польські археологічні дослідження в зоні “Журавнівсько-Букачівської брами”. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2012 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 52–54.

146. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Результати поверхневих археологічних обстежень, проведених в околицях палінологічних досліджень торфовищ поблизу сіл Лука і Цвітова Калуського району у Верхній Наддністрянщині. *Natural environment and man on the Upper Dniester – region of the Halyč-Bykačivci basin – in prehistory and early mediaeval period. Prace komisji prehistorii Karpat PAU*. Kraków, 2013. Т. 6. С. 98–106.

147. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Каталог археологічних пам'яток з околиць досліджених торфовищ поблизу сіл Лука і Цвітова Калушського району у верхній Наддністрянщині. *Natural environment and man on the Upper Dniester – region of the Halyč-Bykačivci basin – in prehistory and early mediaeval period. Prace komisji prehistorii Karpat PAU*. Kraków, 2013a. Т. 6. С. 114–168.

148. Махнік Я., Павлів Д., Петегрич В. Закінчення українсько-польського археологічного проекту. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2013 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 53–57.

149. Мацкевий Л. Дослідження в печерному комплексі Прийма І. *Studia Archaeologica*. Львів: Інститут українознавства АН України; Науково-дослідний інноваційний центр Рятівна археологічна служба, 1993. № 1. С. 50–58.

150. Мацкевий Л. Питання найдавнішого заселення Миколаївщини. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Т. 1. С. 8–38.

151. Мацкевий Л. Найдавніше минуле Жидачева в світлі археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Вимір, 2000. Вип. 4. С. 11–22.

152. Мацкевий Л. *Археологічні пам'ятки Львова*. Львів: Голос, 2008. 124 с.

153. Мацкевой Л., Адаменко О., Артюх В. Работы в Предкарпатье и Поднестровье. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 1978. С. 356–357.

154. Мацкевий Л., Козак В. *Старожитності Дрогобицького передгір'я*. Львів – Дрогобич: видавець Святослав Сурма, 2009. 184 с.

155. Мацкевий Л., Кочкін І., Панахид Г. Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 12. С. 242–266.

156. Мацкевий Л., Лосик М., Панахид Г. Питання комплексного міждисциплінарного аналізу шарів енеоліту, ранньої бронзи та ранньозалізного часу з першого навісу Прийма І. *Матеріали і дослідження з*

археології Прикарпаття і Волині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 13. С. 80–101.

157. Милян Т., Сало Б., Назар І., Чорний А., Фіцко М. Дослідження багатошарових поселень Любеля 1 та 4 у Львівській області. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ–Полтава: Інститут археології НАН України, 2011. С. 239–240.

158. Михальчишин І. *Стародавня Львівщина*. Львів: Основа, 1993. 28 с.

159. Михальчишин І. Стародавня історія с. Кульчиці. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів – Самбір, 1995. С. 63–66.

160. Михальчишин І. Типи кам'яних бойових сокир Прикарпаття і Волині. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів: Львівський історичний музей, 1995. Вип. 4. Ч. 1. С. 88–93.

161. Михальчишин І., Смішко Р. Виготовлення кам'яних бойових сокир на території Прикарпаття і Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. Вип. 6. С. 259–264.

162. Нариси культури давньої Волині / від. ред. Г. Охріменко. Луцьк, 2006. 600 с.

163. Овчинніков О. Розвідки на Львівщині. *Археологічні дослідження на Львівщині*. Львів, 1994. С. 15–16.

164. Отрощенко В. *Проблема періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ, 2001. 288 с.

165. Отрощенко В. Епоха енеоліту–бронзи. *Археологія України. Курс лекцій*. Київ, 2005. С. 106–202.

166. Отрощенко В. Етнічні проблеми періодизації України (доба бронзи). *Таврійські студії*. Сімферополь: Фенікс, 2011. № 1. С. 21–29.

167. Отрощенко В. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії: зб. наук. Праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Датування – хронологія – періодизація. Різні аспекти часу в археології*. Винники – Жешів – Львів: Априорі, 2016. Вип. 9. С. 58–68.

168. Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія*. Київ, 1989. № 2. С. 20–31.

169. Отрощенко В., Рассамакін Ю., Черних Л., Гершкович Я. Доба бронзи на теренах України. *Україна: хронологія розвитку*. Київ, 2008. Т. 1. С. 219–331.

170. Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи. *Археологічна спадщина Яна Фіцке*. Луцьк, 2005. С. 122–163.

171. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. *Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспект)*. Луцьк, 2005. 246 с.

172. Павлів Д., Петегирич В. Дослідження Дрогобицької археологічної експедиції. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2001 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 55–56.

173. Павлів Д., Петегирич В. Прадавні могили Львівщини. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 35–37.

174. Павлів Д., Петегирич В. Дослідження курганів на Прикарпатті. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2010 р. Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 63–65.

175. Павлів Д., Петегирич В. Археологія і давня історія Рогатинщини. *Старожитності Рогатинщини*. Львів: Тріада плюс, 2015. С. 16–96.
176. Павлів Д., Петегирич В., Махнік Я. Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 19. С. 323–347.
177. Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Археологія Бойківщини: нові відкриття. *Бойківщина. Науковий збірник*. Дрогобич–Трускавець, 2004. Т. 2. С. 40–69.
178. Пасек Т. К вопросу о среднеднепровской культуре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1947. Вип. 16. С. 34–51.
179. Пасек Т. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетие до н. е.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. № 10. 248 с.
180. Пастеркевіч В. Пізня кам'яна доба в басейні річки Вишня. *Культурно–поселенські зміни в басейні річки Вишня*. Жешів: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. С. 116–124.
181. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1933. Т. 152. С. 63–112.
182. Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з ремени гр.–кат. Богословської Академії у Львові. *Богословія*. Львів: Богословське наукове товариство, 1936. Т. 14. Кн. 1–4. С. 165–179.
183. Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях. *Літопис Бойківщини*. Самбір: Музей Бойківщини в Самборі, 1936. Ч. 7. С. 1–4.
184. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 р. *Записки Наукового*

товариства імені Шевченка. *Праці історико-філософської секції*. Т. 154. Львів, 1937. С. 241–268.

185. Пастернак Я. *Археологія України*. Торонто, 1961. 791 с.

186. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1978. Вип. 1–3 (57–59). С. 63–75.

187. Пастернак Я. Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці. *Комарно і Рудки та околиця*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. С. 40–46.

188. Пелецишин М. Нові поселення стжижівської культури на Волині. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1971. Вип. 1. С. 89–103.

189. Пелецишин Н. Разведки и раскопки в Львовской области. *Археологические открытия 1979 года*. Москва: Наука, 1980. С. 321–322.

190. Пелецишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Вип. 1. С. 160–172.

191. Пелецишин М. Населення карпатського регіону в ранньобронзовому часі. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1. С. 115–124.

192. Пелецишин М. *Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. 160 с.

193. Пелецишин Н. Михальчишин И. Разведки на Буге. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 1978. С. 370–371.

194. Пивоваров С., Ільків М. Старожитності епішнурового горизонту в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 15. С. 291–298.

195. Погоральський Я. Нові археологічні пам'ятки в околиці села Биків Мостиського Району. *Археологічні дослідження Львівського*

університету. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. Вип. 5. С. 379–382.

196. Погоральський Я. Археологічні розвідки на території Мостиського та Яворівського районів у 2003 році. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. Вип. 10. С. 267–271.

197. Позіховський О. Нові матеріали до археологічної карти епохи пізнього енеоліту середнього Погориння. *Волино-подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Вип. 1. С. 140–145.

198. Позіховський О., Самолюк В. Розкопки багатошарового поселення в с. Розваж на Рівнинщині. *Археологічні дослідження в Україні в 2006–2007*. Київ: Інститут археології НАН України, 2008. С. 273–275.

199. Покас П., Салтис О. Розкопки курганів Поросся в 1992 році. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ, 1993. С. 111.

200. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції*. Т. 149. Львів, 1928. С. 9–31.

201. Рындина Н. Метал в культурах шнурової кераміки українського Предкарпаття, Подолии и Волини. *Советская археология*. Москва: Наука, 1980. № 3. С. 24–42.

202. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 Вип. 12. С. 448–453.

203. Рудий В., Касюхнич В., Вітвицька Г. Археологічні дослідження НДЛ–81 Львівського університету на Львівщині в 2000–2001 роках. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. Вип. 6. С. 16–37.

204. Рум'янцев О. Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1972. № 6. С. 62–70.
205. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2007. № 3. С. 58–72.
206. Самолюк В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 2009. № 4. С. 26–37.
207. Свешников И. *Памятники племен бронзового века Прикарпатья и Западной Подолии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Москва, 1958. 16 с.
208. Свешников І. *Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і західного Поділля*. Львів: Львівський державний історичний музей, 1958а. 18 с.
209. Свешников І. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 1959. С. 3–27.
210. Свешников И. Памятники культуры шнуровой керамики у села Здолбица (УССР). *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия наук Украинской ССР, 1961. Вып. 85. С. 55–65.
211. Свешников І. Пам'ятки культури шнурової кераміки в басейні р. Устя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ: Вид-во Академії Наук УРСР, 1962. Вип. 4. С. 44–53.
212. Свешников И. Поселенные культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия наук Украинской ССР, 1964. Вып. 97. С. 127–134.
213. Свешников І. Нове поселення стжижовської культури у Рівненській області. *XLV наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1965 р. Тези доповідей. Суспільно-економічні, історичні, юридичні, педагогічні науки. 11-16 квітня 1965 р.* Львів, 1966. С. 81.

214. Свешников И. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Академия наук Украинской ССР, 1969. Вып. 117. С. 114–121.

215. Свешников И. *История населения Предкарпатья, Подолии и Волыни в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук*. Москва: Институт археологии Академии наук СССР, 1971. 41 с.

216. Свешников І. Культури шнурової кераміки Західної частини УРСР. *Археологія України. Первісна археологія*. Київ: Наукова думка 1971. Т. 1. С. 292–308.

217. Свешников И. Памятники почапского типа в верховьях Западного Буга. *Slowenská Archeologia*. Bratislava, 1973. Т. 21. № 1. С. 15–24.

218. Свешников І. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка, 1974. 208 с.

219. Свешников І. *Довідник з археології України. Львівська область*. Київ, 1976. 96 с.

220. Свешников И. Раскопки курганного могильника у с. Болеховцы под Дрогобычем. *Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР*. Ужгород, апрель 1978. Ужгород, 1978. С. 45–47.

221. Свешников И. Почапская группа на Подолии. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка 1985. Т. 1. С. 380–381.

222. Свешников И. Подкарпатская культура. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка 1985. Т. 1. С. 375–380.

223. Свешников И. Культура шаровидных амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Наука, 1983. 86 с.

224. Свешников И. Культура шнуровой керамики. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 49–57.

225. Свешников И. Почапская группа культуры Хлопице-Веселе. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 63–68.

226. Свешников И. Ранний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 59–63.

227. Свешников И. Стжижовская культура. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 68–74.

228. Свешніков І. Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. Вип. 6. С. 85–93.

229. Свешников И., Козак В. Раскопки курганов возле Дрогобыча. *Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, 1977. С. 370.

230. Свешников И., Мацкевой Л. Крушельницкая Л., Могитич И., Иоанисян О., Козак В. Исследования на Львовщине. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 1978. С. 384–385.

231. Ситник О. Деякі аспекти археологічних досліджень на Рогатинщині. *Рогатинська земля: історія та сучасність*. Львів – Рогатин, 1995. С. 64–66.

232. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу археології АН УРСР (1940–1950). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2007. Вип. 10. С. 254–286.

233. Ситник О. Культурно-історичне тло розвитку археологічних досліджень у Львові у період між двома світовими війнами. *Profesor Leon Kozlovski*. Lviv – Warsaw, 2010. S. 82–204.

234. Ситник О. *Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ ст.* Львів – Жешів, 2012. 365 с.

235. Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні об'єкти на Дрогобиччині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 60–62.

236. Смішко М. Досліди над преісторією східної Галичини. *Діло.* № 270. С. 2.

237. Смішко М. Верхньодністрянська розвідкова експедиція 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1949. Т. 1. С. 254–256.

238. Смішко М. Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Вип. 2. Київ: Вид-во Академії Наук УРСР, 1959. С. 5–28.

239. Смішко М., Пелешишин М. Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі, Львівської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Київ: Вид-во Академії Наук УРСР, 1962. Вип. 4. С. 28–43.

240. Трибала-Завісляк К., Войцещук Н., Павлів Д., Петегирич В. історія відкриттів і археологічних досліджень в басейні Вишні. *Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня.* Жешів: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. С. 19–30.

241. Цигилик В. Спільна українсько-польська археологічна експедиція. *Studia Archaeologica.* Львів: Інститут українознавства АН

України; Науково-дослідний інноваційний центр Рятівна археологічна служба, 1993. № 1. С. 87.

242. Цигилик В. Робота спільної українсько-польської археологічної експедиції у Прикарпатті. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів – Самбір, 1995. С. 101–103.

243. Цигилик В., Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Павлів Д., Петегирич В. Археологічні дослідження в околиці села Сіде на Прикарпатті. *Львівський археологічний вісник*. Львів: Українські технології, 1999. Вип. 1. С. 191–195.

244. Цись П. М. *Геоморфологія УРСР*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. 224 с.

245. Чайка Р., Довгань П. Нові матеріали до археологічної мапи Львівщини. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: ФІРА-люкс, 1996. С. 78–82.

246. Чарняўскі М. Помнікі са шнуравой керамікай Панямоння. *Археалогія Беларусі*. Мінск, 1997. Т. 1. С. 307–311.

247. Чопек С. Тадеуш Сулімірський та його внесок у дослідження епохи бронзи і раннього заліза Поділля та Волині. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. Вип. 9. С. 97–105.

248. Чопек С., Трибала–Завісляк К., Бобак Д., Войцещук Н., Осаульчук О. Каталог пам'яток. *Культурно–поселенські зміни в басейні річки Вишня*. Жешів: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. С. 245–677.

249. Шапошникова О. Ямна культура. *Археологія Української РСР. Первісна археологія*. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 1. С. 263–281.

250. Allentoft M., Sikora M., Sjögren K., Rasmussen S., Rasmussen M., Stenderup J., Damgaard P., Schroeder H., Ahlstrom T., Vinner L., Malaspina A., Margaryan A., Higham T., Chivall D., Lynnerup N., Harvig L., Baron J., Della Casa P., Dąbrowski P., Duffy P., Ebel A., Epimakhov A., Frei K., Furmanek M.,

Gralak T., Gromov A., Gronkiewicz S., Grupe G., Hajdu T., Jarysz R., Khartanovich V., Khokhlov A., Kiss V., Kolar J., Kriiska A., Lasak I., Longhi C., McGlynn G., Merkevicus A., Merkyte I., Metspalu M., Mkrtychyan R., Moiseyev V., Paja L., Palfi G., Pokutta D., Pospieszny Ł., Price D. Saag L., Sablin M., Shishlina N., Smrcka V., Soenov V., Szeverenyi V., Toth G., Trifanova S., Varul L., Vicze M., Yepiskoposyan L., Zhitenev V., Orlando L., Sicheritz-Ponten T., Brunak S., Nielsen R., Kristiansen K., Willerslev E. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*. 2015. №. 522, P. 167–172.

251. Antoniewicz W. *Archeologia Polski*. Warszawa, 1928. 341 s.

252. Bąbel J. Groby neolityczne ze stan. 1 w Mierzanowicach, woj. Tarnobrzeskie. *Wiadomości archeologiczne*. Warszawa: Państwowy muzeum archeologiczne, 1979. T. 44. Z. 1. S. 67–87.

253. Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1997. T. 2. S. 45–52.

254. Bagińska J. Badania kurhanu kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej w Hubinku, stan. 4, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 69–77.

255. Bagińska J. Badania kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – kurhan nr 3 na stan. 25 w Łubczu, pow. Tomaszów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 1999. T. 4. S. 57–66.

256. Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1991. S. 73–87.

257. Bagińska J., Machnik J. Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Werszczyca, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. T. 6. Lublin, 2001. S. 38–57.

258. Bagińska J., Machnik J. Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Werszczy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 2003. T. 6. S. 38–57.

259. Bagińska J., Machnik J. Pasterze u schyłku neolitu i początku epoki brązu. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 2007. S. 61–83.

260. Bagińska J., Taras H. Kurhany kultury ceramiki sznurowej na stanowisku nr 8 w Klekaczu, pow. Tomaszowski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 2006. T. 8. S. 35–40.

261. Balcer B. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. 338 s.

262. Balcer B., Machnik J., Sitek J. *Z pradziejów Roztocza na ziemi zamojskiej*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2002. 230 s.

263. Bargieł B. Badania nad i okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1991. S. 103–134.

264. Bargieł B., Florek M., Libbera J. Groby ludności kultury ceramiki sznurowej i mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Malicach Kościelnych, woj. Świętokrzyskie *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. T. 53. S. 231–259.

265. Bargieł B., Libera J. Zespoły grobowe z krzemiennymi płoszczami w Małopolsce i na Wołyniu. *Wiadomości archeologiczne 2004–2005*. Warszawa: Państwowy muzeum archeologiczne w Warszawie, 2005. T. LVII. S. 3–27.

266. Belka Z., Dopieralska J., Szczepanek A., Jarosz P. Human Mobility in the Final Eneolithic Population of Święte, Jarosław District, South-Eastern Poland: Evidence from Strontium Isotope Data. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 246–258.

267. Bernjakovič K. Sídliště lidu se šnurovou keramikou na Horním Dněstru a Sanu. *Archeologické Rozhledy*. Praha: Československá Akademie Věd, 1959. T. 11. №. 5. P. 692–698.

268. Bryk J. Kurhany w Rusiłowiu i Krasnem. *Materiały Prehistoryczne*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1933. T. 1. S. 85–102.

269. Bryk J. Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu *Światowit*. Warszawa, 1936. T. 16. S. 117–144.

270. Bronicki A., Ochrimenko G., Zakościelna A. Badania weryfikacyjno-sondażowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku “Grodzisko” w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński (Ukraina). *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 12–29.

271. Buchvaldek M. Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy*. Praha, 1957. T. 9. №. 3. S. 362–401.

272. Buchvaldek M. Z problematyki kultury ceramiki sznurowej w Europie. *Odbitka ze sprawozdań z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. Styczeń-czerwiec 1961*. Kraków, 1961. S. 12–17.

273. Buchvaldek M. Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě I. Skupiny mezi Harcem a Bílými Karpaty. *Praehistorica*. Praha: Univerzita Karlova, 1998. T. 12. 160 s.

274. Buchvaldek M. Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě II. Skupiny mezi horním Rýnem, Mohanem a středím Dunajem. *Praehistorica*. Praha: Univerzita Karlova, 1998. T. 23. S. 17–60.

275. Buchvaldek M., Koutecký D. *Vikletice ein schnurkeramisches Gräberfeld*. Praha: Univerzita Karlova, 1970. 308 s.

276. Budinský-Crička V. Gräberfeld der späten schnurkeramischen kultur in Veselé. *Slovenská archeológia*. Bratislava: Slovenska Akadémia Vied, 1965. T. 13. № 1. S. 51–92.

277. Buko A., Ścibior J. Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowa koło Sandomierza. *Sprawozdania archeologiczne*.

Kraków: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1991. T. 43. S. 115–126.

278. Buraczyński J., Zinko Y. Charakterystyka regionów geomorfologicznych. *Sprawozdania archeologiczne*. Zwierzyniec, 2015. S. 19–28.

279. Chizzola A. Prähistorische Funde aus Westgalizien. *Jahrbuch der Königlich Kaiserlichen Zentralkommission für Kunst und Historische Denkmäler*. Wien, 1903. № 1/1. S. 139–152.

280. Cyhyłyk V., Machnik J. Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica*. Kraków: Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, 1994. T. 32. S. 205–213.

281. Cyhyłyk W., Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszycą w dorzeczu górnego Dniestru. *Problemy epoki brązu I wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Kraków, 1996. S. 149–161.

282. Czebreszuk J., Szmyt M. Z badań nad formami osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w Polsce północnej. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Даследаванні каменнага і бронзавага вякоў*. Минск: Беларуская навука, 2010. Вып. 18. С. 209–218.

283. Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. *Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2016. 600 s.

284. Cvrková M., Koutecký D., Brus Z. Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Ústí n. L.-Trmicích a Stadicích. Doplněk ke Katalogu šňůrové keramiky v Čechách III. *Katalogy šňůrové keramiky v Čechách IV–VI*. Praha: Univerzita Karlova, 1991. S. 9–38.

285. Demetrykiewicz W. Kurhany w Pzemyskiem i Drohobyckem. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1897. T. 2. S. 116–134.

286. Demetrykiewicz W. Neolityczne groby skieleatów tzw. siedzących (Hockergräber) w Pzemyskiem i Krakowskiem. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnologiczne*. Łódź, 1898. T. 3. S. 76–92.

287. Dobeš M., Budinský P., Buchvaldek M., Muška J. Katalog šňůrové keramiky v Čechách V. Bílinsko. *Katalogy šňůrové keramiky v Čechách IV–VI*. Praha: Univerzita Karlova, 1991. S. 75–145.

288. Dobrakowska T., Włodarczak P. Święte 20: Graves of the Corded Ware culture. Reception of pontic culture traditions among the final eneolithic communities in the Subcarpathian region, 3rd millennium bc. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. 140–162.

289. Drobniewicz B. Analiza traseologiczna wyrobów krzemiennych z cmentarzyska kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 91–94.

290. Drzewicz A. Topór kamienny kultury ceramiki sznurowej z Czubina, pow. Pruszkowski. *Wiadomości archeologiczne*. Warszawa: Państwowy muzeum archeologiczne w Warszawie, 2005. T. 57. S. 29–32.

291. Dzieduszycka-Machnikowa A. II sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym kultury ceramiki sznurowej w Brzezinkach, pow. Lubaczów. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. T. 10. S. 9–15.

292. Dzieduszycka-Machnikowa A., Machnik J. Badania archeologiczne na cmentarzyskach kurhanowych w Łukawicy i Brzezinkach, pow. Lubaczów, w 1957 r. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959. T. 8. S. 9–16.

293. Gałasińska-Pomykoł I., Szewko-Szwajkowska I. Ludzkie szczątki kostne z wczesnej epoki brązu z grobów w Gródku nadbużnym, pow. Hrubieszów.

Materiały starożytne. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1968. T. 11. S. 115–123.

294. Gancarski J., Machnikowie A. i J. Wyniki badań kurhanu A kultury ceramiki sznurowej we wsi Bierówka, gmina Jasło, w województwie Krośnieńskim. *Acta Archeologica Carpatica*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986. T. 25. S. 57–87.

295. Gazda L. Analiza zabytków kamiennych z grobów podkurhanowych na Grzędzie Sokalskiej. Machnik J., Bagińska J., Koman W. *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. / Aneks II*. Kraków, 2009. S. 309–315.

296. Gębica P., Jacyšin A. Geomorphological description of the study area. *Natural environment and Man on the Upper Dnister – Region of the Halyč-Bukačivka basin – In prehistory and early mediaeval period*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2013. p. 17–38.

297. Gleń E. Analiza antropologiczna materiałów kostnych z cmentarzyska kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 79–90.

298. Głosik J. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935–37 i 39. *Materiały starożytne*. Warszawa: Książka i wiedza 1961. T. 7. S. 111–163.

299. Głosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie. *Materiały starożytne*. Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1962. T. 8. S. 125–216.

300. Haak W., Lazaridis I., Patterson N., Rohland N., Mallick S., Llamas B., Brandt G., Nordenfelt S., Harney E Stewardson K., Fu Q., Mittnik A., Banffy E., Economou C., Francken M., Friederich S., Garrido Pena R., Hallgren F., Khartanovich V., Khokhlov A., Kunst M., Kuznetsov P., Meller H.,

Mochalov O., Moiseyev V., Nicklisch N., Pichler S., Risch R., Rojo Guerra M., Roth C, Szecsenyi-Nagy A., Wahl J. Meyer M., Krause J., Brown D., Anthony D., Cooper A., Werner Alt K., Reich D. Massive migration from the steppe is a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*. 2015. №. 522, P. 207–222.

301. Haduch E. Szkielet z cmentarzyska kultury ceramiki sznurowej w Łękawie, woj. Świętokrzyskie – analiza antropologiczna. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1999. T. 51. S. 181–190.

302. Haduch E. Szkielet z grobu kultury ceramiki sznurowej w Smrokowie, woj. Małopolskie analiza antropologiczna. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2003. T. LV. S. 137–143.

303. Hensel W. *Polska starożytna*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. 556 s.

304. Hensel W. *Polska starożytna*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988. 721 s.

305. Furmanek M. Znaleźisko amfory typu “A” kultury ceramiki sznurowej z Książenic, woj. Śląskie a niektóre problemy osadnictwa neolitycznego we wschodniej części Górnego Śląska. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2003. T. 55. S. 9–32.

306. Ivanova S. Connections between the Budzhak culture and Central European groups of the Corded. Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies* Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2013. Vol. 18. P. 86–121.

307. Janczewski P., Kraus P., Włodarczak P. Święte 15: Cemetery of the Corded Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 93–139.

308. Janusz B. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów, 1918. 310 s.

309. Jarosz P. Východoslovenské mohyly – kilka uwag w oparciu o analizę materiałów źródłowych. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, colligis et discipulis oblata*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 275–287.

310. Jarosz P. Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. Тези. Міжнародна наукова конференція. 6 – 7 жовтня*. Львів – Тустань, 2011. С. 17–19.

311. Jarosz P. Wczesne etapy osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w strefe Karpacki. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Львів: Колір ПРО, 2012. S. 322–332.

312. Jarosz P. Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Lubelskiej i terenach przyległych. *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej / pod red.: P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2016. P. 475–505.

313. Jarosz P. Dispersion of siliceous raw materials for the production of axes on the Corded Wareculture sites in the Carpathian basins of the Vistula, Dniester and Tisza Rivers. *Acta Archeologica Carpatica*. Cracoviae, 2017. Vol. 52. P. 23–37.

314. Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie na dawne badania kurhanów w Balicach i Klimkowcach w świetle materiałów archiwalnych i zbiorów muzeum archeologicznego w Krakowie. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, 2000. S. 109–133.

315. Jarosz P., Machnik J. (Eds) *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr., w Szczytnej na Wysoczyźnie Kańczuckiej*. *Via Archaeologica Ressoiviensia*. Rzeszów, 2017. Vol. 12.

316. Jarosz P., Włodarczak P. Chronologia bezwzględna kultury ceramiki sznurowej w Polsce południowo-wschodniej oraz na Ukrainie. *Przegląd*

archeologiczne. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2007. Vol. 55. P. 71–108.

317. Jarosz P., Włodarczak E., Włodarczak P. Settlement Finds of the Corded Ware Culture in the Valley of the Upper Vistula. Kraków Biezanów, Site 33. *Acta Archeologica Carpatica*. Cracoviae, 2010. Vol. 45. P. 7–27.

318. Juras A., Chyleński M., Ehler E., Malmström H., Żurkiewicz D., Włodarczak P., Wilk S., Peška J., Fojtík P., Králík M., Libera J., Bagińska J., Tunia T., Klochko V., Dabert M., Jakobsson M., Kośko A. Mitochondrial genomes reveal an east to west cline of steppe ancestry in Corded Ware populations. *Sci Rep*. 2018. № 8 (11603). <https://doi.org/10.1038/s41598-018-29914-5>.

319. Kaczanowski K. Analiza anatomo-antropologiczna szczątków kostnych z Werszczyca st. 31, gmina Jarczów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 2003. T. 6. S. 58–59.

320. Kaczanowski P., Kozłowski J. *Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.)*. Kraków: FOGRA, 1998. 382 s.

321. Kadrow S. Absolute chronologi of the Midle Dnieper culture between the Upper Bug, Vistuls and Dniester rivers. *Baltic–Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2003. Vol. 12. P. 241–246.

322. Kadrow S., Machnik J. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Kraków: Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie, 1997. 197 s.

323. Kadrow S., Szmyt M. Absolute chronologi of the eastern grup of Globular Amphora Culture. *Baltic–Pontic Studiies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 1996. Vol. 4. P. 103–111.

324. Kaflińska M. Pochówek z początków epoki brązu z Lipnika, pow. Przeworsk, na tle znalezisk grobowych z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. T. 53. S. 261–272.

225. Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. *Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia*. Warszawa – Łódź: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 262–300.

326. Klochko V. Radiocarbon chronologi of the early and middle bronze age in the Middle Dnieper region. The Myyronivka barrows. *Baltic–Pontic Studies*. 1999. Vol. 8. P. 163–195.

327. Koman W. Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1997. T. 2. S. 37–44.

328. Koman W. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu kultury ceramiki sznurowej na stan. 3 w Hubinku, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 61–68.

329. Koman W. Koczownicy, oradziejowi pasterze i hodowcy bydła na Roztoczu. *Archeologia Roztocza*. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. 1999. S. 45–61.

330. Koman W. Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lubelski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 1999a. T. 4. S. 41–56.

331. Kopacz J., Šebela L. *Kultura unietycka i grupa wietrzowska na Morawach na podstawie materiałów krzemieniarskich*. Kraków – Brno, 2006. 300 s.

332. Koško A., Klochko V., Olszewski A., Włodarczak P., Goslar T. Święte 11, Feature 1149: Sequence of Funerary Rites Practiced by Corded Ware Peoples and Early Bronze North Pontic Cultures. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 69–92.

333. Koško A., Włodarczak P. A final eneolithic research inspirations: Subcarpathia borderlands between eastern and western Europe. Reception of pontic culture traditions among the final eneolithic communities in the

Subcarpathian region, 3rd millennium bc. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 259–291.

334. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. *Encyklopedia Polska*. Kraków, 1939–1948. T. 4.

335. Kozak-Zychman W. Materiały antropologiczny z grobu № 1 kultury strzyżowskiej odkrytego w miejscowości Janki, pow. Hrubieszów, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 1999. T. 4. S. 72–73.

336. Kozak-Zychman W., Gauda E. Charakterystyka antropologiczna szczątk kostnych z grobów ludności kultury pucharów lejkowatych i kultury ceramiki sznurowej w Malicach Kościelnych (stan. 1), woj. Świętokrzyskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 56–60.

337. Kozak-Zychman W., Gauda-Pilarska E. Materiały antropologiczny ludności kultury pucharów lejkowatych, ceramiki sznurowej i kultury mierzanowickiej w Malicach Kościelnych (stan. 1), woj. Świętokrzyskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 1999. T. 4. S. 38–40.

338. Kozak-Zychman W., Rutkowska B. Pochówki szkiletowe kultury strzyżowskiej w miejscowościach Gródek, stanowisko 1c i Husynne Kolonia, stanowisko 6 – analiza antropologiczna. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1991. T. 43. S. 147–152.

339. Kozłowski L. *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1924. 242 s. 3 mapy. 32 tabl.

340. Kozłowski L. *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływy na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*. Lwów: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1928. 158 s.

341. Kozłowski L. *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*. Lwów, 1939. 104 s.

342. Krenz-Niedbala M. Charakterystyka antropologiczna społeczności kultury ceramiki sznurowej, kultury iwieńskiej oraz trzcinieckiego kręgu kulturowego. *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. Kujawy. Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900-1400/1300 prze Chr.* Poznań, 2000. T. 3. Cz. 4. S. 563–567.

343. Kryvaltsevich M., Kalechyts A. Some “A-horizon” Components of the Corded Ware Culture in Western Belarus. *Lietuvos Archeologija*. Vilnius, 2000. Vol. 19. P. 167–174.

344. Krzak Z. Zagadnienie kultury złockiej. *Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce. Prace Komisji archeologicznej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. T. 12. S. 122–139.

345. Krzak Z. I. K. Свешніков. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ: Наукова думка, 1974. 208 с., 53 рис. *Archeologia Polski*. Wrocław – Warszawa – Kraków –Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. T. 21. Z. 2. S. 409–413.

346. Łanczont M., Hołub B. Rzeźba i środowisko przyrodnicze Wyżyny Drohobyckiej / w: Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 2011. Annex 1. S. 161–176.

347. Libera J. Zdobiony toporek łódkowaty z Pogórza Dynowskiego. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1997. T. 33. Z. 5. S. 65–68.

348. Libera J. Materiały krzemienne z badań kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. *Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988-2006. / Aneks 1*. Kraków, 2009. S. 283–308.

349. Liguzińska-Kruk Z. Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1989. T. 40. S. 113–127.

350. Lityńska-Zajac M. Węgle drzewne z osady kultury ceramiki sznurowej w Side koło Sambora. *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 1997. T. 33. Z. 5. S. 29–32.

351. Luba-Radziwiński Z. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ostrogskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1877. T. I. S. 8–11.

352. Luba-Radziwiński Z. Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wołyniu. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1879. T. 3. S. 61–69.

353. Machnik J. Zabytki z kurhanów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USRR). *Materiały archeologiczne*. Kraków: Muzeum archeologiczne w Krakowie, 1960 T. 2. S. 69–72.

354. Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich. *Acta Archeologica Carpatica*. Cracoviae: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960. T. 2. Z. 1–2. S. 55–86.

355. Machnik J. Badania archeologiczne w Roztoczu Lubelskim w 1959 roku. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961. T. 12. S. 89–101.

356. Machnik J. Problem osad kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Sanu i Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica* Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. T. 19. S. 209–218.

357. Machnik J. Grób kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Teresin, pow. Proszowice. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. T. 14. S. 308–311.

358. Machnik J. Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kulturą trypolską. *Sprawozdania z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. Styczeń-czerwiec, 1963*. Kraków, 1963. S. 63–67.

359. Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnikach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka. *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolskim. Prace Komisji Archeologicznej*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964. № 4. S. 339–372.

360. Machnik J. *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 266 s.

361. Machnik J. Krąg kultury ceramiki sznurowej. *Prahistoria ziem polskich. Neolit*. Wrocław: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 2. S. 337–411.

362. Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica*. Cracoviae: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979a. T. 19. S. 51–71.

363. Machnik J. Die Verbreitung und Chronologie der Chłopice-Veselé-kultur. *Slovenská Archeológia*. Bratislava: Slovenska Akadémia Vied, 1981. R. 29. Č. 2. S. 297–311.

364. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce. *Pamiętnik Muzeum miedzi*. Legnica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Legnicy, 1982. T. 1. S. 79–100.

365. Machnik J. Aus den forschungen über die Schnurkeramikultur auf den nördlichen Vorfeld des Nideren Beskid. *Acta Archeologica Carpatica*. Kraków: Secesja, 1992. T. 31. S. 69–90.

366. Machnik J. Główne etapy przemian kulturowych w początkach epoki brązu w Polsce południowo-wschodniej. *Mascellanea archaeological Thaddaeo Malinowski dedicata guge Franciskus Różnowski redigendum curavit*. Słupsk – Poznań, 1993. S. 243–253.

367. Machnik J. Najstarsi rolnicy i pasterze w Karpatach w świetle archeologicznych badań polsko-słowackich i polsko-ukraińskich. *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 1994. T. 29–30. Z. 1. S. 3–10.

368. Machnik J. Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1998. T. 50. S. 13–29.

369. Machnik J. Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze). Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Krosno: Muzeum Okręgowe w Krośnie, 2001. S. 115–137.

370. Machnik J. An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniestr rivers in the early second half of the third millennium BC in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska. *Baltic–Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2003. Vol. 12. P. 212–240.

371. Machnik J. Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A4 na odcinku Przeworsk – Radymno dla znajomości problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu. *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*. Rzeszów, 2011. S. 61–78.

372. Machnik J. Considerations on the state of the research on the Corded Ware culture in southeastern Poland and needs of studies on social structures of its communities. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2019. T. XL. S. 33–72.

373. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Nowa, synkretyczna grupa kultury ceramiki sznurowej w Polsce środkowo-wschodniej. *Problemy epoki kamienia na obszarze Starożytności*. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi K. Kozłowskiemu. Kraków, 2001. S. 390–399.

374. Machnik J., Bagińska J., Koman W. *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. 280 s.

375. Machnik J., Cyhyłyk W. Z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w międzyreczu Sanu i Górnego Dniestru. *З археології України та Ойцовської Юри*. Ойцов: Ойцовський національний парк, 2001. S. 447–461.

376. Machnik J., Cyhyłyk V., Hrybovyč R., Hupało V., Mackevyj L., Petehyryč V., Sosnovska E., Tunia K. Archaeological Surface Survey in the Strvjaž River valley. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006. T. 3. S. 106–125.

377. Machnik J., Jarosz P., Mazurek M. Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Mirocinie, pow. Przeworsk. *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Mirocinie na Wysoczyźnie Kańczuckiej*. / Pod red.: P. Jarosz, J. Machnik, A. Szczepanek. *Via archeologica Ressoviensia*. Rzeszów, 2019. T. 15. S. 7–139.

378. Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I. Kolejne etapy badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik PAU rok 2008/2009*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. S. 287–294.

379. Machnik J., Pawliw D., Pasterkiewicz W., Pelisiak A., Petehyrycz W. Archeologiczna prospekcja terenowa nad górnym Dniestrem w północno-wschodniej części międzyrzecza Siwki i Świcy. *Rocznik PAU 2007/2008*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2008. S. 230–235.

380. Machnik J., Pawliw D., Pasterkiewicz W., Petehyrycz W. Archeologiczne badania w Bykowie koło Drohobycza i na Wysoczyźnie

Wojniłowskiej, między rzeką Siwą a Łomnicą. *Rocznik PAU rok 2006/2007*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2007. S. 311–325.

381. Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Hrybovyc R. Prahisteryczne kurhany na Podkarpaccich wysoczyznach górnego Dniestru. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 2000. S. 185–207.

382. Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycza. *Drohobycz miasto wielu kultur*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 9–59.

283. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Notes on the History of Archaeological Research in the Upper Basin the Dnister River. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006. T. 3. S. 94–105.

384. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Results of the archaeological Field Survey on the Sambir Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006a. T. 3. S. 126–142.

385. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Results of the archaeological Field Survey on the Drohobyč Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006b. T. 3. S. 143–161.

386. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late Corded Ware Culture from Bikiv, Drohobyč district. *Environment and man at the Carpathian*

Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006c. T. 3. S. 195–227.

387. Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Wyniki polsko-ukraińskich badań wykopaliskowych we wsi Bykiw koło Drohobycza w roku 2005. *Rocznik PAU rok 2005/2006.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006. S. 277–282.

388. Machnik J., Pawliw D., Petehyryč W. Wspólne polsko-ukraińskie badania nad pradziejami dorzecza Górnego Dniestr. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych.* Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 11–33.

389. Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza.* Kraków, 2011. 216 s.

390. Machnik J., Pilch A. Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim. *Sprawozdania archeologiczne.* Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1997. T. 49. S. 143–170.

391. Machnik J., Sosnowska E. Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem, ludności kultury ceramiki sznurowej w Średniej, gm. Krzywca. *Rocznik Przemyski.* Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1996. T. 32. Z. 3. S. 3–28.

392. Machnik J., Sosnowska E. Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej z przełomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Roźwienica, woj. Przemyskie (Badania archeologiczne w 1997 r.). *Rocznik Przemyski.* Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1998. T. 34. Z. 3. S. 3–20.

393. Machnik J., Sosnowska E. Badania archeologiczne na kurhanie 2/98 w Średniej, gm. Krzywca. *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 1999. T. 35. Z. 2. S. 19–40.

394. Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r.). *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 1997. T. 33. Z. 5. S. 3–28.

395. Makarowicz P., Kochkin I., Niebieszczanski J., Romaniszyn J., Cwaliński M., Staniuk R., Lepionka H., Hildebrandt–Radke I., Panakhyd H., Boltryk Y., Rud V., Wawrusiewicz A., Tkachuk T., Skryniecki R., Bahyrycz C. *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province)*. Poznań, 2016. 532 p.

396. Manasterski D. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 327 s.

397. Mazurowski R. Bursztyn w epoce kamienia na ziemiach polskich. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*. Warszawa, 1983. T. 5. S. 7–134.

398. Milisauskas S., Kruk J. Grób niszowy kultury ceramiki sznurowej z Bronocic, woj. Kieleckie. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. T. 36. S. 29–38.

399. Młodowska-Przepiórowska I., Włodarczak P. Znaleźisko amfory kultury ceramiki sznurowej w Dudkach, pow. Częstochowa. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2011. T. 53. S. 199–206.

400. Olszewski A., Włodarczak P. Święte 11: Cemetery of the Corded Ware culture. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 7–68.

401. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki palleoetnologicznej po Galicji w r. 1889. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1890. T. 15. S. 3–68.
402. Pasternak J. Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków*. 1936. T. 12. S. 131–132.
403. Pasternak J. Moje badania terenowe w 1936 r. *Z Otchłani Wieków*. 1937. T. 12. S. 109.
404. Pelisiak A. Na granicach wielkiego eurazjatyckiego stepu. Europa Środkowo-Wschodnia w IV–III tys. BC. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 81–93.
405. Pipes M–L., Kruk J., Makowicz-Poliszot D., Miliisauskas S. Neolithic Human and Animal Remains from Shared Depositional Contexts at Bronocice. *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ad amicis, colleges et discipulis oblata*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 41–59.
406. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939. *Archeologia Polski*. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. T. 5. Z. 1. S. 39–80.
407. Pyzik Z. Zespół grobowy kultury ceramiki sznurowej w Siesławicach, gm. Busko-Zdrój, woj. Kielce. *Sprawozdania Archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. T. 34. S. 53–65.
408. Ratajczak T. Sala D. Identyfikacja składu mineralno-chemicznego ochry z grobów podkurhanowych we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza / w: *Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 2011. Annex 2. S. 177–187.

409. Rauhut D. Grób kultury ceramiki sznurowej (grypa złocka), znalezionej na stanowisku Pole Grodzisko I we wsi Złota, powiat Sandomierz. *Wiadomości archeologiczne*. Warszawa, 1953. T. 19. Z. 1. S. 54–79.

410. Reich D. Ancient DNA Suggests Steppe Migrations Spread Indo-European Languages. *Proceedings of the American Philosophical Society*. 2018. Vol. 162. № 1. P. 39–55.

411. Roska M. Glanement des antiquites de l'epoque prehistorique en Galicie. *Dolgozatok*. Kolozsvar, 1919. Vol. 10. № 1. S. 27–29.

412. Sarnowska W. *Kultura unietycka w Polsce*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. T. 2. 208 s.

413. Ścibior J., Ścibior J. Sandomierz 78 – wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1984 roku. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1990. T. 42. S. 157–201.

414. Śmiszkiewicz-Skwarska A. Analiza antropologiczna szczątków z neolitu i początków epoki brązu odkrytych na cmentarzysku w Wilczycach, stan. 90, pow Sandomierz. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 2005. T. 7. S. 55–60.

415. Śmiszko M. Nove wykopaliska Malopolska Wschodnie. *Z Otchłani Wieków*. Poznań – Warszawa, 1933. T. 8. Z. 1–2. S. 24–25.

416. Smrž Z., Buchvaldek M. Hrob s A -amforou šňůrové keramiky z Krbic. *Praehistorica*. Praha: Univerzita Karlova, 1998. T. 23. S. 9–15.

417. Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*. Poznań-Warszawa, 1935. T. 10. Z. 2. S. 20–28.

418. Sulimirski T. *Polska przedhistoryczna*. Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie, 1957–1959. Cz. 2. 397 s.

419. Sulimirski T. *Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London: University of London, 1968. 227 s.

420. Struve K. *Die Einzelgrabkultur in Schleswig – Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen* Neumünster, 1955.

421. Swiesznikow I. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej na Wołyniu, Podkarpaciu i Podolu. *Sprawozdania z posiedzeń komisijj oddziału PAN w Krakowie. Styczeń-czerwiec, 1966.* Kraków, 1966. S. 15–18.

422. Swiesznikow I. Krzemieniarnstwo kulturj ceramiki sznurowej na Wołyniu. *Z Otchłani Wieków.* 1967. R. 33. Z. 4. S. 222–226.

423. Szaraniewicz I. *O resultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885.* Lwów, 1886. 90 s.

424. Szaraniewicz I. Cmentarzysko przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895 i 1897. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1890. T. 2. S. 1–30.

425. Szczepanek A, Belka Z., Jarosz P., Pospieszny Ł., Dopieralska J., Frei K., Rauba-Bukowska A., Werens K., Gorski J., Hozer M. Mazurek M., Włodarczak P. Understanding Final Neolithic communities in south-eastern Poland: New insights on diet and mobility from isotopic data. PLOS ONE. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0207748>. December 19, 2018. P. 1–22.

426. Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic–Pontic Studiies.* Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2010. Vol. 8. 352 p.

427. Szmyt M. Between the seas: Baltic-Pontic contact space in the 3rd millennium BC. *Prehistoric Networks in Southern and Eastern Europe.* ed. P. Shydlovskiy. VITA ANTIQUA. Kyiv: Center for Paleoethnological Research, 2018. № 10. P. 155–164.

428. Trąbska J. Badania archeometryczne fragmentów naczyń glinianych z kurhanów we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza / w: Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza.* Kraków, 2011. Annex 3. S. 193–212.

429. Tunia K. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków *Sprawozdania Archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 47–78.

430. Tunia K., Włodarczak P. Barrow of the Funnel Beaker Culture in Malżyce, Kazimierza Wielka district / Kurhan kultury pucharów lejkwatych w Malżycach, pow. Kazimierza Wielka. *Sprawozdania Archeologiczne*. Kraków, 2011. T. 63. P. 203 – 219.

431. Valde-Nowak P. *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 161 s.

432. Voytovych M. Ihor Svieshnikow – Researcher of Corded Ware Culture of Sub-Carpathian and Volhynian Region. *Spheres of Culture*. Lublin, 2015. T. 10. S. 287–295.

433. Wiklak H. Kulturą ceramiki sznurowej w Polsce Środkowej. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971. T. 1. S. 35–63.

434. Wiślański T. Kształtowanie się miejscowych kultur rylniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkwatych. *Prahistoria ziem Polskich. Neolit*. Wrocław, 1979. T. 2. S. 165–260.

435. Włodarczak P. Chronologia absolutna grupy krakowsko-sandomierskiej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych *Sprawozdania Archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1998. T. 50. S. 31–54.

436. Włodarczak P. Cemetery of the Corded ware culture in Zieloła, Koniusza commune, Małopolska. *Sprawozdania Archeologiczne*. Kraków: Inspektorat Towarzystwa Salezjańskiego, 2004. T. 56. P. 307–360.

437. Włodarczak P. Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkwatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w*

obrzędki pogrzebowym kultury pucharów lejowatych. Lublin – Kraków, 2006a. S. 27–66.

438. Włodarczak P. *Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej*. Kraków, 2006. 346 s.

439. Włodarczak P. Krzemień czekoladowy w kulturze ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej. *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Orońsku. 08-10-2003*. Warszawa – Lublin, 2008. S. 277–303.

440. Włodarczak P. Dunajski szlad kultury grobów jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, colligis et discipulis oblata*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 299–325.

441. Włodarczak P. Grób 3 z Zielonej (Małopolska) i fenomen bogato wyposażonych grobów męskich w grupie krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej. *Přehled výzkumů*. Brno, 2014. R. 55. C. 1. S. 75–88.

442. Włodarczak P. Chronometry of the Final Eneolithic Cemeteries at Święte, Jarosław District, from the Perspective of Cultural Relations Among Lesser Poland, Podolia and the North-Western Black Sea Region. *Baltic–Pontic Studies*. Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 178–212.

443. Włodarczak P. Małopolskie społeczności kurhanowe u schyłku neolitu i we wczesnej epoce Brązu. *VIR BIMARIS. Od kujawskiego matecznika do stepów nadcarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško*. Poznań, 2019. T. V. S. 519–531.

444. Wróbel H. Nowe odkrycia grobów kultury ceramiki sznurowej w Sandomirskiem. *Sprawozdania Archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1985. T. 17. S. 45–49.

445. Wrotek L. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 5 w miejscowości Mierzanowice, pow. Opatów. *Sprawozdania Archeologiczne*.

Wrocław – Warszawa – Kraków: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1962. T. 14. S. 63–73.

446. Zakościelna A., Gurba J. Wkład Marcjna Śmiszki w badania nad eneolitem Podkarpacia i Wołynia. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2002. Вип. 8. С. 24–26.

447. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1887. T. 11. S. 52–57.

ДОДАТОК А

КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ
ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я**Легенда:**

№ п/п. Назва пам'ятки, район, область.

1. Тип пам'ятки: поселення, курганний могильник, ґрунтовий могильник, курган, випадкова знахідка тощо.
2. Топографія пам'ятки.
3. Опис пам'ятки, об'єктів, рухомого матеріалу тощо.
4. Література.
5. Фонди.
6. Архів.

1. Арламівська Воля 16, Мостиський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: поселення.
2. Топографія: дно малої долини.
3. Двошарова пам'ятка. До КШК належить фрагмент кераміки.
4. Література: Плеханов, Сілаєв, Погоральський 2012, с. 300; Чопек та ін. 2018, с. 584.
6. Архів: НДЦ РАС ІА НАН України.

2. Баличі, Мостиський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.
2. Топографія: пагорби лівого берега р. Яблунька.
3. У 1902 р. А. Кіццоля проводив дослідження курганного могильника на пасовищі біля сіл Баличі, Мочеради й Новосілка. Могильник складався із 19 насипів (13 розкопано) діаметром до 30 м і заввишки до 4–5 м, під яким на глибині 1,7–3,5 м виявлено поховання з орієнтацією у різні сторони світу, вкопані в материк на 0,3–0,4 м. Група курганів із 13-ти насипів розміщена на південний захід від Балич. Із півночі та заходу оточена лісом, а з півночі та півдня – орним полем. Друга група курганів складалась із п'яти розкиданих насипів під лісом та одного одинокого біля с. Мочеради.

З кургану 1 походить крем'яна сокира (ЛІМ А 1528) світло-сірого кольору з рожевими прожилками. Майже вся поверхня зашліфована, проте у верхній частині наявні плоскі сколи. Форма клиноподібна, у перетині прямокутна. Бічні грані несиметричні, підправлені сколами. Поверхня вкрита ужитковим поліруванням. Обух – сколами розмірами 2×1,3 см. Довжина сокири – 7,1 см, ширина леза – 4,5 см. Максимальна товщина по центрі – 3,9×1,6 см. Тут також виявлено крем'яний скребок довжиною 7 см, маленький ніж і діоритову кам'яну сокиру, сильно пошкоджену вогнем.

Опис кургану 4 відсутній.

Черпак (ЛІМ А 39195–39196) зі стрічковою ручкою, світло-коричневого кольору із сірими плямами. Випал добрий. Поверхня залощена. Нижня частина конічної форми, денце плоске діаметром 4 см. Шийка циліндрична, вінця злегка відхилені назовні, заокруглені. Між шийкою і вінцями нанесено шість смуг горизонтальних відбитків подвійного шнура. Відбитки тонкі, виконані зліва направо. Діаметр вінець – 8,2 см. Ручка стрічкова, прикріплена до краю вінець і максимальної випуклості посудини. На плоскій поверхні ручки нанесено дві вертикальні смуги подвійного шнура. Висота виробу – 8,5 см.

Поховання у кургані 5 виявлене на глибині 3 м, голова покійника орієнтована на північний захід. Над похованням – чорна земля. Такий же шар засвідчений на дні товщиною в 5 см. При стінках поховальної ями знайдено шар чорної землі шириною в 20 см і завглибшки 10 см (залишки дерев'яної конструкції).

У кургані 6, на відстані 3 м від центру, виявлено простягнутий кістяк, орієнтований головою на північ завдовжки 2,2 м. Ноги й руки природно спущені. Інвентар складався із кам'яної просвердленої сокири та крем'яних виробів (серп, 2 ножі).

Кам'яна сокира (ЛІМ ІІІ 685) виготовлена з вапняку довжиною 8 см. Одна сторона загострена. Діаметр отвору – 2,5 см. Зовнішня сторона й отвір зашліфовані.

Крем'яна пластина (ЛІМ ІІІ 687) дугасто вигнута, краї та один кінець ретушовані. На нижній частині збереглася жорнова кірка. Довжина виробу – 13,9 см, максимальна ширина – 3 см, товщина – 1 см.

Крем'яна пластина (ЛІМ ІІІ 714є) із двома обламаними краями, дугасто вигнута, довжиною 7,3 см, шириною 1,8 см.

Крем'яна пластина (ЛІМ ІІІ 688) довжиною 5,5 см.

Поверхня крем'яного серпа (ЛІМ А 39182) вкрита ужитковим поліруванням. У перетині лінзоподібної форми. Лезо злегка вгнуте всередину, спинка вигнута дугою. Вздовж країв виробу нанесена дрібна ретуш. Уся інша поверхня вкрита плоскими сколами. У нижній частині частково збереглися залишки кірки. Кремій туронський. Розміри – 12,5×0,9×2,9 см (у середній частині).

Наконечникоподібне крем'яне знаряддя, ретушоване по краях (ЛІМ ІІІ 714є).

Курган 7а був одним із найменших на могильнику, його висота становила 1,7 м. Під насипом виявлено розпростертий кістяк, орієнтований головою на північний схід. Руки відкинуті від тіла на 0,3 м. Неподалік правого коліна виявлено бронзовий браслет, а на пальці лівої руки – олов'яний перстень. Окрім цього, зафіксовано бронзову шпильку із зламанною голівкою, що виявлена за 0,5 м від правого ліктя, та кинджал, також розміщений біля правого ліктя скелета. Поряд поховання відкрито неорнаментовану амфору з чотирма вушками та мисочку на ніжці, сильно пошкоджену вогнем, просвердлену сокиру, від якої залишилося тільки лезо, крем'яні вироби (3 ножі, 5 відщепів, 2 наконечники стріли і клиновидну сокиру завдовжки 7,3 см).

Амфора коричнево-сірого кольору (ЛІМ А 39179). Керамічна маса з домішкою шамоту. Вінця вертикальні, краї заокруглені та злегка відхилені назовні. Висота вінець із шийкою – 2,5 см. Діаметр – 10 см. Форма сильно випукла. На верху плічок прикріплені чотири маленьких вушка. Діаметр отворів – 0,6 см. Поверхня заглажена травою. Денце плоске діаметром 7,5 см. Висота амфори – 26 см.

Мініатюрна посудинка (ЛІМ ІІІ 699е) цеглястого кольору. Краї вінець орнаментовані вертикальними насічками. На переході корпусу в ніжку зроблений горизонтальний валик, декорований пальцевими защипами. Висота – 6,1 см. Діаметр вінець – 10,3 см, денця – 6,7 см. Товщина стінок – 0,7 см.

Незамкнутий браслет (ЛІМ ІІІ 692) із потоншеними краями діаметром 7,5 см. Максимальна товщина – 0,7 см, товщина кінців – 0,4 см. Відстань між незамкнутими кінцями – 0,5 см.

Бронзовий кинджал (ЛІМ А 38926) розмірами 3,3×2,82×0,4 см. Виріб вкритий патиною зеленого кольору.

Шпилька у вигляді сплющеного ромбу довжиною 4 см, максимальна ширина – 2,9 см.

Перстень з олива сильно погнутий розмірами 22×26 мм. Товщина дроту – 0,2 см.

Крем'яна сокира (ЛІМ А 39189) темно-сірого кольору, виготовлена із волинського кременю. У перетині лінзоподібної форми. Обух звужений. Лезо вигнуте дугою та зашліфоване. Верхня частина виробу вкрита плоскими сколами. Довжина сокири – 9,55 см. Ширина леза – 4 см, обуха – 2,5 см, максимальна товщина – 1,5 см.

Крем'яний наконечник до стріли із вгнутою основою, з двох сторін країв вкриті дрібною рівнобічною ретушшю. Довжина наконечника – 1,5 см, ширина – 1,8 см, товщина – 0,3 см.

Крем'яна ретушована проколка (ЛІМ ІІ 4675) в поперечному перерізі дугастої форми. Довжина виробу – 3,7 см.

Пластина в перетині трапецієподібної форми (ЛІМ А 39182 або 92 ?). Краї вкриті дрібною ретушшю. Кремій темно-сірий волинський. Розміри – 5,85×2,7×0,65 см.

Пластинчастий відщеп сірого кольору (ЛІМ А 39190) із залишками жорнової кірки. Попередні негативи також пластинчасті. Розміри – 7,15×3,3×0,65 см.

Крем'яний відщеп (ЛІМ ІІІ 714а) із частково ретушованою поверхнею.

У кургані 8 на глибині 3,4 м виявлено поховання. Голова покійника орієнтована на північ.

У кургані 14 біля кістяка знайдено нижню частину від кубка (ЛІМ А 22911) циліндричної форми. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, внутрішня – сіра. Керамічне тісто з домішкою піску. Денце плоске. При переході денця в боковину навкруги нанесена ледь заглиблена смуга. У верхній частині кубка збереглися чотири горизонтальні смуги у вигляді грубих відбитків шнура, нанесеного зліва направо. Проміжки між відбитками становлять 0,7–0,6–0,45 см. Висота збереженої посудини – 6,14 см, діаметр денця – 5,45 см.

У кургані 15 виявлено кам'яну сокиру обушкового типу та глиняну амфору.

Кам'яна свердлена сокира (ЛІМ А 48075) світло-сірого кольору виготовлена із дрібнозернистого каменю-пісковіку. Довжина – 10,7 см. Обух овальний у перетині. Свердловина розміщена по центрі діаметром 2 см. Лезо злегка увігнуте дугою. Довжина – 8,85 см. Бічні грані випуклі, після отвору – вгнуті, а ближче до леза – знову випуклі.

Опукла амфора (ЛІМ А 39178) із двома петельчастими вушками, орнаментованими трьома вертикальними заглибленими смугами. Розміри вушок – 4,55×4×0,9 см. Випал добрий, поверхня коричневого кольору заглажена. Керамічна маса з домішкою шамоту. Вушка прикріплені у верхній частині плічок біля максимальної

випуклості посудини. Вінця циліндричні, на їхній зовнішній поверхні нанесений орнамент у вигляді трьох рельєфних горизонтальних валиків. Товщина стінок – 0,8 см. Діаметр вінець – 10,5 см. Денце добре виділене, плоске, діаметр – 9 см. Висота амфори – 26 см.

На глибині 3,5 м від верху насипу в *кургані 16* знайдено простягнутий на спині кістяк, орієнтований головою на захід, із витягнутими руками вздовж тіла й ампутованими стопами. Біля ніг розміщена чотиривушна амфора, вушка якої прикріплені під шийкою (не збереглася), та миска з дугастими стінками. Поблизу правого плеча лежав кам'яний молоток, у правій руці – крем'яний серп чи кинджал, у лівій – кам'яна просвердлена сокира. Біля скелета знайдено крем'яні проколку й сокиру.

Миска злегка опуклобока коричневого кольору (ЛІМ А 52359) з лійчасто розхиленими вінцями. Випал добрий. Зовнішня поверхня заглажена, проте шершава. Керамічна маса з домішкою жорстви. Краї горизонтально зрізані й відтягнуті у сторони. Зовнішня поверхня під вінцями орнаментована горизонтальною смугою нігтьових насічок. Висота виробу – 5,6 см, діаметр денця – 6 см, діаметр вінець – 14,7 см, товщина стінок – 0,7 см. У середині миски виявлено темно-червону масу (вохра?).

Крем'яна пластина трапецієподібної у плані форми (ЛІМ Ш 706). Краї вкриті круговою ретушшю. Довжина виробу – 5,8 см, ширина – 1,4–2 см, товщина – 0,7 см.

Кам'яна свердлена сокира (ЛІМ А 39187) сіро-коричневого кольору з добре вираженим округлим обухом. Порода каменю – дрібнозернистий пісковик. Отвір просвердлений у центральній частині виробу. Обух горизонтально зрізаний. Лезо злегка опущене донизу. Поверхня зашліфована глянцева. Максимальна випуклість припадає на центральну частину виробу. Бічні грані симетричні випуклі. Довжина виробу – 10,8 см. Діаметр обуха – 3 см. Висота леза – 4,3 см. Висота обуха – 3 см.

Кам'яна свердлена сокира (ЛІМ Ш 705) сірого кольору. Поверхня шліфована. При обуху зроблений отвір діаметром 1,8 см, довжина виробу – 11,3 см.

Опис *кургану 17* відсутній. Із нього походить неорнаментований глиняний черпак, який не зберігся.

Під *курганом 18*, на глибині 4 м від вершини, перебував погано збережений кістяк, біля якого виявлено крем'яну сокиру, глиняний черпак і проколку. Остання виготовлена на вузькій пластині із загостреним кінцем.

Кам'яна сокира світло-сірого кольору (ЛІМ А 39186) виготовлена з щільного каменю-пісковіку. Форма – клиновидна, у перетині – трапецієподібна. Уся поверхня зашліфована. Бічні грані нерівні, шліфуванню не піддавалися. Одна сторона випукла, інша – пряма. Лезо злегка вигнуте дугою. Обух звужений. Довжина сокири – 8,12 см. Максимальна товщина – 1,45 см, ширина леза – 4,5 см, обуха – 2,85 см.

Опис поховання з *кургану 19* відсутній. Тут виявлено крем'яні серп і ніж, посудину значних розмірів із вузьким горлом та максимальною випуклістю тіла, що припадає на 1/3 висоти від її денця. Шийка виробу декорована меандрами. Всередині – злаки декількох сортів, які, можливо, потрапили туди випадково (занесені ховрахом). Описана посудина не збереглася. Тут знайдено крем'яний наконечник стріли із двобічно-ретушованою поверхнею і 14 крем'яних відщепів.

Ребриста пластина (ЛІМ А 39185) виготовлена з якісного туронського кременю темно-сірого кольору. У перетині трикутної форми. Із двох сторін краї вкриті дрібною ретушшю. Верхній край пластини відламаний. Розміри – 12,4×2,2×0,7 см.

У першій половині 1990-х років могильник оглянула Археологічна експедиція ЛІМ.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 7; Завада 1947, арк. 28, 34, 37–38, 42, 44, 84–85, 115–116; Завада Картотека, Баличі, арк. 1–45; Крушельницька та ін. 1982, с. 24–25; Михальчишин 1993, с. 22; Пастернак 1933, с. 70–72, 86–87, 90–94, 100–101; Погоральський 2002, с. 379; 2006, с. 268; Свешніков 1949, арк. 6, 23, 45, 49–53, 147; 1971, арк. 14, 62, 65–66, 79–80, 84–93, 95, 97, 133, 139; 1971, с. 302; 1974, с. 9, 30–32, 42; 1974а, с. 164; 1976, с. 57; 1977–1980, арк. 51, 52–53, 58–60, 62–63, 65, 66, 66а, 66б, 92, 109; Antoniewicz 1928, s. 76–77; Budinský-Crička 1965, tabl. 10:12; Chizzola 1903, s. 141–149; Janusz 1918, s. 174; Jarosz, Machnik 2000, s. 109–121; Kozłowski 1924, s. 102, 105, 219; 1928, s. 35–36; 1939, s. 39–40, 44–45; Machnik, Pawliw, Petehyryč 2007, s. 12; Sulimirski 1968, p. 122–123.

5. Фонди: ЛІМ.

3. Березець, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.

2. Топографія: лагідна південно-східна частина схилу неподалік потічка – правого допливу р. Верещиці.

3. У 1981 р. В. Циглик під час дослідження поселення перших століть н. е. в ур. За рудкою дослідив два ґрунтових поховання. Спостережено таке нашарування ґрунтів, що їх перекривали: до глибини 0,2 м залягав орний, далі до 0,45–0,5 м – чорнозем, нижче – бурий суглинок, що на глибині 0,6 м переходив у материк (жовта глина). Два поховання виявлені нижче другого штика в жовто-бурому шарі.

Поховання 1 розмірами 2,2×1,8 м видовжено-овальної форми, орієнтоване в напрямку північний схід – південний захід. Стінки злегка пологі, дно нерівне, завглибшки 1,2 м від сучасної поверхні. Заповнення однорідне – однорідний шар глини із вмістом чорнозему. Скелет виявлений на глибині 1,1 м від сучасної поверхні на лівому боці, головою на північ, із підігнутими ногами й зігнутими в ліктях руками. Кістки померлого через кислотні умови залягання збереглися погано. Біля шиї та рук виявлено 11 кістяних підвісок овальної форми, довжиною 1,5–3,2 см і шириною 0,8–1,5 см із просвердленим отвором біля одного кінця. Дві крем'яні пластини локалізовані на кістках ніг. У ногах померлого виявлено три глиняні посудини.

Одна з крем'яних пластин жовтувато-коричневого кольору. По краях нанесена дрібнофасеткова ретуш. Розміри виробу – 2×5,2×0,2 см. Друга – наближена до скребла пластина, виготовлена із зламаного ножа. Краї вкриті дрібнофасетковою ретушшю. Розміри – 2,2×4×0,3 см.

Глиняна амфора з рівною заглаженою поверхнею коричнево-червоного кольору. Корпус випуклий, вінця низькі розхилені назовні. Денце плоске діаметром 4 см. На основі плічок розміщені два стрічкових вушка. Висота посудини – 12 см, діаметр вінець – 8 см, максимальна опуклість тіла – близько 12 см, товщина стінок – 0,3–0,4 см.

Кубок із нерівною заглаженою поверхнею темно-сірого кольору, високою шийкою, краї якої злегка відхилені назовні, випуклою нижньою частиною та добре виділеним плоским денцем. Верхня частина посудини орнаментована трьома смугами горизонтальних відтисків ялинки. Висота кубка – 14 см, діаметр вінець – 10 см, денця – 5 см, максимальна опуклість тіла – 11,7 см.

Кубок із сильно випуклим корпусом сіро-коричневого кольору (АМІУ 1734). Шийка пряма. На ній нанесені вісім горизонтальних смуг відтисків шнура, під якими зроблена смуга трикутних насічок. Поверхня заглажена, внутрішня – сірого кольору зі слідами затирання віхтем. Діаметр вінець – 8,5 см, денця – 5 см, висота – 11 см, максимальна опуклість тіла – 9,6 см, товщина стінок – 0,3–0,4 см.

Поховання 2 овальної форми розмірами 2×1,8 м і завглибшки 1,25 м від сучасної поверхні. Заповнення складалось з однорідного шару глини із вмістом чорнозему. Скорчений скелет лежав на дні поховальної ями на лівому боці, головою на північний схід, руки зігнуті в ліктях. Його стан незадовільний. Під кістками ніг виявлено крем'яний відщеп із ретушшю на основі розмірами 2,5×4,3×0,3–0,4 см. Біля ніг, із лівої сторони від скелета, виявлено глиняну амфору.

Амфора виготовлена із глини з домішкою піску, поверхня нерівна злегка заглажена темно-коричневого кольору зі зовнішньої сторони. На поверхні помітні широкі подряпини від затирання твердим віником. Внутрішня сторона зі слідами затирання віхтем, цеглястого кольору. Випал слабкий. Тіло посудини сильно випукле, вінця відхилені назовні. До верхньої частини плічок прикріплені два петельчасті вушка. Діаметр вінець – 10 см, денця – 6 см, висота посудини – 16 см, максимальна опуклість тіла – 20 см, товщина стінок – 0,4–0,5 см.

4. Література: Конопля, Цигилик 2014, с. 93–98; Сухулюк, Мачник 1996, с. 149–159.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

4. Биків, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: горбисте плато висотою 300–310 м н. р. м., що виступає вододілом між р. Бистрецею та її правосторонньою притокою – р. Трудницею.

3. Пам'ятка локалізована в південно-східній околиці села – між селами Биків та Глинне. На початку 1930-х років В. Кобільник відкрив групу курганів, розміщену в ур. Бігіївка. У 1993 р. українсько-польська археологічна експедиція тут зафіксувала два кургани (1–2).

У 1998–1999 рр. українсько-польська археологічна експедиція проводила дослідження *кургану 1*. Він розміщений на дещо пониженому південному схилі пагорба з абсолютною відміткою 300 м н. р. м. На його поверхні закладено розкоп площею 400 м² (20×20 м), поділений на 4 сектори. Насип сильно знівельований висотою 0,77–0,8 м і діаметром 25–27 м. Первісний становив 14–16 м. Стратиграфічна колонка така: 1 – горизонт «а» (сучасний дерн) товщиною 5–7 см; 2 – горизонт «b» представлений елювіальним однорідним шаром світло-коричневого кольору товщиною 25–30 см, що зростала в підніжжі насипу до 40–50 см; 3 – горизонт «с» – основа насипу утворена зі світло-коричневого ґрунту товщиною 80–90 см, яка зменшується до його країв; 4 – елювіальний горизонт «d» – первісний ґрунт, виявлений під основою кургану на глибині 95–105 см. Останній лежав на лесовому материку. На час дослідження потужність насипу становила 1 м. По периметру кургану простежено сліди від ям, із яких брали землю для спорудження насипу.

Під насипом кургану в центральній частині, на глибині 1,15 м – у суглинистому шарі «d», зафіксовано неглибоку поховальну яму прямокутної форми із заокругленими кутами та розмірами 2×3 м, орієнтовану за сторонами світу по лінії північний захід – південний схід і заглиблену в материк до 10 см. По внутрішньому периметру поховальної ями був зроблений рівчак завглибшки 0,18–0,3 м, у який вертикально вставляли півколоди, котрі перед насипанням кургану були обпалені та вкопані на глибину до 40 см. Окрім цього, стверджено, що півколоди не були обтесаними, про що свідчать збережені в декількох місцях залишки обгорілої кори. Наймасивніші з них поставлені в південній частині поховальної камери, де своїми півкруглими виступами вони утворювали симетрично розміщені кутові розширення конструкції. У деяких місцях (зокрема по кутах) колоди щільно примикали одна до одної та формували суцільну стіну. В інших – зафіксовано частини горизонтально покладених по периметру стіни плахт, що лежали плоским боком догори. Із північного, південного та західного боків виступили сліди від стовпів діаметром 7–15 см і завглибшки від рівня виявлення 0,1–0,2 м, споруджені, можливо, для підтримки конструкції ззовні. Крім цього, зі східного та західного боків поховання виявлено залишки від двох симетрично розміщених стовпових ям діаметром до 40 см, вкопаних у материк на глибину 0,2 м, які мали чіткий нахил до середини. Поховальна яма розмірами 2×2,5 м була заповнена суглинком зі слідами зітлілого дерева та дрібних вугликів. Кістки померлого не збереглися, проте розміри поховальної ями свідчать на користь захоронення дорослої особи (чоловіка). На дні виявлено дуже дрібні фрагменти кераміки від 3–4-х посудин (11 фрагментів) та 4 крем'яні вироби. У насипі зібрано декілька сотень уламків від глиняного посуду (294 фрагменти), розкиданого в різних частинах кургану, найбільша частина яких розміщена на південний схід від поховальної ями. Це скупчення та неглибоко вкопана поховальна камера виявлені на рівні горизонту «d». Загалом серед керамічного матеріалу виділяють вісім технологічних груп, а у межах окремих із них – декілька підгруп.

На основі зробленого каліброваного аналізу деревного вугілля, що походить із дерев'яної конструкції поховальної ями, отримано датування з періоду між 2400–2160 ВС, де найімовірніша дата – 2200 ВС.

На рівні виявлення поховальної камери, проте на периферії насипу, у північно-західній і південно-східній частині кургану, виявлено 2 скупчення крем'яних відщепів зі сірого дністрянського кременю, що склалися із 7 та 50 артефактів. Вони виконували функцію спеціального «дарунку» в потойбічний світ для померлого.

2004–2005 рр. дослідження тривали на цьому ж урочищі, де стверджено наявність багатокультурної пам'ятки (КЛП, КШК, межановицької, тцінецько-комарівської культур) і досліджено поселення укріпленого типу гальштатського часу. У 2009 р. та ж експедиція розкопала курган 2.

Курган 2 розташований за 110 м на північ від кургану 1, сильно розораний 35×20 м, довшою стороною простягався по лінії північ–південь. Первісно діаметр насипу становив 22,5 м по осі північ–південь та 18–20 м по осі схід–захід. Висота насипу з північного боку сягала 30 см, з усіх інших – понад 60 см. Стратиграфічна колонка нашарувань така: 1 – горизонт «а» сучасний дерн товщиною 0,05–0,07 м; 2 – орний шар (горизонт «b») темно-сірого кольору товщиною 0,35 м, який на периферії насипу становить 0,4–0,45 м; 3 – елювіальний горизонт, основа насипу (горизонт «с») темно-

сірого кольору, потужність якого в центральній частині – 0,4 м; 4 – первісна поверхня ґрунту сіро-коричневого кольору, що залягала на глибині 0,8–0,9 м (горизонт «d»), де й були вкопані дві поховальні ями; 5 – материк – щільний пилюватий лес жовтого кольору із характерною полігональною («мармуровою») структурою, зафіксований на глибині 0,9–1,0 м (горизонт «e»). Найбільша кількість знахідок локалізована в горизонтах «b» та «c». Землю для спорудження насипу брали з поверхні навколо найближчого оточення кургану, про що свідчить майже чорного кольору гумусований горизонт «c». На основі спостережень встановлено, що первісно діаметр насипу сягав 18 м, а висота – 3 м.

Об'єкт 1 (поховання) зафіксований у центральній частині насипу на глибині 0,6 м. Розміри – 2,95×1,68–1,2 м. Довшою стороною розміщений по лінії північний захід – південний схід. Заповнення об'єкта складалося з чорного ґрунту, а по його периметру виділялася смуга шириною 20 см, із неоднорідним заповненням жовтого та сірого кольорів. На глибині 0,7 м об'єкт набув чіткішої форми довжиною 3,45×1,9 м. Заповнення далі складалося з чорного шару, а по основі – жовтий материковий ґрунт із неоднаковою шириною. У південній частині рамка становила 0,5 м, у північно-західному куті її ширина – 0,15 м, а в середній коливалася від 0,3 м до 0,4 м. На цій глибині при східній стінці поховання виділялися чотири плями овальної та напівовальної форм, розмішені на відстані 0,3–0,4 м одна від одної (залишки слідів колод). На зовнішньому краї довшої, східної, сторони поховальної камери зафіксовано чотири рівномірно розташовані виступи напівкруглої чи підквадратної форми розмірами 17–24×25–38 см, із розміщеною всередині вставкою півкруглої форми й розвернутою плоскою стороною всередину об'єкта (сліди від півколод, укопаних вертикально в землю). На глибині 0,9 м об'єкт набув форми трапеції довжиною 3,55 м із шириною у північній частині 1,81 м і 1,32 м – у південній. Зовнішня рамка набула чіткішого вигляду з однаковою шириною в 0,45 м. Виняток – північно-східна частина обрамування, де спостерігається виступ, у межах якого були вкраплення материкового ґрунту, перемішаного зі сірою землею, а в двох місцях смужки деревного вугілля – залишки обвуглених і вкопаних вертикально в рівчак дерев'яних стовпів. Контури дерев'яних колод та півколод краще фіксувалися на глибині 1 м і вставлені плоскою стороною всередину поховання. Параметри стовпів сягали 0,25–0,3×0,4–0,5 м. Вони щільно примикали один до одного, що добре простежено в південно-східній та східній частині поховальної ями.

Заповнення об'єкта закінчилося на глибині 0,9–1 м (заглиблювалось на 0,2–0,25 м у первісну поверхню та материк). Слідів кістяка не виявлено. До конструкції поховання належать залишки двох стовпів при західній та східній стороні, розміщені в його центральній частині на відстані 0,5 м. Західна стовпова яма діаметром 30 см і завглибшки 0,2 м від рівня виявлення (0,9 м). Стінки прямі, дно рівне. Друга стовпова яма виявлена на глибині 0,9 м, діаметром 0,4 м та завглибшки 0,1 м. Стінки нахилені всередину, дно гостре. Стовпи могли входити до поховання як елемент конструкції або ж були стовпами у вигляді «ідолів».

У південній частині заповнення поховання виявлено чотири фрагменти кераміки від однієї посудини та сокирку з опоки. Фрагменти із гладкими поверхнями. Зовнішня та злам коричнево-охристого, внутрішня – темно-сірого, майже чорного, кольору з помітними слідами вимазування. Керамічне тісто з домішкою поодиноких різнобарвних крихт шамоту та мінеральних зернят. Сокира клиноподібної форми розмірами

2,5×4,5×7 см, у перетині восьмикутної форми із випуклими бічними сторонами. З похованням 1 пов'язують крем'яний наконечник стріли, виявлений над похованням на глибині 0,5 м. Він належить до виробів серцеподібного типу, з легко вгнутою основою. Дві сторони оброблені поверхневою ретушшю, а краї леза – півструменевою. У перетині лінзоподібної форми розмірами 0,3×1,5×2,1 см і виготовлений із наддністрянського кременю.

Об'єкт 2 (поховання 2) виявлений також у центральній частині кургану (3,9 м від центру) на глибині 0,7 м, підпрямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 3,68×2,15 м. Довшою стороною орієнтований по лінії північ–південь. У центральній частині виділялося заповнення сірого кольору розмірами 1,12×1,78 м. На глибині 0,8 м об'єкт набув чіткішої форми розмірами 1,9–3,4 м. Краї об'єкту виділялися від решти заповнення більш насиченим кольором, що утворювало обрамування товщиною до 0,4 м. Він був заповнений шаром темно-сірого кольору, а по периметрі розміщувалися вкраплення материкового, що залягали вздовж довших сторін. Дно об'єкта зафіксоване на глибині 1,2 м (вкопаний у первісний ґрунт і материк на глибину 0,2–0,25 м). Слідів кістяка та супровідного інвентарю не виявлено. На глибині 1 м по периметру об'єкта залишилася чорна смуга землі (при північній частині шириною 0,35 м, при південній – 0,15–0,2 м). На глибині 1,2 м чорна смуга набрала форми правильного прямокутника із заокругленими кутами, шириною 0,2–0,25 м та розмірами 1,8 × 3,2 м. Встановлено, що це залишки рову, у який вставляли щільно прикріплені одна до одної колоди та півколоди діаметром 0,2–0,3 м, сліди від яких не збереглися так чітко, як у похованні 1. Всередині захоронення, у південній частині, простежено стовпову яму розмірами 10×14 см. Інша зафіксована з південно-східного кута на глибині 1,2 м розмірами 13×21 см і завглибшки 7 см.

Всього під час досліджень кургану 2 виявлено 16 фрагментів кераміки, виготовленої з керамічної маси із домішкою шамоту, товщиною 0,7–1 см. Поверхня коричневого та сірого кольорів, у зламі – чорного. Деякі фрагменти зі слідами затирання віхтем. Один – від верхньої частини кубка, інший орнаментований правостороннім шнуром у вигляді горизонтальних і навскісних ліній.

Поховання 1 та 2 значних розмірів. Супровідний матеріал із поховання 1 (наконечник стріли й кам'яна плоска сокирка) вказує на захоронення тут дорослої особи. Родіовуглецеві дати, одержані з двох різних частин поховання 1 кургану 2, показують час 2865–2289 ВС і 2457–2142 ВС, що відповідає дещо пізнішій фазі розвитку КШК на цій території.

У 2005 р. під час досліджень майдану, оточеного частоколом та локалізованого між курганами 1 і 2, виявлено подібне до досліджених під ними поховання КШК, назване об'єкт 5. Він розміщений у центральній частині майдану на глибині 0,5 м від сучасної поверхні в шарі темно-сірого ґрунту товщиною 0,2 м. Поховання прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 2,1×1,8 м. Стінки поховання обкладені поставленими вертикально півколодами, плоска поверхня яких розвернута всередину поховальної ями. Остання орієнтована довшою стороною з північного заходу на південний схід. Центральна частина мала материкове заповнення, а по краях утворювала рамку, що складалася з чорно-коричневого забарвлення. Ширина її становила 0,3–0,6 м і тільки по кутах об'єкта в північно-східній і північно-західній частинах збільшилася до 0,6–0,9 м. На глибині 0,7 м форма об'єкта набула чіткіших рис, а зовнішня рамка

розділилася на окремі сегменти прямокутної та правильної півокруглої форм із заокругленими кутами. Довжина більших сегментів становила 0,5 м, менших – 0,4 м. Їхнє заповнення мало інтенсивний чорний колір. У північно-західній частині поховання заповнення сегментів мало біляво-жовте забарвлення. Це – залишки дранець чи півколод, які примикали щільно одна до одної. Дно об'єкта рівне та залягало на глибині 0,22 м від рівня виявлення. Зовнішня рамка складалася з рівчака, заглибленого на декілька сантиметрів нижче від дна об'єкта, у який вставляли дерев'яні півколоди. Слідів скелета та супровідного матеріалу не виявлено. Дослідники пропускають, що поховання могло мати над собою насип, знищений у пізніші часи. На північ від захоронення й огорожі виявлено два крем'яні наконечники до стріл та зафіксовано залишки добре збереженого шару гумусу, що може свідчити на користь існування в минулому тут кургану. Ще один крем'яний наконечник виявлений на значній відстані на південь від двох інших.

4. Література: Махнік та ін. 2000, с. 36–38; Мацкевий, Козак 2009, с. 63, 87; Павлів, Петегирич, Принада 2004, с. 49–52; Ситник 2010, с. 195; Ситник, Гавінський 2010, арк. 3–14, 17–18, 21; рис. 1–57; 70; 83:7; 84–85; 106:1; 108; Ситник та ін. 2010, с. 60–62; Czopek et al. 2016, s. 13–27, 35, 38, 41–42, 45, 46–51, 64–65, 219, 303–305, 312–335, 341, 350–359, 368–377; Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2006, s. 280, 281; rys. 1; foto 10; Machnik et al. 2009, s. 292–293.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

5. Биків, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: горбисте плато висотою 300–310 м н. р. м., що виступає вододілом між р. Бистрецею та її правосторонньою притокою – р. Трудницею.

3. Пам'ятка локалізована в південно-східній околиці села – між селами Биків та Глинне. До КШК належить курган 1 діаметром 14 м та висотою 0,3 м. Верхній шар (горизонт “а”) представлений гумусом коричневого кольору товщиною 5–8 см. Нижче залягав елювіальний горизонт “b” світло-коричневого кольору та товщиною 35–40 см. Наступний ілювіальний шар (горизонт “с”) темно-коричневого кольору, місцями чорного, товщиною 20–36 см. Під насипом кургану поховання не виявлено. Встановлено, що курган 1 належить до символічних захоронень без поховання померлого – кенотафа. Крім цього, під насипом кургану зафіксовано фрагменти керамічного посуду, що належить кільком посудинам різної величини.

4. Література: Czopek et al. 2016, s. 28–30, 100–105.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

6. Бовшів, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поселення.

2. Топографія: південний схил надзаплавної тераси лівого берега р. Гнила Липа.

3. У 1961 р. Л. Крушельницька досліджувала поселення в ур. Підліски. Виявлено зруйнований пізнішими поселеннями культурний шар, насичений фрагменти кераміки з шнуровим і нарізним орнаментом, крем'яні й кам'яні вироби. Тут знайдено уламок великої амфороподібної посудини, прикрашеної вертикальними та горизонтальними

відтисками шнура. Із поселення походить фрагмент посудини з рівно зрізаними краями вінець жовто-рожевого кольору, декорованими відтисками ялинки.

4. Література: Крушельницька 1962, арк. 13; Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Свешніков 1971 арк. 56–57, 84, 86; 1974, с. 28; Свешніков 1977–1980, арк. 47, 61; 1990, с. 60, 62;

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

7. Бовшів II, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: мис, що піднімається над правим берегом р. Гнилої Липи.

3. У 1963 р. В. Баран дослідив поховання дорослої людини у скорченому стані в ур. Сулива (розкоп II). Слідів поховальної ями простежити не вдалося. Кістяк лежав на правому боці, головою на південний захід, на глибині 0,35–0,42 м від сучасної поверхні ґрунту. Ноги підігнуті, руки складені вінцем на грудях. Частина кісток не збереглася (фрагмент верхньої щелепи, більшість ребер, фаланги пальців ніг і значна кількість флангів пальців рук). Біля голови, за потилицею, лежав кубок з ялинковим орнаментом і кістяне долото, біля ніг – чотиривушна амфора, орнаментована заглибленими вертикальними лініями, прикрашеними мотивом ялинки. Її верх виявлений на глибині 0,31 м від рівня сучасної поверхні.

Окрім поховання, у культурному шарі розкопу II виявлено фрагменти кераміки КШК.

У культурному шарі розкопу I також виявлено одну добре збережену посудину й декілька фрагментів кераміки. Посудина виготовлена з керамічного тіста з домішкою піску, жовтого кольору. Випал помірний. Шийка циліндричної форми, краї вінець злегка відхилені назовні. Тіло посудини сильно випукле, денце вузьке незначно вгнуте всередину. Вінця орнаментовані нарізами. Шийка та плечика декоровані горизонтальними відтисками шнура, що чергуються із двома горизонтальними рядами заціпів.

Окрім посуду, В. Баран пов'язує із КШК дві кам'яні свердленні сокири й одну крем'яну. Остання виготовлена шляхом двосторонньої оббивки поверхні. Лезо дугоподібної форми заповіроване. Його ширина – 4 см, загальна довжина сокири – 9 см. Поверхня кам'яних сокир старанно відшліфована. Лезо однієї опущене донизу. Обух повністю збереженої сокири наближений до прямокутної форми. Довжина знахідки – 10,6 см, найбільша ширина – 5,5 см.

4. Література: Баран 1963а, арк. 23–24; 1963б, арк. 39–41; 1964, с. 20; 1964, арк. 44, 50 (польове креслення); 1964, с. 26, рис. 11; Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Свешніков 1971 арк. 66–67, 84, 85, 95; 1971, рис. 84:20; 1974, с. 32, 45; 1977–1980, арк. 52, 57, 58, 62, 66.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

8. Болехівці, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: гребінь гряди правого берега р. Тисмениця.

3. У 1915 р. М. Рошко досліджував штучний насип, розміщений в ур. За могилками неподалік села. Курган розмірами 35×51 м і висотою 1,95 м. Стверджено наявність двох культурних шарів. У верхньому зафіксовано залишки від 15 вогнищ і

16 вогнищевих ям. Навкруги однієї з них простежено сліди від п'яти косо вбитих кілків, розміщених із північного заходу об'єкта. Із південно-східної сторони цієї ями виявлено слід від шостого вбитого кілка, що вказує на наявність тут шалаша. Зібрано кераміку, кам'яні та крем'яні знаряддя.

У 1973 р. В. Козак виявив курганний могильник в ур. Могилки, який складався з понад 30 насипів, розміщених обабіч дороги Стебник–Болехівці. Близько 20 насипів розташовані праворуч цієї дороги, 4 – ліворуч. Могильник складається із двох груп курганів: південної та північної. Більшість насипів локалізовані в південній групі. До північної, розміщеної біля с. Болехівці, входило близько 8 курганів. У 1976 р. І. Свешніков і В. Козак досліджили 10 південної групи (нумерація подана з півдня на північ). У 1977 р. досліджено ще два насипи цього могильника (кургани 13, 14). Насипи на полі ледь простежуються – сильно знівельовані оранкою.

Курган 1 розміщений за 2 км на південь від с. Болехівці. Діаметр насипу – 14 м, висота – 0,34 м, сильно знівельований. Верхній шар представлений гумусом товщиною 20 см. Нижче залягав сірого кольору ґрунт (насип кургану) потужністю у 20 см, що перекривав темно-коричневий суглинок товщиною 20 см. Материк представлений світло-жовтою глиною. На відстані 0,7 м на схід від центру кургану на глибині 0,4 м виявлено поховальну яму, вкопану в суглинок і материк. Поховання орієнтоване по лінії південний захід – північний схід, прямокутної форми із заокругленими кутами розмірами 1,7×0,8 м, завглибшки 0,7 м від рівня виявлення. Стінки прямі, проте нерівні, зі слідами від знаряддя, яким викопано яму. Заповнення поховання складалось із неоднорідного сірого ґрунту із вмістом вугликів. На дні простежено слід від повністю розкладеного кістяка у вигляді темно-коричневого шару із плямами білого кольору, обриси якої нагадували відбитки скелета. Судячи з розмірів поховання, кістяк покладений у скорченому стані. Навколо поховальної ями розкидані вуглики. Супровідного інвентарю не виявлено.

Курган 2 розміщений за 16 м на північний схід від кургану 1. Насип округлої форми діаметром 14 м і висотою 0,45 м. Сильно розораний. Стратиграфія така: гумус (орний чорнозем) товщиною 0,2 м, нижче залягав неоднорідний перемішаний ґрунт сірого кольору потужністю 0,25 м. Під цим шаром простежено спресований суглинок темно-коричневого кольору товщиною 0,2 м. Материк представлений світло-жовтою глиною з мармуровими прожилками. За 0,6 м на північний захід від центру кургану на глибині 0,65 м від верху насипу виявлено поховальну яму, орієнтовану по лінії схід–захід із відхиленнями до північного заходу й південного сходу. Поховання овальної форми розмірами 0,9×1,2 м. Нижня частина об'єкта незначно заглиблена в материк. У південно-східній на дні виявлено скупчення червоної вохри, поряд якої розміщений ніж, виготовлений із волинського чорного кременю. Краї леза ножа із зовнішньої сторони покриті ретушшю, нанесеною в один ряд. Довжина ножа – 7,3 см, ширина – 2 см. Слідів кістяка не виявлено. У заповненні поховання траплялися шматки вохри, що утворювали невелике скупчення у його південній частині. На схід від центру кургану виявлено чотири округлі стовпові ями діаметром 0,35–0,4 м, заглиблені на 0,1 м у ґрунт від рівня їх виявлення. Стовпові ями утворювали прямокутник розмірами 4,9×5,1 м. Ця споруда раніша від кургану або ж могла бути споруджена під час спорудження насипу. Поряд північно-західної стовпової ями виявлено два шматки червоної вохри.

Курган 3 перебував за 50 м на північний схід від кургану 2. Насип округлої форми діаметром 20 м і висотою 0,66 м. Стратиграфічна колонка така: орний шар – 0,25 м, нижче – темно-сіра земля товщиною 0,35 м (насип кургану). Під нею виявлено похований чорнозем і коричневий суглинок товщиною 0,15 м, нижче – материк. Під насипом кургану, майже по всій його площі, трапляються дрібні вуглики і фрагменти кераміки, що на стародавньому горизонті місцями утворювали скупчення. У південно-західному секторі кургану виявлено природне пониження ґрунту, заповнене сірою землею. Тут відкрито залишки вугликів і дрібні фрагменти кераміки, зовнішня поверхня яких червоного кольору, внутрішня – чорного. У південно-східному секторі зафіксовано декілька відщепів із туронського кременю. На відстані 1,6 м на південний захід від центру кургану виявлено поховання овальної форми. Розміри – 0,7×1,3 м. Захоронення орієнтоване по лінії північний схід – південний захід. Контури простежені на рівні материка на глибині 0,75 м від верху кургану й завглибшки 0,4 м від рівня виявлення. Стінки прямі. Заповнення складалося з чорної землі із вмістом вугликів та одного відщепу аморфної форми (кремінь туронський). Супровідного інвентарю, крім відщепу, не виявлено. На дні знайдено скупчення вохри, що позначала контури кістяка, який не зберігся.

У 1975 р. на поверхні кургану виявлено фрагмент від глиняної посудини, яку відносять до КШК. Перед початком робіт на поверхні знайдено фрагмент від ліпного горщика й уламок скребка на відщепі, виготовленого з туронського кременю. Поверхня скребка вкрита жорновою кіркою, а на зовнішній стороні, дугасто сформованої, нанесена ретуш. Біля основи кургану зафіксовано фрагмент ножа на пластині, довжиною 3 см. На одній стороні помітні сліди полірування від ужитку, на іншій – нанесена дрібна ретуш.

Курган 4 розміщений за 130 м на північний схід від кургану 1. Діаметр насипу – 20 м, висота – 1,08 м. Стратиграфічні нашарування такі: 1 – орний чорнозем; 2 – шар сірого кольору (насип кургану) товщиною 0,7 м; 3 – захоронений чорнозем і шар суглинку, товщиною 0,28 м; 4 – материк. Під насипом виявлено поховання та залишки двох вогнищ. Третє велике належить до пізнішого часу. Поховальний об'єкт розміщений на відстані 1,4 м на південний захід від центру кургану. Контури поховання простежені на глибині 2,08 м від верху кургану й завглибшки 0,4 м від рівня виявлення. Поховання правильної прямокутної форми розмірами 1,4–1,45×1,8–1,8 м, орієнтоване по лінії південний схід – північний захід. При чотирьох кутах поховальної ями помітні сліди від дерев'яних стовпців діаметром 6 см, що заглиблювались у ґрунт на 0,35 м. Уздовж двох довших стінок поховання виявлені по два такі ж сліди від дерев'яних стовпів, а вздовж – тлін від дерева товщиною 3 см, яким було обкладено стінки поховальної ями. Заповнення складалось із значної кількості вугликів і перепаленої кераміки. Слідів кістяка не простежено.

Біля північно-західного кута поховання на рівні стародавнього горизонту, на глибині 1,7 м від верху кургану, виявлено погано збережену амфору з рівним дном та опуклим корпусом, злегка відхиленими вінцями із потовщеними краями і двома петельчастими вушками, розміщеними у верхній частині тіла, орнаментованій складним геометричним мотивом. Поверхня заглажена коричневого кольору із плямами темнішого забарвлення. Керамічне тісто з домішкою піску. Висота посудини – 23,2 см, діаметр вінець – 14 см, діаметр денця – 7,5 см, максимальний діаметр тіла – 24 см. Біля південно-

західного кута поховання на тій же глибині виявлено горщик із лійчасто розхиленими вінцями, краї яких зрізані нерівно, та випуклим тілом. Верхня частина тіла орнаментована смугою меандру. Поверхня злегка залощена коричневого кольору з чорними плямами. Керамічне тісто з домішкою піску. Висота горщика – 14,2 см, діаметр вінець – 14,2 см, діаметр денця – 5,6 см, максимальна опуклість тіла – 14,2 см.

На відстані 3 м на схід від центру кургану (з незначним відхиленням до північного сходу) виявлено залишки вогнища діаметром 1 м. Воно неправильної овальної форми, складалося із тонкого шару вугликів, що залягали на рівні материка. Друге – зафіксоване на відстані 7,2 м на південний захід від центру кургану. Також неправильно овальної форми діаметром до 1 м. Воно представлене залишками сильно перепаленої до червоного кольору землі товщиною 5 см і незначною кількістю вугликів. На відстані 0,6 м на північний схід від вогнища зафіксовано слід від глиняної посудини, що стояла вінцями догори. Вона виготовлена з погано випаленої або ж просушеної глини, що не піддавалася реконструкції. Неподалік від поховальної ями (2,4 м на схід) також виявлено відбиток від посудини, виготовленої із просушеної глини.

Курган 5 розміщений на відстані 16 м на північний схід від кургану 4. Насип діаметром 20 м і висотою 0,86 м. Стратиграфічна колонка така: 1 – орний чорнозем потужністю 0,3 м; 2 – сіра земля (насип кургану) товщиною 0,5 м; 3 – захоронений шар ґрунту (темно-коричневий суглинок) потужністю 0,16 м; 4 – материк. На стародавньому горизонті в кількох місцях траплялися скупчення вугликів і дрібної кераміки. Фрагменти цеглястого кольору ззовні та чорного зі середини. Керамічне тісто з домішкою піску та шамоту. На рівні стародавнього горизонту на відстані 0,9 м на південний захід від центру кургану виявлено декілька шматків червоної вохри. Тут жодних слідів поховання не знайдено.

Курган 6 розміщений за 50 м у східному напрямку від кургану 4. Насип діаметром 14 м і висотою 0,78 м. Стратиграфія кургану така: 1 – орний чорнозем (0,3 м); 2 – сіра земля (насип), товщина якої – 0,4 м; 3 – похований чорнозем і темно-коричневий суглинок, товщиною 0,18 м; 4 – материк. На рівні стародавнього горизонту в декількох місцях виявлено дрібні вуглики й уламки кераміки, що не утворювали скупчення. У східному секторі кургану на глибині 0,88 м на рівні материка знайдено кам'яний розтирач, виготовлений із каменю-пісковика. Він неправильно-овальної форми розмірами 8 × 14 см. Робоча поверхня плоска, верхня – нерівна. Слідів кістяка чи поховальної ями не виявлено.

Курган 7 виявлений на відстані 65 м на північний схід від кургану 4. Діаметром 28 м і висотою 0,86 м. Стратиграфічна колонка така: 1 – орний чорнозем товщиною 0,3 м; 2 – сіра земля (насип кургану), товщина якої – 0,36 м; 3 – похований чорнозем та коричневий суглинок, товщиною 0,2 м; 4 – материк. Перед початком робіт на поверхні насипу виявлено фрагмент кераміки, зовнішня поверхня якого темно-коричневого кольору, внутрішня – чорного зі слідами затирання. Керамічна маса з домішкою піску. Під насипом кургану, на рівні стародавнього горизонту, всюди траплялися фрагменти вугликів, що місцями утворювали скупчення, і подекуди – уламки кераміки. У західній частині кургану на стародавньому горизонті виявлено відщеп із нанесеною з однієї сторони односторонньої ретушню, виготовлений зі сірого туронського з чорними плямами кременю. На відстані 0,75 м на південний схід від центру зафіксовано на глибині 0,86 м від верху кургану, на рівні материка, овальної форми поховальну яму, орієнтовану

по лінії південний захід – північний схід, розмірами 1,9×1,2 м. Стінки прямі зі слідами від знаряддя, яким було викопано яму (повздовжні й поперечні полоси). Заповнення об'єкта легко відділялося від стінок ями. Дно рівне, залягало на глибині 0,35 м від рівня виявлення об'єкта (1,21 м від вершини насипу). На стінках і дні поховальної ями помітні сліди дії вогню. Дно злегка рожевого кольору. Загалом стінки поховання значно твердіші від найближчого оточення. Заповнення складалося з насиченої чорної землі із вмістом вугликів і попелу. Біля північно-східного краю поховання лежали три більші шматки вугілля – залишки від обгорілого стовпа й дошки (плахти). Дно поховання вкрите шаром вохри (проте нерегулярним). Більше її скупчення виявлено біля південно-західного краю. Слідів інвентарю та кістяка не знайдено.

Курган 8 розміщений на відстані 25 м на північний схід від кургану 7. Насип діаметром 20 м і висотою 0,69 м. Стратиграфія нашарувань така: 1 – орний чорнозем (0,3 м); 2 – сіра мішана земля товщиною 0,35 м (насип кургану); 3 – захоронений чорнозем та темно-коричневий суглинок, товщиною 0,24 м; 4 – материк. На рівні стародавнього горизонту траплялися окремі дрібні шматки кераміки й вугликів. У північно-східному секторі кургану на тій же глибині зафіксовано заглиблення (замив), заповнене сірою землею. Тут виявлено скупчення вугликів, що залишилися від невеликих розмірів вогнища. На відстані 2,5 м від центру кургану в північно-східному напрямку у темно-коричневому суглинку, на глибині 0,69 м, виявлено клиноподібну просвердлену кам'яну сокиру зі сірої дрібнокристалічної породи. Лезо рівне злегка випукле, обух короткий заокруглений. Свердлина у плані округла та незначно звужується донизу. Поверхня зі слідами полірування. Довжина сокири – 9,4 см, ширина леза – 4,5 см, діаметр свердлини – 2,2 см і 2,5 см. Слідів поховальної ями виявити тут не вдалося. Проте дещо нижче зафіксовано вуглики, деякі з яких доволі значних розмірів (подібно до кургану 7). Ймовірно, поховальне яма була неглибокою та не вкопаною у материк, тому виявити її, як і кістяка, не вдалося.

Курган 9 розміщений на відстані 35 м на північний захід від кургану 7. Насип діаметром 16 м і висотою 0,32 м. Він сильно розораний, виділявся від найближчого оточення сірим забарвленням. Стратиграфія нашарувань така: 1 – сіра земля (насип кургану), товщина якої 0,3 м; 2 – стародавній похований чорнозем (0,15 м); 3 – материк (жовта глина з червоним забарвленням). На рівні стародавнього горизонту траплялися дрібні фрагменти кераміки з поверхнею коричневого кольору в поганому стані збереження. Керамічна маса з домішкою шамоту й органіки. Також на стародавньому горизонті відкрито дві пластини без слідів ретуші. Одна виготовлена зі сірого з чорними плямами волинського кременю, інша – з чорного матового. На відстані 1,03 м від центру кургану в південно-західному напрямку на рівні материка, на глибині 0,45 м, виявлено овальної форми поховальну яму розмірами 0,65×0,95 м. Захоронення орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Стінки прямі, дно рівне, виявлене на глибині 0,25 м від рівня фіксації (0,7 м від верху насипу). На дні простежено декілька шматків червоної вохри та більший шматок деревного вугілля, а в південно-західній її частині стояв дуже погано збережений горщик. Від нього залишилися тільки дрібні фрагменти з коричневою заглаженою поверхнею. Деякі уламки орнаментовані відтисками тонкого шнура та смугою трикутних насічок. Над посудинкою стверджено більшу концентрацію вохри. Слідів скелета не виявлено.

Курган 10 розміщений за 50 м на північний схід від кургану 8. Діаметром 40 м та висотою 1,25 м. Він, як і попередні насипи, розміщений на гребені гряди, що тягнеться із південного заходу на північний схід. Стратиграфія кургану така: 1 – орний чорнозем (0,3 м); 2 – насип кургану (сіра земля) товщиною 0,9 м; 3 – похований гумус і шар темно-коричного суглинку, потужністю 0,05 м; 4 – материк. Під насипом виявлено три поховання.

Поховання 1 зафіксоване за 6 м на південний схід від центру кургану на глибині 1,2 м – у шарі передматерикового суглинку коричневого кольору. Захоронення овальної форми розмірами 1×1,65 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Дно зафіксоване на глибині 0,4 м від рівня виявлення. Заповнення складалося з чорного твердого шару із вмістом вугликів і фрагментів кераміки. Фрагменти з коричневою зовнішньою та чорною внутрішньою поверхнями. Керамічна маса з домішкою шамоту.

Поховання 2 виявлене за 1,3 м на захід від центру насипу на глибині 1,25 м. Яма овальної форми розмірами 1,05 × 1,75 м, орієнтована по лінії південний захід – північний схід. Над похованням на глибині 0,75 м у центральній частині виявлено залишки погано збереженого горщика, від якого залишилися дрібні фрагменти коричневого кольору. Керамічна маса з домішкою шамоту. Вінця прямі та вузькі, поверхня заглажена й орнаментована шнуровими відтисками. Заповнення складалося з чорної землі із вмістом значної кількості дрібних вугликів, що місцями залягали суцільним шаром. Стінки поховання прямі. Навкруги воно оточене викидом світло-жовтої материкової глини, а з двох його довших сторін покладено по одній колоді, перекритих викидом материка. У заповненні ями виявлено відщеп аморфної форми зі сірого туронського кременю. Вздовж одного краю відщепу нанесена одностороння дрібна ретуш. Дно виявлене на глибині 1,85 м від верху кургану. На глибині 0,3 м вище дна залягав шар зотлілого дерева, яке первісно перекривало поховання, з плином часу запалося і лежало вздовж коротких стін захоронення, а в центральній частині доходило до самого дна. На дні виявлено ідентичні плахти, що лежали вздовж довгих стін ями, а в середній частині – впоперек. У західній частині на плахтах лежали декілька шматків червоної вохри. Слідів поховання не виявлено.

Поховання 3 розміщене на відстані 6,8 м на південь від центру кургану на глибині 1,25 м. Захоронення овальної форми розмірами 0,8×1,4 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Над північно-східним краєм поховання, за його межами, виявлено чорного кольору посудинку, орнаментовану горизонтальними та скісними відтисками шнура. Від неї залишилися дрібні фрагменти кераміки. Поховання заповнене темно-сірим шаром із вмістом дрібних вугликів та уламків кераміки. Також у заповненні виявлено неретушований відщеп аморфної форми зі сірого туронського кременю. Дно зафіксоване на глибині 1,4 м від верху кургану. Слідів скелета не виявлено. На всій площі на рівні стародавнього горизонту перебували розкидані вуглики та шматки кераміки, а в його центральній частині – грудки вохри.

Курган 13 розміщений на відстані 350 м на північний схід від кургану 10. Діаметр насипу – 24 м, висота – 1,54 м, нерозораний. Стратиграфія нашарувань така: 1 – орний задернований шар товщиною 0,2 м; 2 – перемішаний чорної землі й жовтої глини, потужністю 1,4 м; 3 – рівень стародавньої поверхні (стародавній гумус), товщина якого – 0,08 м; 4 – материк (жовта глина). На рівні стародавньої поверхні виявлено значну

кількість розкладеної кераміки червоного кольору, у зламі – чорного. Під насипом зафіксовано два поховання та вогнища.

Поховання 1 розміщене на відстані 9,6 м на південний захід від центру кургану. Над поховальною ямою на рівні стародавнього горизонту на глибині 1,15–1,2 м зафіксовано темно-коричневий шар, що залишився від дерев'яного перекриття, товщиною 0,05 м. Перекриття локалізоване на площі розмірами 8,5×12 м. Перекривало обидва поховання. Захоронення вкопане в рівень стародавньої поверхні та материк на глибину 0,6 м від рівня виявлення, прямокутної форми з косо зрізаними кутами розмірами 0,6×1,8 м, орієнтоване по лінії схід–захід із відхиленнями до південного сходу та північного заходу. Вздовж довгих стінок поховальної ями простежено по дві напівкруглі плями, що залишилися від дерев'яних стовпів. Заповнення складалося з інтенсивного чорного шару із вмістом значної кількості вугликів, які перетворилися у сажу. На дні поховання і вздовж стінок слідів дерев'яних конструкцій не простежено. На користь існування тут дерев'яної конструкції свідчать дві плями від дерев'яних стовпців, що з південної сторони виступали на 0,18 м за межі поховання та були розміщені на рівній відстані від західної стінки (0,4 м) і стільки ж від першого до другого стовпця. Три добре простежені стовпи діаметром 0,22 м. На рівному дні ями, у західній частині, виявлено два скупчення червоної вохри. Скелета й супровідного інвентарю не відкрито. На відстані 4 м на схід від поховання 1 знайдено близько 15 дрібних фрагментів кераміки в поганому стані збереження. У трьох місцях навкруги поховальної ями засвідчено скупчення вохри діаметром 5–10 см. Перше розміщене на відстані 1 м на схід від поховання, друге – за 2,5 м на північний схід, третє – за 2 м на північ.

На відстані 5 м на північний схід від поховання 1 на стародавньому горизонті, на глибині 1,6 м від верху насипу, виявлено залишки вогнища. Воно виступило як пляма обпаленої до червоного кольору землі діаметром до 0,6 м і товщиною 3 см. На місці вогнища виявлено також дрібні вуглики.

Поховання 2 розміщене на відстані 10,9 м на захід від центру кургану на рівні стародавнього горизонту. Воно неправильно-овальної форми розмірами 1,05 × 1,73 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Завглибшки 0,6 м від рівня виявлення. Заповнення складалося з чорного шару із вмістом вугликів, що траплялися, переважно, при північно-східній стінці. На дні поховання, у південно-західному куті, лежала на ребрі видовженої форми річкова піщана галька з однією рівною стороною (можливо, розтирач) довжиною 15 см. При південно-західній частині зафіксовано дві грудки червоної вохри. Слідів скелета не виявлено.

Курган 14 локалізований на відстані 150 м на північний захід від кургану 13. Насип сильно знівельований розмірами 36 × 42 м, довшою стороною орієнтований по лінії південний захід – північний схід і висотою 1,26 м. За межами довших сторін чітко простежуються западини шириною до 10 м від вибирання ґрунту під спорудженням насипу. Стратиграфічна колонка кургану така: 1 – орний чорнозем товщиною 0,2 м; 2 – насип (чорна мішана земля із материковою глиною) потужністю 1,3 м; 3 – стародавній гумус, товщина якого – 0,08 см; 4 – шар суглинку товщиною 0,35 м; 5 – материк (глина світло-жовтого кольору). На всій площі траплялися дрібні фрагменти вугілля та кераміки червоного кольору (у зламі – чорного), форму яких відновити неможливо. У південно-західному й північно-східному секторах фрагменти кераміки утворювали невеликі

скупчення, що складались із декількох десятків фрагментів. Під насипом зафіксовано сліди вогнища й дерев'яний настил, що перекривав поховання.

Поховання розміщувалося у південно-західному секторі кургану. Від настилу залишився тлін коричневого кольору розмірами 6×8 м. На відстані 1,5 м на південний захід від центру виявлено нечіткі сліди поховальної ями, розміщеної на рівні стародавнього горизонту. Поховання виділялося серед найближчого оточення темнішим забарвленням. У заповненні траплялися вуглики, грудочки вохри та дрібні фрагменти кераміки. Слідів скелета не виявлено.

Вогнище розміщене на рівні стародавнього горизонту на відстані 8,2 м на південний схід від центру кургану з невеликим відхиленням на схід. Воно являє собою скупчення землі чорного кольору із вмістом дрібних вугликів, фрагментів кераміки та тваринної кістки. Вогнище овальної форми розмірами 1×1,15 м і товщиною 5–7 см, що перекривало обпалену до червоного кольору глину.

Повторно пам'ятку обстежили в 1993 р. учасники українсько-польської археологічної експедиції.

4. Література: Грибович та ін. 1996, с. 15; Завада 1947, арк. 117; Завада Картотека, Болахівці, арк. 1–2; Крушельницька та ін. 1982, с. 17; Мацкевий, Козак 2009, с. 50, 57, 88; Махнік та ін. 2000, с. 36, 40–41; Михальчишин 1993, с. 20; Свешніков 1949, арк. 149; 1971, арк. 14, 60–61; 1974, с. 29; 1976, с. 50; 1977, арк. 1–25, табл. I–XIII; 1978, арк. 20–25; 1978, с. 45–47; 1977–1980, арк. 48; 1990, с. 51, рис. 14; Свешников, Козак 1977, с. 370; Свешников и др. 1978, с. 385; Цигилик 1995, с. 103; Roska 1919, р. 27–29; Sulimirski 1968, р. 130.

5. Фонди: музей м. Клуж (Румунія), ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

9. Брониця, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1905 р. А. Кіццоля проводив дослідження на курганному могильнику.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 7.

10. Велика Озимина, Самбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: широка долина р. Бистриці.

3. Курганний могильник із двох насипів розміщений на межі земель с. Городище.

У 1932 р. Т. Сулімірський розкопав два насипи, які відкрив В. Кобільник.

Курган 1 сильно розораний діаметром 21 м і висотою 0,6 м. Насип складався із дуже сипучого неоднорідного гумусу товщиною 0,3 м. Нижче – твердий гумус потужністю 0,25 м, що переходив у материк. Під насипом, у центральній частині, виявлено плитке поховання, орієнтоване на південний схід. Межі поховальної ями нечіткі. Дно невикопане в материк. Слідів скелета не виявлено. У верхній частині поховальної ями зафіксовано крем'яний відщеп.

Курган 2 розміщений на відстані 20 м на північ від кургану 1. Діаметр насипу – 21 м, висота – 0,6 м. Стратиграфічні нашарування подібні до кургану 1. У верхній частині насипу виявлені маленький відщеп і скам'янілий ріг. А також крем'яний ніж довжиною 8 см й уламки глиняного посуду, зовнішня поверхня яких світла, внутрішня – чорна. Майже по центрі кургану виявлено поховання наближеної до прямокутної форми

розмірами 1,9×1,1–0,85 см і завглибшки 0,6 м. Дно поховальної ями вкопане в материк. Тут перебував погано збережений злегка скорчений на правому боці скелет. Череп зберігся добре, орієнтований на південний захід. Покійник покладений у могилу ширшою стороною. Біля черепа та грудей виявлено декілька шматків вохри, а сам кістяк вкритий нею. У нижній частині поховання виявлено шар колод, подібний до поховання в Кульчицях.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 7; Білас 2002, с. 166–167; 2010, с. 338; Завада 1947, арк. 117; Кобільник 1933, с. 32; Крушельницька та ін. 1982, с. 19–20; Мацкевий, Козак 2009, с. 89; Свешніков 1949, арк. 148; 1971, арк. 66; 1971, с. 302; 1976, с. 68; Ситник 2010, с. 195; 2012, с. 293; Sulimirski 1935, s. 22; 1968, p. 137–138.

5. Фонди: матеріал не зберігся.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

11. Вишнів V, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1931 р. (1930 ?) аматори розкопали один із курганів, локалізований у лісі. Під насипом виявлено у скорченій позі кістяк, голова якого орієнтована на схід. Біля скелета знайдено крем'яні наконечники стріл та вістря на спис.

4. Література: Крушельницька 2013, с. 199–200; Павлів, Петигирич 2015, с. 28, 35, 37, рис. 10:7.

12. Вікторів, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: р. Луква. На вершині тераси з відмітками 330 м н. р. м.

3. Курганний могильник із 17-ти насипів в ур. Гуща, На обшарках, Бандурівка, На Куцилівці та в лісі, неподалік городища у Крилосі. У 1878 р. і 1883 р. тут аматори розкопали три кургани, у 1884–1885 рр. І. Шараневич дослідив чотири, у 1886 р. Т. Земенцький – дев'ять, у 1934 р. Т. Сулімірський – два та повторно розкопав один із досліджених Т. Земенцьким. Вони розташовані безсистемно, на різній відстані один від одного. Насипи діаметром 18–20 м і висотою 0,8–1,5 м. Під ними виявлено залишки вогнищ, деревне вугілля й рештки кремації. Зібрано кам'яні просвердлені сокири, крем'яні вироби (ножі, сокири, дрібні предмети) та кераміку.

Курган А вивчений спільно доктором Ленським і місцевим агрономом Пневським, розміщений в ур. Гуща. Дослідження проводились до відмітки 1,59 м. Під насипом виявлено фрагменти кераміки, кальциновані людські кістки та два крем'яні ножі (довжина більшого – 14 см). Знахідки передані до Відня.

Курган В досліджений у 1983 р., розміщений в ур. Гуща. Під насипом виявлено зламаний крем'яний ніж і два менші крем'яні предмети. Знахідки передані до археологічного музею у Кракові.

Т. Земенський проводив розкопки курганів, що перебували в лісі на межі із с. Крилос. *Курган 1* найбільший у групі – діаметром 26 м і висотою 5 м. По центрі закладена траншея розмірами 7×2 м і завглибшки 4,5 м. На глибині 3 м виявлено шар деревного вугілля, перемішаного з кальцинованими людськими кістками. У західній частині траншеї відкрито перепалену глину й декілька дрібних фрагментів кераміки. У центрі в шарі деревного вугілля та кальцинованих людських кісток знайдено кам'яну сокиру довжиною 11,2 см і крем'яний ніж довжиною 11 см.

Курган 2 діаметром 20 м та висотою 1,15 м. Т. Земенський по центрі заклав траншею шириною 1,1 м. По її центрі на глибині 1,5 м виявлено скупчення кальцинованих людських кісток, кам'яну бойову сокиру та бронзові предмети (невеликий перстень і фрагмент браслета). Бойова сокира виготовлена із граніту, поверхня зазнала дії вогню. Обух заокруглений, отвір ширший із верхньої частини діаметром 2–3 см. Довжина виробу – 9 см, ширина – 6 см, ширина леза – 4 см. На незначній відстані в західному напрямку від цього скупчення виявлено крем'яну сокиру, виготовлену із кременю південно-східного походження, лінзоподібної в перетині форми. Поверхня більшої її частини зашліфована. Довжина – 8,2 см, ширина леза – 4,8 см, товщина – 1,8 см.

У 1934 р. Т. Сулімірський біля траншеї Т. Земенського заклав розкоп площею в 6 м². Унаслідок чого повторно відкрито скупчення кальцинованих людських кісток, які становили залишки поховання орієнтованого в напрямку схід–захід і розмірами 2×1 м, розміщеного в центрі кургану. Під час дослідження непорушеної північної частини встановлено, що глибина поховальної ями становила 0,5 м. На дні також знайдені перепалені людські кістки та фрагменти деревного вугілля. З іншої сторони траншеї Т. Земенського на глибині 0,35 м на південь від поховання виявлено кам'яну бойову сокиру та крем'яний ніж із волинського кременю. На спинці виробу частково збереглася жорнова кірка. Ніж виготовлений на пластині, три сторони якої вкриті ретушшю. На одній із довших і коротшій ретуш нанесена зі сторін. Довжина виробу – 6,5 см, ширина – 2,5 см, товщина – 0,5 см. Бойова сокира із старанно зашліфованою поверхнею, обух округлої форми. Отвір просвердлений у центральній частині сокири діаметром 2–2,7 см. Довжина виробу – 10 см, ширина – 3,6 см. У насипі знайдено декілька неорнаментованих фрагментів керамічного посуду цеглястого кольору. У північній частині кургану виявлено крем'яний різець, у південній – скупчення каменю-пісковіку на площі 1×2 м. Різець клиноподібної форми виготовлений на відщепі. На спинці збереглася жорнова кірка. У верхній частині виробу із двох сторін нанесена ретуш. Довжина різця – 5,5 см, ширина – 2,7 см, товщина – 0,7 см. Окрім цього, із кургану походять декілька інших крем'яних виробів:

Крем'яний відщеп виготовлений із волинського кременю. У верхній частині з однієї сторони нанесена дрібна ретуш. Довжина виробу – 4,5 см, ширина – 3,3 см, товщина – 0,6 см.

Крем'яна пластина виготовлена з волинського кременю. У верхній частині з однієї сторони із двох боків нанесена дрібна ретуш. Довжина пластини – 5,8 см, ширина – 1,3 см, товщина – 0,6 см.

Пластина виготовлена із волинського кременю, верхня її частина відламана. Довжина пластини – 5 см, ширина – 2 см, товщина – 0,6 см.

Фрагмент відщепу виготовлений на сировині південно-східного походження. Довжина виробу – 3 см, ширина – 3 см, товщина – 0,7 см.

У кургані 3 нічого не виявлено.

Курган 4 діаметром 18 м і висотою 1 м. Розміщений на околицях с. Крилос. Розкопки проводили методом закладання траншеї 4×1,5 м. На глибині 1,66 м у шарі деревного вугілля, золи й кальцинованих людських кісток знайдено крем'яний ніж довжиною 11 см, виготовлений із кременю південно-східного походження. Дві сторони леза вкриті регулярно ретушшю. Ширина виробу – 3,4 см, товщина – 0,8 см.

Кургани 5–6, найвірогідніше, комарівської культури.

Курган 7 повністю зруйнований траншеєю часів Першої світової війни.

Курган 8 розміщувався біля дороги, сильно розораний. По центру закладено траншею розмірами 4×1,25 м. На глибині 1,75 м у шарі «масного» чорнозему виявлено амфору, заповнену попелом і перепаленими людськими кістками (проте під час дослідження в лабораторії Т. Сулімірський встановив, що вона заповнена пілкоподібним шаром, і заперечує, що це кремаційне поховання). Амфора жовто-цеглястого кольору висотою 23 см. Керамічна маса з домішкою шамоту, випал слабкий. Верхня частина орнаментована чотирма смугами подвійних відтисків шнура, під якими нанесено ще дві горизонтальні смуги трикутного штампа. Діаметр вінець – 12,5 см, максимальна випуклість корпусу – 21 см, діаметр денця – 7,5 см, середня товщина стінок – 0,8 см. Під насипом знайдено крем'яні ніж довжиною 6,8 см і сокиру трапецієподібної форми. Ніж виготовлений на фрагменті масивної трапецієподібної пластини, верхня частина якої відламана. Кремій південно-східного походження. На одній стороні леза нанесена регулярна дрібна ретуш. Ширина ножа – 4 см, товщина – 0,7 см. Сокира виготовлена із кременю південно-східного походження світло-попелястого кольору. Поверхня старанно заполірована, у перетині прямокутної форми. Довжина сокири – 8,8 см, ширина леза – 4,5 см.

Курган 9 розташований в ур. На обшарках діаметром 20 м. Під час розкопок рухомого матеріалу не виявлено. У 1934 р. Т. Сулімірський розкопав тут два поховання. Матеріал із його досліджень був переданий на кафедру праісторії у Львові.

Курган 10 розташований в ур. Бандурівка діаметром 20 м і висотою 0,8 м. Був досліджений перед обстеженнями Т. Сулімірського траншеєю 4×2,5 м. На глибині 0,2 м на відстані 1 м від північно-східного кута траншеї виявлено крем'яний скребок. В іншому її куті на рівні стародавньої поверхні виявлено незначну кількість деревного вугілля і фрагментів керамічного посуду. Вони належить від посудини більших розмірів червоного кольору, поверхня яких орнаментована нерегулярним орнаментом у вигляді заглиблених смуг.

Курган 11 розміщений в ур. На Куцилівці діаметром 18 м і висотою 1 м. У центральній частині на рівні стародавньої поверхні, на глибині 0,8–0,9 м, виявлено скупчення деревного вугілля та перепаленої землі на площі 1,5 м у діаметрі. У південній частині скупчення виявлено фрагмент крем'яної сокири й невеликий відщеп.

Окрім цього із Вікторова походять крем'яні сокира та пластина. Прямокутна в поперечному перетині сокира трапецієподібної форми, виготовлена із кременю південно-східного походження. Нижня частина сокири при лезі зашліфована. Довжина виробу – 11 см, ширина – 5,5 см, ширина обуху – 3 см, товщина – 2,4 см. Пластина виготовлена з надбужанського кременю, верхня частина відламана. На одній із довших сторін нанесена дрібна ретуш. Довжина пластини – 5,7 см, ширина – 2,6 см, товщина – 0,7 см. В археологічному музеї у Варшаві зберігається кам'яна бойова сокира чорного кольору, поверхня якої добре зашліфована. Обух заокруглений, лезо злегка випукле й опущене донизу. Отвір просвердлений ближче до обуху. Довжина сокири – 11 см, ширина – 4,5 см, ширина леза – 5 см, діаметр отвору – 2–2,5 см.

4. Література: Коваль, Миронюк 2006, с. 133; Крушельницька та ін. 1982, с. 8–9; Свешніков 1971, арк. 14; 1974, с. 9, 32, 36; 1977–1980, арк. 47; Ситник 2012, с. 291; Janusz

1918, s. 220–221; Machnik 1960, s. 69–71, tabl. 1–3; Makarowicz et al. 2016, s. 263; Szaraniewicz 1886, s. 81; Sulimirski 1935, s. 22; 1968, p. 138–139; Ziemiński 1887, s. 53–55.

5. Фонди: АМ м. Відень; КАМ, АМ ЛНУ(?).

6. Архів: ВА ІУ НАН.

13. Гончарівка (Белзень), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: схил берега невеликого струмка.

3. У 1969 р. Л. Крушельницька виявила залишки поселення неподалік села. Зібрано фрагменти кераміки, крем'яні та кам'яні вироби.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 21; Пастернак 1933, с. 72; Свешніков 1949, арк. 50–51; 1971, арк. 138–139; 1974, с. 55; 1976, с. 53; 1977–1980, арк. 67, 109, 110; 1990, с. 60.

5. Фонди: збірка школи с. Гончарівка.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

14. Гумніська, Буський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: берег річки.

3. Поселення виявлене неподалік села. На його площі зібрано фрагменти кераміки, орнаментовані відбитками шнура.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 25; Свешніков 1976, с. 48.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

15. Дашава, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина тераси з абсолютними відмітками 310–334 м н. р. м.

3. На південь від містечка в ур. Зруби розміщений курганний могильний із понад 40 насипів, з'єднаних із курганами, розміщеними поблизу сіл Йосиповичі й Олексичі. Кургани перебувають на вершині тераси з абсолютними висотами 310–334 м н. р. м. Насипи діаметром 20–30 м і висотою 0,5–3 м. Могильник розміщений на орному полі. У 1930 р. на поверхні одного з них виявлено сокиру фат'янівського тиру довжиною 20 см. У 1932 р. Т. Сулімірський розкопав 2 кургани в ур. Басівка, що входили до групи із 12.

Курган 1 діаметром 22 м і висотою 0,7 м перетнутий польовою дорогою. На глибину до 0,2 м залягав орний шар, нижче розміщений коричневого кольору, що поступово переходив у чорний. Рівень давньої поверхні розміщений на глибині 0,7 м. На відстані 5 м від центру кургану виявлено розкидані фрагменти посуду червоного кольору, грудки вохри та крем'яний відщеп.

Курган 2 розміщений на відстані 35 м на південний схід від кургану 1 діаметром 18 м і висотою 0,5 м, більше розораний. У центрі на рівні давньої поверхні на глибині 0,65 м виявлено поряд розкидані три глиняні посудини. На відстані 2 м від скупчення посуду на тому ж рівні знайдено невелике скупчення деревного вугілля. На відстані 2 м на північ від посуду зафіксовано невелике вогнище діаметром 0,6 м, біля якого – невеликий крем'яний відщеп. Слідів скелета не виявлено.

Кам'яна свердлена сокира (номер кургану невідомий) у перерізі чотирикутної форми. Отвір розміщений приблизно посередині діаметром 2,1 см. На двох сторонах до

леза спускаються по 16 скісних нарізів. Краї обуха злегка розхилені назовні. Довжина виробу – 15 см, ширина обуху – 2,5 см, ширина леза – 4 см.

Крем'яна сокира (номер кургану невідомий) темно-сірого кольору, у перетині овальної форми. Поверхня леза від максимальної товщини виробу зашліфована. Довжина сокири – 14,5 см, ширина леза – 6,5 см, обуха – 4 см.

4. Література: Завада 1947, арк. 83–84, 119; Завада Картотека, Дашава; Михальчишин 1993, с. 26; Рудий та ін. 2003, с. 19; Свешніков 1949, арк. 150; Małagowicz et al. 2016, s. 227–229; Smiszko 1933, s. 24; Sulimirski 1935, s. 22; 1968, p. 130–131.

5. Фонди: ЛІМ.

16. Дашава, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: широка полого долина, що спускається до безіменного потічка.

3. В ур. Корчунок на відстані 0,5 км на південь від курганного могильника у 2000 р. відкрито залишки поселення. Тут зібрано багатий крем'яний і кам'яний матеріал. Крем'яні вироби виготовлені з туронського кременю, представлені сокирами, ножами, скребками та проколками. Серед кам'яних виділяються бойові просвердлені сокири.

4. Література: Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 19–20, рис. 4–8.

17. Дем'янів, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: підвищена частина мису над заплавою правого берега р. Гнила Липа.

3. У 1962 р. В. Баран розкопав поховання, розміщене за 3,5 км на схід від села – в ур. Мірчуки. На глибині 0,4–0,58 м від сучасної поверхні виявлено поховання із трупопокладенням у скорченому стані на правому боці. Скелет орієнтований головою на південний схід. Кістяк зберігся неповністю, зокрема був розбитий череп, кістки пальців рук і ніг, а значна частина кісток грудної клітки відсутні. Поряд з останньою лежала овальна мисочка з нерівними краями вінець, сильно відхиленими стінками та злегка випуклим дном. Керамічна маса з домішкою жорстви, коричневого кольору. Випал помірний. Під нею виявлено фрагмент посудини, декорованої шнуровими відтисками (амфора?). На грудній клітці та біля пальців рук і ніг лежало по дві крем'яні пластинки, а також кінцевий скребок і різець. Останній виготовлений з уламку пластини зі скошеними різцевими кутами. Кінцевий скребок на ножеподібній пластині із затупленим ретушню кінцем.

4. Література: Баран 1963, арк. 32; Крушельницька та ін. 1982, с. 9; Свешніков 1971, арк. 66–67, 84–85, 87, 90, 95; 1974, с. 32; 1977–1980, арк. 52, 57–59, 61, 64.

5. Фонди: збірка Бурштинської СШ, ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

18. Дусанів, Перемишлянський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1934 р. Я. Пастернак проводив дослідження в ур. Курган, де дослідив один із двох насипів. Під час обстеження стверджено, що поверхня курганів заросла кущами, а центральна частина поруйнована вкопами. Дослідження проводили на західному кургані діаметром 15 м. Під насипом виявлено фрагмент бурштинової підвіски у вигляді коліщатка. Слідів скелета й іншого матеріалу не виявлено.

4. Література: Завада Картотека, Дусанів, арк. 1; Коваль, Миронюк 2006, с. 28; Крушельницька та ін. 1982, с. 20; Пастернак 1936, с. 176; 1978, с. 72; 1978а, с. 79; Свешніков 1974, рис. 13:2; 1976, с. 61; Ситник 2012, с. 293; Sulimirski 1935, s. 22; 1968, p. 140.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

19. Жидачів І, Жидачівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: мисоподібний виступ високого берега р. Дністер.

3. У 1986–1987 рр. Львівська обласна археологічна експедиція під керівництвом Л. Мацкевого здійснила археологічні дослідження в ур. Василянське, де виявила різнокультурний матеріал. Тут у культурному шарі зафіксовано фрагменти посуду КШК світло-сірого кольору. Серед кераміки виділяються фрагменти вінець, декоровані відбитками заглибленої горизонтальної ялинки, та ручка посудини, прикрашена двома вертикальними пасмами відбитків шнура, кожна з яких складається із трьох шнурових відтисків.

4. Література: Мацкевий 2000, с. 11, 15; рис. 7:5–7; Свешніков 1976, с. 52.

20. Залужани (Вацовичі), Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: високий берег р. Бар.

3. Курганний могильник, що складався із трьох насипів, розміщений в ур. Когутик, який у 1896 р. дослідив В. Демитрикевич. Кургани розміщені по лінії захід–схід розмірами 8–30 м і висотою 1–4,5 м, із північного боку захищені ровом та земляним валом.

Курган 1 діаметром 24 м, висотою 3,3 м. Верхній шар складався з гумусу товщиною 0,3–0,4 м, нижче – насип, представлений шаром твердої глини із вмістом попелу, дрібних фрагментів кераміки слабого випалу та деревного вугілля. Під насипом залягав материк. У ньому в південній частині траншеї виявлено фрагменти глиняного посуду коричневого та жовтого кольорів і крем'яну сокирку. Фрагменти слабого випалу, зовнішня поверхня орнаментована заглибленим шнуровим та ялинковим мотивом. Сокира в поперечному перетині трикутної форми довжиною 7 см. Поверхня при лезі шліфована. Ширина леза – 4,7 см, обуха – 2,6 см, товщина – 1,5 см. На периферії виявлено крем'яний ніж довжиною 12 см.

Курган 2 діаметром 8 м і висотою 1 м. Тут стверджено подібні до кургану 1 культурні нашарування, проте зафіксовано значно меншу концентрацію деревного вугілля і попелу. Під насипом виявлено дрібні фрагменти керамічного посуду цеглястого кольору та слабого випалу.

Курган 3 діаметром 30 м, висотою 4,5 м. На глибину 0,4 м залягав шар гумусу, нижче засвідчений шар глини із вмістом дрібних фрагментів кераміки, попелу й деревного вугілля. На глибині 0,75 м від верху кургану відкрито скупчення попелу та вугілля.

У 1987 р. могильник повторно обстежив В. Козак.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 7; Бернякович 1959, с. 40; Завада 1947, арк. 118; Завада Картотека, Вацовичі, арк. 2; Крушельницька та ін. 1982, с. 17–18; Махнік та ін. 2000, с. 36; Мацкевий, Козак 2009, с. 6, 95; Михальчишин 1993, с. 20; Свешніков 1949, арк. 149; 1971, арк. 60, 61; 1974, с. 29; 1976, с. 50; Demetrykewicz 1897,

s. 124–134; Janusz 1918, s. 107–108; Kostrzewski 1939–1948, s. 187; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 8; Sulimirski 1968, p. 138.

5. Фонди: матеріал не зберігся.

21. Затока 1, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: лівий берег р. Верещиця.

3. У 1974 р. В. Артюх, Л. Мацкевий, Г. Боднар виявили неподалік піщаного кар'єру залишки поселення. Зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби.

4. Література: Артюх та ін. 1975, с. 251; Крушельницька та ін. 1982, с. 23.

5. Фонди: ІА НАН; АМ ЛНУ.

6. Архів: ІА НАН; АМ ЛНУ.

22. Затока 2, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: лівий берег р. Верещиця.

3. У 1974 р. В. Артюх, Л. Мацкевий, Г. Боднар виявили за 0,5 км на схід від залізничної станції та за 1,8 км на південь від села залишки поселення. Зібрано фрагменти кераміки і крем'яні вироби.

4. Література: Артюх та ін. 1975, с. 251, Крушельницька та ін. 1982, с. 23.

5. Фонди: ІА НАН; АМ ЛНУ.

6. Архів: ІА НАН; АМ ЛНУ.

23. Йосиповичі, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: підвищення над долиною.

3. У 2000 р. Науково-дослідна лабораторія 81 Львівського національного університету ім. І. Франка проводила археологічні дослідження в околиці Дашави та Йосипович. У с. Йосиповичі в ур. Бучина обстежено курганний могильник із понад 30 насипів.

Один з курганів дуже поруйнований скарбошукачами. Тут проведено обстеження зі зачищенням стінок скарбошукацької ями. Курган діаметром понад 20 м і висотою до 1 м. На глибині 0,6–0,8 м у стінках простежуються сліди вогнищ та плями попелу, перемішані з перепаленими рештками (жирні плями, вуглики, дрібні частини кісток). На глибині 0,8 м від вершини насипу відкрито роздавлений і перемішаний зі спресованою глиною великий горщик коричневого кольору. Висота посудини – 35 см, діаметр вінець – 15 см. Керамічна маса з домішкою шамоту й піску. Товщина стінок – до 1 см. Також тут виявлено посудину S-подібного профілю висотою 7,5 см, а також вушко. Діаметр денця – 6,5 см. Вона виготовлена із відмуленої керамічної маси, доброго випалу. Посередині зроблений ребристий залом, між яким і вінцями нанесено дві горизонтальні смуги відтисків шнура. Краї вушка також орнаментовані шнуровими вертикальними відбитками. На глибині 0,4 м від вершини кургану знайдено заготовку кам'яної сокири прямокутної в поперечному перетині форми. Вона виготовлена з м'якої породи сірого кольору. На полірованій поверхні простежуються світло-коричневі смуги. Довжина виробу – 8 см, ширина – 4,5 см, товщина – 3 см. Виріб пошкоджений, міг повторно використовуватись як відбійник-розтирач. На глибині 0,6 м виявлено уламок кам'яної шліфувальної плитки сірого кольору зі слідами полірування та вгнутої по центрі від роботи поверхні. Довжина

плитки – 14,5 см, товщина – 5,5 см. У стінках кургану відкрито декілька крем'яних виробів. Серед них виділяється ніж розмірами 5,6×2×0,5–1 см і два скребки, виготовлені з темного туронського кременю із помітними слідами від використання. Розміри першого – 4,5×4,1×0,5 см, другого – 5,5×2×0,4 см.

4. Література: Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 18–19, рис. 1–3.

24. Кавське I, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: тимчасове поселення та курганний могильник.

2. Топографія: заплава р. Ступниці.

3. К. Бернякович у 1956–1957 рр. дослідив залишки поселення на чотирьох штучних насипах округлої форми (насипи 1–3, 6) діаметром до 24 м і висотою 0,25–0,86 м. Поселення розміщене за 1,2 км на південний захід від села. На різних глибинах у насипах 1–2 виявлено залишки вогнищ та зольних плям, а також майстерню із виготовлення крем'яних знарядь (насип 1). Зібрано фрагменти керамічного посуду, куски обмазки (в одному випадку із відбитком дерев'яної конструкції), крем'яні (нуклеуси) й кам'яні вироби (зернотерки, розтирачі).

Насип 1 висотою 0,86 м від рівня сучасної поверхні овальної форми (із півночі на південь – 17,8 м, із заходу на схід – 19,6 м). Стратиграфія така: верхній до глибини 0,36 м складався зі світло-коричневого шару сучасного ґрунту; нижній представлений культурним темно-коричневого кольору товщиною 0,66 м, що лежав на материка (сіро-коричнева глина). У культурному шарі виявлено по три зольні плями та вогнищеві ями. Перші діаметром до 1,5 м перебували по центрі насипу та в південно-східній частині. Форма – неправильно округла або овальна в перетині лінзоподібної, товщиною до 0,1 м. У двох центральних плямах, які склалися зі змішаної землі із золю та невеликої кількості деревного вугілля, виявлено кам'яну клиноподібну сокиру, крем'яні нуклеуси, а навкруги – розтирач від зернотерки, кам'яний молот і скупчення фрагментів кераміки та крем'яних відщепів, залишених на місці виготовлення знарядь. Вогнищеві ями досліджені на глибині 1–1,02 м у південній і південно-східній частині насипу. Вони заглиблені в материк на 0,16–0,2 м, у плані неправильної форми розмірами – 0,76×1,24 м, 2,36×2,92 м, 0,96×2,08 м та були заповнені темним шаром із значною кількістю золи й деревного вугілля, які утворювали на дні ям щільний шар товщиною 0,1–0,12 м. На дні ями 1 виявлено фрагменти від сферичної посудини, що не підлягала реконструкції, миску із високими стінками та кам'яну сокиру. Навколо вогнищевих ям – скупчення кераміки й кам'яні (дві зернотерки, дві клиновидні сокири) і крем'яні (два різці, скребло) предмети. Зазначені знахідки зафіксовані на рівні простеження вогнищевих ям чи дещо вище від них. В інших частинах насипу на різній глибині (0,4–0,9 м) виявлено крем'яні відщепи (понад 20 одиниць), пластини та їхні фрагменти, різці, кінцевий та боковий скребки, проколки, ніж.

Насип 2 діаметром 12,8 м по лінії північ–південь і 14,22 м по лінії захід–схід, висотою 0,64 м від сучасного горизонту. Сучасний ґрунт світло-коричневого кольору залягав до відмітки 0,32 м. Нижче виявлено культурний шар темно-коричневого кольору товщиною 0,52 м, що лежав на материка (сіро-коричнева глина). У східній частині насипу на глибині 0,32 м відкрито зольну пляму розмірами 0,48×0,84 м і товщиною 5 см. Навколо неї виявлено дві посудини, крем'яні ножеподібну пластину та скребло. На глибині 0,86–0,9 м зафіксовано дев'ять вогнищевих ям неправильної форми розмірами від 0,32×0,51 м

до 0,4×1,84 м і глибиною 0,08–0,2 м. У різних частинах насипу, головню навкруги зольної плями й вогнищевих ям, на глибині від 0,56 м до 0,83 м виявлено куски глиняної обмазки (деякі з відбитками прутів), скупчення фрагментів кераміки й розбитих посудин, кам'яні вироби (частина зернотерки, бойова та клиноподібна сокири), крем'яні нуклеуси, різці, ножі на пластинах, наконечник стріли, відбійник, сокира і значна кількість відщепів. Із фрагментів кераміки вдалося реставрувати три посудини: глибоку миску, виріб зі сферичним тілом і високою шийкою та горщик грушоподібної форми.

Насип 3 овальної форми розмірами 22,5×24 м і висотою 0,6 м від рівня заплави. Центральна частина насипу пошкоджена окопом Першої світової війни. Під насипом виявлено яму, два вогнища та рівномірно розкидані культурні рештки (фрагменти кераміки, крем'яні й кам'яні знаряддя, шматки деревного вугілля), що залягали в темно-коричневому культурному шарі потужністю 0,22 м. Досліджений об'єкт овальної форми розмірами 1,2×0,9 м завглибшки 0,2 м. Він перебував у північній частині насипу й орієнтований по лінії схід–захід із незначним відхиленням до півночі та півдня. Заповнення ями складалося з вугілля та золи. Неподалік від неї виявлено невелику мисочку, крем'яні ніж, скребок і сокиру. Перше вогнище розміщене в північно-західній частині насипу розмірами 0,6×,1 м і товщиною 6–10 см, виявлене на глибині 0,36 м від його верху. Друге вогнище локалізоване в південній частині кургану на глибині 0,41 м розмірами 0,8–1,3 м та товщиною 10 см. Інші речові знахідки, представлені крем'яними кинджалом, ножем, скребками, різцем, проколкою, ретушованими відщепами і фрагментом кам'яної зернотерки, залягали рівномірно по всій площі насипу. Різець виготовлений на відщепі із двома нанесеними різцевими сколами. Ланцетоподібний кинджал покритий відтискнуою ретушшою.

Насип 6 овальної форми діаметром 11 м. Підвищувався над рівнем болота на 0,25 м. Південна частина пошкоджена двома окопами часів Першої світової війни. Під верхнім шаром гумусу був темно-коричневий потужністю до 0,35 м (у центральній частині). У насипі не виявлено об'єктів і вогнищ, однак на рівні стародавнього горизонту, на глибині 0,4–0,6 м, виявлений речовий матеріал (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи та знаряддя, представлені ножем і ретушованим відщепом). Поблизу центру насипу зафіксовано фрагмент тонкостінної посудини, яку не вдалося реставрувати, та невеликий циліндричний кубок. Такі спостереження змушували І. Свешнікова інтерпретувати насипи № 3, 6 як поховальні пам'ятки [Свешніков, 1977–1980, арк. 49].

У 1987 р. Л. Мацкевий заклав на пам'ятці розвідковий шурф 1×1 м, де також виявлено фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя.

4. Література: Александровський, Мацкевой 1991, с. 8; Бернякович 1959, с. 34–42; Крушельницька та ін. 1982, с. 16–17; Мацкевой 1988, арк. 2, 22; Мацкевий, Козак 2009, с. 40, 96; Свешніков 1959, с. 24; 1971, арк. 19–20; 1971, арк. 57–60, 69, 83–84, 86–87, 90–91; 1971, с. 293, 301; 1974, с. 11, 28–29, 33, рис. 3:13; 4:14–24; 1976, с. 79; 1977–1980, арк. 46, 48–51, 64; Bernjakovic 1959, s. 692–698, il. 56; Machnik 1961, s. 209–218; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 8; Sulimirski 1968, p. 132–133.

5. Фонди: СКМ.

6. Архів: ЛІМ.

25. Карачинів, Яворівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: правий берег р. Стара.
3. У 1973 р. В. Артюх виявив поселення, розташоване за 0,5 км на північний схід від села. Зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби.
4. Література: Артюх, Мацкевой, Боднар 1975, с. 251; Крушельницька та ін. 1982, с. 26;

5. Фонди: АМ ЛНУ; ІА НАН.

6. Архів: АМ ЛНУ; ІА НАН.

26. Кліщівна, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.
3. Наприкінці 1980-х років археологічна експедиція, яку очолювала Л. Крушельницька, у розвідкових шурфах виявила поселення з матеріалами комарівської культури і княжої доби й окремі крем'яні вироби КШК.
4. Література: Павлів, Петегрич 2015, с. 23, 40, 65–66.

27. Колодуби I, Миколаївський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.
3. У 1995 р. П. Довгань і Р. Чайка виявили залишки поселення в ур. Селище. Зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби.
4. Література: Мацкевий 1998, с. 30; Мацкевий, Козак 2009, с. 97; Чайка, Довгань 1996, с. 80.

28. Колоколин, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.
2. Топографія: невисоке підвищення над заплавою р. Охаби (ліва притока р. Свірж).
3. У 1934–1935 р. Т. Сулімірський і М. Смішко проводили дослідження могильника в ур. Могилки, розміщеного вздовж обох сторін дороги на Букачівці. Могильник складався із двох груп насипів: перша – три (група А), друга – чотири (група В). Насипи діаметром 12–21 м та висотою біля 1 м. Під курганами виявлено по одному (кургани 2, 4, 5), два (курган 1, 7), три (курган 3) поховань з обрядом трупопокладення (курган 1 поховання 1; курган 2, 3 поховання 2) та кремації (курган 1, поховання 2; курган 3, поховання 1, 3). У 2010 р. під час обстеження Українсько-польська археологічна експедиція встановила, що з могильника збереглися всього два дуже розорані кургани, котрі розмішувалися найпівденніше в могильнику.

Курган 1 був найбільшим. Його діаметр становив 21 м, а висота – 1 м. Під насипом зафіксовано два поховання. У насипі виявлено крем'яні знаряддя (ніж, скребок, полірована сокира). Поховання 1 виявлене на глибині 0,6 м від верху кургану на відстані 3 м на південний схід від центру насипу на рівні давнього горизонту. Тут знайдено дві невеликі посудинки, що не збереглися.

Поховання 2 виявлене неподалік центру кургану. Поховальна яма прямокутної форми довжиною близько 2 м і шириною 1 м, орієнтована по лінії схід–захід. Вона вкопана у стародавній горизонт на глибину 0,5 м. У західній частині поховання зафіксовано дві глиняні посудинки, біля яких лежало два крем'яні відщепи. Серед них один кубок без орнаменту цеглястого кольору. Його висота – 10 см, діаметр вінець – 8 см. Інша посудина із плавно відхиленими назовні вінцями темного кольору. Зовнішня поверхня орнаментована смугами горизонтальних відтисків шнура, під якими нанесена ще

одна – штампованих насічок. Денце злегка вгнуте всередину діаметром 7 см. Висота посудини – 10 см, діаметр вінець – 10 см. У східній частині поховання зафіксовані кубок, орнаментований шнуровим відтисками, й амфора, орнаментована у верхній частині тіла меандрами, а краї вінець – двома смугами овальних насічок. Зовнішня поверхня кубка (ЛІМ А 22861) вкрита світло-коричневим ангобом, внутрішня – сіра, у зламі – темно-сіра. Випал неоднорідний (плямисте забарвлення поверхні). Керамічне тісто з домішкою шамоту. Зовнішня поверхня заглажена, внутрішня – нерівна. Кубок випуклої форми сильно сплюснутий. На шайці нанесено дві горизонтальні смуги відбитків тонкого шнура, виконаного зліва направо. Денце плоске діаметром – 6,2 см, товщина стінок – 0,45 см, висота виробу – 6,4 см. Ближче до центру поховання лежали перепалені людські кістки, серед яких виявлено крем'яні наконечник стріли довжиною 2,5 см і невелику сокирку-тесло, сильно пошкоджену вогнем, довжиною 6 см. Також тут знайдено фрагменти керамічних посудин, притаманні ККА.

На відстані 3 м на північний схід від центру кургану виявлено крем'яний скребок, який зазнав дії вогню (ЛІМ ІІІ 2226). На північ від поховання 1 лежав маленький крем'яний фрагмент сокири.

Курган 2 діаметром 12 м. Його перекивав шар торфу товщиною 0,2 м. По центрі виявлено поховальну яму, перекинуту невеликою алебастровою плитою, орієнтовану по лінії північний схід – південний захід. Слідів скелета не виявлено. У середині поховання зафіксовано два крем'яні ножі, крем'яну сокиру та глиняний кубок червоного кольору слабкого випалу із випуклим дном. Зовнішня поверхня орнаментована смугами горизонтальної ялинки та ще двома овальних вдавлень (ЛІМ ІІІ 2216). Висота посудини – 9 см, діаметр вінець – 8 см, діаметр денця – 4 см. За межами поховальної ями під курганом виявлено невеликий кубок, крем'яні ніж і ретушовану сокиру. Крем'яна сокира чотирикутної в перерізі форми довжиною 10 см і шириною леза 5 см.

Крем'яний ніж із загостреним кінцем та ретушованою однією стороною. Довжина виробу – 12 см.

Крем'яний ніж із ретушованими краями й заокругленим краєм. Довжина – 10 см.

Крем'яна пластина ретушована по обох сторонах. Довжина – 11,5 см, ширина – 2,8 см, товщина – 0,4 см.

Крем'яний відщеп з однією ретушованою стороною.

Курган 3 діаметром 12 м і висотою 1 м. На рівні стародавнього горизонту, на глибині 1 м, зафіксовано три поховання. Перше розміщене по центру, прямокутної форми розмірами 0,8×2 м з орієнтацією схід–захід та вкопане у стародавній горизонт на 0,4 м. На дні виявлено скупчення вугликів, кусок каменю та просвердлену кам'яну сокиру із відбитим лезом. Реставрована сокира (ЛІМ А 48074) з поховання 1 виготовлена з гірської породи. Бічні грані біконічної форми. Отвір розміщений ближче до обуха. Діаметр отвору зверху – 2,65 см, знизу – 2,32 см. Довжина виробу – 13,5 см. Обух грибоподібної форми добре виділений злегка випуклий. Діаметр обуха – 3,3 см. Сокира ввігнута дугою, обух і лезо опущені донизу. Неподалік східної частини поховання на рівні стародавнього горизонту стояв черпак, декорований відбитками шнура, висотою 5,4 см і 7,8 см у діаметрі й лежали крем'яні ніж і фрагмент клиноподібної сокири. Крем'яна сокира в перерізі прямокутної форми, пошкоджена (ЛІМ ІІІ 2213). Слідів скелета не виявлено.

У похованні 2, розміщеному за 2 м на північний захід від попереднього, знайдено посуд і кам'яні знаряддя ККА. Висока миска із випуклими стінками й нахиленими всередину вінцями темного кольору. На ребрі орнаментована двома горизонтальними смугами, у які вміщені косі насічки. Діаметр вінець – 18 см, висота – 13 см, діаметр денця – 8 см. Нижня частина амфори ККА темного кольору випуклої форми. На переході тіла в шийку орнаментована двома горизонтальними смугами вертикальних насічок.

З поховання 2 походить кам'яна сокира в перетині прямокутної форми із зашліфованою поверхнею довжиною 8,3 см.

У кургані виявлено широку крем'яну пластину, із двох сторін вкриту ретушню.

Поховання 3 розміщене в західній частині кургану на стародавньому горизонті на відстані 2 м від поховання 1, орієнтоване у напрямку північний схід – південний захід. Тут виявлено залишки невеликого вогнища та скупчення перепалених людських кісток із фрагментом черпака й кам'яної просвердленої сокири, виготовленої із зеленкуватого каменю. Черпак висотою 7 см, діаметр вінець – 8 см.

Курган 4 мав 19 м у діаметрі, був частково пошкоджений під час добування селянами землі для будівельних потреб. У наслідок чого тут виявлено впускне поховання липицької культури, що й дало поштовх у майбутньому для дослідження пам'ятки. Слідів поховання (чи поховань) не простежено, однак зафіксовано багатий матеріал КПК із амфори, бойової сокири «балтійського» типу, ще однієї меншої кам'яної сокири, чотирьох крем'яних, великого крем'яного молота, крем'яних пластин і відщепів, а також фрагментів посуду ККА.

Крем'яна сокира з поховання 1 в перетині прямокутної форми зі шліфованою поверхнею. Лезо злегка розширене шириною 3,8 см. Довжина виробу – 10,9 см, максимальна товщина – 1,3 см, ширина обуха – 2,4 см.

Амфора з поховання 1 (ЛІМ А 23177) цеглястого кольору, місцями зі світло-сірими плямами. Випал добрий, проте неоднорідний. Керамічна маса з домішкою шамоту, цеглястого кольору. На поверхні є подряпини, що утворилися від затирання травою чи соломкою. Форма дуже випукла, дно рівне, діаметр денця – 9,5 см. Вінце добре виділене, плавно переходить від випуклого тіла посудини в увігнуту дугою шийку. Вінця злегка відхилені назовні, краї заокруглені. Діаметр – 15 см. Верхня частина амфори орнаментована складним геометричним мотивом, що складається зі смуги, у яку вміщені меандроподібні насічки. Вище розміщені пучками по два у кожній парі меандри, а поверхня між ними вкрита вертикальними заглибленими смугами. Товщина стінок – 0,8 см, висота виробу – 26,5 см. До верхньої частини плічок, над максимальною опуклістю посудини, прикріплені два петельчасті вушка. Діаметр отвору – 1 см, висота вушок – 3 см, товщина – 1–1,4 см.

Кам'яна сокира клиноподібної форми, пошкоджена (ЛІМ ІІІ 2266), довжиною 9 см. Діаметр отвору – 2,5 см, ширина виробу – 5 см.

Кам'яна сокира з поховання 2 зі шліфованою поверхнею, лезо гостре, обух тупий. Отвір просвердлений посередині виробу діаметром 3,8 см. Довжина сокири – 14,3 см.

Курган 5 діаметром 16 м і висотою 0,8–1 м. Посередині насипу закладено траншею 17,5×2 м. На глибині 0,4 м у центрі кургану виявлено пошкоджений крем'яний ніж довжиною 3 см. В інших місцях насипу знайдено фрагменти керамічного посуду ККА. На північ від центру кургану виявлено сокиру й кам'яну бойову «балтійського» типу,

виготовлену з породи зеленкуватого кольору. Поверхня сокири з каменю шліфована, у перетині прямокутної форми (ЛІМ III 2267). Довжина – 12,5 см, ширина – 4,7 см, товщина – 3,4 см.

Крем'яна сокира в перетині сплюснuto-овальної форми із зашліфованим лезом (ЛІМ III 2218). Довжина виробу – 9 см.

Дуже пошкоджена сокира з м'якої породи довжиною 9 см (ЛІМ III 2228).

Крем'яний відщеп зі слідами ретуші (ЛІМ III 2221).

Курган 6 становив 19 м у діаметрі, недосліджений.

Два поховання у *кургані 7* здійснені на стародавньому горизонті, кістки захоронених не збереглися. Сам же курган діаметром 18 м і розміщувався найпівнічніше з усіх насипів на могильнику. Поховання 1 розміщене за 1,5 м на південний схід від центру насипу, у ньому виявлено декілька дрібних фрагментів кераміки та два наконечники до стріл. Поряд – керамічний диск з отвором посередині. Поховання 2 локалізоване в західній частині кургану – за 3 м від його центру. Тут зафіксовано нижню частину циліндричного кубка й кам'яну клиноподібну сокиру, виготовлену зі сланцю. У південно-західній частині кургану в насипі під шаром гумусу виявлено скупчення деревного вугілля та невелику брилку випаленої до червоного кольору землі. З кургану походить крем'яний відбійник зі слідами від використання (ЛІМ III 2229).

У 2000 р. учасники Українсько-польської археологічної експедиції оглянули два дуже розораних кургани. Насипи діаметром 20–22 м і висотою 0,3–0,4 м.

4. Література: Білас 2004, с. 84; 2010, с. 339; Вуянко 1995, с. 78; Завада 1947, арк. 87, 120; Завада Картотека, Колоколин, арк. 1–30; Крушельницька та ін. 1982, с. 11; Махнік та ін. 2002, с. 497–499; Павлів, Петегирич 2015, с. 22, 28, 32, 38–40, 53, 68, рис. 10:1–6, 8–10, 12–13; 27; 28; Свешніков 1949, арк. 151; 1971, арк. 17, 67–68, 75, 77, 79–81, 84–90, 96; 1971, с. 307, рис. 84:5, 17; 1974, с. 32, 35, 39, 42, 45; 1977–1980, арк. 51–52, 56–57, 60, 62–63, 65; Михальчишин, Смішко 1995, с. 259; Ситник 1995, с. 65; 2012, с. 291; Kozłowski 1939, s. 40, tabl. XII:11, 14, 20; Sulimirski 1959, s. 228, 345, il. 56; 90; 1968, p. 141–142, plan 31:2,3; 32; Zakościelna, Gurba 2002, с. 25.

5. Фонди: ЛІМ.

29. Комарів, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: пагорби між річками Луква та Лімниця.

3. Великий курганний могильник (65 насипів) розміщений в ур. Галицька брама, Ліс, Жолоби, Середній горб на північний захід, північний і північний схід від села. 25 насипів належать до КШК. У 1886 р. Т. Земенцький дослідив курган 2, у 1934–1936 рр. Т. Сулімірський – кургани 5, 16–18, 24–36, 29, 31–32, 37–40, 42, 44, 49–50, 52–53, 59, 63–65. Кургани діаметром від 12 м до 27 м і висотою від 0,4 м до 2,5 м. Під насипами досліджено по одному–два поховання зі слідами трупопокладення чи трупоспалення. Виявлено кераміку, кам'яні та крем'яні вироби. Матеріали й наукова документація із розкопок 1886 р. не збереглися.

Курган 5 належить до найбільших насипів, розміщених осторонь, діаметром 18 м і висотою 1 м. Стратиграфічні нашарування склалися зі сірого ґрунту (дерну) товщиною 0,3 м, нижче перебував насип кургану, потужність якого становила 0,5 м, а його нижня частина ближче до центру мала більш насичене темне забарвлення. Цей шар перекривав

стародавній горизонт чорного кольору товщиною від 0,3 м до 1 м у центральній частині, де зафіксований на глибині від 0,7 м до 1,7 м. Нижче залягав материк. Стратиграфічні нашарування кургану 5 подібні до всіх інших досліджених у Комарові. У насипі виявлено дрібні фрагменти кераміки та крем'яний відщеп. На рівні стародавньої поверхні на відстані 1,5–2 м знайдено дві глиняні посудини поганого стану збереження. Одна розбита мала два вушка (амфора). Інша – представлена фрагментами від кубка, орнаментованого горизонтальними заглибленими смугами ялинки. Поряд посудин виявлено крем'яну сокиру, виготовлену з чорного кременю, у перетині неправильно прямокутної форми.

ЛІМ А 22963 – фрагмент боковини посудини циліндричної форми світло-коричневого кольору. Поверхня заглажена орнаментована ялинковим мотивом. Випал добрий. Керамічне тісто з домішкою шамоту. Товщина стінок – 0,5 см.

ЛІМ А 22971 – фрагмент вінця посудини світло-сірого кольору. Поверхня заглажена (підлощена), випал добрий. Керамічна маса з домішкою шамоту. Вінця злегка нахилені всередину, краї потоншені заокруглені. На краях вінець із зовнішньої сторони збереглися три нігтьові вдавлення овальної форми. Товщина стінок – 0,85 см.

ЛІМ А 22972 – фрагмент боковини цеглясто-коричневого кольору. Зовнішня поверхня залощена. Внутрішня – сірого кольору зі слідами горизонтальних подряпин від трави чи соломи. Керамічна маса з домішкою шамоту. Випал добрий. Товщина стінок – 0,75 см.

ЛІМ А 22982 – фрагмент боковини світло-коричневого кольору. Поверхня залощена. Керамічне тісто з домішкою шамоту. Випал добрий. Товщина стінок – 0,55 см. Ідентичні до неї фрагменти боковин ЛІМ А 22980, 22979, які свідчать про те, що це елементи однієї посудини.

ЛІМ А 22975 – фрагмент боковини. Зовнішня поверхня цеглястого кольору залощена, проте полушена. Внутрішня – темно-сіра, задимлена та нерівна. Керамічна маса з домішкою шамоту. Випал добрий.

ЛІМ А 22958 – бічний скребок на відщепі. Зі сторони спинки збереглася жорнова кірка. Один край вкритий плоскою ретушшю, інший – дрібною. Кремій темно-сірого кольору. Розміри – 5,72×3,5×1,12 см.

ЛІМ А 22959 – пластинчастий відщеп темно-сірого кольору із плямами світло-сірого. Верхній край відламаний. Розміри – 5×2,48×0,45 см.

ЛІМ А 22962 – відщеп темно-сірого кольору із сірими плямами. На спинці – сліди від чотирьох негативів. Розміри – 3,6×3,1×0,41 см.

ЛІМ А 22960 – відщеп темно-сірого кольору із залишками на спинці жорнової кірки. Розміри – 3,05×2,38×0,7 см.

ЛІМ А 22961 – відщеп сірого кольору. Розміри – 3,18×2,05×0,4 см.

ЛІМ А 22963–22967, 22969–22070 – фрагменти боковин однієї посудини (див. 22963). Їхня поверхня цеглясто-коричневого кольору. Товщина стінок – 0,4–0,52 см. Зовнішня поверхня орнаментована ялинковим візерунком.

ЛІМ А 22981 – фрагмент боковини з ручкою. Зовнішня поверхня підлощена коричневого кольору. Внутрішня та злам – сірого. Керамічна маса з домішкою цеглястого шамоту. Випал добрий. У місці максимального випуклості боковини прикріплена плоска стрічкова ручка, розміри якої – 2,35×1,55×0,8 см.

ЛІМ А 22988 – фрагмент боковини світло-коричневого кольору. Керамічна маса з домішкою цеглястого шамоту. Випал добрий. Зовнішня поверхня орнаментована наліпним горизонтальним валиком, на якому зроблені вертикальні нігтьові вдавлення, між якими нанесено зверху овальної форми заглиблення. Товщина стінок – 0,5–0,6 см.

ЛІМ А 22973 – фрагмент боковини сіро-коричневого кольору, злегка випуклої. Зовнішня поверхня підлощена, внутрішня – заглажена. Керамічна маса з домішкою цеглястого шамоту. Товщина стінок – 0,68 см.

ЛІМ А 22976 – фрагмент денця цеглястого кольору. Керамічна маса з домішкою цеглястого шамоту. Випал добрий.

ЛІМ А 22977 – фрагмент боковини ребристої форми сірого кольору. Поверхня підлощена. Керамічна маса з домішкою цеглястого шамоту. Товщина стінок – 0,55 см.

ЛІМ А 22978 – фрагмент боковини коричневого кольору з домішкою у керамічному тісті шамоту. Поверхня підлощена. Товщина стінок – 0,48 см.

Курган 31 розміщений у західній частині могильника в ур. Малініска та належить до групи з 55 курганів. Діаметр насипу – 16 м, висота – 1 м. У центральній частині кургану на рівні стародавнього горизонту виявлено три фрагменти кераміки. На відстані 1,5 м на південний схід від центру на площі 1,5×1 м зафіксовано шар вугілля неоднакової товщини. У східній частині цієї площі лежали дві посудини, нижня частина яких розміщувалася нижче від шару вугликів. Одна з них – амфора, дуже крихка, реставрувати її не вдалося. Інша представлена кубком, орнаментованим горизонтальними смугами ялинки (ЛІМ А 24455). У південно-західному куті виявлено крем'яний предмет довжиною 5,5 см.

Під насипом *кургану № 37* знайдено залишки кремаційного поховання, зафіксованого на рівні стародавнього горизонту (кальциновані кістки, зсіпані в купку).

Насип *кургану 38* діаметром 18 м і висотою 2 м. У центральній частині на глибині до 1 м виявлено кремаційне поховання ранньозалізного часу. У південно-східній на глибині 1,6–1,8 м знайдені дві крем'яні сокири довжиною 8,5 см і 8 см прямокутної та неправильно-овальної форми. Поряд – крем'яні відщеп та наконечник стріли, а також глиняну посудину. На відстані 1 м на північний захід від цього скупчення лежала добре зашліфована кам'яна бойова сокира, виготовлена з каменю зеленкуватого відтінку, довжиною 12 см. У цьому скупченні слідів скелета не виявлено (повністю розклався). На цьому рівні під насипом розкидані декілька крем'яних відщепів і шматки деревного вугілля.

Курган 39 входив до групи з чотирьох насипів (40, 42, 57) діаметром 14–15 м і висотою 1,4 м. Південно-східна частина пошкоджена траншеєю часів Першої світової війни. У північній виявлено декілька крем'яних відщепів. На рівні стародавньої поверхні в західній і південно-західній частинах насипу знайдено два вогнища діаметром 0,5 м та 1 м. Також у різних місцях під насипом зафіксовано крем'яні відщепи.

На рівні стародавнього горизонту досліджено поховальну яму овальної форми з орієнтацією по лінії північ–південь. У південній частині поховання виявлено слід від дерев'яної дошки довжиною 0,75 м, що лежала по осі схід–захід. Біля дошки в північній частині захоронення розміщена глиняна посудина, поряд у західній знайдено чотири крем'яні наконечники стріл, один з яких не зберігся, та ніж довжиною 11 см. Біля наконечників виявлено дві глиняні трубки. Довжина меншої – 6,8 см. У північно-західній

частині поховання зафіксовано верхню частину бойової сокири, виготовленої з породи зеленого відтінку. Поверхня її добре заполірована, проте бічні грані пошкоджені. У північній частині поховальної ями знайдено крем'яний відщеп довжиною 9,5 см, що походить від сокири.

Курган 40 діаметром 12 м і висотою 0,5 м розміщений на крайньому заході групи. На відстані 1 м на південь від центру на рівні стародавнього горизонту, 0,6 м від верху кургану, виявлено поховальну яму з нечіткими контурами. Її верхня частина вкрита шаром вугілля на площі близько 1 м. Вона виявлена на глибині 1 м і вкопана у стародавній горизонт на 0,4 м. У похованні – крем'яну сокиру прямокутної в перетині форми довжиною 10,2 см і кам'яну бойову. На периферії насипу на відстані 4,5 м від центру на глибині 0,2 м лежали два фрагменти кераміки, а на рівні стародавньої поверхні – декілька крем'яних відщепів.

Курган 42 сильно зруйнований оранкою, збережений діаметр насипу становив 6 м. Під ним, на глибині 0,8 м, виявлено поховання. Тут у напрямку північний схід – південний захід знайдено дерев'яну колоду довжиною 2 м. Дещо південніше від неї зафіксовано перпендикулярно поставлену значно коротшу дерев'яну дошку. У західному напрямку виявлено добре зашлифовану крем'яну сокиру наближеної до прямокутної форми та довжиною 9,5 см. Поряд – крем'яний ніж довжиною 9 см і луску. На глибині 0,6 м на південний захід від поховання – скупчення вугликів діаметром 0,5 м.

Курган 44 в діаметрі 19 м і висотою 0,4 м, дуже розораний. На рівні стародавньої поверхні, на глибині 0,3–0,4 м, у різних місцях виявлено декілька крем'яних відщепів та шматки сугликів. У центрі зафіксовано прямокутної форми поховальну яму розмірами 1,5×1 м і завглибшки 0,2 м. Заповнення складалося з пухкої землі. Слідів скелета не виявлено. На схід від поховання виявлено кам'яну бойову сокиру зеленого відтінку та довжиною 11 см. На відстані 1 м на схід від цієї знахідки виявлено крем'яну сокиру довжиною 9 см.

Курган 50 19 м у діаметрі й висотою 1 м. Був вкритий лише гумусом. На глибині 0,35 м від верху виявлено прямокутну в перетині крем'яну сокиру довжиною 9 см і бойову кам'яну, що зазнала дії вогню, довжиною 10 см. У південній частині значно нижче, на глибині 0,7 м, знайдено залишки кремаційного поховання комарівської культури.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 9–10; Свешніков 1971, арк. 67, 76–77, 78–79, 81–82; 1971, с. 302; 1974, с. 32, 36, 39, 42; 1974а, рис. 42:6; 1977–1980, арк. 47; Ситник 2012, с. 291; Janusz 1918, s. 216; Sulimirski 1959, s. 354; 1968, p. 105–119; Ziemiecki 1887, s. 56.

5. Фонди: ЛІМ.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

30. Комарно, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганні поховання.

3. У 1936 р. і 1938 р. Я. Пастернак проводив дослідження двох курганів. Детальний опис досліджень відсутній.

У *кургані 1* відкрито поховання у скорченому стані на боці та виявлено глиняну амфору з чотирма вушками, орнаментовану мотивом драбинки, кістяну проколку, крем'яні скребок, прямокутну в перетині сокиру та просвердлену кам'яну, виготовлену з діабазу.

Зовнішня поверхня амфори (ЛІМ А 39180) коричневого кольору заглажена, внутрішня – сірого розчесана травною, у зламі – також сірого. Випал неоднорідний, проте добрий. Керамічна маса з домішкою шамоту. Форма посудини опуклобока, сильно роздута та злегка сплюснута. Денце добре виділене незначно вгнуте всередину. Діаметр – 7,2 см. Вінця прямі, краї відхилені назовні заокруглені. Діаметр вінець – 10,4 см. На верху плічок прикріплені чотири стрічкові петельчасті вушка, одне з яких відламане. Їх довжина – 4,5 см, товщина – 0,55 см, ширина – 1,95, 1,4, 1,2 см. Висота амфори – 21 см, максимальна опуклість тіла – 28 см. Верхня поверхня орнаментована. Між ручками нанесений орнамент у вигляді насічок, утворений вертикальною заглибленою смугою і понад 10 горизонтальних.

У *кургані 2* виявлено цілу й пошкоджену посудинки. Ціла – жовтого кольору, денце плоске. До неї горизонтально прикріплені два вушка, що мають вертикальні отвори. Висота посудини – 8,6 см.

4. Література: Завада 1947, арк. 29, 82–83, 116; Завада Картотека, Комарне, арк. 1–3; Коваль, Миронюк 2006, с. 49, 133; Крушельницька та ін. 1982, с. 23; Пастернак 1937, с. 255; 1978, с. 72; 1978а, с. 79; 1987, с. 42, 44–45; Свешніков 1949, арк. 148; 1971, арк. 67, 84–85, 91; 1971, с. 302; 1974, с. 32; 1976, с. 50; 1977–1980, арк. 57–58, 63; Ситник 2012, с. 93; Pasternak 1937, s. 109; Sulimirski 1968, p. 125.

5. Фонди: ЛІМ.

31. Корууж, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганне поховання.

2. Топографія: вершина пагорба.

3. У 1935 р. Т. Сулімірський проводив дослідження кургану неподалік села, в ур. Під могилою, діаметром 26 м і висотою 1 м. Під насипом, практично в центральній частині, виявлено прямокутної форми поховання розмірами 1,9×1 м та завглибшки 0,8 м. Поховальна яма вкопана в материк на 0,4 м й орієнтована по лінії захід–схід. Захоронення вимощене дубовими колодами. На дні поховальної ями виявлено погано збережений кістяк, що лежав на правому боці, головою на захід. Голова покійника перебувала на якійсь породі, що чітко виділялася навколо черепа. Кістяк посипаний жовтою і червоною вохрою. Зверху на колінах скелета виявлено великі шматки вугликів. У північно-західному куті поховання, біля голови, була глиняна амфора та крем'яний ніж довжиною 9,2 см, що лежав біля грудей. Верхня частина поховальної ями перекрита дубовими колодами, які добре простежувалися. На південний схід від поховання на рівні стародавньої поверхні виявлено велике скупчення вугликів. Амфора цеглястого кольору, випал слабкий. Вінця циліндричної форми, орнаментовані горизонтальними відтисками шнура. На лінії максимальної опуклості тіла прикріплені два масивні вушка. Верхня частина амфори орнаментована смугою трикутних насічок і меандром, утвореним із чотирьох заглиблених смуг. Висота виробу – 20 см, діаметр вінець – 9 см, діаметр денця – 6 см, максимальна випуклість тіла – 19 см.

На периферії насипу у східній частині засвідчено залишки спаленого житла КЛП (?). Виявлено глиняну амфору та фрагменти кераміки КЛП.

4. Література: Завада 1947, арк. 82, 116; Крушельницька та ін. 1982, с. 23–24; Пастернак 1987, рис. 1:1; Свешніков 1949, арк. 147; 1971, арк. 17, 66, 75, 96; 1971, с. 302;

1974, с. 38, 163, рис. 5:9; 1974а, рис. 42:9; 1976, с. 50; Ситник 2012, с. 294; Kozłowski 1939, s. 40 tabl. XII:7; Sulimirski 1959, s. 229; 1968, p. 125–126.

5. Фонди: ЛІМ.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

32. Корчівка, Жидачівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

3. Працівники Львівської картинної галереї у 1969 р. на присадибній ділянці місцевої школи виявили залишки поселення. На поверхні зібрано рухомий (крем'яні ножі, скребки сокири) матеріал.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 17; Свешніков 1971, арк. 56, 84; 1974, с. 28; 1974а, с. 160; 1976, с. 52; 1977–1980, арк. 47; 1990, с. 60.

5. Фонди: збірка школи с. Корчівка.

33. Красів, Миколаївський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина пагорба.

3. У 1935–1936 рр. Т. Сулімірський проводив дослідження курганного могильника, розміщеного в ур. Мідяки у лісі. Могильник із шести насипів, розміщених лінійно на відстані 360 м. Кургани 1–2 належать до КШК, інші – до комарівської.

Курган 1 діаметром 18 м і висотою 1,2 м. Насип досліджувався шахтовим методом розмірами 3×3 м. У західній частині шахти виявлено тонкий шар вугілля розмірами 1,1×0,5 м з орієнтацією північ–південь. Маленькі шматки вугілля розкидані вздовж усієї площі розкопу. У південно-західній частині знайдено великі піщані плити розмірами 0,4×0,4 м, поверхня яких обпалена. У північній виявлено декілька кальцинованих кісток, зафіксованих на рівні стародавньої поверхні. Під насипом у різних місцях центральної частини кургану зафіксовано шматки амфори цеглястого кольору середнього випалу. Верхня частина орнаментована плетинкою. Два вушка прикріплені на рівні максимальної опуклості тулуба. Висота амфори – 31 см, максимальний діаметр – 32 см. Під шийкою та на лінії максимальної випуклості посудини нанесено орнамент у вигляді смуги горизонтальних насічок, вершини яких опущені донизу. Між ними у двох місцях вміщені вертикально заглиблені смуги. Також із цього кургану походить миска випуклої форми темного кольору, орнаментована горизонтальними заглибленими смугами. Висота миски – 11,5 см, діаметр вінець – 13,5 см, діаметр денця – 6 см. Керамічна маса з домішкою піску. Внутрішня поверхня темна, злам і зовнішня – коричнева. Із цього поховання походить ще дві маленькі посудини та плоска кам'яна сокира, виготовлена зі сланцю. Сокира в перетині овальної форми, довжиною 11 см. Маленька посудина із заокругленим дном через слабкий випал не збереглася.

Курган 2 розміщений на відстані 40 м на захід від кургану 1, діаметр – 16 м, висота – 0,6 м. Стратиграфічні нашарування склалися з дернового шару, що перекривав попелястий, потужністю 0,25 м. Рівень давньої поверхні представлений чорним спресованим шаром чорного кольору, зафіксованим на глибині 0,55 м. Нижче залягав материк, представлений землею темно-коричневого кольору. Курган досліджений до глибини 1,2 м. На глибині 0,4 м на південь від його центру виявлено крем'яний відщеп. Нижче, на глибині 0,7 м, зафіксовано розбиту амфору, частина фрагментів якої перебувала осторонь. Поряд лежали зашліфована крем'яна сокира довжиною 7,1 см і старанно

виготовлений ніж із рівно зрізаним краєм завдовжки 10 см. Ніж знайдений на відстані 0,5 м на схід від сокири. Сліди скелета майже не простежені. У східному напрямку від центру на давній поверхні лежали шматки деревного вугілля.

Амфора (ЛІМ А 22930) коричневого кольору з домішками коричневого шамоту. В'язи відхилені назовні, краї заокруглені. Діаметр вінець – 12,6 см. Шийка коротка увігнута дугою. Два вушка кріпилися до верхньої частини випуклості амфори, їх форма біконічна (як у КЛП). Діаметр отвору – 0,5–0,6 см. Товщина стінок – 1–1,1 см. Денце плоске, діаметр денця – 8 см. Висота амфори – 22,5 см, максимальний діаметр – 24 см. Посудина сильно випукла. Зовнішня поверхня шершава, у верхній частині орнаментована заглибленим орнаментом у вигляді меандрів. Внутрішня – заглажена травною, від чого залишилися горизонтальні подряпини. Випал добрий.

4. Література: Завада 1947, арк. 46, 75; Завада Картотека, Красів, арк. 1–2; Крушельницька та ін. 1982, с. 18–19; Махнік та ін. 2002, с. 484; Свешніков 1949, арк. 140; 1971, арк. 67, 75, 77–78; 1971, рис. 34:1; 1974, с. 32, 41; 1976, с. 57; Ситник 2012, с. 293; Kozłowski 1939, s. 39–40; Sulimirski 1968, p. 142–143.

5. Фонди: ЛІМ.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

34. Крилос, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія:

3. У 1883 р. І. Шараневич проводив розкопки курганного могильника в ур. Над Білуном. Могильник складався із трьох насипів.

Курган 1 одержав назву 10а. Під насипом на площі 14×15 м виявлено скупчення каміння (гальки), що вкривало практично всю площу за винятком місць, де могли проводити дослідження раніше. Із кургану походять декілька фрагментів крем'яних ножів й уламки від посудини червоного та чорного кольорів.

Курган 2 висотою 4 м одержав назву 11. Насип складався з темної землі зі світлими плямами. Чорний шар закінчувався на глибині 3 м і переходив у шар спресованої жовтої глини. У насипі виявлено декілька шматків перепаленої глини та крем'яний наконечник стріли.

Курган 3 досліджений траншеєю. Під насипом, подібно до кургану 1, виявлено шар каміння, яким було вимощено всю площу. Насип складався із жовтої глини, перемішаної з чорною землею. Материк (жовтий лес) зафіксований на глибині 1,4 м. Під насипом, окрім дрібних фрагментів посуду, нічого не виявлено.

Матеріал і наукова документація не збереглися.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 10; Sulimirski 1968, p. 135; Szaraniewicz 1888, s. 83.

35. Крилос, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганне поховання.

2. Топографія: тераса 316–317 м н. р. м.

3. У 1935 р. Я. Пастернак розкопав чотири кургани в ур. Глина, де стверджено наявність вохри. Під одним насипом виявлено кремаційне поховання, фрагменти посуду й мідну спіральну пронизку. Матеріал та наукова документація не збереглися.

4. Література: Крушельницька 1982, с. 10; Свешніков 1949, арк. 151; Ситник 2012, с. 291; Makarowicz et al. 2016, s. 263; Sulimirski 1968, p. 135.

36. Крилос, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: 300,5 м н. р. м.

3. У 1935–1936 рр. Я. Пастернак дослідив два з трьох курганів в ур. Діброва, що розміщене у західній частині села.

Опис кургану дослідженого в 1935 р. відсутній, а матеріал не зберігся. Під ним виявлено скелет вкритий червоною вохрою, що перебував на глибині 2 м.

Дослідження кургану Настасина могила здійснив у 1880 р. о. Лев Лаврецький, заклавши його поперек траншею. Під час цих досліджень жодного матеріалу не виявлено. Курган повторно дослідив у 1936 р. Я. Пастернак. Діаметр насипу – 30 м, висота – 3,5 м. У насипі виявлено вуглики, фрагменти кераміки, частина з яких орнаментована ялинковим мотивом. На глибині 1,12 м зафіксовано дві кінські кінцівки та п'ять кінських зубів.

У південній частині кургану на відстані 3,7 м від центру на глибині 2 м виявлено скорчений кістяк на лівому боці, який лежав на дерев'яній дубовій підстилці, орієнтований головою на північ, верхня частина покладена навзнак, ноги зігнуті в колінах вліво. Довжина скорченого кістяка становила 1,1 м, а справжній ріст померлого – 1,8 м. У кургані біля покійника виявлено мідну гривню, знайдену на шії скелета, два олов'яні вискові кільця діаметром 15 мм, кам'яну просвердлену сокиру, крем'яні сокиру, три вістря до стріл, п'ять відщепів і глиняний кубок із нанесеним заглибленим ялинковим орнаментом. Останній розміщений у ногах, поряд – крем'яні відщепи, трохи далі – крем'яна сокира. Одна крем'яна стрілка локалізована біля ребер із правої сторони, друга – разом із кам'яною сокирою праворуч. Мідна гривня лежала на шії покійника. У ногах розкладені у трикутник три невеликі вогнища. Під похованням зроблено підсипку 1,5 м завтовшки, яка лежала на материках.

Кубок світло-сірого кольору із випуклим тілом (ЛІМ А 22858). Вінця лійкоподібні заокруглені. Денце плоске злегка вгнуте в середину. Верхня поверхня на шийці декорована горизонтальним орнаментом у вигляді ялинки (чотири з половиною смуги). Поверхня – старанно заглажена. Діаметр денця – 5,5 см. Діаметр вінець – 17 см. Керамічна маса з домішкою піску. Товщина стінок – 0,5 см. Висота – 14 см.

Крем'яна сокира трапецієподібної форми (ЛІМ А 30900) із прямим зашліфованим лезом. У перетині наближена до прямокутної форми. Кремінь світло-сірий. Обух вкритий сколами. Верхня частина виробу покрита плоскими сколами. Бічні грані нерівні, також вкриті сколами. На поверхні чітко простежуються сліди від ужиткового полірування. Довжина сокири – 9,8 см, ширина леза – 5,62 см, ширина обуха – 2,5×1,35 см. По середині – 4,1×1,8 см.

Крем'яна стріла із вгнутою основою 1,9 см висотою, максимальна ширина – 1,5 см.

Крем'яна стріла із сильно вгнутою основою 1,7 см висотою, максимальна ширина – 1,4 см.

Крем'яна стріла грубої роботи на відщепі листоподібної форми. Довжина – 2,3 см, ширина – 1,9 см.

П'ять аморфних крем'яних відщепів без слідів ретуші.

Діоритова кам'яна сокира дуже пошкоджена, розсипана на п'ять частин із незначно розширеним та далі звуженим круглим обухом. Довжина виробу – 12,5 см, діаметр отвору – 2,5 см.

Мідна гривня виготовлена із грубого овального дроту діаметром 0,4 см і довжиною 14,5 см. Одна сторона пошкоджена, друга – із загнутим досередини кінцем.

4. Література: Бандрівський 2006, с. 22–24; Завада 1947, арк. 28, 29, 50, 65, 120–121; Завада Картотека, Крилос; Крушельницька та ін. 1982, с. 10; Свешніков 1949, арк. 10, 46, 152; 1971, арк. 66, 76, 79, 80–81, 82–83, 87; 1971, с. 302–303; 1974, с. 32, рис. 9:18–21; 1974а, с. 164; Ситник 2012, с. 291; Makarowicz et al. 2016, s. 373; Pasternak 1937, s. 109; Sulimirski 1968, p. 135–136.

5. Фонди: матеріал не зберігся, окрім кубка та крем'яної сокири, що зберігаються у ЛІМ.

37. Кульчиці, Самбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина хребта в оточенні декількох невеликих водороздільних приток Дністра.

3. Курганний могильник в ур. Могилки розміщений за 1,5 км на південний схід від села. 19 сильно розораних курганів розміщувались уздовж хребта на різній відстані один від одного. Упродовж 1932–1933 рр. Т. Сулімирський, В. Кобільник і М. Смішко розкопали три, Я. Пастернак – один курган, у 1949 р. П. Завада дослідив п'ять насипів (кургани 5–9), у 1969, 1971–1972 рр. І. Свешніков – чотири.

Курган 1 діаметром 27 м і висотою 1,5 м. Насип із темного гумусу, інтенсивніший у нижній частині. Нижче виявлений захоронений чорнозем чорного кольору та товщиною 0,25 м. Материк представлений жовтою глиною і зафіксований на глибині 1,5 м. У кургані на первісному горизонті виявлено залишки вохри, глиняне денце, крем'яні відщеп і сокиру. Денце коричневого кольору плоске діаметром 6 см. Випал слабкий. Відщеп темно-сірого кольору довжиною 3 см.

Під насипом кургану в центральній частині зафіксовано поховальну яму розмірами 1,7×0,8 м з орієнтацією південний захід – північний схід завглибшки 0,55 м (заглиблена в материк на 0,15 м). Усередині поховання виявлено злегка скорчений скелет на правому боці, орієнтований головою на південний захід. Кістяк посипаний вохрою, значна частина якої вкривала голову померлого. Залишки дерева (дуба) зафіксовані на відстані 15–20 см від скелета. Біля поховання виявлено крем'яну сокиру, прямокутну в перетині, виготовлену зі світлого кременю. Поверхня шліфована. Довжина виробу – 6,5 см, ширина леза – 4 см, обуху – 3,5 см, товщина – 2 см.

Курган 2 діаметром 28 м і висотою 0,6 м. Стратиграфічна колонка подібна до кургану 1. На рівні стародавнього горизонту виявлено амфору, крем'яну сокиру, ніж і кам'яну сокиру. На відстані 2,5 м на південь від центру знайдено велику кількість вугликів. На відстані 2 м на північний схід від центру кургану розміщені дві дерев'яні дошки довжиною 2 м і шириною по 0,5 м, орієнтовані по лінії північний схід – південний захід. Одна лежала на великому шматку каменю-пісковіку. Слідів скелета зверху на них не виявлено.

У центрі кургану на рівні стародавнього горизонту знайдено поховальну яму прямокутної форми розмірами 2×1,2 м з орієнтацією у просторі північний схід –

південний захід. Глибина від рівня виявлення становить 0,65 м і заглиблена в материк на 0,3 м. Слідів скелета не виявлено, проте можна припустити, що голова покійника лежала в напрямку на південний захід, оскільки тут знайдено вохру. На відстані 0,1 м від дна зафіксовано шар дубових колод.

Амфора із двома вушками, розміщеними на лінії максимальної опуклості тіла, темно-жовтого кольору. Вінця низькі, злегка відхилені назовні. Випал слабкий. Висота посудини – 16 см, діаметр вінець – 8,5 см, денця – 7 см, максимальна опуклість тіла – 18,5 см, довжина вушка – 3 см.

Ніж на пластині довжиною 7,3 см і шириною 1,8 см у перетині трапецієподібної форми.

Кам'яна сокирка в перетині прямокутної форми довжиною 11 см. Ширина леза – 3,5 см, обуха – 2,8 см. На поверхні помітні сліди від ужитку. Також виявлено два крем'яні скребки. Довжина одного – 3,5 см, ширина – 2,5 см, краї вкриті ретушшю. Другий скребок довжиною 4,5 см, ретушований.

Курган 3 сильно розораний діаметром 24 м, висота – 0,5 м. Первісний діаметр насипу становив 15 м. Стратиграфічні нашарування подібні до курганів 1–2. На різній глибині в насипі виявлено фрагменти вугликів і неорнаментованого посуду червоного кольору, що походили, найвірогідніше, від амфори. Ці фрагменти посуду виявлені у східній частині насипу. 3 м на північ від кераміки знайдено скупчення вугілля, а між посудом і вугіллям зафіксовано великі куски вохри.

На відстані 3 м на південний схід від центру кургану виявлено поховання розмірами 2,4×1,2 м, орієнтоване по лінії північний схід – південний захід. Глибина поховання від рівня виявлення становить 0,65 м (вкопане в материк на 0,35 м). У північно-східній частині поховальної ями поставлено глиняну миску. У південній виявлено розбиту кам'яну сокиру, у центральній – два крем'яні наконечники до стріл, скребок і сокиру. Слідів скелета не виявлено. Однак, судячи з локалізації знахідок у могилі, померлий лежав у злегка скорченій позиції на правому боці, головою на південний захід. У середині поховання залишків вохри не виявлено.

Кам'яна сокира довжиною 11 см, поверхня груба, лезо тупе.

Крем'яна сокира лінзоподібної у плані форми довжиною 9 см. Виготовлена з попелястої сировини, зі звуженим обухом і розширеним лезом. Поверхня при лезі шліфована. Ширина леза – 4,5 см, обуха – 2,5 см, товщина сокирки – 1,5 см.

Миска коричневого кольору (ЛІМ А 22852). Керамічна маса з домішкою шамоту. Поверхня заглажена травою. Вінця вертикальні, краї заокруглені, діаметр – 11 см. Внутрішня поверхня заглажена. Нижня частина випукла, верхня – циліндрична. Денце нерівне випукле. Верхня частина миски багато орнаментована: під вінцями – дві пари смуг подвійного шнура. Від нижньої відходять пучки вертикальних відтисків, у кожній з яких по чотири смуги. Довжина – 2–2,5 см. Товщина стінок – 0,7 см.

Крем'яні наконечники із вгнутою основою довжиною 1,7 см. Верхів'я одного виробу пошкоджене.

Із кургану походить фрагмент вінця амфори коричневого кольору. Випал слабкий. Зовнішня поверхня орнаментована трьома заглибленими жолобками.

Курган 4 20 м у діаметрі. Частково його дослідив Я. Пастенак. У насипі виявлено декілька фрагментів кераміки й вугликів. Поховальна яма розміщена в центральній

частині кургану. Слідів скелета не простежено. На рівні стародавнього горизонту виявлено два крем'яні скребки.

Курган 7 діаметром 10 м, висота – 1,4 м. У північно-східній частині насипу на глибині 0,75 м від поверхні зафіксовано слід від вогнища, у яке входило деревне вугілля, поряд знайдено фрагменти кераміки. У західній частині кургану на цій же глибині виявлено плитку, виготовлену з каменю-пісковіку, та фрагменти двох посудин. У південно-західній на рівні материка, на глибині 1,6 м від верху насипу, зафіксовано контури прямокутної могильної ями розмірами 0,65×0,9 м, заглиблену в материк на 0,16 м та орієнтовану по лінії захід–схід. Над похованням виявлено кубок, орнаментований у верхній частині горизонтальними відтисками шнура. На дні захоронення зафіксовано слід від посипаного вохрою кістяка, орієнтованого головою на захід. У середині поховальної ями перебували дрібні вуглики, невелика плитка, амфора незначних розмірів і мисочка з вохрою, виявлені в північно-західному куті. У південно-східному – зафіксовано нижню частину кубка.

Кургани 10–11 зруйновані в минулому під час будівництва колгоспної ферми.

Курган 12 діаметром 13 м і висотою 0,64 м від рівня сучасної поверхні. Південно-західна частина насипу пошкоджена невеликою ямою (1,5×2 м). Стратиграфічні нашарування насипу кургану такі: 1 – шар чорнозему потужністю 0,18–0,3 м; 2 – сіра земля із вмістом значної кількості глини жовтого кольору потужністю 0,32–0,42 м; 3 – первісний гумус, товщина якого становить 0,2 м; 4 – материк (жовта глина). У західній частині кургану на глибині 0,2 м від верху виявлено невелике вогнище діаметром 0,75 м. Тут зафіксовано деревне вугілля та попіл. Окремі вуглики на його місці трапляються до глибини 0,4 м. У північно-східній частині насипу на глибині 0,35 м досліджено округлої форми об'єкт діаметром 1,25 м і завглибшки 0,8 м від сучасної поверхні. Його заповнення складалося із сірого ґрунту, де знайдено чотири фрагменти кераміки цеглястого кольору, серед яких виділяється один вінець, орнаментований горизонтальними відтисками шнура. Неподалік північно-східного краю насипу на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні зафіксовано п'ять фрагментів кераміки темно-коричневого кольору та фрагмент ножа, виготовленого на пластині із сировини туронського походження. У північній частині насипу на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні на відстані 5,5 м від центру виявлено фрагмент зернотерки, виготовленої з жовто-сірого пісковіку. Розміри – 19×12×5 см. Усі сторони, окрім робочої поверхні, оббиті.

Рівень стародавньої поверхні зафіксований на глибині 0,75 м від верху кургану. Тут у північно-західному секторі виявлено слід округлого об'єкта діаметром 0,8 м і завглибшки 0,98 см від верху насипу. Заповнення складалося з чорного шару із значною кількістю попелу. На рівні стародавнього горизонту в південно-західній частині кургану знайдено розбиту амфору опуклої форми, з рівним дном і двома петельчастими вушками, циліндричною шийкою, що плавно розширюється вгору. Шийка та поверхня вушок орнаментована кенелюрами. Діаметр вінця – 12,2 см, висота – 18 см, максимальна опуклість тіла – 19 см, діаметр денця – 8 см. Поверхня посудини світло-коричневого кольору, заглажена. Керамічна маса з домішкою піску.

У південно-східній частині кургану неподалік центру на рівні стародавнього горизонту, на глибині 0,75 м від верху насипу, відкрито поховання прямокутної форми із заокругленими кутами розмірами 1×1,7 м, орієнтоване по лінії південний захід –

північний схід. На дні поховальної ями на глибині 1,2 м від верху насипу зафіксовано потужний шар вохри, який формою нагадував контури захороненого, що був орієнтований головою на південний захід. Ліва рука покладена впоперек живота, спрямована до плеча. Кістки та супровідний інвентар не збереглися. Навкруги поховальної ями розміщений викид материкової глини.

Курган 13 розміщений за 12 м на південь від кургану 12 діаметром 15 м і висотою 0,44 м, сильно знівельований оранкою. Первісний діаметр насипу становив 12 м. Стратиграфія нашарувань така: верхній шар – гумус товщиною 0,1 м. Нижче залягав чорнозем, товщина якого складала в центральній частині 0,15 м, на периферії – 0,6 м. Під ним стверджено насип кургану потужністю 0,5 м, який залягав на шарі материкової глини. Рівень стародавньої поверхні розміщений на глибині 0,75 м від верху насипу. За межами насипу із західної сторони на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні виявлено слід від підковоподібної форми вогнища, що складалось із перепаленої до червоного кольору землі та вугликів. Вогнище локалізоване на площі 1×1,5 м, потужність перепаленого метрика – 0,1 м.

У північній частині насипу кургану неподалік центру на рівні стародавнього горизонту знайдено декілька дрібних фрагментів кераміки цеглястого кольору (амфора?), поверхня яких орнаментована заглибленим ялинковим мотивом, утвореним зі смуг. Поверхня злегка заглажена, керамічне тісто з незначною домішкою шамоту та піску. У південно-західній частині кургану на глибині 0,75–0,8 м виявлено контури поховальної ями овальної форми розмірами 2,73×3,75 м, орієнтованої по лінії схід–захід. У верхній частина заповнення об'єкта знайдено стінку від амфори з масивним невеликим вушком і пряслице, орнаментоване по краях вертикальними насічками. Фрагмент стінки амфори цеглястого кольору, поверхня злегка заглажена. Керамічна маса з домішкою незначної кількості шамоту та дрібного піску. Найімовірніше, що стінка від амфори і фрагменти кераміки, знайдені на стародавньому горизонті, походять від однієї посудини. Виявлений об'єкт заглиблюється до дна східцями: південно-західна частина заглиблена на 1,2 м від рівня сучасної поверхні та шириною 0,3 м. Друга сходинка шириною 0,5–1 м із західної та південної частини об'єкта, заглиблена до відмітки 1,32 м від рівня сучасної поверхні. Дно об'єкта виявлене на глибині 1,55 м від рівня денної поверхні. У центральній частині досліджено заглиблення діаметром 1 м, що понижувалось у материк ще на 0,15 м. Слідів скелета не виявлено.

Курган 15 розміщений у південно-західному напрямку від курганів 12, 13 овальної форми розмірами 20×28 м і висотою 0,48 м, довшою стороною орієнтований по лінії північ–південь, сильно знівельований. Стратиграфічна колонка нашарувань така: 1 – задернований гумус товщиною 0,2 м; 2 – шар сіро-жовтої глини потужністю 0,15 м; 3 – насип кургану й похований шар стародавньої поверхні, потужність яких становила 0,15–0,2 м; 4 – материк. У насипі на різній глибині траплялися дрібні фрагменти посуду та вуглики. Неподалік центру кургану на стародавньому горизонті, на глибині 0,65 м, за 2 м на схід від центру знайдено зернотерку, виготовлену з каменю-пісковіку, що лежала разом із розтирачем. Зернотерка трикутної форми й розмірами 0,3×0,4×0,06 м. Робоча поверхня стерта. Розтирач виготовлений із каменю-пісковіку трикутної форми. На відстані 3 м на північ від зернотерки знайдено розбиту посудину поганого стану збереження (горщик), від якої збереглася тільки нижня частина. У північно-східному

секторі кургану на тому ж рівні виявлено крем'яний ніж і долото з опоки. Долото із звуженою поверхнею леза й обуху. Довжина – 7,5 см, максимальна ширина – 2,3 см, товщина – 1,8 см. Поверхня зашліфована. Крем'яний ніж на пластині виготовлений із чорного туронського кременю. Краї леза із зовнішньої сторони вкриті смугою односторонньої ретуші. Довжина ножа – 7 см, ширина – 1,5 см. У південній частині кургану на глибині 0,5 м від верху виявлено три поховання без збережених кістяків.

Поховання 1 (об'єкт 1) розміщене за 11 м на південний захід від центру насипу. Воно прямокутної форми розмірами 1,45×2,06 м і глибиною 0,2 м (0,7 м від верху насипу), орієнтоване по лінії схід–захід. У південно-східному куті стояла чотиривушна амфора з рівним дном, випуклим тілом та простою звуженою шийкою, вінця відламані. Поверхня сірого кольору з коричневими плямами, керамічна маса з домішкою шамоту, внутрішня поверхня темно-сірого кольору. Збережена висота посудини – 17,7 см, діаметр денця – 6 см, максимальний діаметр тіла – 18,5 см, діаметр шийки – 8,5 см.

У північно-східній частині поховання зафіксовано скупчення знахідок. Нижня частина посудини світло-коричневого кольору з домішкою піску в тісті. Дно злегка вгнуте діаметром 5 см. Кам'яна плоска сокира, крем'яні сокира й ніж. Сокира виготовлена з піщаної гальки клиноподібної форми та чотирикутна в поперечному розрізі. Поверхня злегка зашліфована. Лезо півкруглої форми, зашліфоване, обух частково відбитий. Довжина сокири – 11 см, ширина – 5,2 см, товщина – 1,8 см. Ніж виготовлений на пластині з чорного туронського кременю. Зовнішня поверхня орнаментована ретушшю, нанесеною в один ряд. Довжина пластини – 5 см, ширина – 2 см. Крем'яна сокира (порода туронського походження) клиноподібної форми, прямокутна в поперечному розрізі. Лезо широке півкруглої форми зашліфоване, бічні грані оббиті, обух звужений округлий покритий кіркою. Довжина сокири – 12,3 см, ширина – 4,3 см, товщина – 2 см. У центрі поховання виявлено крем'яне вістря до стріли темно-сірого кольору трикутної форми із вгнутою всередину основою, краї вкриті ретушшю в один ряд. Слідів скелета не виявлено.

Об'єкт 2 розміщений на відстані 1,9 м на схід від поховання 1 округлої форми діаметром 1,7 м і глибиною 0,8 м від рівня виявлення (1,3 від верху кургану). На дні при західній стінці стояв роздавлений кубок і лежали кусок перепаленого пісковика та крем'яний відщеп. Кубок тюльпаноподібної форми, дно плоске, стінки випуклі, вінця злегка відхилені назовні. Зовнішня поверхня шийки орнаментована горизонтальними смугами відбитків шнура. Поверхня посудини сіро-коричневого кольору слабо заглажена. Керамічна маса з домішкою піску й шамоту. Відщеп виготовлений на сірому дністрянському кремені неправильно трикутної форми. З однієї сторони із внутрішнього боку помітні сліди від підправки ретушшю. Розміри виробу – 2,8×3,2 см. У заповненні об'єкта траплялися дрібні фрагменти кераміки та деревне вугілля.

Об'єкт 3 виявлений на відстані 4,2 м на північний схід від поховальної ями овальної форми розмірами 1,45×1,75 м, орієнтований по лінії схід–захід, завглибшки 0,3 м від рівня виявлення (0,8 м від верху кургану). У заповненні траплялися дрібні фрагменти кераміки й вуглики. Слідів скелета та супровідного інвентарю не виявлено. Дно об'єкта рівне.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 8; Білас 2002, с. 168; 2004, с. 84; 2005, с. 96; 2010, с. 339; Завада 1947, арк. 50, 66, 117; Завада Каталог, Кульчиці; Кобільник 1933, с. 32; Коваль, Миронюк 2006, с. 29–30; Крушельницька та ін. 1982, с. 20; Мацкевий,

Козак 2009, с. 98; Михальчишин 1993, с. 24; 1995, с. 64; Свешніков 1949, арк. 148; 1958, с. 15; 1969, арк. 1–12; 1970, арк. 1–6, табл. 1–4; 1971, арк. 19, 62, 64–65, 69, 72, 75, 77–81, 96; 1971, рис. 84:29; 1972, арк. 1–7, табл. 1–4; 1974, с. 30; 1974а, рис. 41; 42:2; 1976, с. 69; 1977–1980, арк. 46, 52, 55–56, 58, 61–62, 64; Ситник 2007, с. 272; 2010, с. 193, 195; 2012, с. 293; Kozłowski 1939, s. 39–40; Smiszko 1933, s. 23; Sulimirski 1935, s. 21; 1968, p. 136–137; Zakościelna, Gurba 2002, с. 25.

5. Фонди: ДКМ; ЛІМ; ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

38. Кульчиці, Самбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина хребта (350 м н. р. м.).

3. Курганний могильник в ур. Війтова гора розташований за 1 км на схід від села та первісно складався з шести насипів. У 1932–1933 рр. Я. Пастернак дослідив два, де виявив сліди трупопокладень. Кургани діаметром до 9 м і висотою 1 м. Знайдено фрагменти кераміки та крем'яні вироби. У 1992 р. могильник оглянули учасники Українсько-польської археологічної експедиції, які обстежили п'ять насипів.

Курган 1 висотою 1 м і діаметром 25 м. На глибину до 0,45 м від верху насипу залягав шар жовтої материкової глини. На цьому рівні у східній частині по всій площі – дрібні вуглики. Нижче, на глибині 0,5–0,55 м, перебував шар гумусу із вмістом жовтої глини та вугликів. У північно-західній частині кургану виявлено невелике вогнище діаметром 0,5 м, що складалося з вугликів і попелу. На глибині 0,97 м від верху насипу зафіксовано поховальну яму, вкопану в чорнозем, 0,5 м завглибшки. Її дно не доходило до материка. У верхній частині поховання лежав на бочку кубок темно-сірого кольору слабого випалу. Шийка орнаментована 10 горизонтальними смугами відбитків шнура, під якими нанесена горизонтальна, утворена з овальних насічок. Висота кубка – 10,4 см, діаметр вінець – 9,5 см, діаметр денця – 5,2 см. Поряд лежало дно від кулястої амфори коричневого кольору діаметром 6,5 см. Посудинка та денце амфори виготовлені з подібного керамічного тіста. Біля дна поховання виявлено вушко від амфори коричневого кольору із двома вертикальними жолобками. Довжина вушка – 3 см, ширина – 3 см. На глибині 0,35 м під посудинкою знайдено крем'яний ніж завдовжки 2,3 см. Дно поховальної ями залягало нижче від крем'яного ножа на 11–15 см. Слідів скелета не виявлено.

У насипі кургану зафіксовано 25 фрагментів від декількох керамічних посудин коричневого кольору. Випал слабкий. Більшість фрагментів неорнаментована. З них можна виділити такі: більшого стрічкового вуха з трьома вертикальними відтисками шнура; меншого вуха із трьома вертикальними жолобками; високого (3,5 см) вінця зі слабо виділеним пластичним валиком, нанесеним на половині висоти вінця; незначно розхиленого назовні вінця висотою 2 см; два фрагменти вінець, поверхня яких орнаментована смугою трикутних насічок; денця великої посудини.

Курган 2 розміщений на відстані 50 м на південний схід від кургану 1. Бідніший від попереднього. У насипі виявлено декілька фрагментів кераміки та деревного вугілля. Поховальна яма ледь простежувалася серед темного шару, не була вкопана в материк. Слідів скелета не виявлено.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 8; Білас 2002, с. 168; Завада 1947, арк. 66; Завада Картотека, Кульчиці; Коваль, Миронюк 2006, с. 29–30; Крушельницька та ін. 1982, с. 20; Мацкевий, Козак 2009, с. 98–99; Михальчишин 1993, с. 24; Пастернак 1936, с. 1–4; 1978, с. 70; Свешніков 1974, с. 35, рис. 5:8; 1974а, рис. 42:8; 1976, с. 69; Ситник 2010, с. 151, 193, 195; 2012, с. 293; Цигилик 1995, с. 102; Sulimirski 1968, р. 137.

5. Фонди: ДКМ.

39. Лотатники, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. Могильник розміщений в ур. Могилки. Дослідження проводили учні місцевої господарської школи в 1931 р. і розкопали два насипи.

Курган 1 невеликих розмірів. На глибині 0,6 м, очевидно в центрі, виявлено глину червоного кольору діаметром близько 1 м. У кургані 1 відкрито кубок сірого кольору з відхиленими назовні вінцями (ЛІМ А 22938). Поверхня залощена. Краї вінець і шийка орнаментовані по смузі горизонтальною ялинкою. Висота посудини – 9,5 см, діаметр вінець – 9,5 см, діаметр денця – 6 см. Товщина стінок – 0,45–0,5 см. Тут знайдено три крем'яні сокири та фрагмент кам'яного долота.

Одна сокира виготовлена із племенистого кременю (маленькі білі плями) прямокутна в перетині, зі шліфованим лезом (ЛІМ ІІІ 764). Довжина виробу – 10 см, ширина леза – 4,4 см, обуху – 2,4 см.

Друга виготовлена із темного (туронського ?) кременю, лінзоподібна в перетині (ЛІМ ІІІ 750). Обух злегка заокруглений. Довжина виробу – 12 см, ширина леза – 3,5 см, ширина обуху – 2 см.

Кам'яне долото з пошкодженим лезом, виготовлене з м'якої породи білого кольору (ЛІМ ІІІ 765). Збережена довжина виробу – 5,7 см.

Курган 2 більших розмірів, перебував у західному напрямку від кургану 1. Досліджувався траншеєю 4 м шириною у напрямку по лінії захід–схід. На відстані 1,3 м від центру кургану на глибині 1,2 м виявлено миску циліндричної форми, глиняний черпак, сланцеву бойову сокиру та дві крем'яні пластини, сокиру з темного кременю лінзоподібної форми в перетині довжиною 10,5 см і відщеп.

Миска темно-сірого кольору неорнаментована конічної форми (ЛІМ ІІІ 763). Висота – 7 см, діаметр вінець – 16,8 см, діаметр денця – 6 см.

Черпак сіро-коричневого кольору (ЛІМ А 33171). Керамічна маса з домішкою шамоту й органіки. Нижня поверхня випукла, верхня частина циліндричної форми зі злегка відхиленими назовні вінцями, краї яких заокруглені. Денце нерівне злегка випукле. Діаметр вінець – 12,2 см. Поверхня нерівна та рихла. Під вінцями і до максимальної випуклості посудини прикріплена плоска стрічкова ручка, орнаментована двома вертикальними смугами відбитків шнура. Розміри ручки – 2,75×0,7 см. Під вінцями нанесений орнамент у вигляді трьох горизонтальних смуг відбитків шнура, виконаних зліва направо. Висота виробу – 12,3 см.

Сокира виготовлена з темного кременю (туронського) лінзоподібна в перетині зі шліфованим лезом (ЛІМ ІІІ 760). Довжина – 10,5 см, ширина леза – 4,5 см, обуха – 3 см.

Неретушована пластина виготовлена з темно-сірого кременю із залишками жорнової кірки довжиною 9 см (ЛІМ ІІІ 761).

Пластина – з темно-сірого кременю по боках вкрита ретушшю (ЛІМ ІІІ 766а). На спинці збереглася жорнова кірка.

Відщеп ретушований по боках (ЛІМ ІІІ 766в).

Кам'яна свердлена сокира виготовлена зі сланцю (ЛІМ А 48076). Лезо й обух незначно опущені. Обух горизонтально зрізаний. Бічні грані несиметричні: одна – пряма, друга – випукла. Поверхня незначно шерехувата, проте зашліфована. Довжина сокири – 11,2 см. Висота при обуху – 3,7 см, при лезі – 3,8 см. Максимальна ширина при обуху – 5 см. Діаметр отвору – 1,8 см.

У 1995 р. П. Довгань і Р. Чайка розкопали один із курганів на цьому могильнику. Насип діаметром 20 м та висотою 0,7 м. Центральна частина кургану зруйнована зондом скарбощукачів. Під насипом поховальної ями та супровідного матеріалу не виявлено. За межами кургану на рівні стародавнього горизонту знайдено декілька фрагментів кераміки КШК.

4. Література: Завада 1947, арк. 84, 118; Завада Картотека, Лотатники; Крушельницька та ін. 1982, с. 17; Мацкевий, Козак 2009, с. 102; Свешніков 1949, арк. 150; 1971, арк. 77–78, 84, 95; 1974, с. 39, 41–42; 1976, с. 79; Чайка, Довгань 1996, с. 82; Budinský-Crička 1965, s. 70, рс. 14:2,3; Kostrzewski 1939–1948, tabl. 58:15; Kozłowski 1939, s. 40, tabl. XII: 23; Sulimirski 1959, fig. 56; 1968, p. 137.

5. Фонди: ЛІМ.

40. Львів, вул. Огієнка, 1.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: підвищення.

3. У 1860–1870 рр. А. Петрушевич, І. Шараневич, А. Шнайдер, В. Боярський проводили дослідження на Замковій горі у Львові. Дослідження велися у зв'язку з будівництвом колії у напрямку Відень–Львів. Знахідки привернули увагу А. Петрушевича, який і розпочав тут польові дослідження. На місці поселення виявлено фрагменти кераміки, орнаментованої шнуровими відтисками, крем'яні вироби та кам'яну просвердлену сокиру.

4. Література: Булик 2006, с. 303–304; 2008 с. 217; 2010, с. 32; Мацкевий 2008, с. 112–113, 118.

41. Міженець, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. В околиці села 1887 р Я. Ступницький розкопав декілька курганів. Дослідник вважає, що під одним насипом виявлено кремаційне поховання. У 1912 р. К. Гадачек розкопав курган, де виявлено глиняну флягу КЛП.

4. Література: Михальчишин 1993, с. 48; Demetrykiewicz 1897, s. 124; Januch 1918, s. 181, 182; Ossowski 1890, s. 36; Sulimirski 1968, p. 127, plate 7:10.

42. Мшана, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: дюна.

3. У 1977 р. Л. Мацкевий, О. Адаменко, В. Артюх відкрили залишки пам'ятки в ур. Луг, де виявили фрагменти кераміки та крем'яні вироби.

4. Література: Мацкевой, Адаменко, Артюх 1978, с. 356.

43. Негівці, Калушський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганне поховання.
- 2.
3. У 1885 р. розкопано курган біля села. Виявлено кам'яну просвердлену сокиру.
4. Література: Завада 1947, арк. 120; Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Пастернак 1933, с. 100; Sulimirski 1968, р. 137.

5. Фонди: матеріал не зберігся.

44. Нижанковичі 1, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.
2. Топографія: перша надзаплавна тераса правого берега р. Вигор.
3. У 1975 р. І. Михальчишин виявив у північно-східній околиці села залишки поселення.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 19.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

45. Нижанковичі 2, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.
2. Топографія: перша надзаплавна тераса правого берега р. Вигор (берег струмка).
3. У 1975 р. І. Михальчишин виявив у східній околиці села залишки поселення.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 19.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

46. Нижанковичі 3, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.
2. Топографія: перша надзаплавна тераса лівого берега р. Вигор.
3. У 1975 р. І. Михальчишин виявив у південно-східній околиці села залишки поселення.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 19.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

47. Нижні Гаї, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганный могильник.
2. Топографія: вершина пагорба (310–311 м. н. р. м.)
3. Курганный могильник в ур. Могилки (інша назва – Толока). Відкрив його Л. Сікора. У 1998–1999 рр. могильник обстежила Українсько-польська археологічна експедиція. До курганного могильника входило 17 насипів. Кургани дуже знівельовані, різної величини (діаметр насипів коливається в межах 10–31 м, висота – 0,12–1,33 м), розміщені на площі 180×190 м². Насипи споруджені у вигляді неправильного кола, всередині якого виділяються два скупчення (східне й західне). У кожному домінує курган більших розмірів, навколо якого – менші. На багатьох насипах помітні сліди від вкопів. У стінці кургану 5, поруйнованого польовою дорогою, виявлено фрагмент посудини КШК. У 2000–2001 рр. учасники Українсько-польської археологічної експедиції проводили дослідження трьох курганів (кургани 7, 8, 10). Кургани 7, 8 входили до складу західного скупчення, курган 10 – східного.

Курган 7 деформований і розплився вздовж осі схід–захід (23 м), натомість діаметр насипу в напрямку північ–південь становить 20 м, висота – 1,02 м. Первісно він сягав 11–12 м у діаметрі та висотою 3–4 м. Досліджувана ділянка охопила площу в 4 ари. Стратиграфія нашарувань насипу така: 1 – сучасний дерн (горизонт «а») темно-сірого

кольору товщиною 0,05–0,07 м; 2 – елювіальний сіро-жовтого кольору (горизонт «b») товщиною 0,3–0,4 м, насичений на значній площі деревним вугіллям; 3 – основа насипу (горизонт «c»), твердий ілювіальний шар темно-коричневого, у нижній частині темно-сірого й чорного кольорів, товщина якого складала в центральній частині близько 0,8 м; 4 – первісний гумус (горизонт «d»), представлений шаром темно-сірого й чорного кольорів товщиною 0,2–0,3 м. У його верхній частині за 1 м на південь від центру кургану зафіксовано скупчення вугликів на площі 2,5×1,2 м. На невеликій відстані від центру виявлено ще два подібних менших скупчення вугликів. У насипі в горизонті «c» знайдено дрібний уламок кераміки зі світло-коричневою зовнішньою поверхнею та темно-сірою із внутрішньої сторони і злами. Другий фрагмент кераміки виявлений у верхній частині горизонту «d». За всіма ознаками він належить до кераміки КЛП. У центральній частині насипу зафіксовано овал материкового викиду шириною 0,5–0,9 м і товщиною 2–10 см. Довжина валу з північного сходу на південний захід становить 4 м, із північного заходу на південний схід – 2,5 м. Усередині цього викиду материкової глини досліджено поховання.

Поховальна яма (об'єкт 1) простежена на глибині 1,2 м від верху насипу. Виразні контури виступили на глибині 1,4 м, де набули прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 2,2×1,3 м, орієнтована довшою стороною по лінії північний схід – південний захід. Південно-західна частина поховання зруйнована стародавнім вкопом. Дно об'єкта виявлене на глибині 1,7 м від верху кургану, його первісні розміри становили 1,55×0,8 м. Стінки поховання майже вертикальні, дно рівне, у непорушній частині вистелено тонкий шар твердої чорної землі. Заповнення складалося з однорідного шару темно-коричневого кольору. У заповненні виявлено слід від повністю розкладеної посудини діаметром 5 см і крем'яну пластину, виготовлену із кременю південно-східного (надністрянського) походження зі збереженою жорною кіркою. Верхня частина оброблена дрібною навскісною ретушшю. Розміри пластини – 6×1,7×0,5 см.

Курган 8 розташований у центральній частині курганної групи, діаметр по осі південь–північ становив 16,7 м, по осі схід–захід – 15 м, висота – 0,7 м. Площа розкопу – 4 ари. Стратиграфія нашарувань така: 1 – сучасний дерн темно-сірого кольору (горизонт «a») товщиною 0,05–0,07 см; 2 – сипкий елювіальний шар сіро-жовтого кольору (горизонт «b» товщиною 0,2–0,3 см (при краях насипу – 0,4 м); 3 – основа насипу, ілювіальний неоднорідний шар темно-сірого, місцями чорного кольору (горизонт «c»), товщина якого в центральній частині насипу на площі 2 м становила 0,6 м, в іншій частині кургану – 0,1–0,2 м; 4 – первісний гумус темно-сірого (горизонт «d»), майже чорного, забарвлення товщиною 0,1–0,3 м. У верхньому рівні горизонту «d», на глибині 0,7 м, відкрито два об'єкти (об'єкти 1, 2), а на нижньому, на глибині 0,9 м, – об'єкт 3. У центральній частині насипу на глибині 0,8–0,85 м зафіксовано об'єкт 4 (поховання).

Об'єкт 1 виявлений у секторі С на відстані 1,5 м у південно-західному напрямку від центру. Форма – неправильно-овальна, розміри – 1,2×1 м. Дно плоске нерівне заглиблене на 0,1–0,15 м від рівня виявлення. Заповнення темно-коричневого, місцями чорного кольору із вмістом вугликів у центральній і північній частинах. По краях заповнення об'єкт мав світло-сірий відтінок. Стінки на стику із заповненням значно твердіші, що може бути спричинене дією вогню.

Об'єкт 2 розміщений 1 м на схід від центру кургану округлої форми розмірами 0,55×0,5 м лінзоподібної форми у профілю та завглибшки 0,2 м від рівня виявлення.

Заповнення неоднорідне, верхня частина світло-сірого кольору, нижня – світло-охристого із вмістом вугликів і більш світлішого шару, що залягав під ним. У нижній частині заповнення на площі діаметром 0,2–0,25 м та товщиною 0,1 м виявлено вісім фрагментів кісток кози або вівці і незначну кількість деревного вугілля. У південно-західній частині об'єкта виявлено декілька дрібних фрагментів кераміки. Подібні фрагменти посуду перебували за 0,3 м у південно-західному напрямку від об'єкта.

Об'єкт 3 виявлений на глибині 0,9 м у секторі В на відстані 3 м на північний схід від центру кургану неправильно прямокутної форми розмірами 0,75×0,4 м і завглибшки 0,1 м. Довшою стороною орієнтований по лінії північний захід – південний схід. Заповнення тверде темно-коричневого, при стінках – світло-сірого кольору. На відстані 1 м на захід від об'єкта виявлено декілька дрібних фрагментів кераміки.

Об'єкт 4 (поховання) локалізований у центральній частині кургану в горизонті «d», на глибині 0,8–0,85 м. Поховання перекривав невеликий насип діаметром 2 м і висотою 0,6 м. Об'єкт наближений до овальної форми розмірами 1,1×0,6 м, орієнтований довшою стороною у напрямку схід–захід. На глибині 1–1,05 м форма набула вигляду прямокутника із заокругленими кутами, довша вісь якого проходила в напрямі північний схід – південний захід із відхиленням до заходу, розмірами 1,1×0,65 м. Дно плоске, зафіксоване на глибині 0,2–0,25 м від рівня виявлення. Пристінні частини дна поховання на ширині 5–10 см із північного та східного боків були глибшими на 0,1–0,15 м і трохи нахилені до її середини (пази від якоїсь конструкції). Заповнення складалося із твердої землі темно-коричневого, місцями майже чорного кольорів із вмістом значної кількості вугликів, що подекуди утворювали скупчення. При дні залягав тонкий чорний прошарок, який вкривав усю поверхню ями. У придонній частині поховання на глибині 1,05–1,1 м від вершини насипу виявлено грудки червоної вохри. У чорному прошарку виділялася пляма світлішого забарвлення, що нагадувала відбиток тіла померлого, який лежав на правому боці з підігнутими ногами, орієнтований головою на захід. На дні поховальної ями в її південно-західній частині виявлено глиняний кубок, із добре виділеними злегка відхиленими назовні вінцями, випуклим корпусом і злегка вгнутим дном. Верхня частина зовнішньої поверхні орнаментована складним геометричним мотивом у вигляді горизонтальних заглиблених смуг, косої сітки та горизонтальної ялинки. Зовнішня поверхня заглажена, проте нерівна, світло-охристого кольору. Внутрішня та злам – темно-сірого. Керамічне тісто з домішками шамоту й мікроскопічних часток кварцу. Висота посудини – 10,3 см, найбільший діаметр тіла – 10,7 см, діаметр вінець – 9 см, діаметр дна – 5 см, товщина стінок – 0,3–0,5 см.

Під насипом знайдено кілька десятків фрагментів кераміки та кільканадцять крем'яних артефактів. Найбільша кількість кераміки походить із невеликого кіпця та найближчого оточення поховальної ями. Поодинокі фрагменти траплялися рідко поза межами маленького насипу. Виявлені уламки керамічного посуду розділено на вісім технологічних груп, серед яких виділено декілька підгруп. Частина керамічних виробів орнаментована горизонтальними відбитками шнура, ялинки й заглибленими смугами. Серед основної маси виробів незначна кількість знахідок належить КЛП. Крем'яні артефакти, на відміну від кераміки, значно розпорошені в межах насипу. Лише одна знахідка виявлена в невеликому насипі. Серед крем'яних можна виділити пластини (5 одиниць), скребок, відщепи (9 одиниць) та скалку. З огляду на сировину, з якої вони

виготовлені, домінує кремій південно-східного походження, по одній знахідці виготовлено з юрайського та шоколадного. Два відщепи виконані з чорного менілітового роговика.

Курган 10 розташований у східній частині могильника, сильно знівельований, по лінії північ–південь діаметром 14 м, по лінії схід–захід – 16 м і висотою 0,4 м. Первісно становив 7–8 м у діаметрі та висотою 2,5–3 м. Навколо кургану з північно-східного й західного боку спостережено пониження терену, що може бути місцями від вибирання землі під спорудження насипу. Стратиграфія така: 1 – дерн темно-сірого кольору товщиною 0,06–0,08 м (горизонт «а»); 2 – сипкий та однорідний елювіальний шар сіро-жовтого кольору (горизонт «б»), потужність якого в центральній частині становить 0,3 м, а по краях – 0,45 м; 3 – ілювіальний шар темно-коричневого, місцями чорного кольору (горизонт «с»); 4 – первісний гумус, елювіальний шар світло-коричневого кольору, товщиною 0,2 м. На глибині 0,7 м, на рівні світло-жовтого материка, під насипом кургану виявлено вісім об'єктів, два з яких – поховання (4, 6).

Об'єкт 1 виявлений під дерновим шаром на глибині 0,17 м за 2 м на схід від центру кургану. У плані він неправильно-прямокутної форми із заокругленими кутами розміром 0,4×0,6 м, стінки прямі, дно рівне глибиною 0,37 м від рівня виявлення. Заповнення однорідне коричневого кольору із двома скупченнями невеликої кількості дрібних шматочків деревного вугілля у північно-західній і південно-західній частині.

Об'єкт 2 зафіксований на глибині 0,15 м за 1,5 м на північ від центру кургану. Форма – видовжено-овальна, розміри – 0,75×0,4 м, у перерізі коритоподібної форми і завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із перепаленого шару цеглясто-коричневого кольору із вмістом деревного вугілля у східній і західній частині.

Об'єкт 3 виявлений за межами первісного насипу кургану за 5 м на північний захід від центру на глибині 0,4–0,5 м. Форма – неправильно-овальна з нерівними контурами розміром 0,85×0,75 м, у перерізі лінзоподібної форми, завглибшки 0,1 м. Заповнення складалося із перепаленого ґрунту з декількома невеликими скупченнями деревного вугілля.

Об'єкт 4 (поховання) виявлений на глибині 0,6 м у секторі А на відстані 2–3 м на захід від центру. Прямокутної форми з заокругленими кутами та злегка похилими всередину довшими стінками. Розміри – 1,1×0,5 м. Орієнтований довшою стороною по лінії північний схід – південний захід. Дно плоске, заглиблене в материк на 0,1 м. Заповнення складалося з шару темно-коричневого, майже чорного кольору з білими плямами. У північно-східній частині поховання в заповненні виявлено деревне вугілля, у північно-східній – вуглики й декілька грудок вохри. Слідів скелета та супровідного інвентарю не виявлено.

Об'єкт 5 відкритий на відстані 3 м на північний захід від центру кургану під насипом. Видовжено-аморфної форми розміром 0,65×0,35 м, дно нерівне, заглиблене в материк на 0,05–0,2 м. Заповнення темно-сірого із вмістом вкрапель білого кольору (лесу).

Об'єкт 6 (поховання) зафіксований на глибині 0,7 м у секторі D на відстані 2–3 м від центру кургану. Поховальна яма наближена до прямокутної форми. На глибині 0,75 м розміри об'єкта становили 0,7×0,4 м, на глибині 0,8 м – 0,6×0,35 м та орієнтований у напрямку північний захід – південний схід. Дно плоске, заглиблене в материк на 0,1 м.

Заповнення складалося з шару чорного й темно-коричневого кольорів із вкрапленнями світло-коричневого. Шматки гематиту (утворені з вохри) виявлені в центральній і північно-західній частинах заповнення. У південній частині поховання при самому дні виявлено нижню частину тонкостінної посудини з широким вгнутих усередину дном діаметром 5,6 см і невисокими випуклими стінками товщиною 5–7 мм (кубок?). Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, у зламі – темно-сірого й чорного. Керамічне тісто грудкувате та з домішкою шамоту сірого кольору.

Об'єкт 7 виявлений на відстані 5,5 м на південний схід від центру кургану на глибині 0,7 м неправильно овальної форми розмірами 1,55×1,1 м та зорієнтований довшою стороною в напрямку південний схід – північний захід. З північно-східної і південно-західної сторін від об'єкту розміщений викид материкового ґрунту. На глибині 0,9 м форма об'єкта розмірами 0,9×0,5 м, на глибині 1 м – 0,37×0,27 м. У перерізі по лінії північний схід – південний захід максимальнo заглиблений в материк у центральній частині на глибину 1,04 м. Заповнення об'єкта складалося із шару чорного та чорно-коричневого кольорів із прожилкою білого. Скелета та супровідного інвентарю не виявлено. Аналіз на вміст фосфору показав його високу кількість. На глибині 0,9 м у темнішому ґрунті проступила пляма світлого забарвлення у вигляді відбитка скорченого невеликого людського тіла, покладеного на правий бік із орієнтацією голови на південний схід.

Об'єкт 8 зафіксований за 4 м на південний захід від центру кургану на глибині 0,8 м. Розміри – 1,9×1,8 м. Форма об'єкта округла з нерівними краями лінзоподібної у плані форми завглибшки 0,15 м. Заповнення темно-коричневого кольору, східна частина – чорного із прожилками світло-сірого.

4. Література: Махнік та ін. 2000, с. 41; Павлів, Петегирич 2002, с. 55–56; 2004, с. 63; Павлів, Петегирич, Принада 2004, с. 49–51; Павлів, Петегирич, Махнік 2015, с. 324–325; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2006b, s. 152, rys. 5; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011.

5. Фонди: ВА ІУ НАН.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

48. Новосілки (Новосілки Ліські), Буський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курган.

3. У 1935 р. під час земляних робіт місцеві жителі розкопали курган біля села. Згодом повторно його обстежив Я. Пастернак. Опис відсутній. Із нього походить крем'яний кинджал, амфора та ще дві глиняні посудини.

Амфора сіро-жовтого кольору із двома плоскими вушками, прикріпленими до верхньої частини плічок. Тіло біконічної форми. На лінії максимальної опуклості орнаментована горизонтальним валиком, на якому нанесені вертикальні насічки. Шийка циліндрична, декорована горизонтальними відтисками шнура, від яких донизу спускаються пучки трьох вертикальних відбитків шнура, два крайні з яких у нижній частині заокруглюються в кільце. Висота амфори – 31 см, діаметр вінець – 14 см, діаметр донець – 10 см, максимальна випуклість тіла – 35 см.

Ще одна посудина має форму вазона, неорнаментована, світло-попелястого кольору. Максимальна випуклість припадає на верхню частину тіла та має різкий перехід. Висота виробу – 17,5 см, діаметр вінець – 11,5 см, діаметр денця – 7,5 см.

Третя – виготовлена зі слабо відмуленої глини з домішкою піску, темно-сірого кольору. Випал слабкий. Стінки випуклі із плавним переходом на середині висоти посудини. Під вінцями нанесений горизонтальний валик, декорований смугою нігтьових вдавлень. Дно плоске. Висота виробу – 12 см, діаметр вінець – 10,5 см, діаметр денця – 8,5 см. У кургані також виявлено крем'яну пластину.

4. Література: Завада 1947, арк. 78–79; Завада Картотека, Новосілки Ліські, арк. 1–4; Коваль, Миронюк 2006, с. 133; Крушельницька та ін. 1982, с. 27; Пастернак 1937, с. 255–256; 1978, с. 72; 1978а, с. 79; Свешніков 1949, арк. 138; 1971, рис. 84:15; 1974, с. 58, рис. 13:9; 1976, с. 48; Ситник 2012, с. 293; Kozłowski 1939, s. 40; Sulimirski 1959, s. 239; 1968, p. 144.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

6. Архів: ЛІМ.

49. Остоловичі, Перемишлянський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання.

3. У 1932 р. Я. Пастернак проводив розкопки.

4. Література: Коваль, Миронюк 2006, с. 133; Ситник 2012, с. 293.

50. Оселя-31, Яворівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: плато з округлим положенням.

3. Тришарова пам'ятка. До КШК належить фрагмент кераміки.

4. Література: Чопек та ін. 2018, с. 645.

6. Архів: НДЦ РАС ІА НАН України.

51. Підгороддя I, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: мисоподібний виступ високого правого берега р. Гнила Липа.

3. Є інформація, що в ур. Замок неподалік села відоме городище, на території якого в культурному шарі трапляються знахідки КШК.

4. Література: Вуянко 1995, с. 78; Павлів, Петегрич 2015, с. 71.

52. Підгороддя, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1935 р. Я. Пастернак розкопав два кургани, у яких виявлено супровідний матеріал (крем'яні сокири, кам'яні топирці, фрагменти неорнаментованого глиняного посуду). Скелети похованих вкриті шаром вохри, найбільша кількість якої сконцентрована на головах покійників.

4. Література: Пастернак 1978, с. 70.

53. Підмостичі, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: перша надзаплавна тераса правого берега р. Вигор.

3. У 1975 р. І. Михальчишин виявив у північній околиці села залишки поселення.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 19.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

54. Підтемне, Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1933 р. магістр Ринський розкопав три кургани. Детальний опис відсутній. У найбільшому виявлено крем'яні вироби та глиняний посуд. У другому, меншому, знайдено крем'яний ніж і посуд, у третьому, найменшому – глиняний посуд.

4. Література: Махнік, Павлів, Петегірич 2002, с. 483–484; Sulimirski 1968, р. 144.

55. Поляна, Миколаївський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. У 1935 р. Т. Сулімірський розкопав три кургани, під якими виявлено крем'яні заполіровані сокири (тесла) багато вугликів і попелу.

4. Література: Махнік, Павлів, Петегірич 2002, с. 484; Sulimirski 1968, р. 144.

56. Поториця, Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курган.

3. Є згадка про розкопаний тут курган із шнуровою керамікою.

4. Література: Сवेशніков 1949, арк. 137–138; Пастернак 1933, с. 100, 101.

57. Прийма I, Миколаївський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: печера.

3. У 1988–1989 рр. під час досліджень мезолітичної пам'ятки в ур. Німеча Л. Мацкевий натрапив на залишки культурного шару інших епох. Зібрано фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя КШК.

4. Література: Мацкевий 1993, с. 55–56; 1998, с. 30; Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 80–81, 91–92.

58. Ракова, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. Неподалік села в лісі виявлено 28 курганів, що складаються із 6 груп і тягнуться у напрямку південний схід – північний захід на відстані 1700 м. Групи формували від двох до чотирьох курганів. У склад найбільшої входило 11 насипів. Відстань між окремими коливалася в межах від 150 м до 500 м. Щонайменше на дев'ятьох помітні сліди від попередніх розкопів. З одного кургану, розміщеного в південно-західній частині могильника, походить кам'яна бойова та крем'яна сокири. У 1937 р. Т. Сулімірський спільно з Р. Ямкою та групою студентів із кафедри праісторії Краківського університету розкопали сім курганів. П'ять із досліджених входили до складу найбільшої групи та розміщувалися в ур. Під горищем. Два інших (6, 7) належали до двох менших груп.

Курган 1 близько 20 м у діаметрі та висотою 2 м досліджений частково (на поверхні насипу росли дерева). Рівень стародавньої поверхні виявлений на глибині 1,3 м. На відстані 3 м на південний схід від його центру виявлено шар деревного вугілля, локалізований на площі 2×1 м, який частково перекривав прямокутної форми поховальну яму із заокругленими краями й орієнтацією північний схід – південний захід. Поховання заглиблене від рівня виявлення на 0,25 м. Супровідного інвентарю не виявлено. На відстані 1 м на північ від північно-західного кута поховання під насипом знайдено нижню частину горщика комарівської культури. Інші фрагменти від цієї посудини були розміщені на північ на площі 2 м². На відстані 1 м на північний схід від поховання лежала неорнаментована миска комарівської культури. На рівні стародавньої поверхні були розкидані переважно в західній і північно-східній частині кургану фрагменти від двох–

трьох посудин. Уся його площа вкрита деревним вугіллям. У західній частині виявлено крем'яний ніж або скребок.

Курган 2 14 м у діаметрі та висотою 0,5 м. На глибині 0,7 м на рівні стародавньої поверхні в центральній частині насипу на площі 3 м у діаметрі перебували декілька дрібних фрагментів кераміки. Тут також виявлено залишки деревного вугілля, обпалену глину, фрагмент точильного каменю, виготовленого з каменю-вапняку, крем'яний ніж завдовжки 9,2 см та інші крем'яні знахідки, виготовлені з попелястого кременю. Як можна бачити із знахідок, тут розміщувалося поховання, контури якого не вдалося простежити. На поверхні виявлено фрагменти кераміки від двох посудин. Одна з них коричневого кольору товщиною 1,2 см і діаметром 14 см. Навколо корпусу нанесений горизонтальний валик. Інша – менших розмірів із денцем діаметром 5 см, орнаментована заглибленим орнаментом на поверхні, який притаманний КШК. Більша посудина виготовлена з добре відмуленої глини, поверхня вкрита тонким шаром ангобу. Менша – крихка.

Курган 3 розміщений на незначній відстані від кургану 2. Діаметром 12 м і висотою 0,6 м. У насипі у двох місцях на глибині 0,3–0,4 м та 0,5–0,6 м зафіксовано грудки перепаленої землі, деревного вугілля, фрагменти керамічного посуду й маленькі крем'яні відщепи. Нижнє скупчення зафіксоване на ріні стародавньої поверхні. Верхнє – виявлене в північній частині насипу, інше – у південно-західній. Ці два скупчення, швидше за все, – це залишки двох поховань.

Курган 4 розміщений у напрямку на північний схід від кургану 1. Діаметр – 20–33 м. Досліджений поперечною траншеєю з орієнтацією схід–захід, розміри – 29×1,4 м із двома розширеннями в центральній частині насипу. Під насипом виявлено декілька скупчень деревного вугілля, кістки тварин і камінь зі слідами від шліфування.

Курган 5 розташований південніше від попередніх діаметром 13 м і висотою 0,6 м. Під насипом на рівні стародавньої поверхні, на глибині 0,6 м, виявлено переважно в південній частині шматки деревного вугілля, фрагменти від посудини, орнаментованої смугою нігтьових защипів, кам'яну сланцеву сокиру довжиною 7 см та крем'яний ніж. Останній знайдений у південній частині скупчення на глибині 0,9 м, що може свідчити про наявність тут поховання, контури якого не простежувались.

Курган 6 розміщений на відстані 230 м на південний захід від кургану 1. Діаметром 12 м і висотою 0,5 м. На глибині 0,4 м на рівні стародавньої поверхні виявлено в північній частині шматки вугілля.

Курган 7 розміщений у лісі в ур. На Єдлині на відстані 600 м на південний захід від кургану 6 і входив до групи з чотирьох насипів. Діаметром 14 м та висотою 0,7 м. У різних місцях виявлено залишки шматків деревного вугілля, зафіксовані на рівні стародавньої поверхні, на глибині 0,4–0,5 м. Значна кількість шматків деревного вугілля перебувала в центральній частині кургану на площі діаметром до 7 м. Швидше за все, залишки двох поховань виявлені під насипом, що склалися з добре помітного шару деревного вугілля. Перше розмірами 1×2 м і розміщене в західній частині кургану в напрямку схід–захід. Інше, значно більше, наближене до овальної форми 2×3 м, розташоване ближче до центру, завглибшки 0,7–0,8 м (1,25 м від вершини насипу). Заповнення об'єкта складалося із шару деревного вугілля. Біля двох поховань виявлено дрібні фрагменти кераміки.

4. Література: Sulimirski 1968, р. 127–128.

5. Фонди: КАМ.

59. Раделичі VI, Миколаївський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: долина р. Дністер.

3. У 1965–1969 рр. І. Турянський (учитель історії місцевої школи) проводив обстеження й аматорські розкопки могильника в ур. Могилки, який складався із 10 насипів. Він зібрав колекцію бойових кам'яних сокир і крем'яні вироби. У 1976 р. могильник оглянули В. Конопля та Л. Мацкевий. У 1983 р. і 1995 р. пам'ятку повторно оглянув В. Конопля. На сьогодні могильник повністю розораний.

4. Література: Артюх и др. 1977, с. 262; Конопля 1996, с. 31; Мацкевий 1998, с. 30; Мацкевий, Козак 2009, с. 107.

5. Фонди: збірка школи с. Раделичі.

60. Рокитне, Яворівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина пагорба.

3. У 1933 р. Т. Сулімірський проводив розкопки курганного могильника в ур. Гринівка–Зелений Горб. Могильник складався із 16 насипів 10–16 м у діаметрі та 1 м висотою. Досліджено шість, під якими виявлено трупопокладення у скорченому стані. Зібрано керамічні вироби, крем'яні сокири й бурштинову підвіску. Крем'яні сокири та долото з кургану 1 та янтарна підвіска з кургану 2 типові для ККА.

Курган 1 діаметром 16 м, висота – 1 м. Стратиграфічні нашарування склалися з дерну товщиною 40 см, нижче залягав насип кургану, представлений лесом, що перекривав давній горизонт на глибині 1 м. Під шаром стародавньої поверхні, що являв собою темно-коричневий шар товщиною 0,6 м, залягав материк. Поховання виявлене на рівні стародавнього горизонту. Скелет не зберігся. У кургані знайдено дві крем'яні сокири й долото, поверхня яких повністю зашліфована.

Крем'яна сокира клиновидної форми виготовлена зі світло-сірого кременю масивна чотирикутна в перетині із випуклими сторонами. Поверхня повністю зашліфована. Довжина сокири – 12,5 см, ширина леза – 5,6 см, обуха – 3,8 см, товщина – 3 см.

Крем'яна сокира клиновидної форми (ЛІМ А 22955), вся поверхня зашліфована. Кремень якісний світло-сірого кольору, плямистий. Обух нерівний розмірами 2,1×0,9 см. Довжина – 7,93 см. По середині – 3,2×1,15 см. Лезо злегка вигнуте дугою. Довжина леза – 3,8 см. У перетині прямокутної форми. Бічні грані симетричні.

Крем'яне долото (ЛІМ А 22956) виготовлене з якісного кременю світло-сірого кольору. Поверхня старанно залощена. Форма клиновидна. Обух плоский. У перетині прямокутної форми. Розміри – 12,25×2,23(по центрі)×1,75 см. Лезо злегка вигнуте. Швидше за все, реутилізація розколеної сокири. На це вказує те, що одна бічна грань зашліфована, а інша – вкрита сколами і на її поверхні ледве простежується полірування.

Курган 2 розміщений на відстані 30 м на північний захід від кургану 1 діаметром 12 м і висотою 0,5 м. Стратиграфічні нашарування аналогічні до попереднього. Під насипом у центральній частині виявлено прямокутної форми поховання із орієнтацією північний схід – південний захід та вкопане у стародавній ґрунт на 0,3 м. Біля двох

довгих стінок поховання, ближче до центральної частини, у процесі вибирання заповнення виявлено два шматки каменю діаметром 0,2–0,3 м, частина поверхні яких була відкрита на рівні стародавньої поверхні. У нижній частині в його північно-західному куті знайдено пошкоджену глиняну амфору, фрагмент підвіски з бурштину та крем'яну сокиру. Між двома каменями в центральній частині поховальної ями лежала кам'яна бойова сокира. Східніше, на відстані 0,2 м, зафіксовано зуб оленя та фрагмент крем'яного ножа довжиною 12,4 см. Ніж виготовлений на грубій пластині, ретушований. На південь від амфори виявлено шматок гальки і крем'яний відщеп довжиною 10 см. Слідів скелета не простежено.

Амфора сірого кольору з відхиленими назовні вінцями, декорованими овальними вдавленнями. Під вінцями нанесений орнамент у вигляді сімох смуг горизонтальних відтисків шнура. На лінії максимальної опуклості посудини прикріплені два вушка. Випал посудини слабкий. Висота – 20 см, діаметр вінець – 14,5 см, діаметр денця – 11 см, максимальна опуклість тіла – 23 см.

Підвіска з бурштину прямокутної форми з отвором посередині. Розміри – 3,5×2,5 см.

Крем'яна сокира клиноподібної форми (ЛІМ А 22954) із зашліфованим лезом. Кремій волинський темно-сірого кольору. Лезо вигнуте дугою. У перетині сокира прямокутної форми. Поверхня вкрита плоскими сколами. Обух плоский. На одній стороні в кутику збереглася жорнова кірка. Бічні грані нерівні, вкриті плоскими сколами. Одна – злегка випукла, інша – вгнута. Розміри – 10,75×3,7×1,8 см. Ширина леза – 4,4 см. Ширина обуха – 2,35×1,3 см.

Крем'яна пластина із залишками жорнової кірки темно-сірого кольору не ретушована.

Крем'яна пластина темно-сірого кольору не ретушована.

Кам'яна сокира виготовлена із граніту, поверхня пошкоджена дією вогню, повністю зруйнована.

Курган 3 розміщений на відстані 500 м на північ від кургану 4 діаметром 15,5 м і висотою 1 м. Насип складався із дерну товщиною 0,3 м. Нижче залягав насип кургану з червонувато-жовтого неоднорідного шару, який залягав на глибину до 0,6 м. У північно-східній частині на глибині 1,2 м виявлено прямокутної форми вогнище розміром 1,5 м. На рівні стародавньої поверхні близько до центру кургану досліджено сильно скорчений жіночий скелет на лівому боці, головою на захід. Він вкритий тонким шаром вугликів. Біля голови відкрито щелепу та зуби вівці. У ногах – посудину темно-червоного кольору доброго випалу. Зовнішня поверхня орнаментована шнуровими відтисками. На південь від цього досліджено інше поховання. Поховальна яма розмірами 1,8×0,8 м та орієнтована по лінії захід–схід. Яма заглиблена в давній ґрунт на 0,8 м. На дні виявлено скорчений жіночий скелет на правому боці, головою на схід. Тут супровідного матеріалу не виявлено.

Із кургану походять крем'яні наконечники до стріл, фрагмент від привінцевої частини посудини та шматок бурштину. Фрагмент горловини товстостінної посудини темно-сірого кольору, орнаментований горизонтальними відтисками шнура.

Курган 4 діаметром 9 м і висотою 0,5 м. По центру знайдено поховання розмірами 1,3×1,2 м та завглибшки на 0,6 м. У захороненні лежав сильно скорчений кістяк на правому боці, головою на захід. Супровідного інвентарю не виявлено.

Курган 6 перебував на відстані 1 км на північ від великої групи курганів у лісі. Його діаметр – 11,5 м, висота – 1 м. Верхній шар складався з дерну товщиною до 0,4 м. На глибині 1,65 м від верху виявлено поховання чоловіка у скорченому стані, що лежав головою на схід. Захоронення вкопане на 0,2–0,3 м у стародавній горизонт. Межі важко простежувалися. Біля рук скелета знайдено дві цілі й одну пошкоджену крем'яні сокири. Біля ліктя лежав крем'яний ніж довжиною 10,7 см. У південно-західному куті поховання виявлено інший довжиною 11,3 см. Зверху на кістяку в анатомічному порядку виявлена нога від іншого скелета, орієнтована у протилежну сторону від захороненого чоловіка. У північно-західній частині поховання на рівні бедрової кістки зафіксовано роздавлену глиняну амфору. Біля південно-східної стінки поховання ззовні лежав на стародавньому горизонті великий камінь. Біля північно-західної на тому ж рівні – розкидане деревне вугілля.

Під курганом виявлено крем'яну сокиру з темно-сірого кременю, прямокутну в перетині. Її поверхня не шліфувана. Довжина – 9,8 см, ширина леза – 4 см, обуха – 2 см.

Фрагмент іншої крем'яної сокири з темно-сірого кременю (ЛІМ III 726). Прямокутна в перетині. Поверхня вкрита плоскими сколами. Обух плоский, прямокутний у перетині, розміри – 2,4×1,7 см. На поверхні місцями помітні сліди від шліфування. Виріб вкритий поліруванням від використання. Збережена довжина – 5,6 см, при місці пошкодження – 4×3 см.

Крем'яна пластина темно-сірого кольору із відламаним кінцем.

Глиняна амфора темно-коричневого кольору (ЛІМ А 40378). Керамічна маса з домішками шамоту, коричневого кольору. Випал добрий, проте неоднорідний. Поверхня заглажена травою, від чого утворилися горизонтальні смуги-подряпини. Вінця низькі відхилені назовні, краї заокруглені. Увігнута шийка плавно переходить у випукле тіло посудини. Форма опуклобока. До максимальної випуклості прикріплені два невеликі петельчасті вушка з отвором всередині. Ширина вушок – 4,8 см. Діаметр отвору – 1,7 см. Діаметр вінець – 10,5 см. Денце плоске діаметром 7,7 см. Зовнішня поверхня під шийкою орнаментована невеликими насічками видовжено-овальної форми. Висота виробу – 18 см.

У кургані виявлено кістяну проколку з трубчастої кістки.

4. Література: Завада 1947, арк. 28, 77–78; Завада Картотека, Рокитно, арк. 1–24; Крушельницька та ін. 1982, с. 26; Михальчишин 1993, с. 27; Свешніков 1949, арк. 10, 45, 54, 139; 1971, арк. 17, 62, 81–82, 96; 1974, с. 35–36, 43; 1974а, с. 164; 1976, с. 82; Ситник 2012, с. 294; Sulimirski 1935, s. 22; 1959, s. 349; 1968, p. 144–145.

5. Фонди: ЛІМ.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

61. Сіде, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: плоский хребет височини (360 м н. р. м.).

3. У 1932 р. Т. Сулімірський і В. Кобільник виявили п'ять курганів біля села. У 1992 р. Українсько-польська археологічна експедиція оглянула курганний могильник, розміщений в ур. Верхи неподалік села. Пам'ятка розташована праворуч від дороги

Самбір–Дрогобич і на схід від бетонної дороги, що веде до військової частини. До могильника входило сім насипів. Найбільший курган (курган 1) становить 20 м у діаметрі та висотою 1,5 м. Виділяється також курган 6, частково пошкоджений спорудженням бетонної дороги сполученням Самбір–Дрогобич. Насип діаметром 17 м і висотою 1 м. Всі інші значно меншої висоти (0,5–0,6 м) та діаметром 15–20 м.

У 1996 р. закладено розкоп на місці кургану 3. Як виявилось у результаті досліджень, курган 3 – природне підвищення терену, а не штучний насип. Воно розміщене за 15 м на північний захід від основи кургану 1, мало видовжено-овальну форму по лінії північний схід – південний захід, розміри – 50×25 м. Розкоп закладено розмірами 20×20 м у найвищій точці окресленого кургану 3 і досліджено методикою, типовою для курганного типу пам'яток (поділ на чотири сектори із залишенням двох контрольних бровок). Стратиграфічні нашарування такі: верхній – орний сіро-коричневого кольору товщиною 0,3 м, під яким залягав чорної землі, потужністю в центральній частині 0,3 м, що нерівномірно зникала по краях. Нижче виявлено шар ґрунту коричневого кольору, який відзначається м'якістю у центральній частині розкопу. Нижче зафіксовано материк, представлений лесом. Частина дослідженої площі пошкоджена прокладанням траншеї під кабель і геодезичного буру. Рухомий матеріал сконцентрований переважно в шарі чорного кольору, значно менше виробів зафіксовано у верхній частині шару коричневого кольору. Знахідки й залишки деревного вугілля зафіксовані переважно в секторах А та С. У чорному шарі досліджено скупчення вугликів на глибині 0,4–0,5 м від найвищої точки, означені як вогнища 1 та 4. Вогнище 1 розмірами 0,6×0,3 м. Вогнище 4 значно більших – 1×2 м. Вогнище 3 (можливо, дно печі) локалізоване в центральній частині сектору С, діаметром близько 1 м із нерівними краями, виявлене на глибині 0,5 м від найвищої точки терену. У перетині вогнище злегка вгнутої форми, виступає у вигляді перепаленої землі червоного кольору товщиною в центральній частині до 0,08 м. Під ним розміщений ґрунт темно-коричневого кольору дуже твердий від тривалої дії вогню. У заповненні виявлено перепалені дрібні фрагменти кераміки. Найменше вогнище 2 виявлене в секторі В діаметром 0,5 м. У його заповненні знайдено шматки деревного вугілля та перепалений відщеп.

На глибині 0,4–0,5 м у секторі С виявлено скупчення фрагментів керамічного посуду розмірами 2,5×1 м, серед якого знайдено фрагменти обмазки й деревного вугілля. Загалом керамічний матеріал зафіксований також у південно-західній стінці розкопу, що вказує на поширення пам'ятки в цьому напрямку. Серед виявленого керамічного посуду виділяють дев'ять груп і декілька підгруп. Кераміка переважно коричневого кольору, у зламі та внутрішній поверхні – чорного. Зовнішня поверхня посудин орнаментована під вінцями пальцевими вдавленнями чи заглибленим ялинковим мотивом. Кам'яні знахідки представлені 2 шліфувальними плитками, крем'яні – 11 предметами (відщепами, пластинами, скребками).

У південно-західній частині розкопу на відстані 8,5 м від центральної частини зафіксовано частково пошкоджену спорудженням траншеї під телефонний кабель поховальну яму, орієнтовану довшою частиною у напрямку схід–захід. Поховання розмірами 1,8×0,9 м виявлене на глибині 0,6 м і заглиблене в материк на 0,07–0,1 м від рівня виявлення. Дно плоске та злегка вгнуте. Заповнення складалося з однорідної попелясто-сірої землі. У західній частині поховальної ями при дні розміщена глиняна

посудина, вінця якої спрямовані на північ. Мішкоподібної форми зі злегка розхиленими назовні вінцями. Зовнішня поверхня злегка заглажена сіро-коричневого кольору, внутрішня та злам – темно-сірого. Денце у придонній частині заокруглене, без слідів стирання. Керамічна маса із вмістом незначної кількості мінеральних домішків. Зовнішня поверхня орнаментована горизонтальними смугами відбитків шнура, нижче яких спускаються потрійні фестони.

Досліджений курган 3 виявився природним підвищенням терену, на якому розміщене поселення, датоване часом 2800 BC.

4. Література: Білас 2010, с. 338; Мацкевий, Козак 2009, с. 40, 110; Ситник 2010, с. 195; Павлів, Петегрич, Принада 2004, с. 48–49; Цигилик 1995, с. 103; 1997, арк. 1–6, рис. 1–12; Цигилик та ін. 1999, с. 191–192; Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, s. 3–28. Machnik, Pawliw, Petehuryč 2007, s. 14, 16, 23, rys. 5–7.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

62. Серники, Перемишлянський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина хребта невеликої височини з абсолютними відмітками 414–424 м н. р. м.

3. Курганний могильник в ур. Кам'янка складався зі шести (семи) насипів. У 1931 р. і 1935 р. Т. Сулімірський розкопав чотири насипи розмірами 18–25 м у діаметрі та висотою 0,5–2,5 м. Кістки похованих не збереглися.

Із розкопаних курганів (номер невідомий) походять вінця та ручка від однієї амфори. Ручка й вінця орнаментовані горизонтальними заглибленими жолобками. Така орнаментация та форма посуду притаманна амфорам КШК.

4. Література: Завада 1947, арк. 44–45, 75; Крушельницька та ін. 1982, с. 21; Свешніков 1949, арк. 10, 50, 51, 140; 1971, арк. 84, 88, 91, 93; 1971, рис. 84:10; 1974, с. 45, рис. 10:7–9; 1976, с. 62; 1977–1980, арк. 52, 56, 63, 66, 66б, 92; Ситник 2012, с. 293; Makarowicz et al. 2016, s. 263, 466–474; Sulimirski 1935, s. 22; 1959, il. 56; 1968, p. 146.

5. Фонди: ЛІМ.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

63. Сокаль, Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курган.

3. Є згадка про розкопаний тут курган із шнуровою керамікою.

4. Література: Пастернак 1933, с. 100; Свешніков 1949, арк. 137.

64. Старий Самбір I, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: 410 м н. р. м.

3. У 1992 р. Українсько-польська археологічна експедиція відкрила залишки поселення. Зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби. Раніше на цій пам'ятці виявлена кам'яна бойова сокира, що належить до старшої фази КШК.

4. Література: Грибович та ін. 1996, с. 15; Мацкевий, Козак 2009, с. 113; Цигилик 1995, с. 102.

65. Стебник I, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина пагорба <350 м н. р. м.

3. Два кургани розміщені на полі на захід від села на громадському пасовищі, що примикає до с. Колпець, між селами Стебник і Сілець. У 1916 р. М. Рошка розкопав один курган, а в 1932 р. Т. Сулімірський дослідив ще один.

Курган 1 овальної форми розмірами 13×15,5 м і висотою 0,78 м. Насип споруджений на піщаній глині. У трьох місцях виявлено шматки деревного вугілля. Фрагменти кераміки та крем'яні вироби розкидані по всій площі під насипом. Глиняний посуд представлений дрібними фрагментами кераміки червоного та темно-червоного кольорів із домішкою в керамічному тісті зерен кварцу та крихт шамоту. У кургані виявлено такі крем'яні вироби: нуклеус, старанно виготовлений скребок та обух прямокутної в перетині сокири. Тут знайдено добре оброблений (шліфувальний?) камінь.

Курган 2 12 м діаметром і висотою 0,35 м. Насип виконано незграбно (рихла земля). На глибині 0,7 м у центрі виявлено декілька фрагментів кераміки й вугликів. Сліди скелета та зовнішні контури поховальної ями не ідентифіковані. Однак на їхню присутність вказують фрагменти кераміки та вуглики, розсипані півколом. Уламки посуду крихкі темного кольору з домішкою шамоту.

4. Література: Завада 1947, арк. 117–118; Завада Картотека, Стебник, арк. 1–2; Крушельницька та ін. 1982, с. 18; Махнік та ін. 2000, с. 36; Мацкевий, Козак 2009, с. 114–115; Свешніков 1971, арк. 60–61; 1974, с. 9, 29; 1976, с. 51; Ситник 2012, с. 292; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 8; Roška 1919, s. 27–29; Sulimirski 1968, p. 138.

5. Фонди: матеріал не зберігся.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

66. Стебник III (хутір Колпець), Дрогобицький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: високий берег долини р. Тисмениця.

3. Первісно курганний могильник, розміщений в ур. Колпецька Діброва, складався із 10 насипів. У 1932 р. Т. Сулімірський і М. Смішко розкопали дев'ять. Діаметр насипів від 12 м до 30 м та висотою 0,3–1,5 м. Під насипами виявлено одне–два поховання із залишками трупокладень та трупопалень і виявлено по кілька невеликих вогнищ. Частина курганів зруйнована спорудженням у 1907 р. «солянок». Наприкінці 1990-х років Українсько-польська археологічна експедиція оглянула курганний могильник, відтак зафіксовано чотири кургани зі слідами давніх розкопів та один недосліджений, частково підрізаний автотрасою Львів–Трускавець. Насипи розміщені ланцюжком на відстані 250 м і тягнуться у напрямку з південного сходу на північний захід.

Курган 1 діаметром 21 м і висотою 2 м, недосліджений.

Курган 2 діаметром 28 м та висотою 3 м. Поверхня вкрита дубовими деревами. Його досліджували закладеною поперечною траншеєю. Її ширина становила 4 м, у центрі – 5 м. Верхня частина кургану до глибини 0,4 м складалася з дерну, нижче залягав насип кургану (до глибини 2,7 м), верхня частина якого із вмістом вугликів. На стародавньому горизонті по центрі досліджено вогнище діаметром 3 м, біля якого виявлена прямокутної форми могильна яма розмірами 1,3×1,8 м, зорієнтована по лінії південний схід – північний захід, яку перекривав дерев'яний настил із дубових колод до 8 м у діаметрі. Стінки ями також обкладені деревом. Кістки похованого не збереглися. На дні поховальної ями виявлено грудки вохри та крем'яну лінзоподібну в перетині сокиру. У різних місцях кургану знайдено шматочки кераміки, крем'яні відщепи та деревне вугілля.

Насип *кургану 3* становив 18 м у діаметрі й висотою в 1 м. Уздовж простягалася дорога. Дослідники розкопали північну частину насипу. Поховання у кургані 3 здійснене на стародавньому горизонті. У центральній частині кургану виявлено погано збережений глиняний посуд (черпак, миску та кубок, орнаментовані шнуровими відтисками). Реконструювати цей посуд не вдалося. Неподалік від посуду виявлено шматки вохри, крем'яний ніж та кам'яну просвердлену сокиру, виготовлена з вапнякового пісковика. Довжина сокири – 10,3 см, максимальна ширина – 5 см, діаметр отвору – 2 см. У північно-східній частині кургану зафіксовано невеликих розмірів вогнище.

Насип *кургану 4* діаметром 18 м і висотою 0,4 м. На рівні стародавнього горизонту в північно-західній частині виявлено фрагменти кераміки. Прямокутної форми поховання розміщувалося у південній частині кургану. Орієнтоване в напрямку південний захід – північний схід. Розмірами 1×1,6 м і завглибшки 0,5 м. Скелет не зберігся. Над похованням виявлено крем'яну сокиру й ніж на пластинчастому відщепі довжиною 10,6 см. Сокира овальної в перетині форми довжиною 12,5 см, ширина леза – 5,2 см, товщина – 1,8 см.

Насип *кургану 5* 30 м у діаметрі та 0,5 м висотою. Досліджувався траншеєю завширшки 5 м. Під насипом виявлено над могильною ямою залишки дерев'яного настилу, що розміщувався у центральній частині кургану. Прямокутної форми поховання зафіксовано на глибині 0,8 м – на рівні стародавнього горизонту, розміри – 1,7×2 м, зорієнтоване по лінії південний схід – північний захід, завглибшки 0,75 м від стародавнього горизонту. Стінки також були обкладені деревом, а саме поховання перекрите настилем із дубових колод. Скелет похованого не зберігся. На дні знайдено шматки червоної вохри. Біля захоронення (при південному куті) – лінзоподібну в поперечному перетині крем'яну сокиру, що не збереглася. Біля північного кута лежав крем'яний ніж. Навколо ями розміщувалися чотири вогнища різної величини. На одному з них виявлено фрагменти посуду. У північно-західному напрямку від поховання знайдено скупчення перепалених кісток тварин і сліди п'ятого вогнища у вигляді невеликого заглиблення з обпаленими до червоного кольору стінками, де зафіксовано чорного кольору посудину з двома вушками та фаянсові єгипетські намистини. Висота посудини – 85 мм, діаметр вінець – 92 мм, дно випукле, товщина стінок – 2 мм. На невеликій відстані від п'ятого вогнища лежала розбита посудина, що входила, ймовірно, до ще одного підзахоронення. Окрім цього, на стародавньому горизонті зафіксовано ще один крем'яний ніж та виявлено крем'яний скребок. Із кургану походить фрагмент крем'яної сокири.

У *кургані 6* виявлено випуклу посудину з вузьким дном жовтого кольору та слабого випалу, без орнаменту (ЛІМ ІІІ 743). Висота – 12,5 см, діаметр денця – 6,5 см, діаметр максимальної опуклості – 21 см.

Курган 7. Поховання у кургані наближене до овальної форми.

Курган 8 діаметром 20 м і висотою 0,8 м. Під дерном по центрі насипу виявлено залишки вогнища. На рівні давньої поверхні під насипом відкрито глиняний кубок світло-червоного кольору (ЛІМ ІІІ 746) із випуклим дном та циліндричною шийкою, декорована пластичним наліпом і п'ятьма горизонтальними смугами відтисків шнура. Висота кубка – 14,3 см, діаметр вінець – 9 см, максимальна опуклість тіла – 11 см. Біля кубка знайдено незначну кількість вугликів. На відстані 2 м на захід від центру кургану на рівні давньої поверхні досліджено скупчення предметів із чотирьох посудин і крем'яного скребка

довжиною 6,5 см. Глиняний посуд представлений кубками, чашею та посудиною великих розмірів. Слідів поховальної ями та скелета не виявлено.

Реставрований кубок (ЛІМ А 22855) світло-коричневого кольору. Випал добрий. Керамічне тісто з домішкою шамоту й піску. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору добре заглажена, внутрішня – сірого кольору злегка заглажена. Форма мішкоподібна: нижня частина випукла, верхня – циліндрична. Вінця прямі, краї заокруглені та злегка відхилені назовні. Денце опукле. Верхня частина посудини під вінцями орнаментована п'ятьма горизонтальними відбитками шнура. Шнур середній, нанесений зліва направо. Діаметр вінець – 16 см, товщина стінок – 0,6 см. Висота миски – 10,5 см.

Кургани 9 та 10 розміщені осторонь групи – на відстані 1,5 км.

Курган 9 12 м у діаметрі та 0,3 м заввишки. На глибині 0,2 м, під дерном, виявлено фрагменти кераміки. Курган досліджувався поперечною траншеєю, у якій зафіксовано частину овальної форми поховання, орієнтованого по лінії південний схід – північний захід. Біля південного краю захоронення знайдено залишки невеликого вогнища, де містилася невелика мисочка, декорована шнуровими відтисками, та крем'яний ніж довжиною 9,8 см, а неподалік у невеликому заглибленні – розбита посудина. На стародавньому горизонті також знайдено крем'яний ніж.

Миска світло-коричневого кольору (ЛІМ А 38910). Керамічна маса з домішкою шамоту та дрібного піску. Форма циліндрична. Дно плоске. Зовнішня поверхня заглажена, внутрішня – нерівна. Діаметр вінець – 10,75 см, денця – 8,5 см. Вінця горизонтально зрізані злегка заокруглені. Товщина стінок – 0,65 см. Зовнішня поверхня у верхній частині виробу орнаментована горизонтальними смугами відбитків шнура. Відбитки нанесені зліва направо. Відстань між ними – 0,6×0,7×0,6 см. Висота – 6,5 см.

Курган 10 діаметром 12 м і висотою 0,3 м. У трьох місцях насипу в центрі чітко видно давні вкопи. На рівні стародавньої поверхні в центральній частині виявлено крем'яну сокиру темно-попелястого кольору та лінзоподібної у плані форми (ЛІМ III 751) і глиняний кубок, що лежав на боці. Лезо сокири зашліфоване лінзоподібне в перетині. Довжина – 10 см, ширина леза – 4,9 см, ширина обуха – 3 см. Кубок заповнений «важкою» землею. Вона із випуклим денцем, сірого кольору, орнаментована під вінцями трьома горизонтальними смугами відтисків шнура. Висота посудини – 10,5 см, діаметр вінець – 11,5 см. Керамічна маса з домішкою піску. Випал добрий.

4. Література: Бандрівський, Данчин 1995, с. 7; Білас 2004, с. 79, 84; 2005, с. 82, 96; 2010, с. 339; Завада 1947, арк. 46, 50, 67–68, 118; Завада Картотека, Колпець, арк. 1–23; Кобільник 1933, с. 33; Махнік та ін. 2000, с. 36, 40; Мацкевий, Козак 2009, с. 115; Свєшніков 1949, арк. 10, 5, 149; 1971, арк. 62–63, 69, 83–84, 87–88, 94–95; 1971, с. 302; 1974, с. 30; 1974а, с. 162; 1976, с. 51; 1977–1980, арк. 51–52, 53–55, 65; Ситник 2010, с. 151, 195; 2012, с. 293; Budinský-Crička 1965, il. 14:1; Kozłowski 1939, s. 40; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2011, s. 8; Smiszko 1933, s. 24; Sulimirski 1935, s. 22; 1959, s. 230, 232, 322, 324; 1968, p. 133–135, plan 3, 28, 29, fig. 11:7; 16:24; plate 7:4, 8, 9; 8:2; 11:5; Zakościelna, Gurba 2002, с. 25.

67. Стоянци, Мостиський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курган.

3. У 1935 р. Т. Сулімірський проводив розкопки кургану в ур. Гайок у лісі неподалік села. Діаметр – 20 м, висота – 1,2 м. Насип складався з дуже спресованого твердого ґрунту із вмістом у деяких місцях материкової глини жовтого кольору. На глибині 1,15 м від вершини насипу зафіксовано стародавню поверхню. Верхня частина цього шару товщиною 0,2 м, складалася з коричневого гумусу, що далі плавно переходив у материкову глину. Материк (жовтий лес) виявлений на глибині 1,8 м. Під дерновим шаром у північній частині насипу виявлено шматки перепаленої глини, фрагменти посуду та крем'яний ніж. У центральній на глибині 0,5–0,7 м знайдено декілька шматків кераміки або перепаленої глини. Під насипом кургану на глибині 1,2 м, на рівні стародавньої поверхні, виявлено могильну яму. Поховання на рівні виявлення розмірами 2,3×1,4 м. На глибині 0,6 м від рівня віднайдення контури звужуються до 1,95×1 м. У ньому простежувалися майже повністю розкладені дерев'яні дошки. На відстані 2 м на північ від поховальної ями виявлено скупчення перепаленої червоної глини товщиною 5–10 см і діаметром 0,6 м. Неподалік скупчення досліджено декілька фрагментів кераміки типових для КЛП, а дещо на схід знайдено крем'яний ніж довжиною 4 см. Частина перепаленої глини із відбитками від прутів. Виявлені фрагменти посуду належать декільком посудинам. Більшість доброго випалу, поверхня заглажена. Зовнішня поверхня червонуватого кольору. Частина масивних фрагментів посуду належала амфорам КШК. Серед матеріалу КЛП виділяється вінце горщика, яке на зовнішній стороні декороване штампованою горизонтальною смугою насічок. Усі фрагменти посуду КЛП знайдені в північній частині кургану неподалік скупчення перепаленої глини.

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 25; Свешніков 1971, арк. 17, 66, 96; 1974, с. 162, рис. 3:2; 1976, с. 58; Ситник 2012, с. 294; Sulimirski 1959, s. 228; 1968, p. 129.

5. Фонди: матеріал не зберігся.

6. Архів: ВА ІУ НАН.

68. Стратин, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: вершина хребта.

3. У 1933 р. Т. Сулімірський дослідив два з восьми курганів у лісі «Пасічна», що тягнеться в напрямку з північного заходу на південний схід до сіл Вільха і Дубринів. Насипи діаметром до 20 м і висотою 0,8–2 м.

Курган I діаметром 14 м і висотою 1 м найменший у групі. Стратиграфічні нашарування товщиною 0,95 м. Верхній шар складався із дерну, потужністю 0,35 м. Нижче залягав гумусований коричневого кольору товщиною 0,5 м, який не мав чітких контурів і плавно переходив у жовтого кольору материк. На глибині 0,4 м від верху кургану виявлено скупчення вугликів та крем'яні відщеп і скребок довжиною 4,8 см. Під насипом на рівні стародавнього горизонту, на глибині 1,4 м, і 1 м у східному напрямку від центру кургану у скупченні випаленої до червоного кольору землі виявлено глиняну амфору та крем'яний ніж довжиною 9 см. Денце амфори вкопане на 10 см у стародавній ґрунт. Амфора жовтого кольору (ЛІМ III 767) із зруйнованою верхньою частиною, а на лінії максимального діаметру тіла замість вушок розміщені два плоскі півовальні вертикальні виступи. Випал слабкий. Збережена висота посудини – 15 см, діаметр денця – 6 см. Слідів поховальної ями й кістяка не виявлено.

Курган 2 розміщений на відстані 30 м від кургану 1. Він 20 м у діаметрі та 1,2 м висотою. Стратиграфічний перетин подібний до кургану 1 за винятком того, що тут зафіксовано в насипі домішки піску, який не походить звідси. Під насипом у центральній частині на глибині 1,5 м досліджено поховальну яму прямокутної у плані форми розмірами 2×0,9 м з орієнтацією північний схід – південний захід, заглиблену в материк на 0,5 м. У її південній частині знайдена розбита амфора. Кістки не збереглися. Амфора світло-червоного кольору неорнаментована із відхиленими назовні вінцями. Два масивні вушка розміщені на лінії максимальної випуклості посудини із вгнутою посередині поверхнею шириною 4 см. Висота виробу – 26,5 см, діаметр вінець – 11 см, діаметр денця – 8 см, максимальна випуклість тіла – 26 см. Під курганом виявлено фрагменти кераміки та дрібні крем'яні вироби.

4. Література: Вуянко 1995, с. 78; Завада 1947, арк. 86, 119; Завада Картотека, Стратин, арк. 1–3; Махнік та ін. 2002, с. 496; Павлів, Петегирич 2015, с. 22, 28, 30, 35, 37–38; Свешніков 1949, арк. 150; 1971, арк. 73–74, 83; 1974, с. 38; Ситник 2012, с. 291; Sulimirski 1935, s. 22; 1968, p. 147, plan 34:3, plate 5:1, 5.

69. Суховоля, Городоцький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

2. Топографія: низовина.

3. У 1974 р. В. Артюх, Л. Мацкевий, Г. Боднар виявили за 2 км на північний захід від залізничної станції курганний могильник, сильно знищений оранкою. В одному з курганів зібрано фрагменти кераміки, крем'яні пластини, відщепи та наконечники до стріл.

4. Література: Артюх, Мацкевой, Боднар 1975, с. 250–251; Крушельницька та ін. 1982, с. 24.

5. Фонди: АМ ЛНУ; ВА ІУ НАН.

6. Архів: АМ ЛНУ; ВА ІУ НАН.

70. Твіржа-32, Мостиський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

3. До КШК належать фрагмент кераміки та кам'яна сокира.

4. Література: Пастеркевіч 2018, с. 118, 122; Чопек та ін. 2018, с. 663.

6. Архів: ВА ІУ НАН України.

71. Томашівці, Калуський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: курганний могильник.

3. За 1 км на південний схід від села в ур. Дубина відомий могильник із восьми насипів. Кургани діаметром 35–40 м і висотою 1–2 м. В одному з них виявлена в 1965 р. кам'яна просвердлена сокира фасетованого типу, за формою близька до типу «А».

4. Література: Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Свешніков 1971, арк. 80; 1974, с. 43, рис. 13:3.

72. Убині, Кам'яно-Буський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курганне поховання.

3. У 1931–1932 рр. розорано курган. Інформація про його розміри відсутня. Під насипом виявлено кам'яну сокиру, глиняну амфору та людські кістки. Амфора світло-коричневого кольору неорнаментована, на верхній частині максимальної опуклості тіла прикріплено два петельчастих вушка шириною 5 см. Вінця циліндричні. Денце плоске

плавно виділене. Висота амфори – 28,5 см, діаметр вінець – 11 см, діаметр денця – 8 см, максимальна випуклість тіла – 30 см, товщина стінок – до 2 см.

На глибині 0,3 м виявлено два фрагменти кераміки коричневого та темно-сірого кольорів із домішкою в тісті кварцу. Зовнішня поверхня орнаментована горизонтальними відтисками подвійного шнура. За всіма ознаками матеріал належить до епішнурового горизонту.

4. Література: Завада 1947, арк. 76; Завада Картотека, Убині, арк. 1–4; Крушельницька та ін. 1982, с. 27; Пастернак 1937, с. 256; Свешніков 1949, арк. 138; 1971, арк. 133; 1974, рис. 13:1; 1976, с. 56; Sulimirski 1968, р. 147.

5. Фонди: АМ ЛНУ.

73. Фрага 1, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

3. У південно-східній околиці села в ур. За рікою (содиба І. Кардаша) у 1982 р.

Б. Василенко виявив дрібні фрагменти кераміки та крем'яні вироби.

4. Література: Павлів, Петегрич 2015, с. 40, 76.

74. Хирів, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ймовірне поселення.

2. Топографія: лівий берег р. Стривігор (368 м н. р. м.).

3. У першій половині 1990-х років учасники Українсько-польської археологічної експедиції відкрили залишки поселення.

4. Література: Грибович та ін. 1996, с. 13; Цигилик 1993, с. 87.

75. Хромогорб, Стрийський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: курган.

3. Шнайдер подає інформацію про розкопаний тут курган із виявленим крем'яним знаряддям.

4. Література: Завада Картотека, Хромогорб, арк. 1; Пастернак 1933, с. 101; Свешніков 1949, арк. 150.

ДОДАТОК Б. ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Топографічні особливості розміщення поселень

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип пам'ятки	Топографічні особливості	Річка	Басейн річки	Абсолютні відмітки н. р. м. (м)	Експозиція	Бібліографія
1	Бовшів II (ур. Підліски)	Поселення	Терасова	Гнила Липа	Дністер		Південна	Крушельницька 1962, арк. 13; Крушельницька та ін. 1982, с. 8; Свешніков 1974, с. 28
2	Гончарівка	Поселення	Мисова	Струмок	Західний Буг			Крушельницька та ін. 1982, с. 21; Свешніков 1976, с. 53
3	Гумницька	Поселення	Мисова		Західний Буг			Крушельницька та ін. 1982, с. 25; Свешніков 1976, с. 48
4	Дашава	Поселення	Заплавна	Безіменний потічок	Дністер			Рудий, Касюхнич, Вітвицька 2003, с. 19–20
5	Жидачів	Поселення	Мисова	Дністер	Дністер			Мацкевий 2000, с. 11, 15
6	Затока I	Поселення	Мисова	Верещиця	Дністер			Крушельницька та ін. 1982, с. 23
7	Затока II	Поселення	Мисова	Верещиця	Дністер			Крушельницька та ін. 1982, с. 23
8	Кавське	Поселення	Заплавна	Ступниця	Дністер			Бернякович 1959, с. 34; Bernjakovic 1959, s. 694
9	Карачинів	Поселення	Мисова	Стара	Дністер			Крушельницька та ін. 1982, с. 26
10	Колодруби	Поселення	Заплавна	Дністер	Дністер			Макевий 1998, с. 30; Мацкевий, Козак 2009, с. 97; Чайка, Довгань 1996, с. 80
11	Львів, (вул. Огієнка, 1)	Поселення	Терасова		Західний Буг			Булик 2006, с. 303–304; 2008, с. 217; 2010, с. 32; Мацкевий 2008, с. 112–113, 118
12	Мшана	Поселення	Заплавна		Дністер			Мацкевой и др. 1978, с. 356
13	Нижанковичі I	Поселення	Терасова	Вігор	Сян			Крушельницька та ін. 1982, с. 19
14	Нижанковичі II	Поселення	Терасова	Вігор	Сян			Крушельницька та ін. 1982, с. 19
15	Нижанковичі III	Поселення	Терасова	Вігор	Сян			Крушельницька та ін. 1982, с. 19
16	Підгороддя	Поселення	Мисова	Гнила Липа	Дністер			Вуянко 1995, с. 78; Павлів, Петегрич 2015, с. 71
17	Підмостичі	Поселення	Терасова	Вігор	Сян			Крушельницька та ін. 1982, с. 19
18	Прийма	Поселення	Мисова	Безіменний потічок	Дністер	375	Північна	Мацкевий 1993, с. 55-56; 1998, с. 30; Мацкевий та ін. 2009, с. 94, 96
19	Сіде	Поселення	Терасова	Дністер, Черхова	Дністер	360		Мацкевий, Козак 2009, с. 40, 110; Павлів, Петегрич, Принада 2004, с. 48–49; Цигилик 1995, с. 103; Цигилик та ін. 1999, с. 191–192; Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, s. 3–28

20	Старий Самбір	Поселення	Терасова	Яблунька, Дністер	Дністер	410		Грибович та ін. 1996, с. 15; Мацкевий, Козак 2009, с. 113–114; Цигилик 1995, с. 102
21	Хирів	Поселення	Терасова		Дністер	368		Грибович та ін. 1996, с. 13;

Таблиця 2. Топографічні особливості розміщення поховальних пам'яток

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип пам'ятки	Топографічні особливості	Річка	Басейн річки	Абсолютні відмітки н. р. м. (м)	Відносна висота (м)	Експозиція	Відстань до води	Бібліографія
1	Баличі	курганний могильник	терасова	Яблунька	Сян	264–311		вершина		Jarosz, Machnik 2000, s. 109–111, рис. 1–2
2	Березець	грунтові поховання	терасова	Верещиця	Дністер	260–277		південно-східна		Конопля, Цигилик 2014, с. 93; Cyhylyk, Machnik 1996, s. 149, рис. 1
3	Биків (ур. Бігіївка)	курганний могильник	терасова	Бистриця, Трудниця	Дністер	295–300	20–25	південна	500–600	Czopek et al. 2016, s. 15–16, 21, 64–65, mapa 1.1
4	Биків (ур. Коло фігури)	курганний могильник	терасова	Бистриця, Трудниця	Дністер	300	20–25	південна	500–800	Czopek et al. 2016, s. 16, 64–65, mapa 1.1
5	Бовшів П (ур. Сулива)	грунтове поховання	мисова	Гнила Липа	Дністер					Баран 1963, арк. 1
6	Болахівці (ур. Могилки)	курганний могильник	терасова	Тисмениця	Дністер					Свешніков 1976, арк. 4–5
7	Велика Озимина	курганний могильник	заплавна	Бистриця	Дністер	280				Крушельницька та ін. 1982, с. 19–20; Sulimirski 1968, p. 137–138; Machnik, Pawliw, Petehyryč 2006, fig. 1
8	Вікторів	курганний могильник	терасова	Луква	Дністер	330		вершина		Janusz 1918, s. 220–221; Makarowicz et al. 2016, s. 263
9	Гаї Нижні (ур. Могилки)	курганний могильник	терасова	Лютичина, Летнянка	Дністер	310–311	14–18	вершина	700–900	Łanczont, Hołub 2011, s. 169–171, tab. 1; Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011, s. 18–26, mapa 1–2
10	Дашава	курганний могильник	терасова	Бережниця	Дністер	310–334		вершина		Makarowicz et al. 2016, s. 227–229
11	Дем'янів (ур. Мірчуки)	грунтове поховання	мисова	Гнила Липа	Дністер					Баран 1963, арк. 22
12	Залужани	курганний могильник	мисова	Бар	Дністер					Demetrykewicz 1897, s. 124–125
13	Кавське	курганний могильник, поселення	заплавна	Ступниця	Дністер	278–279				Бернякович 1959, с. 34; Bernjakovic 1959, s. 694; Makarowicz et al. 2016, s. 251
14	Колоколин	курганний могильник	мисова	Охаба	Дністер					Павлів, Петегирич 2015, с. 38
15	Колпець (ур. Діброва)	курганний могильник	мисова	Тисмениця	Дністер					Свешніков 1971, арк. 62; 1976, с. 51; Sulimirski 1968, p. 133

16	Комарів	курганний могильник	терасова	Лімниця, Луква	Дністер	300–369		вершина		Свешніков 1959, арк. 41–43; Makarowicz et al. 2016, s. 262; Sulimirski 1968, p. 105
17	Коропуж	курган	терасова	Струга ?	Дністер			вершина		Sulimirski 1968, p. 125
18	Красів	курганний могильник	терасова	Зубра	Дністер	331–398		вершина		Махнік та ін. 2002, с. 484; Makarowicz et al. 2016, s. 351; Sulimirski 1968, p. 142
19	Кринос (ур. Глина)	курганний могильник	терасова	Луква	Дністер	316–317		вершина		Makarowicz et al. 2016, s. 263, 374
20	Кринос (ур. Діброва)	курганний могильник	терасова	Луква	Дністер	300,5		вершина		Makarowicz et al. 2016, s. 373
21	Кульчиці (ур. Могилки)	курганний могильник	терасова	Дністер	Дністер	340				Крушельницька та ін. 1982, с. 20; Свешніков 1971, арк. 1а; Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, rys. 1
22	Кульчиці (ур. Війтова гора)	курганний могильник	терасова	Дністер	Дністер	336				Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, rys. 1
23	Мочеради	курганний могильник	терасова		Сян					Свешніков 1976, с. 57–58
24	Раделичі (Могилки)	курганний могильник	заплавна	Дністер	Дністер					Конопля 1996, с. 31
25	Рокитне	курганний могильник	терасова					вершина		Sulimirski 1968, p. 145
26	Русилів	курганний могильник	терасова	Полтва	Західний Буг					Bryk 1933, s. 85, tabl. XV:a
27	Сіде (ур. Верхи)	курганний могильник	терасова	Дністер, Черхова	Дністер	360				Циглик 1997, арк. 2; Machnik, Sosnowska, Cyhylyk 1997, s. 3, rys. 1
28	Серники	курганний могильник	терасова	Білий Потік	Дністер	414–424		вершина		Свешніков 1976, с. 62; Makarowicz et al. 2016, s. 263, 466–474
29	Стебник	курганний могильник	терасова		Дністер	<350				Sulimirski 1968, p. 138
30	Стратин (ур. Пісочна)	курганний могильник	терасова	Студений Потік	Дністер			вершина		Павлів, Петегрич 2015, с. 37
31	Суховоля	курганний могильник	заплавна							Крушельницька та ін. 1982, с. 24

Таблиця 3. Курганні поховання КШК Верхнього Придністер'я

№	Назва пам'ятки, № кургану/поховання	Діаметр кургану (м)	Висота кургану (м)	Розміщення поховання	Форма поховання	Розміри поховання (м)	Глибина поховання (м)	Орієнтація поховання	Поза скелета	Бік скелета	Орієнтація голови	Стать	Примітки
1	Баличі, к. 5								випростана		північний захід		
2	Биків, к. 1	25–27	0,8	центр	прямокутна	3×2	0,4	північний захід – південний схід					залишки дерев'яної конструкції
3	Биків, к. 2, п. 1	18×22,5	0,3–0,6	центр	прямокутна	3,55×1,3–1,8	0,2–0,25	північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
4	Биків, к. 2, п. 2	18×22,5	0,3–0,6	центр	прямокутна	3,2×1,8	0,2–0,25	північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
5	Биків, об. 5				прямокутна	2,1×1,8		північний захід – південний схід					залишки дерев'яної конструкції
6	Болехівці, к. 1	14	0,34	центр	прямокутна	1,7×0,8	0,7	північний схід – південний захід					
7	Болехівці, к. 2	14	0,45	центр	видовжено-овальна	1,2×0,9	близько 0,2	схід – захід					вохра
8	Болехівці, к. 3	20	0,66	центр	видовжено-овальна	1,32×0,7	0,4	північний схід – південний захід					вохра
9	Болехівці, к. 4	20	1,08	центр	прямокутна	1,8–1,85×1,4–1,45	0,4	північний схід – південний захід					залишки дерев'яної конструкції
10	Болехівці, к. 7	28	0,86	центр	видовжено-овальна	1,9×1,2	0,35	північний схід – південний					вохра, обпалені стінки

								захід							поховання
11	Болехівці, к. 9	16	0,32	центр	видовжено- овальна	0,65×0,5	0,25	північний схід – південний захід							вохра
12	Болехівці, к. 10, п. 1	40	1,25	периферія	видовжено- овальна	1,65×1	0,4	північний схід – південний захід							
13	Болехівці, к. 10, п. 2	40	1,25	периферія	видовжено- овальна	1,05×1,75	0,6	північний схід – південний захід							вохра, залишки дерев'яної конструкції
14	Болехівці, к. 10, п. 3	40	1,25	периферія	видовжено- овальна	1,4×0,8	0,15	північний схід – південний захід							
15	Болехівці, к. 13, п. 1	24	1,57	периферія	прямокутна	1,8×0,6	0,6	захід – схід							вохра
16	Болехівці, к. 13, п. 2	24	1, 57	периферія	видовжено- овальна	1,73×1,05	0,6	північний схід – південний захід							вохра
17	Болехівці, к. 14	36×42	1,26	центр	нечіткі контури										вохра
18	Велика Озимина, к. 1	21	0,6	центр	нечіткі контури			північний захід – південний схід							
19	Велика Озимина, к. 2	21	0,6	центр	прямокутна	1,9×0,85– 1,1	0,6	північний схід – південний захід	скорчена	правий		південний захід			вохра, залишки дерев'яної конструкції
20	Вишнів								скорчена			схід			
21	Вікторів, к. 1	26	5,0	центр											кремація
22	Вікторів, к. 2	20	1,15	центр		2,0×1,0	0,5	захід – схід							кремація
23	Вікторів, к. 4	18	1	центр											кремація
24	Кавське, к. 3	22,5×24	0,6	периферія	видовжено- овальна	1,2×0,9	0,2	захід – схід							
25	Колоколин, к. 1,	21	1	периферія											

	п. 1												
26	Колоколин, к. 1, п. 2	21	1	центр	прямокутна	2×1	0,5	захід – схід					кремація
27	Колоколин, к. 2	12		центр				північний схід – південний захід					перекрите алебастрово ю плитою
28	Колпець, к. 2	28	3	центр	прямокутна	1,8×1,3		північний захід – південний схід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
29	Колпець, к. 4	18	0,4	периферія	прямокутна	1,6×1	0,5	північний схід – південний захід					
30	Колпець, к. 5	30	0,5		прямокутна	2×1,7	0,75	північний захід – південний схід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
31	Колпець, к. 7	20	0,8	центр	прямокутна	1,8×1,2		північний схід – південний захід					вохра
32	Колпець, к. 9	12	0,3		видовжено- овальна			північний захід – південний схід					
33	Комарів, к. 31	16	1	центр		1,5×1							
34	Комарів, к. 39	14–15	1,4	центр	видовжено- овальна			північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
35	Комарів, к. 40	12	0,5	центр	нечіткі контури		0,4						залишки дерев'яної конструкції
36	Комарно, к. 1								скорчена				
37	Коропуж	26	1	центр	прямокутна	1,9×1	0,8	захід – схід	скорчена	правий	захід		вохра, залишки дерев'яної конструкції
38	Крилос, к. 6	30	3,5	центр					скорчена	лівий	північ		залишки дерев'яної

													конструкції
39	Кульчиці, к. 1	27	1,5	центр	прямокутна	1,7×0,8	0,55	північний схід – південний захід	скорчена	правий	захід		вохра
40	Кульчиці, к. 2	28	0,6	центр	прямокутна	2,1×1,2	0,65	північний схід – південний захід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
41	Кульчиці, к. 3	24	0,5	периферія	прямокутна	2,4×1,2	0,65	північний схід – південний захід					вохра
42	Кульчиці, к. 4	20		центр									
43	Кульчиці, к. 7	10	1,4	периферія	прямокутна	0,9×0,65	0,16	захід – схід	скорчена		захід		вохра
44	Кульчиці, к. 12	13	0,64	периферія	прямокутна	1,7×1	0,5	північний схід – південний захід			південний захід		вохра
45	Кульчиці, к. 13	15	0,44	периферія	видовжено- овальна	3,75×2,73	0,75	захід – схід					
46	Кульчиці, к. 15, об. 1	20×28	0,48	периферія	прямокутна	2,0×1,45	0,2	захід – схід					
47	Нижні Гаї, к. 7	23×20	1,02	центр	прямокутна	2,2×1,3	0,4	північний схід – південний захід					
48	Нижні Гаї, к. 8, об. 4	15×16,7	0,7	центр	прямокутна	1,1×0,65	0,25	північний схід – південний захід					вохра
49	Нижні Гаї, к. 10, об. 4	14×16	0,4	периферія	прямокутна	1,1×0,5	0,1	північний схід – південний захід					вохра
50	Нижні Гаї, к. 10, об. 6	14×16	0,4	периферія	прямокутна	0,7×0,4	0,1	північний схід – південний захід					вохра
51	Ракова, к. 1	20	2	периферія	прямокутна	2×1	0,25	північний					

								схід – південний захід					
52	Ракова, к. 7, п. 1	14	0,7	периферія		2×1		захід – схід					
53	Ракова, к. 7, п. 2	14	0,7	центр	видовжено- овальна	3×2	0,7–0,8						
54	Рокитне, к. 2	12	0,5	центр	прямокутна	2,2×1,3	0,3	північний схід – південний захід					
55	Рокитне, к. 3, п. верхнє	15,5	1	центр					скорчена	лівий	захід	жіноча	
56	Рокитне, к. 3, п. верхнє	15,5	1	центр	прямокутна	1,8×0,8	0,8	північний схід – південний захід	скорчена	правий	схід	чоловіч а	
57	Рокитне, к. 4	9	0,5	центр		1,3×1,2			скорчена	правий	захід		
58	Рокитне, к. 6	11,5	1	центр	прямокутна		0,2–0,3	захід – схід	скорчена	лівий	схід	чоловіч а	
59	Стоянці, к. 1	14	1,2	центр	прямокутна	2,3×1,4	0,6	захід – схід					залишки дерев'яної конструкції
60	Стратин, к.1	20	1,2	центр	прямокутна	2,0×0,9	0,5	північний схід – південний захід					

Таблиця 4. Речові знахідки з поховань КШК Верхнього Придністер'я

№	Назва п'ятки, № кургану/ поховання	Фрагменти посуду	Амфори (тип/кількість)	Кубки (тип/кількість)	Миски	Інші посудини	Крем'яні сокири (тип/кількість)	Наконечники до стріл	Ножі	Скрібки	Інші крем'яні знаряддя	Відходи виробництва	Кам'яні сокири	Плоскі сокири	Шліфувальні пштики	Інші кам'яні вироби	Кістяні вироби	Металеві вироби	Вироби з бурштину
1	Баличі, к. 1						ID/1		1	1		/1							
2	Баличі, к. 7а		IIc/1			1	III/1		3	1	1	5	/1						
3	Баличі, к. 14			VIa/1															
4	Баличі, к. 15		Id/1										/1						
5	Березець, п. 1		IIIa/1	I/1, IIд/1					2								11		
6	Березець, п. 2		IIIa/1									1							
7	Биків, ур. Бігіївка, к. 1	11 ф-тів від 3–4 пос.							2	1		4							
8	Биків, ур. Бігіївка, к. 2, п. 1	4 фр.						1						1					
9	Биків, ур. Бігіївка, к. зруйнований																		
10	Биків, ур. Коло фігури, к. 1	Фр. кер.																	
11	Бовшів		IIc/1	IVb/1													1		
12	Болехівці, к. 2								1										
13	Болехівці, к. 3	Фр. кер.							1	1		+							
14	Болехівці, к. 4		I/1	IVa/1															
15	Болехівці, к. 5	Фр. кер.																	
16	Болехівці, к. 6	Фр. кер.														1			
17	Болехівці, к. 8												/1						
18	Болехівці, к. 9	Фр. кер.		/1						2	1								
19	Болехівці, к. 10, п. 1	Фр. кер.																	
20	Болехівці, к. 10, п. 2			/1								1							
21	Болехівці, к. 10, п. 3			/1								1							
22	Болехівці, к. 13, п. 1	Фр. кер.																	
23	Болехівці, к. 13, п. 2															1?			
24	Болехівці, к. 14	Фр. кер.																	
25	Велика Озимина, к. 1											1							
26	Велика Озимина, к. 2	Фр. кер.							1			1							
27	Вишнів																		
28	Вікторів, к. 1								1				/1						
29	Вікторів, к. 2						III/1		1				C/2					2	

30	Вікторів, к. 4							1										
31	Вікторів, к. 8		Іє/1				ІВ/1	1										
32	Дашава, к. 1	Фр. кер.									1							
33	Дашава, к. 2			/2?							1							
34	Дем'янів		/1		1				1	3								
35	Дусанів																	1
36	Залужани, к. 1	Фр. кер.					ІІ/1	1										
37	Залужани, к. 2	Фр. кер.																
38	Залужани, к. 3	Фр. кер.																
39	Йосиповичі			/1?		1		1	2					1	1			
40	Кавське, к. 3				1		/1	1	1									
41	Кавське, к. 6	Фр. кер.		/1				1			+							
42	Колоколин, к. 1						/1	1	1									
43	Колоколин, к. 1, п. 1			/2														
44	Колоколин, к. 1, п. 2		Іа/1	ІІс/1, VIс/2			/1				2							
45	Колоколин, к. 2			VІІІ/1			/1	2										
46	Колоколин, к. 3, п. 2		/1		1		ІD/1	1							1			
47	Колоколин, к. 4, п. 1		Іа/1				/1							C/1, /1				
48	Колоколин, к. 4, п. 2						ІВ/2, ІЕ/1, ІІ/1							/1				
49	Колоколин, к. 5	Фр. кер.					/1	1			1	VЗ/1	1					
50	Колоколин, к. 7, п. 1	Фр. кер.																
51	Колоколин, к. 7, п. 2			VIa/1											1			
52	Колпець к. 2	Фр. кер.					ІІІ/1				+							
53	Колпець к. 3			/1	1	1		1						/1				
54	Колпець к. 4						/1	1										
55	Колпець к. 5						/1	1										
56	Колпець к. 6			/1?														
57	Колпець к. 7			/2?														
58	Колпець к. 8			ІХ/1, X/1, /1	1				1									
59	Колпець к. 9			VIa/1				1										
60	Колпець к. 10			ІХ/1			ІІІ/1											
61	Комарів, к. 5	Фр. кер.	/1?	VІІ/1			/1		1	1	4							
62	Комарів, к. 31		/1	ІІа/1							1							
63	Комарів, к. 38			/1			ІІІ/1, /1				1	C/1						
64	Комарів, к. 39	2 сопла		ІІа/1				2	1		1	/1						
65	Комарів, к. 40						ІV/1					/1						

66	Комарів, к. 42					ID/1		1			1							
67	Комарів, к. 44		/1?			III/1					+	H/1						
68	Комарів, к. 50					ID/1						D/1						
69	Комарно, к. 1		IIc/1			/1			1			/1				1		
70	Комарно, к. 2		/1		1													
71	Коропуж		I/1					1								1		
72	Красів, к. 1		Ia/1		1	1							1					
73	Красів, к. 2		Ib/1			/1		1										
74	Крилос, ур. Над Бігуном, к. 1	Фр. кер.						+										
75	Крилос, ур. Над Бігуном, к. 2																	
76	Крилос, ур. Над Бігуном, к. 3	Фр. кер.																
77	Крилос, к. 6			VII/1		ID/1					5	B3/1					3	
78	Кульчиці, ур. Могилки, к. 1	Фр. денця				/2					1							
79	Кульчиці, ур. Могилки, к. 2		Ib/1					1	2			/1	1					
80	Кульчиці, ур. Могилки, к. 3		Id/1															
80	Кульчиці, ур. Могилки, к. 3			IX/1		III/1			1			C/1						
81	Кульчиці, ур. Могилки, к. 4	Фр. кер.							2									
82	Кульчиці, ур. Могилки, к. 6			VIII/1														
83	Кульчиці, ур. Могилки, к. 7		A/1	I/1, IVc/1	1										1			
84	Кульчиці, ур. Могилки, к. 8		A/1	VIc/1, VII/1														
85	Кульчиці, ур. Могилки, к. 12		Id/1					1						1	1			
86	Кульчиці, ур. Могилки, к. 13	пряслице	/1															
87	Кульчиці, ур. Могилки, к. 15							1								3		
88	Кульчиці, ур. Могилки, к. 15, об. 1		IVa/1	/1?		IA/1	1	1					1					
89	Кульчиці, ур. Могилки, к. 15, об. 2			IVc/1							1				1			
90	Кульчиці, ур. Могилки, к. 15, об. 3	Фр. кер.																
91	Кульчиці, ур. Могилки, к. зруйнований																	
92	Кульчиці, ур. Війтова гора, к. 1		I/1	IIc/1				1										
93	Кульчиці, ур. Війтова гора, к. 2	Фр. кер.						1							1			
94	Лотатники, к. 1			IIIa/1		III/2, /1												
95	Лотатники, к. 2				1	ID/1		2		2	1	I/1						
96	Лотатники, 1995	Фр. кер.																
97	Міженець				1													
98	Негівці											/1						

99	Нижні Гаї, к. 7			/1?					1		1							
100	Нижні Гаї, к. 8								5	1								
101	Нижні Гаї, к. 8, об. 4			V/1														
102	Нижні Гаї, к. 10, об. 6	Фр. кер.		IIc/1														
103	Новосілка			VIc/1														
104	Підтемне, к. 1	Фр. кер.									+							
105	Підтемне, к. 2	Фр. кер.							1									
106	Підтемне, к. 3	Фр. кер.																
107	Ракова, к. ?							/1					/1					
108	Ракова, к. 1	Фр. кер.																
109	Ракова, к. 2	2 пос.							1			+				1		
110	Ракова, к. 3, п. нижнє	Фр. кер.										+						
111	Ракова, к. 4															1		
112	Ракова, к. 5	1 пос							1						1			
113	Ракова, к. 7	Фр. кер.																
114	Рокитне, к. 1							IB/1, II/1				1						
115	Рокитне, к. 2		I/1					IA/1	1			1	/1			1		1
116	Рокитне, к. 3, п. верхнє			/1?														
117	Рокитне, к. 6		Ib/1					IB/1, ID/1, II/1	2								1	
118	Сіде			VIc/1														
119	Серники, к. ?		Id/1															
120	Стебник, к. 1	Фр. кер.						1		1		1			1			
121	Стебник, к. 1	Фр. кер.																
122	Стоянці	Фр. кер.							1									
123	Стратин, к. 1		Ie/1						1	1		1						
124	Стратин, к. 2		Ic/1															
125	Хромогорб											+						1

Таблиця 5. Крем'яні сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Товщина (см)	Ширина леза (см)	Ширина обуха (см)	Тип	Перетин	Примітки
1	Баличі, к. 1	світло-сірого кольору з рожевими прожилками	7,1	1,3–1,6	4,5	3,9	ІD	прямокутна	зашліфована
2	Баличі, к. 7а	волинський	9,55	1,5	4	2,5	ІІІ	лінзоподібна	зашліфована
3	Вікторів, к. 2	південно-східного походження	8,2	1,8	4,8		ІІІ	лінзоподібна	зашліфована
4	Вікторів, к. 8	південно-східного походження	8,8		4,5		ІV	прямокутна	зашліфована
5	Залужани, к. 1		7	1,5	4,7	2,6	ІІІ	трикутна	
6	Кавське, к. 3								
7	Колоколин, к. 1								зашліфована
8	Колоколин, к. 1, п. 2		6						пошкоджена
9	Колоколин, к. 2		10		5			прямокутна	
10	Колоколин, к. 3, п. 2						ІD	прямокутна	
11	Колоколин, к. 4, п. 1		10,9	1,3	3,8	2,4		прямокутна	
12	Колоколин, к. 4, п. 2		11,2	1,6	4,5	2,3	ІV	прямокутна	
13	Колоколин, к. 4, п. 2			0,7			ІV	прямокутна	пошкоджена
14	Колоколин, к. 4, п. 2			2,1			ІІ	прямокутна	пошкоджена
15	Колоколин, к. 4, п. 2			1,2	3,3		ІЕ		пошкоджена
16	Колоколин, к. 5		9					овальна	
17	Колпець, к. 2						ІІІ	лінзоподібна	
18	Колпець, к. 4		12,5	1,8	5,2			овальна	
19	Колпець, к. 5								опис відсутній
20	Колпець, к. 10		10		4,9	3	ІІІ	лінзоподібна	
21	Комарів, к. 5	волинський					ІІІ	неправильно-прямокутної	
22	Комарів, к. 38		8,5					прямокутна	
23	Комарів, к. 38		8				ІІІ	овальна	
24	Комарів, к. 40		10,2				ІV	прямокутна	
25	Комарів, к. 42		9,5				ІD	прямокутна	
26	Комарів, к. 44		9				ІІІ	неправильно-прямокутної	
27	Комарів, к. 50		9				ІD	прямокутна	

28	Комарно, к. 1							прямокутна	
29	Красів, к. 2		7,1				IV		
30	Кринос, к. 6		9,8	1,35–1,8	5,6	2,5	ID	прямокутна	
31	Кульчиці, к. 1		6,5	2	4	3,5		прямокутна	
32	Кульчиці, к. 1								
33	Кульчиці, к. 3		9	1,5	4,5	2,5	III	лінзоподібна	
34	Кульчиці, к. 15, п. 1	волинський	12,3	2	4,3		IA	прямокутна	
35	Лотатники, к. 1	пломенистий	10		4,4	2,4		прямокутна	
36	Лотатники, к. 1	волинський	12		3,5	2	III	лінзоподібна	
37	Лотатники, к. 1	пломенистий	10,5		4,5	3	III	лінзоподібна	
38	Лотатники, к. 2	волинський	10,5		4,5	3	ID	прямокутна	
39	Рокитне, к. 1	пломенистий	12,5	3	5,6	3,8	II	прямокутна	
41	Рокитне, к. 1	пломенистий	7,93	0,9–1,15	3,8	2,1	IB	прямокутна	
42	Рокитне, к. 2	волинський	10,75	1,8	4,4	2,34	IA	прямокутна	
43	Рокитне, к. 6	волинський	9,88		4	2	IB	прямокутна	
44	Рокитне, к. 6	волинський	5,6 (збережена довжина)	1,7–3		2,4	II		пошкоджена
45	Рокитне, к. 6		11,4	1,7	4,8	2,8	ID	прямокутна	
46	Стебник, к. 1							прямокутна	пошкоджена

Таблиця 6. Крем'яні ножі

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Ширина (см)	Товщина (см)	Ретуш	Краї	Перетин	Примітки
1	Баличі, к. 1								маленький
2	Баличі, к. 7а	волинський	5,85	2,7	0,65	дрібна		трапеція	
3	Баличі, к. 7а								опис відсутній
4	Баличі, к. 7а								опис відсутній
5	Березець, п. 1	наддністрянський	5,4	2,1	0,5	двобічна кругова	двостороння	трикутник	кінчик загострений
6	Березець, п. 1	наддністрянський	3,6	2,4	0,5	двобічна кругова	двостороння	трикутник	кінчик пошкоджений і ретушований, жорнова кірка
7	Биків, ур. Бігіївка, к. 1	наддністрянський	3,3	1,7	0,6	однобічна	двостороння, суцільна, багаторядова	трикутник	кінчик зламаний
8	Биків, ур. Бігіївка, к. 1	наддністрянський	4,2	1,9	0,5	однобічна	з двох сторін ретушовані	трикутник	
9	Болехівці, к. 2	волинський	7,3	2		однобічна	з двох сторін ретушовані	трапеція	
10	Болехівці, к. 3	волинський	3			однобічна	з однієї сторони нанесена ретуш		
11	Велика Озимина, к. 2		8						
12	Вікторів, к. 1		11						
13	Вікторів, к. 2	волинський	6,5	2,5	0,5	двобічна	із трьох сторін ретушовані	трапеція	на спинці кірка
14	Вікторів, к. 4	південно- східного походження	11	3,4	0,8	однобічна	із двох сторін ретушовані	трапеція	
15	Вікторів, к. 8	південно- східного походження	6,8	4	0,7	одностороння	з однієї сторони нанесена ретуш	трапеція	на фрагменті пластини
16	Залужани, к. 1		12	2,6			з двох сторін ретушовані	трапеція	кінець горизонтально сформований
17	Йосиповичі	волинський ?	5,6	2	0,5–1	відсутня			на спинці кірка
18	Кавське, к. 6								
19	Колоколин, к. 1								
20	Колоколин, к. 2	волинський ?	12	2,3			з однієї		кінець

							сторони нанесена ретуш		загострений
21	Колоколин, к. 2	волинський ?	10	3,2			із двох сторін ретушовані	трапеція	кінець заокруглений
22	Колоколин, к. 5		3						
23	Колпець, к. 3						із двох сторін ретушовані		на широкій пластині
24	Колпець, к. 4		10,6				із двох сторін ретушовані		
25	Колпець, к. 5								
26	Колпець, к. 9		9,8						
27	Комарів, к. 39		11	3,5					
28	Комарів, к. 39								
29	Комарів, к. 42		9	3,7			часткова, двостороння	трикутник	
30	Коропуж		9,2						
31	Красів, к. 2		10	1			одностороння	трапеція	кінець горизонтально сформований
32	Кульчиці, к. 2		7,3	1,8				трапеція	
33	Кульчиці, к. 12	волинський	3,2	2,5		одностороння	з однієї сторони нанесена ретуш	трикутник	із двох сторін обламаний
34	Кульчиці, к. 15, п. 1	волинський	5	2		одностороння	із двох сторін нанесена ретуш	трикутник	
35	Кульчиці, к. 15	волинський	7	1,5		одностороння	із двох сторін нанесена ретуш	трапеція	
36	Кульчиці, Війтова гора, к. 1		2,3						
37	Лотатники, к. 2	волинський	9,5						спинка з кіркою
38	Лотатники, к. 2	волинський					з однієї сторони нанесена ретуш		спинка з кіркою
39	Нижні Гаї, к. 7	південно- східного походження	6	1,7	0,5	одностороння	дрібна навскісна	складна трапеція	спинка з кіркою
40	Нижні Гаї, к. 8	південно- східного походження	8	1,7	0,7-0,8	двостороння, місцями багато-рядова	двостороння напівкрута	складна трапеція	кінчик оформлений у вигляді тупого
41	Нижні Гаї, к. 8	південно-	8,5	1,3	0,5	одностороння,	двостороння	трапеція	кінчик

		східного походження				частково на іншій стороні			відламаний, ужиткова ретуш
42	Нижні Гаї, к. 8	південно-східного походження	8,4	1,9	0,4–0,5	неретушована		трапеція	ужиткова ретуш
43	Нижні Гаї, к. 8	південно-східного походження	5,6	2	0,5-0,7	неретушована		трикутник	жорнова кірка, ужиткова ретуш, кінчик відламаний
44	Нижні Гаї, к. 8	південно-східного походження східного походження східного походження	5,3	1,8	0,4	одностороння	дрібна одностороння		кінчик відламаний
45	Підтемне, к. 2								
46	Ракова, к. 2		9,2						
47	Ракова, к. 5								
48	Рокитне, к. 2		12,4			ретушований			пошкоджений, на грубій пластині
49	Рокитне, к. 6		10,7						
50	Рокитне, к. 6		11,3						
51	Стоянці, к. 1		4						
52	Стратин, к. 1		9						
53	Сіде	надністрянський	6,6	2,3	0,9	однобічна	плоска двостороння, поверхнева	трикутник	жорнова кірка
54.	Сіде	надністрянський	2,2	0,9	0,15				кінець відламаний

Таблиця 7. Крем'яні скребки

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Ширина (см)	Товщина (см)	Ретуш	На чому виготовлений	Перетин	Примітки
1	Баличі, к. 1		7						
2	Баличі, к. 7а	волинський	6,4	1,2	0,6		пластина		жорнова кірка
3	Биків, к. 1	наддністерський	2,1	1,9	0,6	двобічна, кількорядова, середньо- та крупнофасеткова	ф-т пластини	лінзоподібний	жорнова кірка
4	Болехівці, к. 3	волинський				однобічна, крупнофасеткова	ф-т пластини	трапеція	жорнова кірка
5	Дем'янів		10,6	2,4		кінцевий скребок із затуплювальною ретушшю	пластина	трапеція	
6	Йосиповичі, к. 1	волинський	4,5	4,1	0,5	затуплювальна	ф-т пластини	трикутник	
7	Йосиповичі, к. 1	волинський	5,5	2	0,4	затуплювальна	пластина	трапеція	
8	Кавське, насип 1					кінцевий			
9	Кавське, насип 1					боковий			
10	Кавське, насип 2								
11	Кавське, к. 3								
12	Колоколин, к. 1								
13	Колпець, к. 8		6,8						
14	Комарів, к. 5	волинський	5,72	3,5	1,12	однобічна, крупно- та дрібнофасеткова ретуш, напівкрута	овальний відщеп	лінзоподібний	жорнова кірка
15	Комарів, к. 39		5,3	3,4	0,8	однобічна, крупно- та дрібнофасеткова ретуш, напівкрута	овальний відщеп	лінзоподібний	жорнова кірка
16	Комарно, к. 1								
17	Кульчиці, к. 2		3,2	2,5		ретушований			
18	Кульчиці, к. 2		4,5			ретушований			
19	Кульчиці, к. 3								
20	Кульчиці, к. 4								
21	Кульчиці, к. 4								

22	Нижні Гаї, к. 8	надністерський	4	3,1	0,5	однобічна, крупно- та дрібнофасеткова ретуш, напівкрута	овальний відщеп	напівсферичний	
23	Сіде	надністерський	6,5	2,3	1,1	двобічна, багаторядова, напівкрута, перервіста	пластина	напівсферичний	
24	Сіде	надністерський	3,5	3,7	1,1	двобічна, багаторядова, напівкрута, перервіста	овальний відщеп	напівсферичний	жорнова кірка
25	Стебник, к. 1								
26	Стратин, к. 1		4,8						

Таблиця 8. Крем'яні наконечники

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Ширина (см)	Товщина (см)	Ретуш	Основа	Перетин	Примітки
1	Баличі, к. 7а		1,5	1,8	0,3	двобічна	вгнута		
2	Баличі, к. 7а								
3	Биків, к. 1	надністерський	1,5	1,4	0,35	двобічна поверхнева,	вгнута	лінзоподібний	верхів'я пошкоджене
4	Биків, к. 1	надністерський	2,2	1,3	0,35	краї півструменева	злегка вгнута	лінзоподібний	
5	Биків, к. 2, п. 1	надністерський	2,1	1,5	0,3	двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
6	Биків		2,2	1,6	0,35	краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
7	Биків		1,6	1,3	0,4	двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
8	Биків		2	1,3	0,3	краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
9	Вишнів								
10	Вишнів								
11	Колоколин, к. 1, п. 2		2,5	1,5		двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	верхів'я пошкоджене
12	Колоколин, к. 7, п. 1		2,2			двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
13	Колоколин, к. 7, п. 1		3,4			двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
14	Комарів, к. 38								
15	Комарів, к. 39					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	

16	Комарів, к. 39					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
17	Комарів, к. 39					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
18	Комарів, к. 39					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	
19	Кринос, ур. Над Бігуном, к. 2								
20	Кринос, к. 6		1,9	1,5			вгнута	лінзоподібний	
21	Кринос, к. 6		1,7	1,4			вгнута	лінзоподібний	
22	Кринос, к. 6		2,3	1,9					листоподібна форма
23	Кульчиці, к. 3		1,7				вгнута		
24	Кульчиці, к. 3		1,7				вгнута		верхів'я пошкоджене
25	Кульчиці, к. 15, п. 1	волинський				двобічна краї півструменева			
26	Кульчиці					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	нижня частина пошкоджена
27	Кульчиці					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	верхів'я пошкоджене
28	Кульчиці					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	верхів'я пошкоджене
29	Кульчиці					двобічна поверхнева, краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	верхів'я пошкоджене
30	Прийма		2,3	0,9	0,3	краї півструменева	вгнута	лінзоподібний	

Таблиця 9. Кам'яні бойові сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Висота (см)	Ширина (см)	Діаметр обуху (см)	Тип	Примітки
1.	Баличі, к. 1	діорит						пошкоджена вогнем
2.	Баличі, к. 7	граніт	5 (збережена довжина)					пошкоджена вогнем
3.	Баличі, к. 15	дрібнозернистий пісковик	10,8	3–4,3		3		
4.	Болехівці, к. 8	сіра дрібнокристалічна порода	9,4	4,5		2,2–2,5		
5.	Вікторів, к. 1		11,2					
6.	Вікторів, к. 2	граніт	9	4	6	2–3	С	пошкоджена вогнем
7.	Вікторів, к. 2	зеленого відтінку	10	3,6		2–2,7	С	
8.	Колоколин, к. 4, п. 1	палеобазальт	10,9	3,8	1,3?	2,4	С	
9.	Колоколин, к. 4, п. 1		9	5		2,5		пошкоджена
10.	Колоколин, к. 4, п. 2		14,3		4,5	3,8		
11.	Колоколин, к. 5	зеленого відтінку	12,5	4,7	3,4		ВЗ	
12.	Колпець, к. 3	вапняковий пісковик	10,3		5	2		
13.	Комарів, к. 38	зеленого відтінку	12				С	
14.	Комарів, к. 39	зеленого відтінку						пошкоджена
15.	Комарів, к. 40							
16.	Комарів, к. 44	зеленого відтінку	11				Н	
17.	Комарів, к. 50		10				Д	пошкоджена вогнем
18.	Комарне, к. 1	діабаз						
19.	Крилос, к. 6	діорит	12,5			2,5	ВЗ	пошкоджена вогнем
20.	Кульчиці, к. 2		11	2,8–3,5				
21.	Кульчиці, к. 3		11				С	
22.	Лотатники, к. 2	опока	11,2	3,7–3,8	5	1,8	І	
23.	Негівці							
24.	Ракова, к. ?							
25.	Рокитне, к. 2	граніт						повністю зруйнована
26.	Кавське, насип 1		11,7	4,2	5,4	2,3–3,1	Н	

27	Кавське, насип 2		9,5	4	5,6	2,5	К	
----	------------------	--	-----	---	-----	-----	---	--

Таблиця 10. Кам'яні плоскі сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Висота (см)	Ширина (см)	Форма	Перетин	Примітки
1	Биків, к. 2, п. 1	опока	7	2,5	4,5	трапецієподібна	восьмикутна	пошкоджена
2	Кавське, насип 1	пісковик	9,8	2,4	4,5	трапецієподібна	чотирикутна	
3	Кавське, насип 2	пісковик	8,6	2,3	4,5	трапецієподібна	чотирикутна	
4	Колоколин, к. 3, п. 2	пісковик				трапецієподібна	чотирикутна	
5	Колоколин, к. 5	сланець	9					пошкоджена
6	Колоколин, к. 7, п. 2	сланець	8,4			трапецієподібна	чотирикутна	
7	Красів, к. 1	сланець	11			трапецієподібна	овальна	
8	Кульчиці, к. 2		11	2,8–3,5		трапецієподібна	чотирикутна	
9	Кульчиці, к. 15, п. 1	піщана галька	11	1,8	5,2	чотирикутна	чотирикутна	пошкоджена
10	Ракова, к. 5	сланець	7					
11	Йосиповичі	м'яка сіра порода	8	3	4,5		чотирикутна	заготовка

ДОДАТОК В

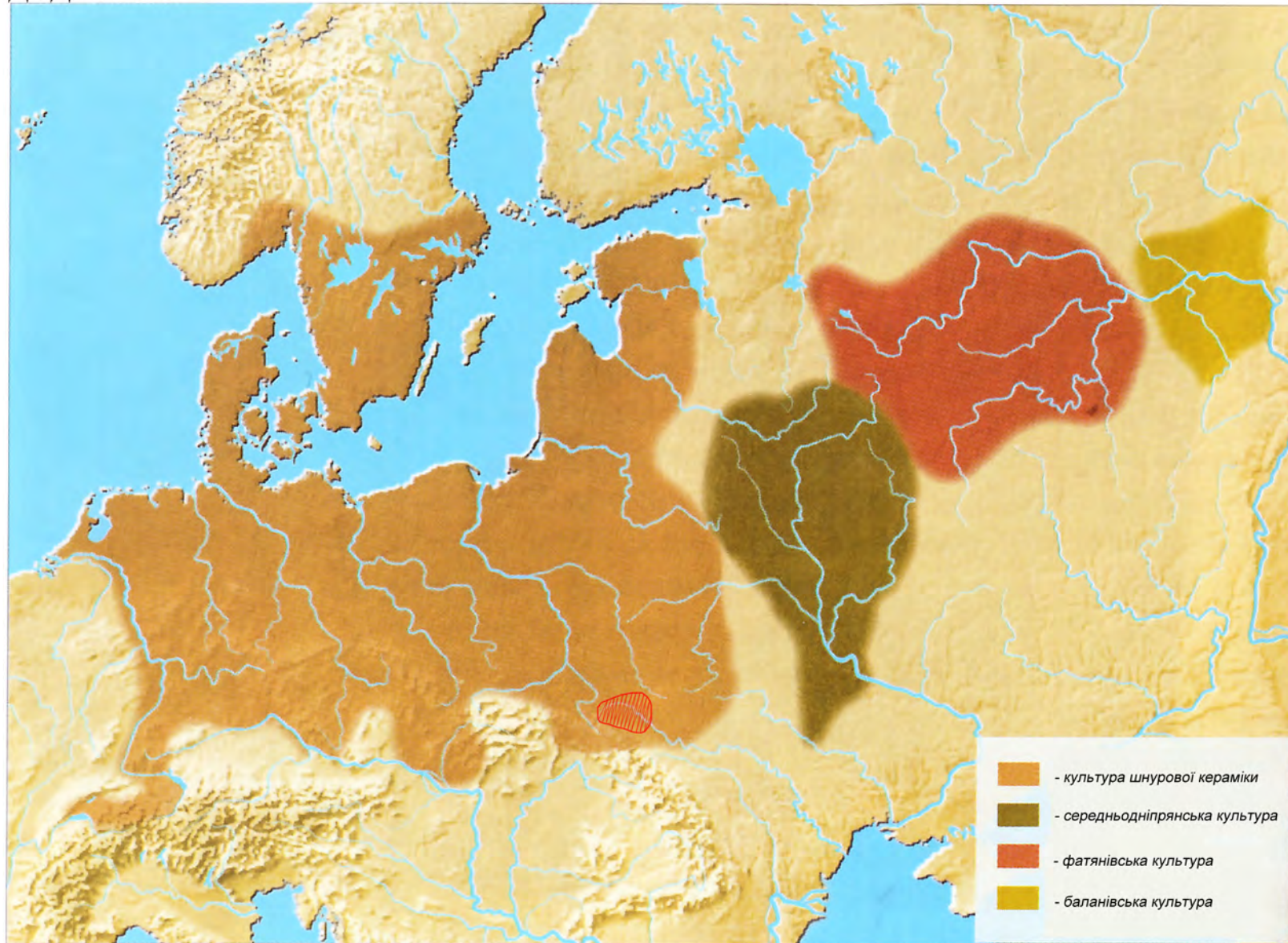
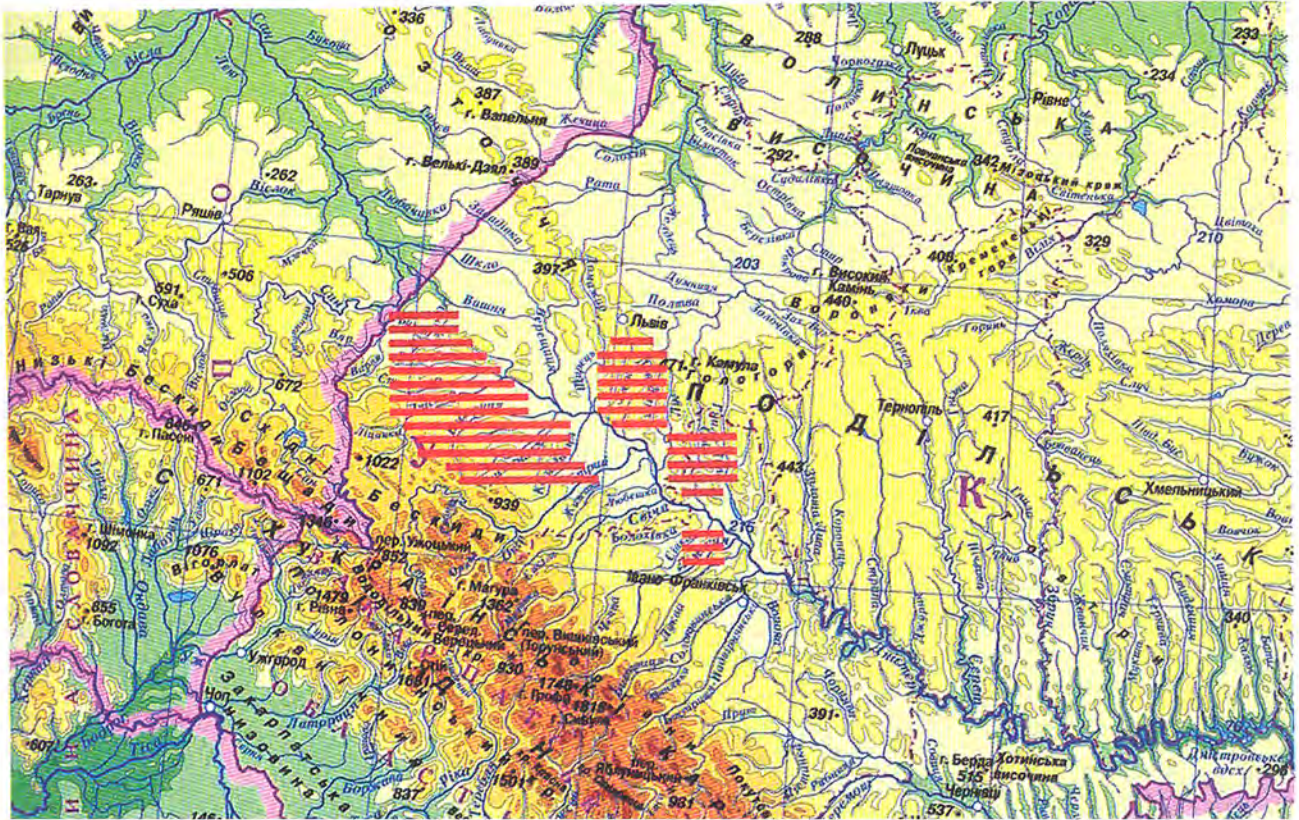
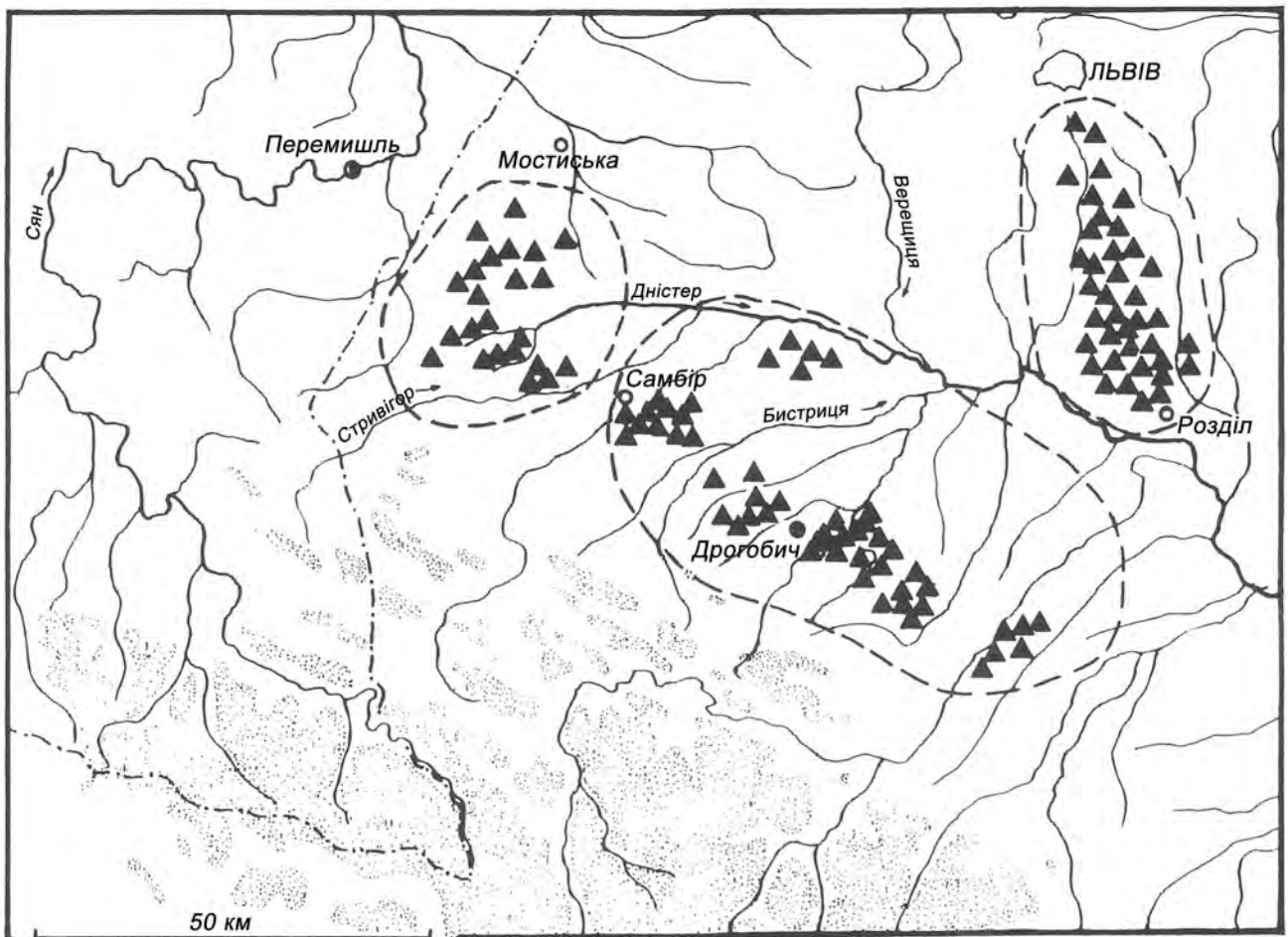

Рис. 1. Територія поширення КШК у часі максимального розповсюдження.
Червоним позначено територію розповсюдження пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї
(за: Kaczanowski, Kozłowski 1998)

1

2

Рис. 2. Територія обстежена українсько-польською археологічною експедицією (за: 1 – Machnik, Pavliv, Petehyryč 2007; 2 – Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006)

Рис. 3. Розповсюдження пам'яток КШК у зоні Карпат: а – кургани; б – зруйновані кургани; в – висоти 240–300 м н. р. м.; г – висоти 300–480 м н. р. м.; д – висоти понад 480 м н. р. м. (за: Machnik 1994)

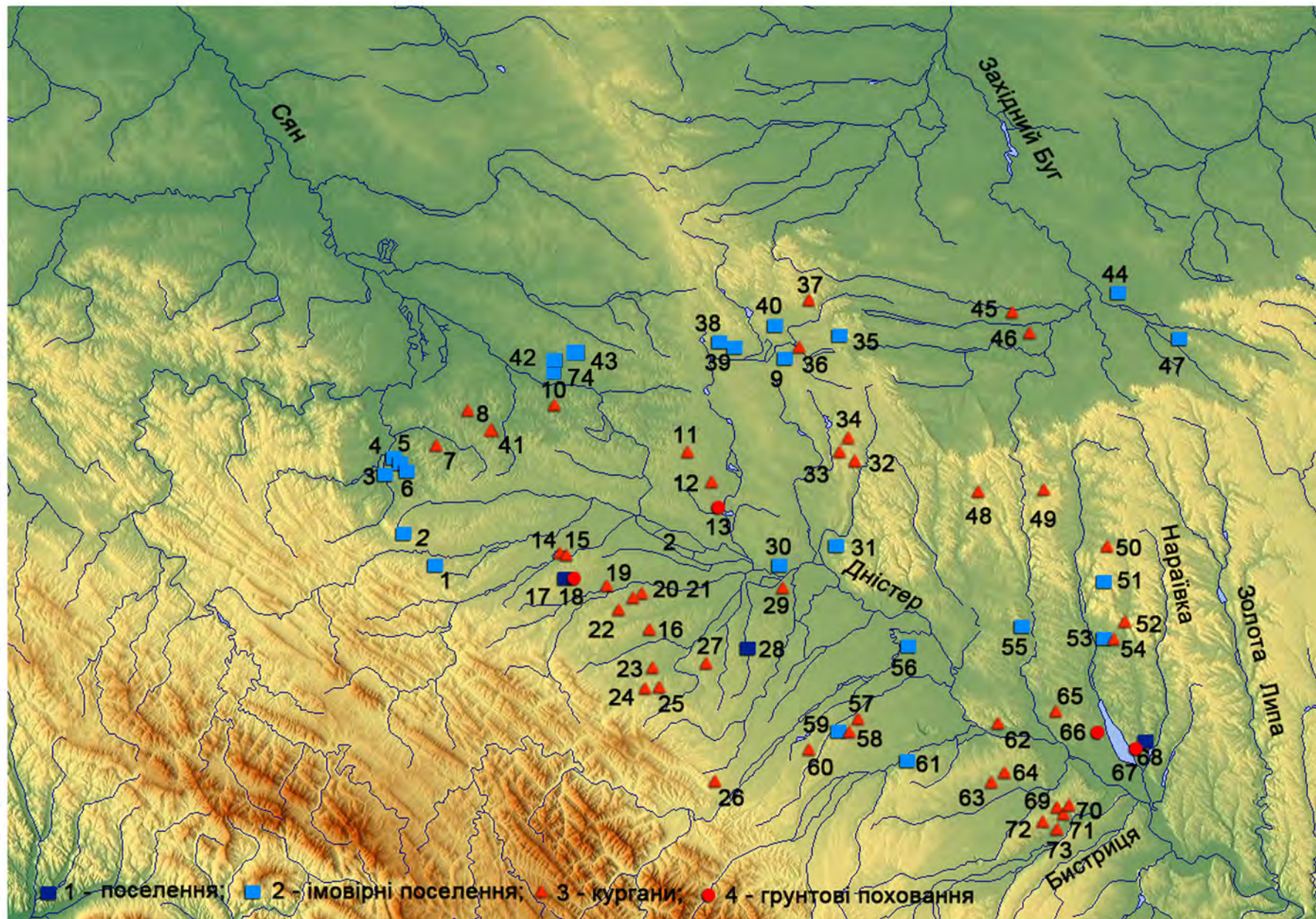

Рис. 4. Локалізація пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї

Рис. 4. Локалізація пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї: Львівська обл.: 1 – Старий Самбір; 2 – Хирів; 3 – Підмостичі; 4 – Нижанковичі 1; 5 – Нижанковичі 2; 6 – Нижанковичі 3; 7 – Міженець; 8 – Баличі; 9 – Мшана; 10 – Стоянці; 11 – Коропуж; 12 – Комарно; 13 – Березець; 14 – Кульчиці, ур. Могилки; 15 – Кульчиці, ур. Війтова Гора; 16 – Залужани; 17, 18 – Сіде; 19 – Велика Озимина; 20 – Биків, ур. Бігіївка; 21 – Биків, ур. Коло фігури; 22 – Брониця; 23 – Болехівці; 24 – Стебник; 25 – Колпець; 26 – Хромогорб; 27 – Нижні Гаї; 28 – Кавське; 29 – Раделичі; 30 – Колодруби; 31 – Прийма; 32 – Поляна; 33 – Красів; 34 – Підтемне; 35 – Львів; 36 – Суховоля; 37 – Рокитне; 38 – Затока 1; 39 – Затока 2; 40 – Карачинів; 41 – Ракова; 42 – Арламівська Воля 16; 43 – Оселя 31; 44 – Гумниська; 45 – Убині; 46 – Новосілки (Ліські); 47 – Гончарівка; 48 – Серники; 49 – Остоловичі; 50 – Дусанів; 51 – Кліщівна; 56 – Жидачів 1; 57 – Йосиповичі; 58 – Дашава, ур. Зруби; 59 – Дашава, ур. Корчунок; 60 – Лотатники; 61 – Корчівка; 74 – Твіржа 32; Івано-Франківська обл.: 52 – Стратин; 53 – Підгороддя, ур. Замок; 54 – Підгороддя; 55 – Фрага 1; 62 – Вишнів; 63 – Негівці; 64 – Томашівці; 65 – Колоколин; 66 – Дем'янів; 67 – Бовшів, ур. Сулива; 68 – Бовшів, ур. Підліски; 69 – Крилос, ур. Над Бігуном; 70 – Крилос, ур. Глина; 71 – Крилос, ур. Діброва; 72 – Комарів; 73 – Вікторів.

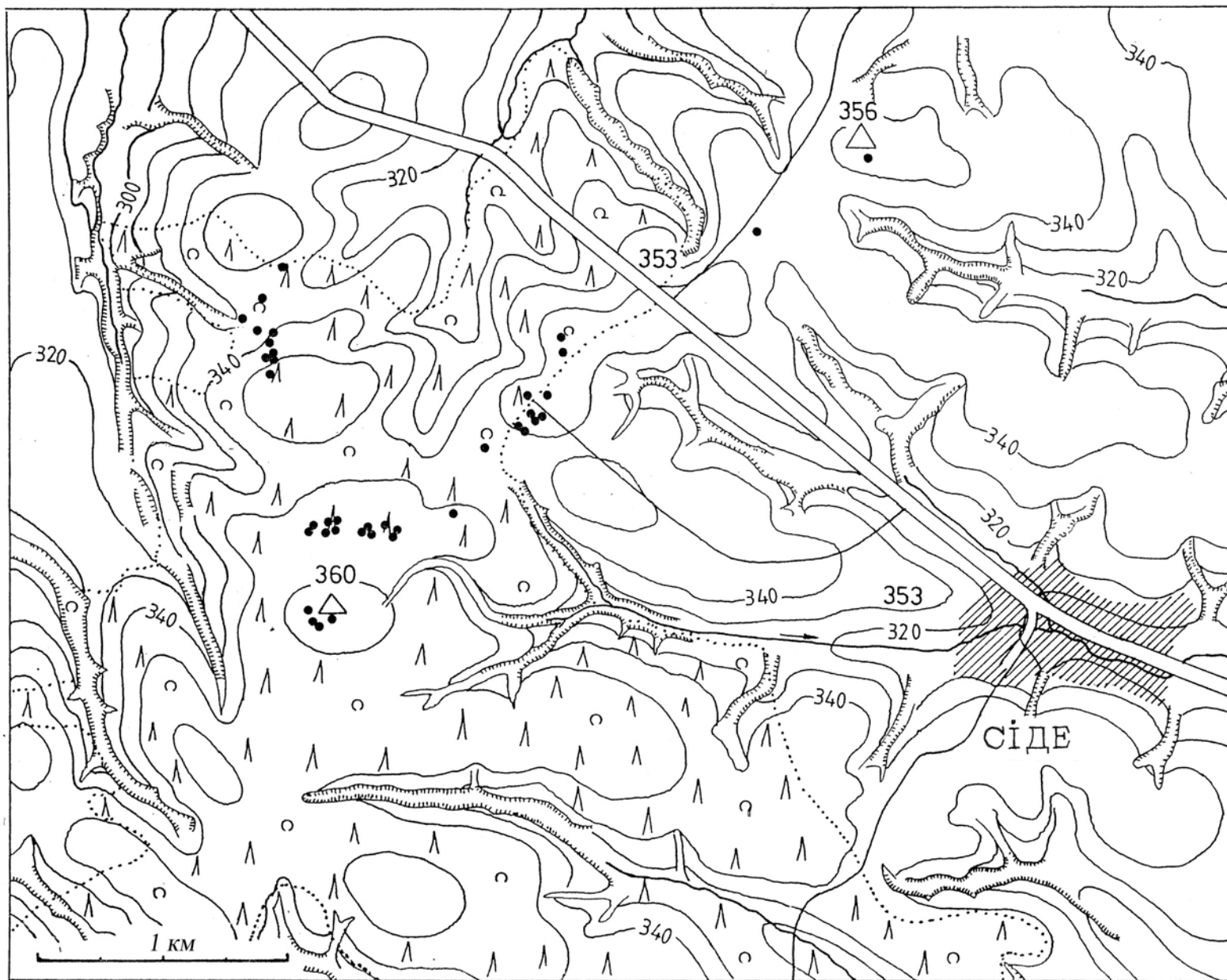
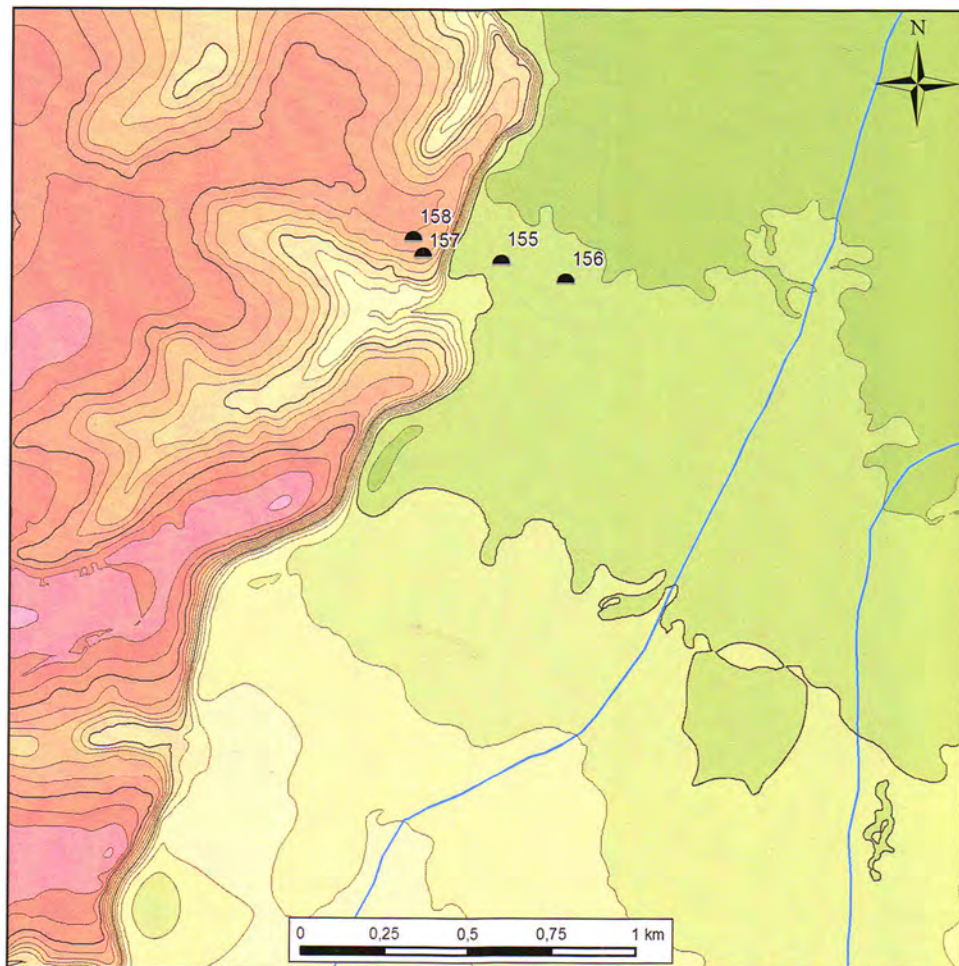
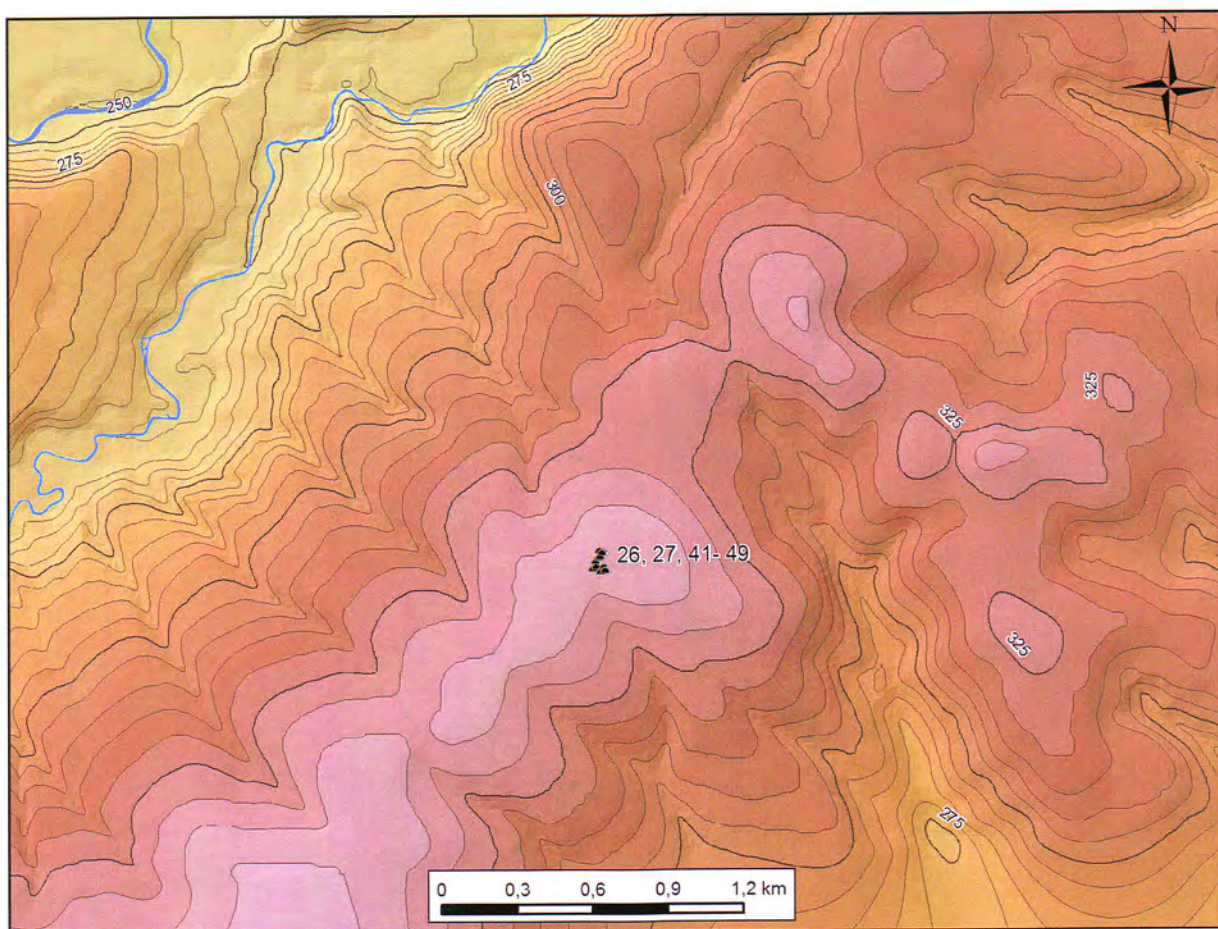

Рис. 5. Локалізація курганного могильника та поселення в околицях с. Сіде (за: Цигилик 1997)

1

2

Рис. 6. Розміщення збережених курганів поблизу сіл Кавське (1) та Вікторів (2)
(за: Makarowicz et al. 2016)

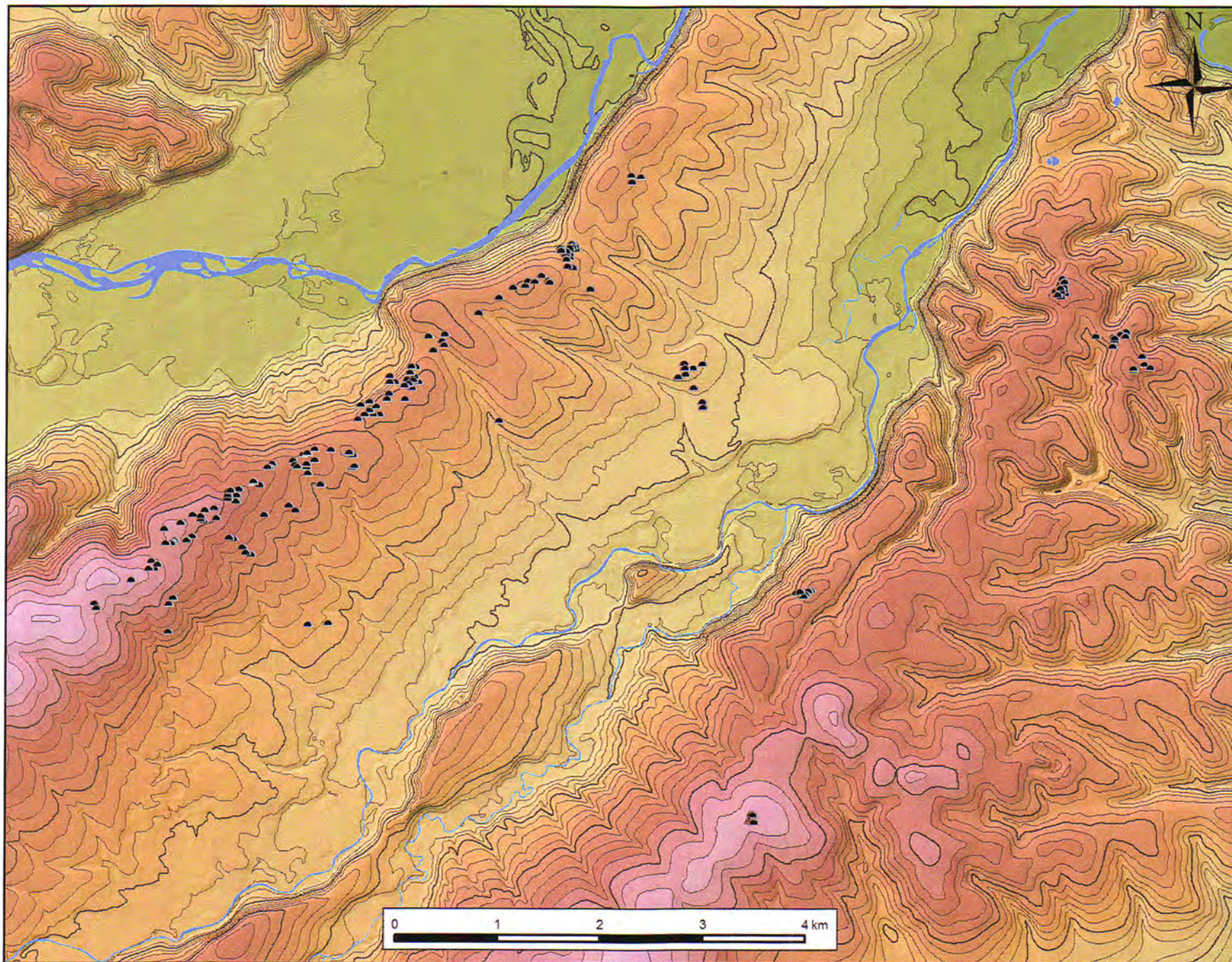

Рис. 7 Розміщення курганів в околиці сіл Комарів, Галич, Мединя і Вікторів (за: Makarowicz et al. 2016)

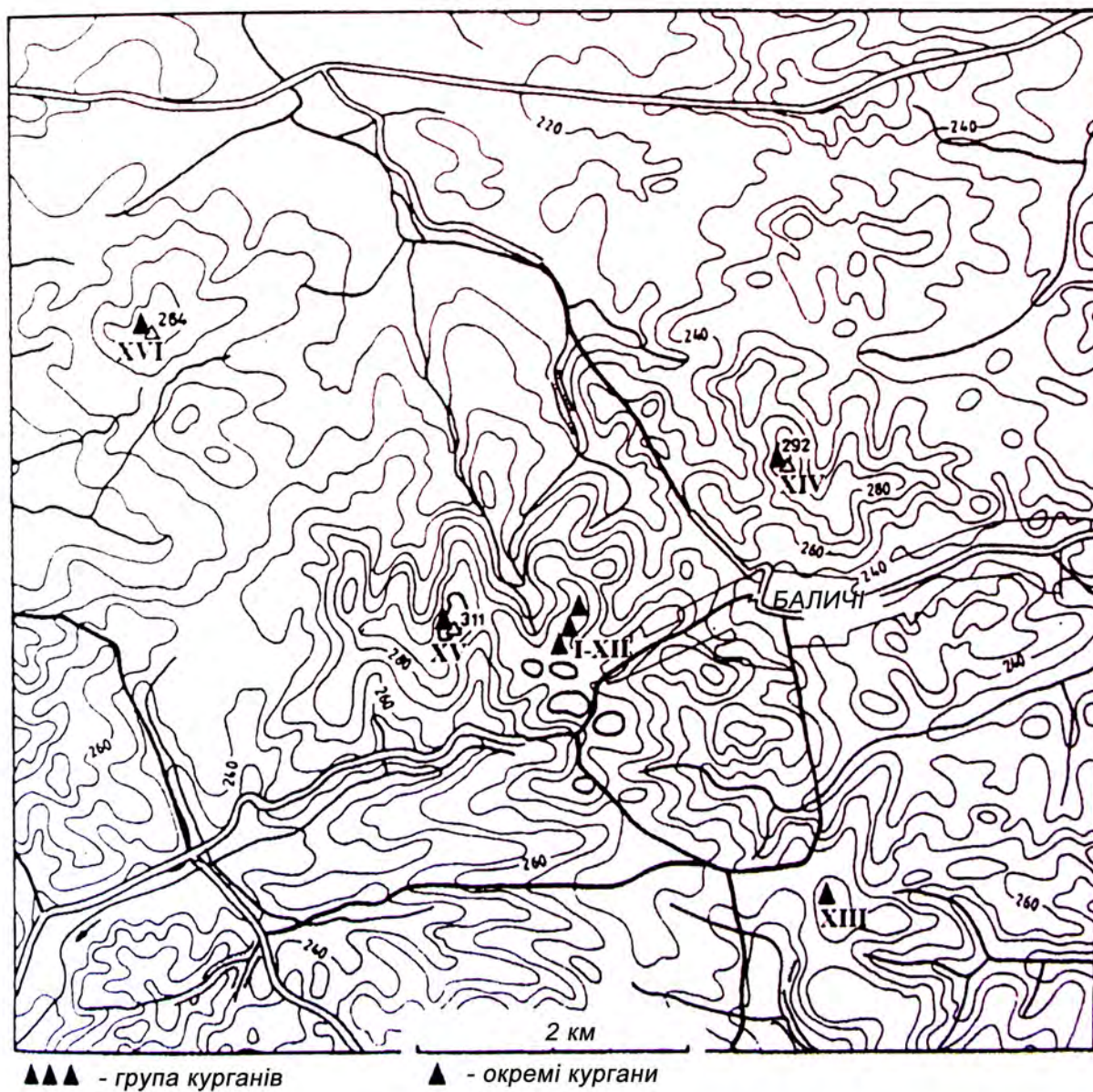

Рис. 8. Розміщення курганного могильника в околицях с. Баличі (за: Jarosz, Machnik 2000)

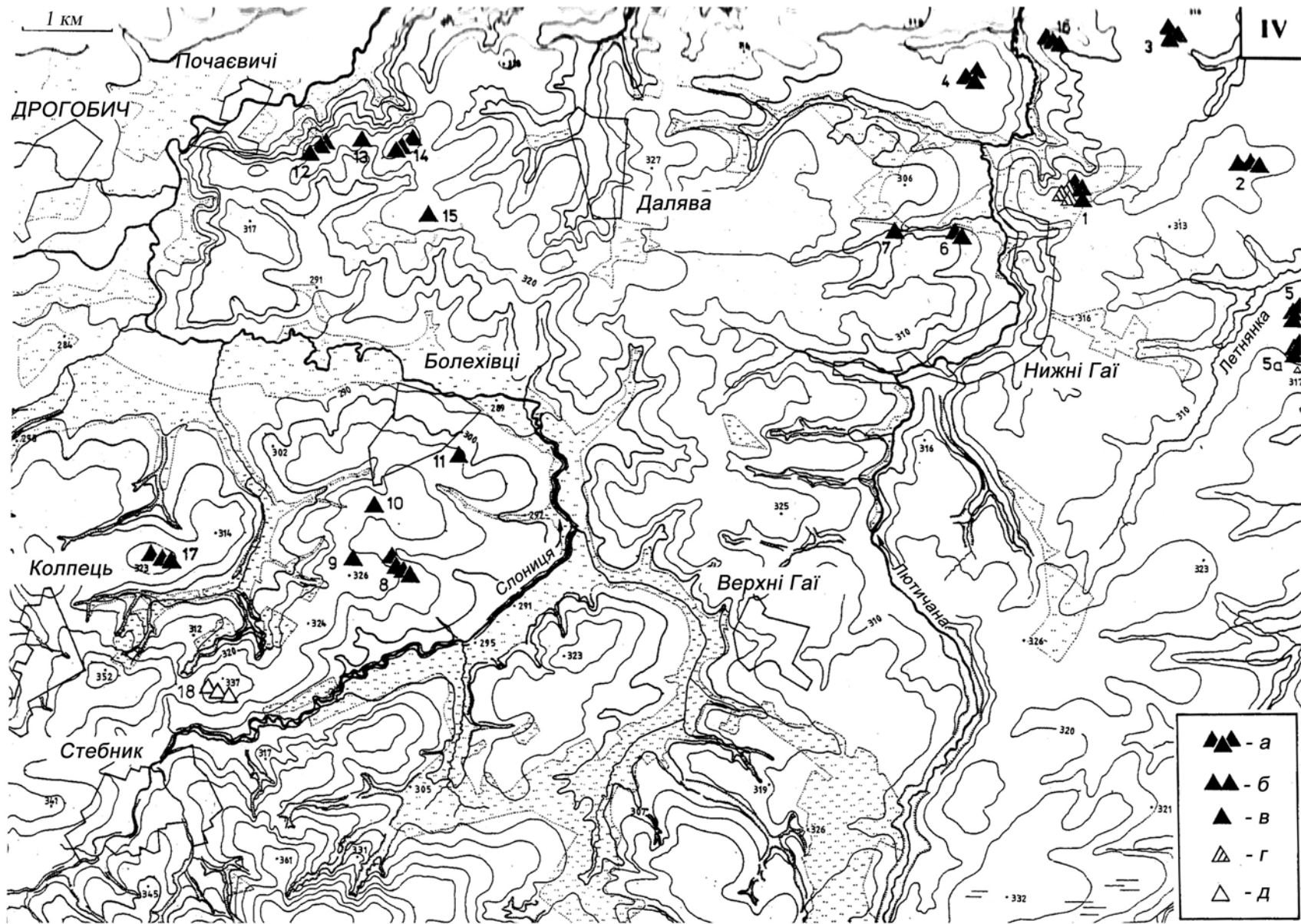

Рис. 9. Розміщення курганних могильників в околицях смт Стебник, сіл Почаєвичі, Нижні та Верхні Гаї Дрогобицького р-ну Львівської обл.: а – скупчення курганів; б – декілька курганів; в – поодинокі; г – досліджені; д – зруйновані (за: Machnik, Pavliv, Petehuryč 2006b)

1

2

3

Рис. 11. Нижні Гаї, ур. Могилки: 1 – вид на могильник із південного боку; 2 – вид із кургану 8 у південно-східному напрямку; 3 – вид на курган 7 зі західного боку (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

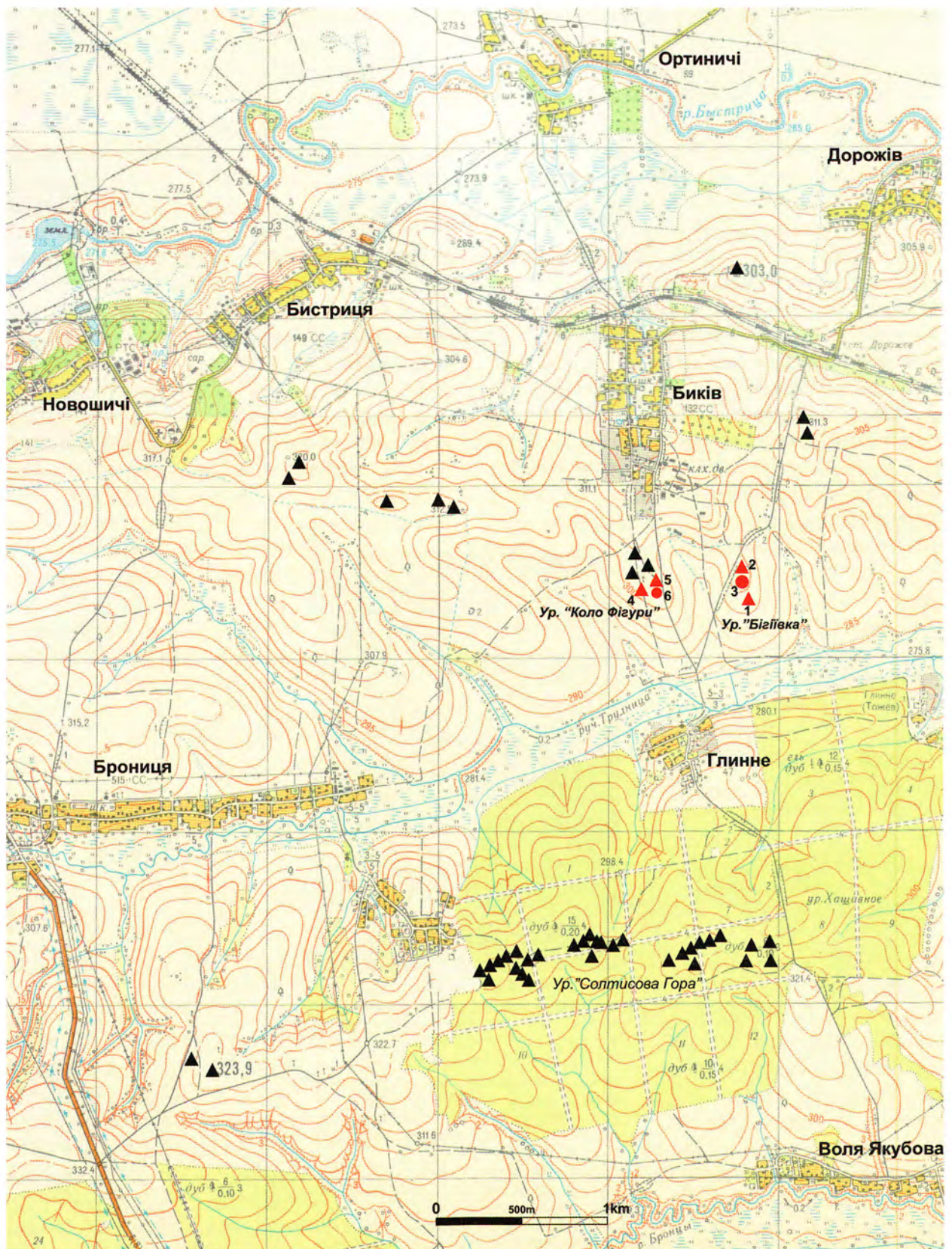

Рис. 12. Скупчення курганів в околицях с. Бикова. Чорними трикутниками позначено недосліджені кургани; червоними – досліджені; червоними кругами – залишки поселень (за: Czorek et al. 2016)

1

2

Рис. 13. Вид на поховальні пам'ятки КШК на Прикарпатті: 1 – Сіде; 2 – Биків
(за: 1 – Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006; 2 – Czopek et al. 2016)

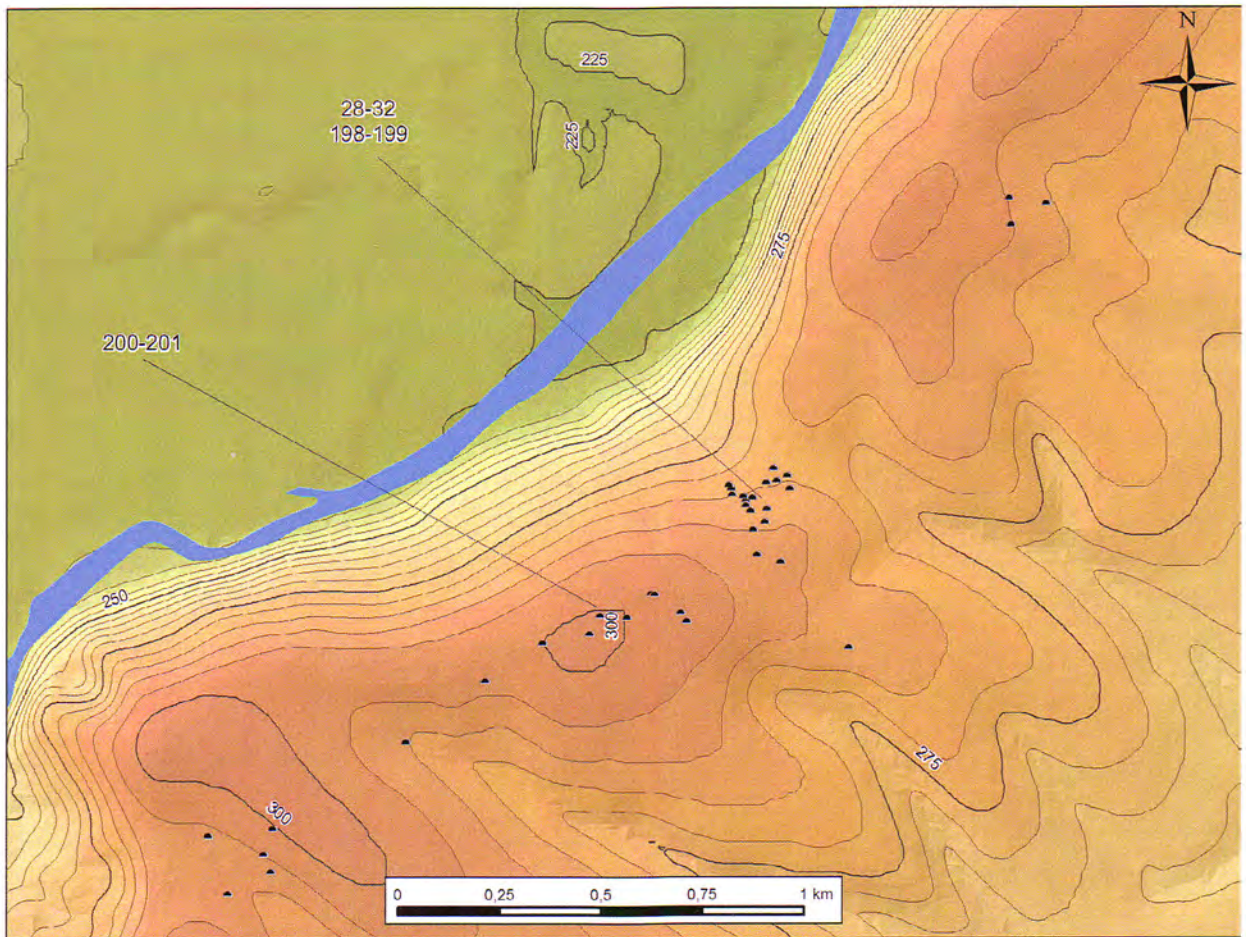

1

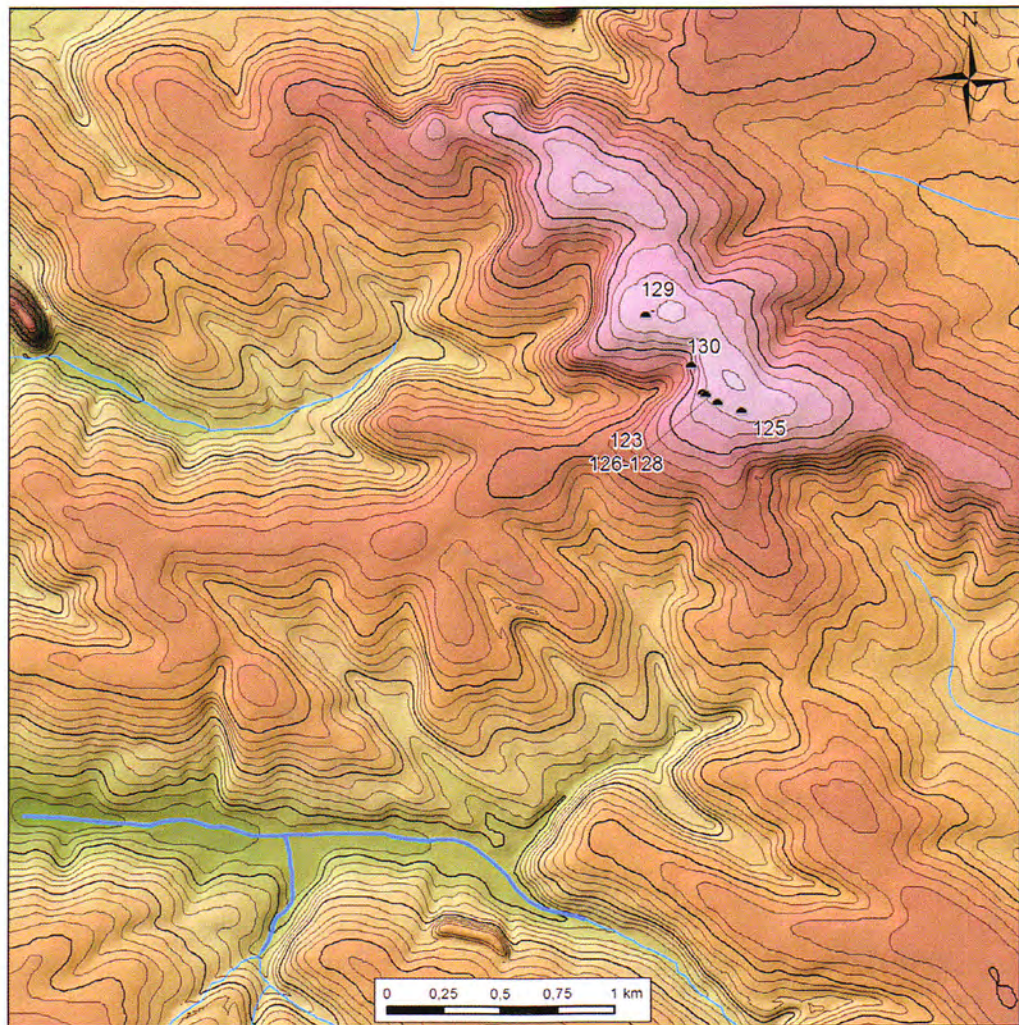

2

Рис. 14. Биків, ур. Бігіївка: 1 – загальний вигляд на курганний могильник; 2 – курган 1 на початку досліджень (за: Czopek et al. 2016)

1

2

Рис. 15. Розміщення збережених курганів в ур. Діброва поблизу сіл Крилос (1) і Серники (2) (за: Makarowicz et al. 2016)

1

2

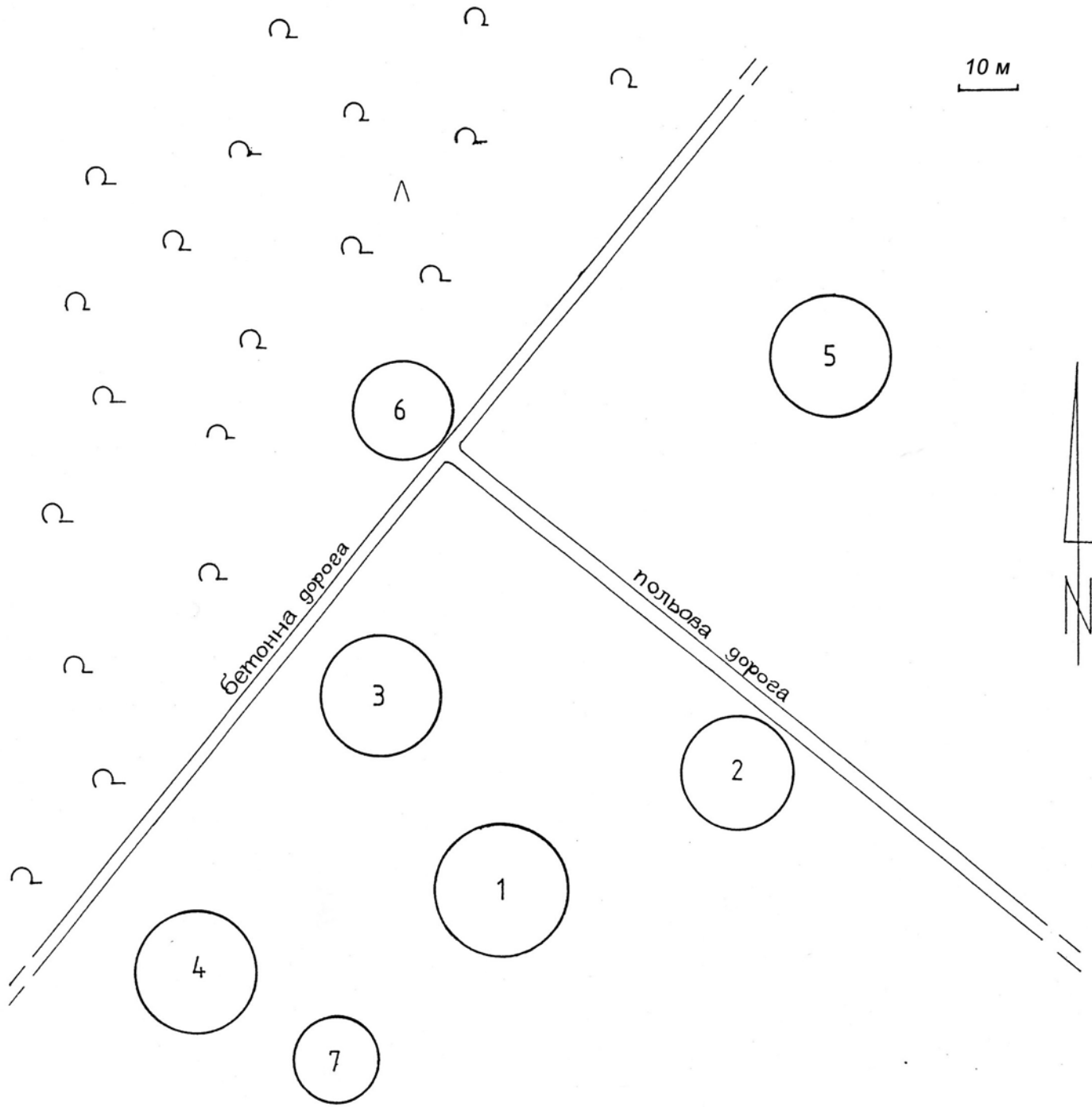
3

4

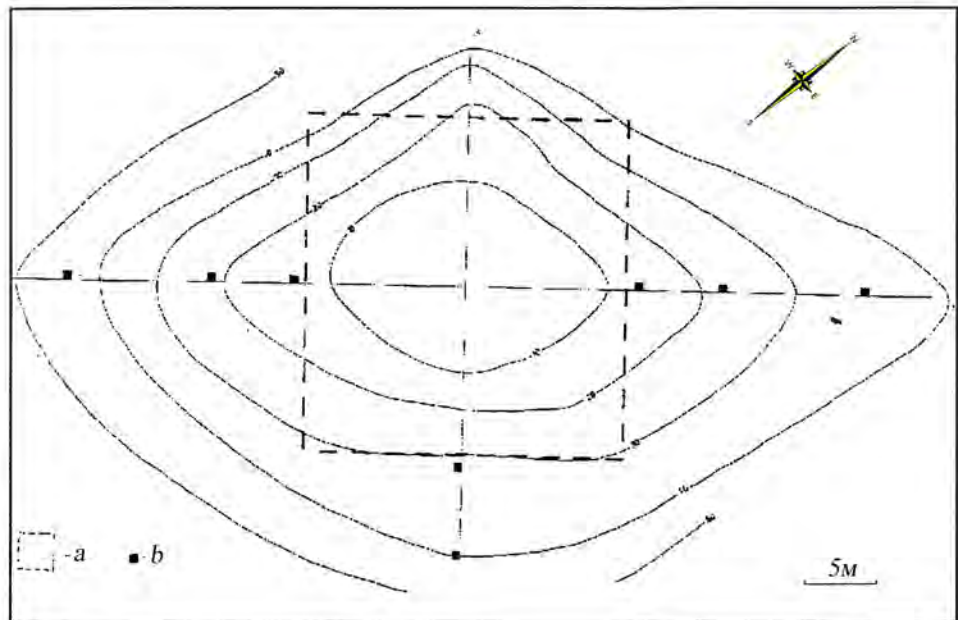
Рис. 16. Комарів: 1 – вигляд на ур. Галицька брама; 2–4 – кургани в лісі, які розкопав Т. Сулімський (за: Свешніков 1959)

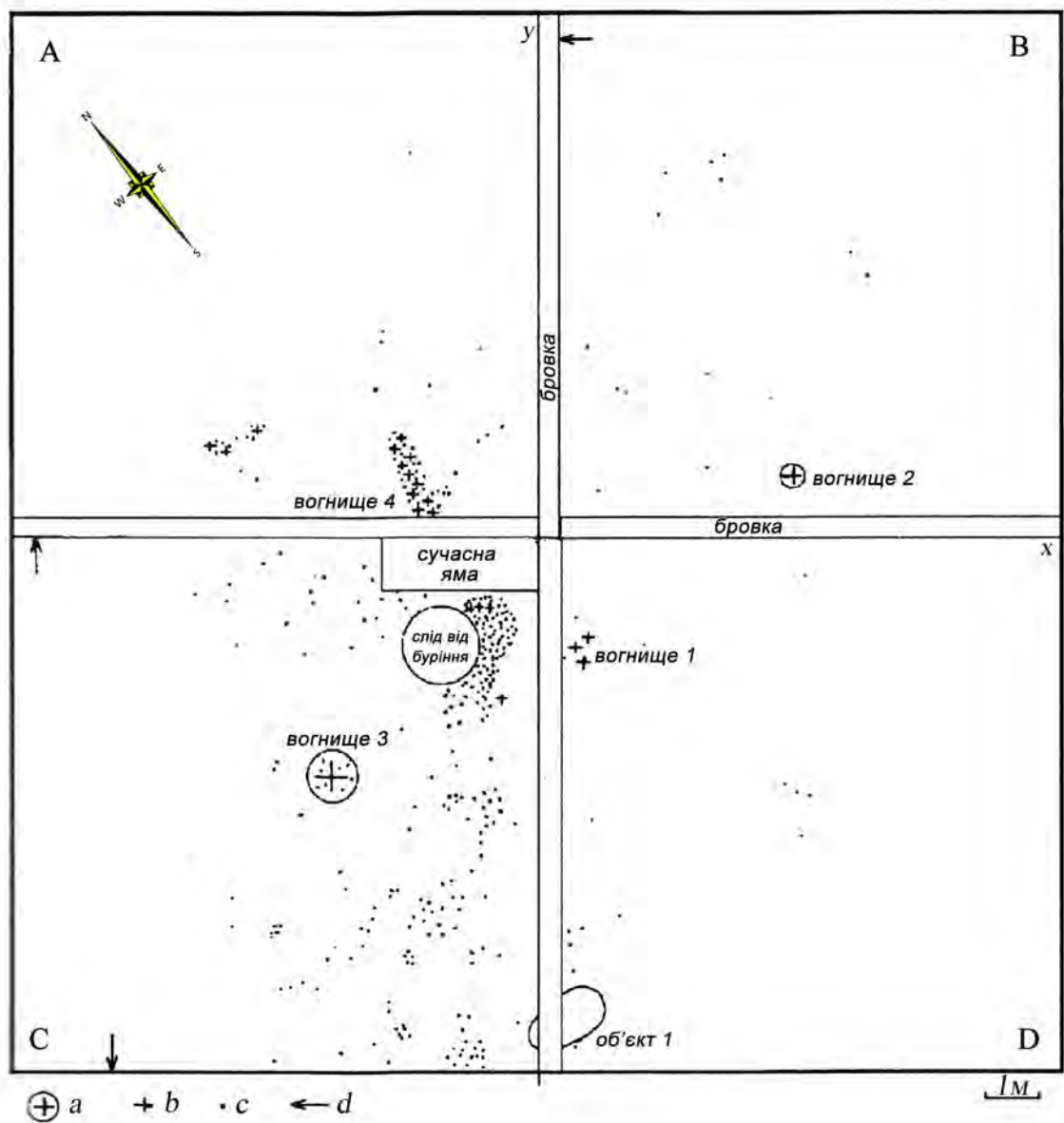

Курнан №	1	діаметр, +/-	23 м,	висота +/-	1
	2		20 м,		0
	3		20 м,		1
	4		20 м,		0
	5		20 м,		0
	6		17 м,		0
	/ ? / 7		15 м,		0

Рис. 17. Сіде, ур. Верхи. План курганного могильника (за: Цигилик 1997)

1

2

Рис. 18. Сіде, ур. Верхи: 1 – розміщення розкопу на місцевості: а – межі розкопу; б – шурфи; 2 – план розкопу 1996 р.: а – вогнище з перепаленою глиною; б – скупчення деревного вугілля; с – скупчення кераміки; d – позначення фіксованих профілів (за: Цигилик 1997)

1

2

Рис. 19. Сіде, ур. Верхи. Процес дослідження поселення (за: Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006)

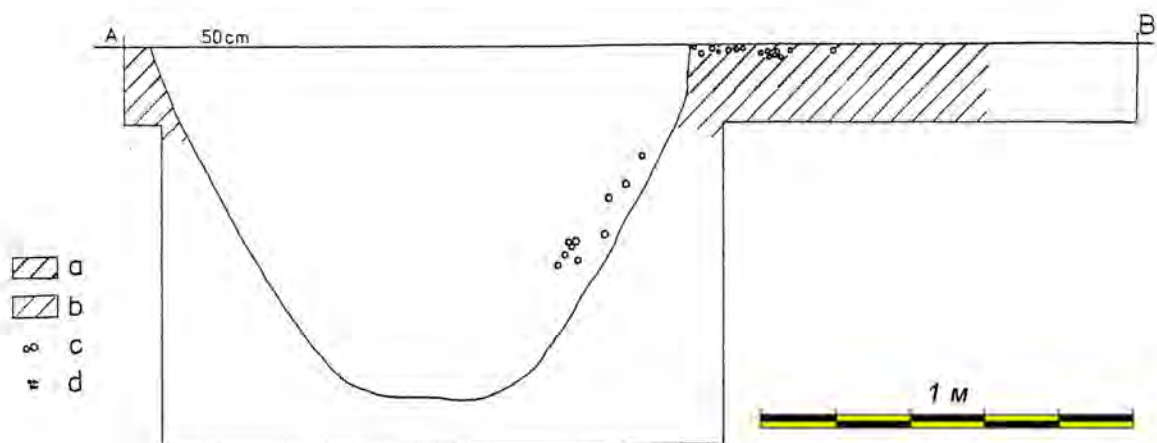
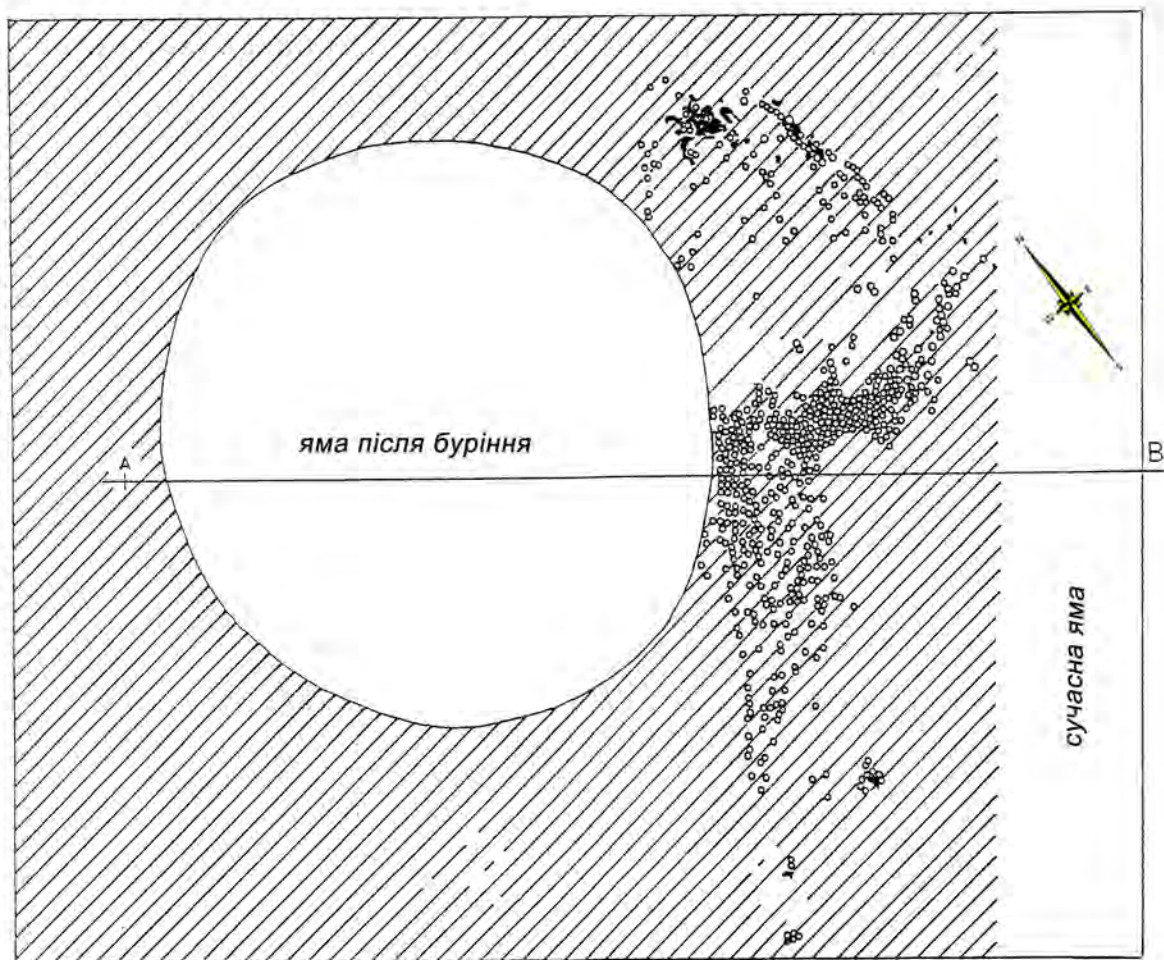

Рис. 20. Сіде, ур. Верхи. Умови залягання рухомих знахідок на поселенні: а – шар чорного кольору; б – шар коричневого кольору; с – вуглики; d – кераміка (за: Цигилик 1997)

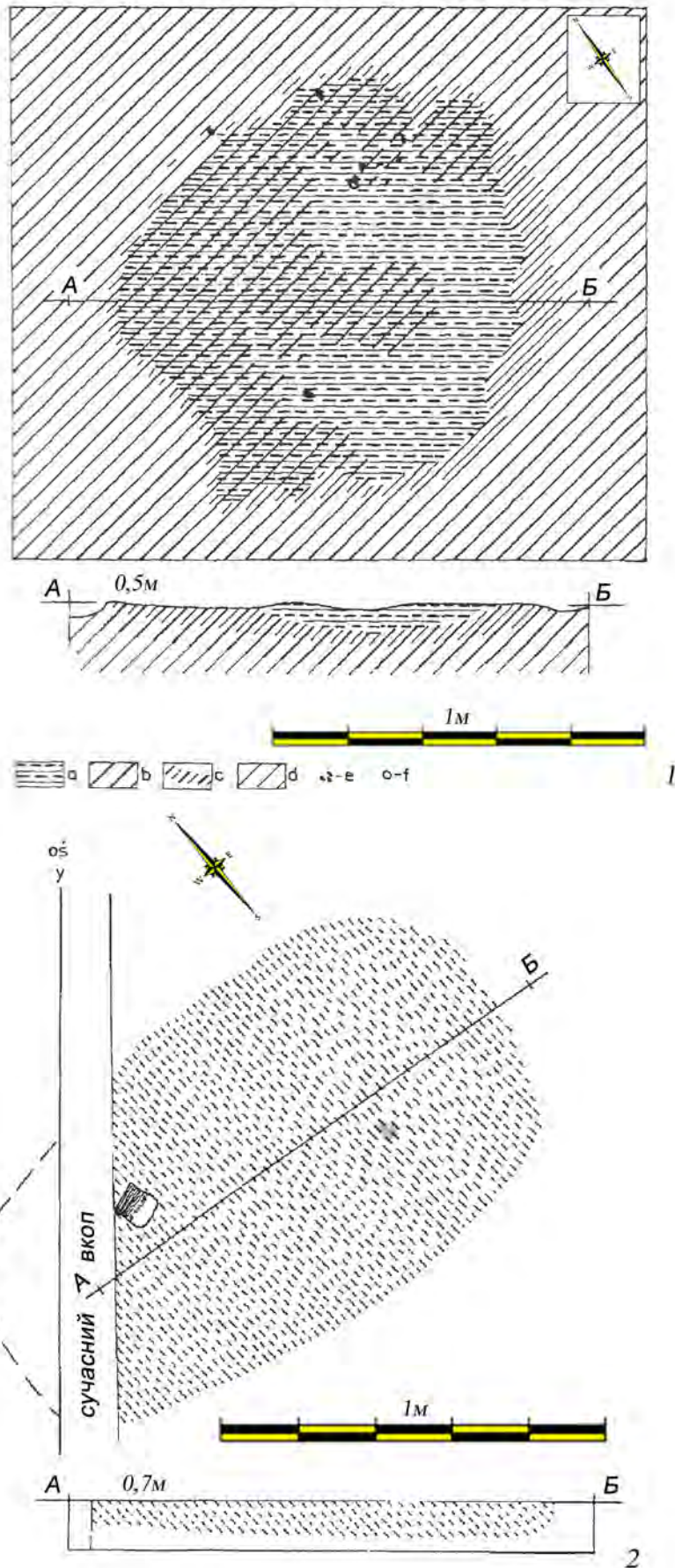

Рис. 21. Сіде, ур. Верхи: 1 – план і перетин вогнища № 3: а – перепалена земля цеглястого кольору; б – перепалена земля чорних і червоних кольорів; с – перепалена земля чорного кольору; д – земля коричневого кольору; е – фрагменти перепаленої землі та вугликів; ф – кераміка; 2 – план і профіль об'єкта № 1 (за: 1 – Цигилик 1997; 2 – Machnik, Sosnowska, Суhylyk 1997)

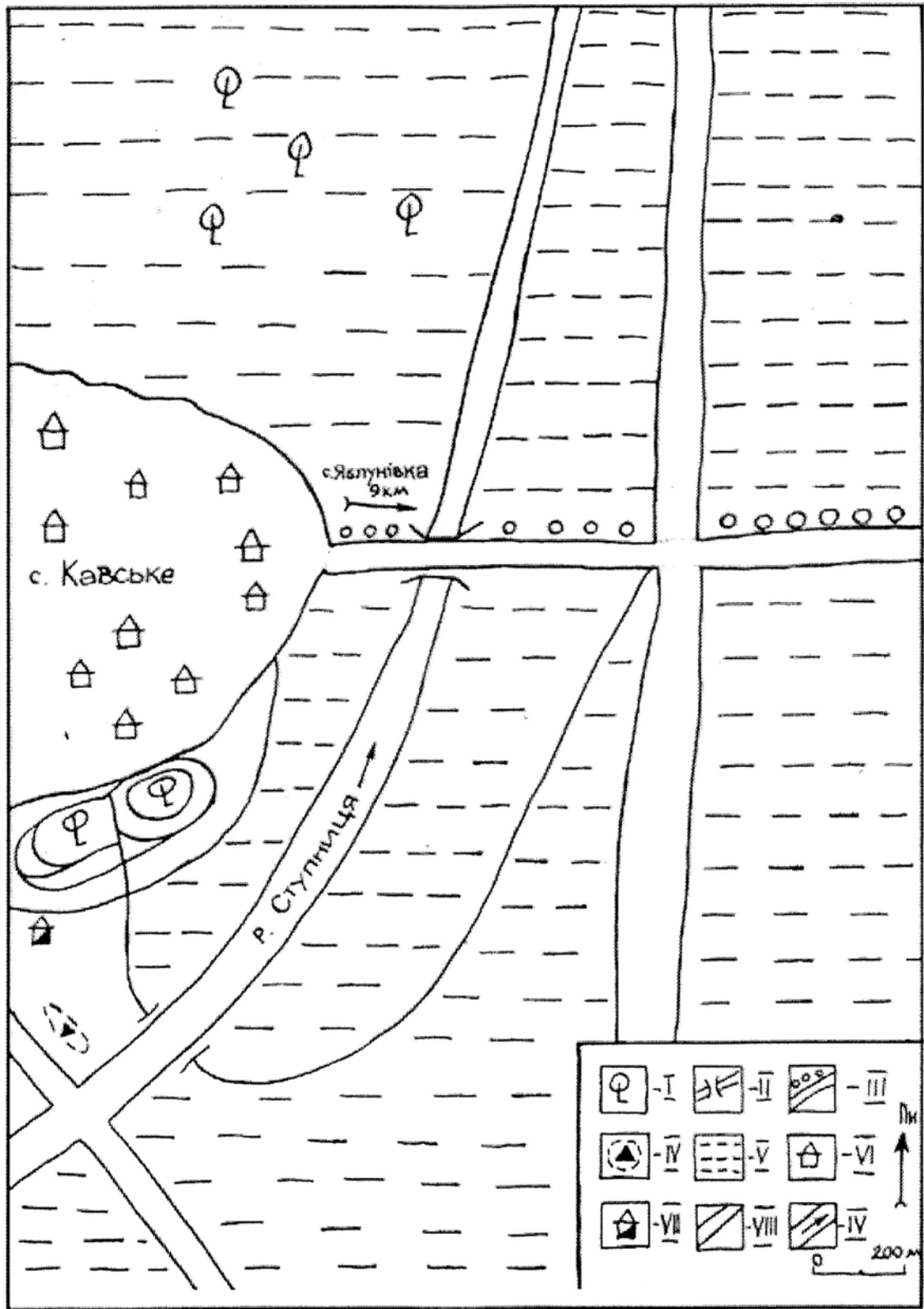

Рис. 22. Кавське. Ситуаційний план: 1 – лісопосадка; 2 – міст; 3 – гостинець; 4 – розміщення поселення; 5 – поле; 6 – забудова села; 7 – будинок лісника; 8 – меліоративний рів; 9 – р. Ступниця (за: Мацкевий, Козак 2009)

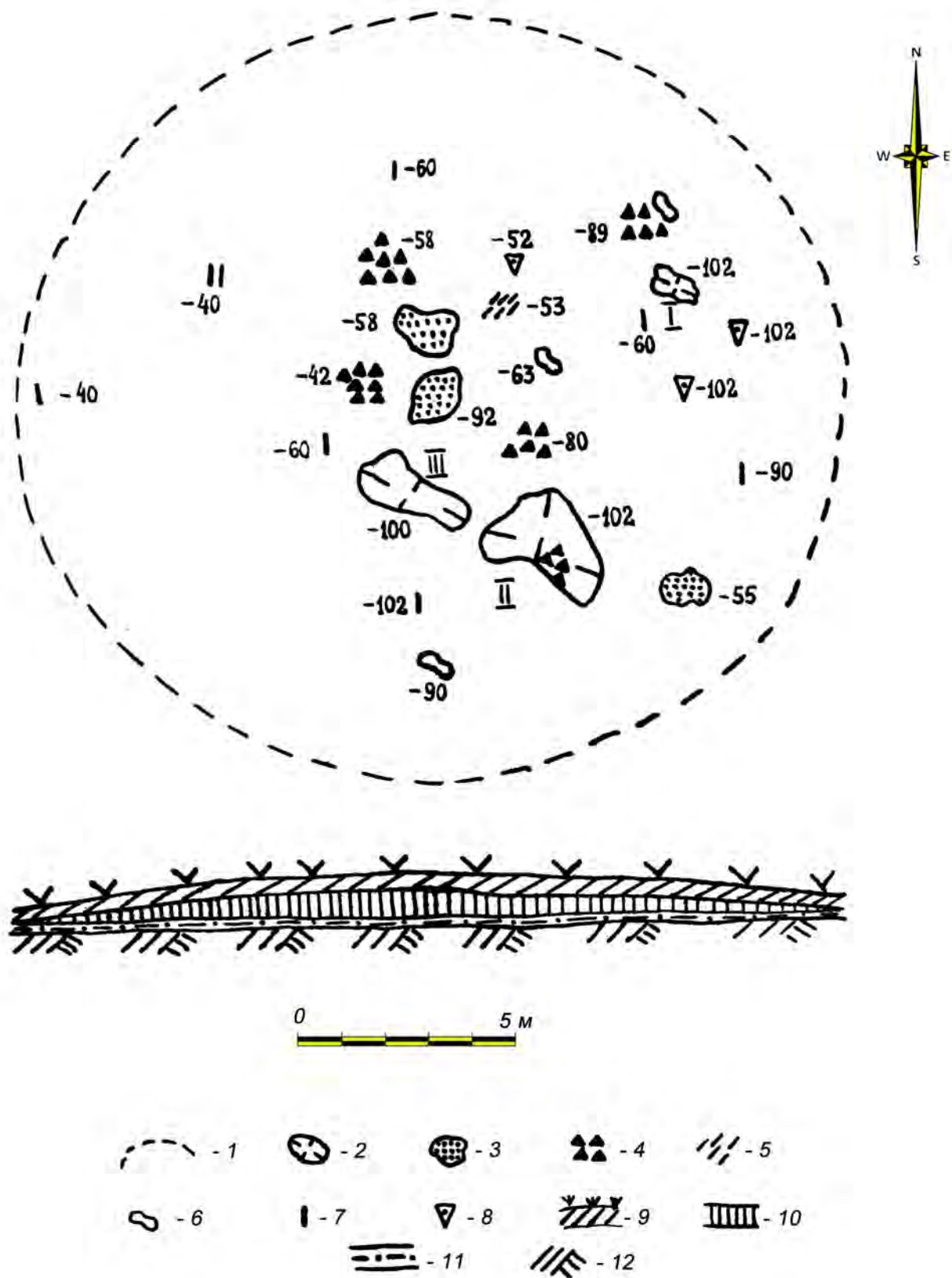

Рис. 23. Кавське. План і стратиграфічний профіль насипу 1: 1 – межі насипу; 2 – вогнищеві ями; 3 – зольні плями; 4 – скупчення кераміки; 5 – скупчення крем'яних відщепів; 6 – зернотерка; 7 – крем'яні знаряддя; 8 – кам'яні свердлені сокири; 9 – шар чорнозему; 10 – штучний насип; 11 – шар суглинку; 12 – материк (за: Свешніков 1971)

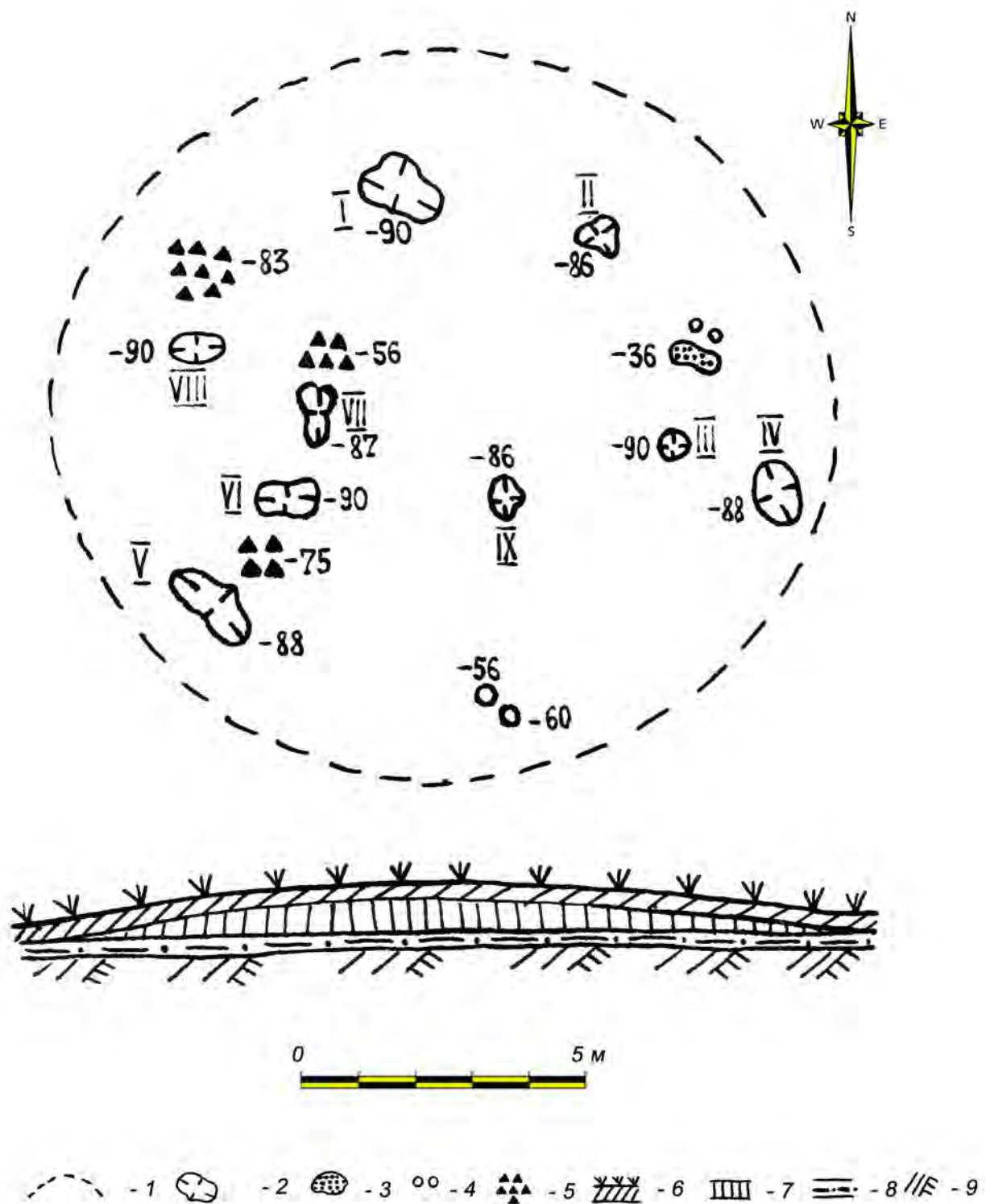

Рис. 24. Кавське. План і стратиграфічний профіль насипу 2: 1 – межі насипу; 2 – вогнищеві ями; 3 – зольні плями; 4 – посуд; 5 – скупчення кераміки; 6 – шар чорнозему; 7 – штучний насип; 8 – шар суглинку; 9 – материк (за: Свешніков 1971)

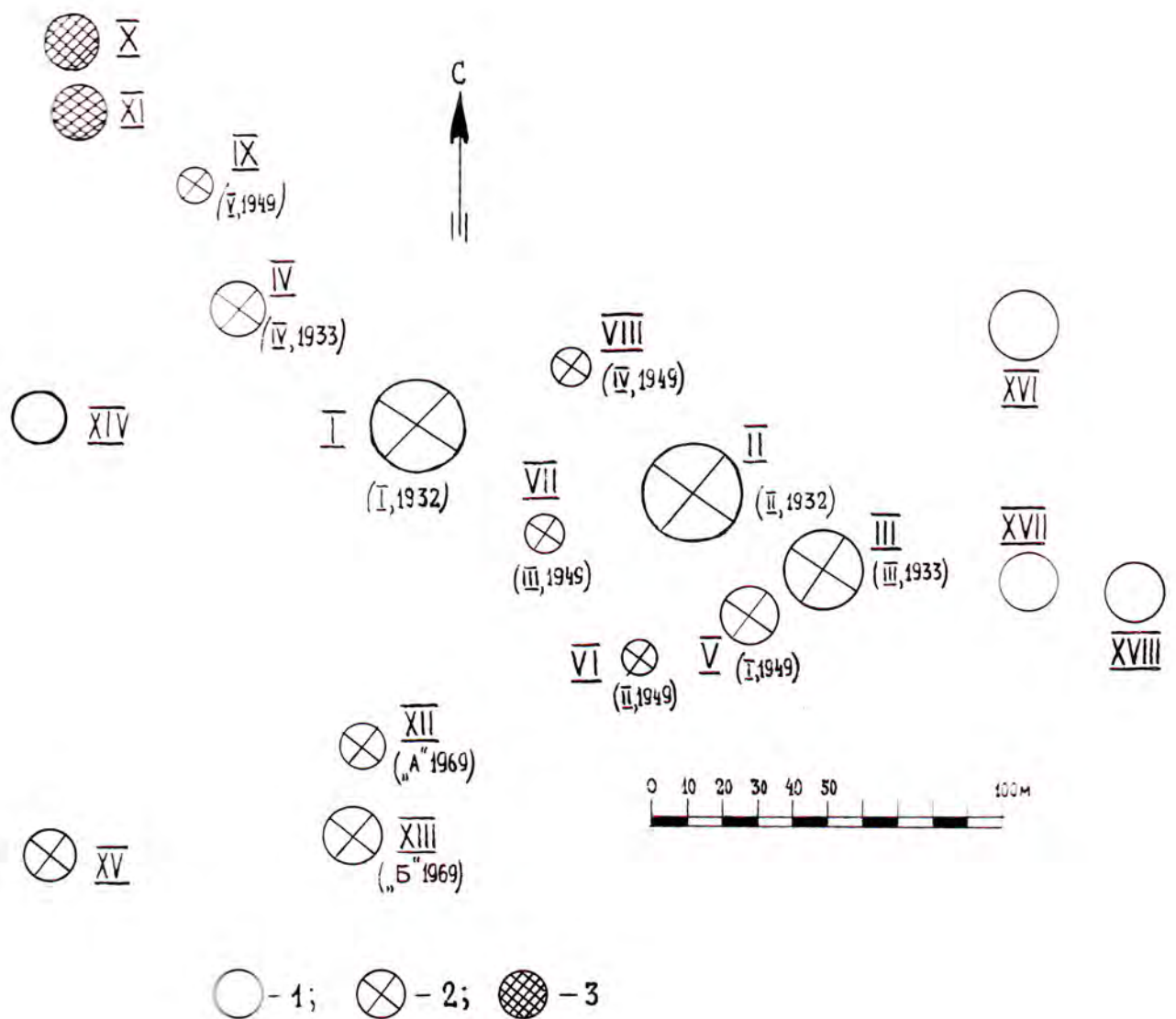

Рис. 25. Кульчиці, ур. Могилки. План курганного могильника: 1 – недосліджені кургани; 2 – розкопані кургани; 3 – кургани, зруйновані будівництвом ферми (за: Свешніков 1971)

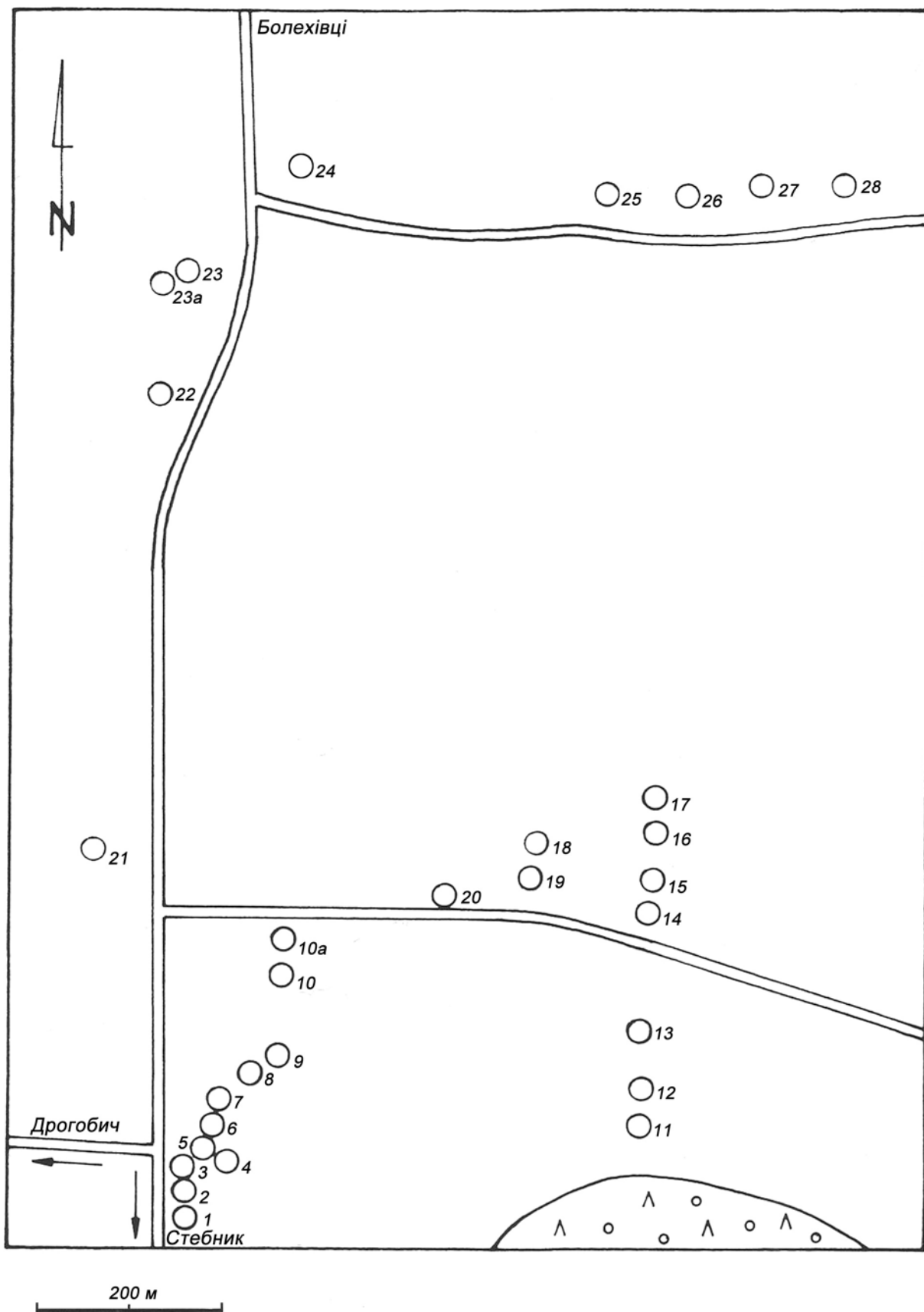

Рис. 26. Болехівці, ур. Могилки. План курганного могильника (за: Свешніков 1976)

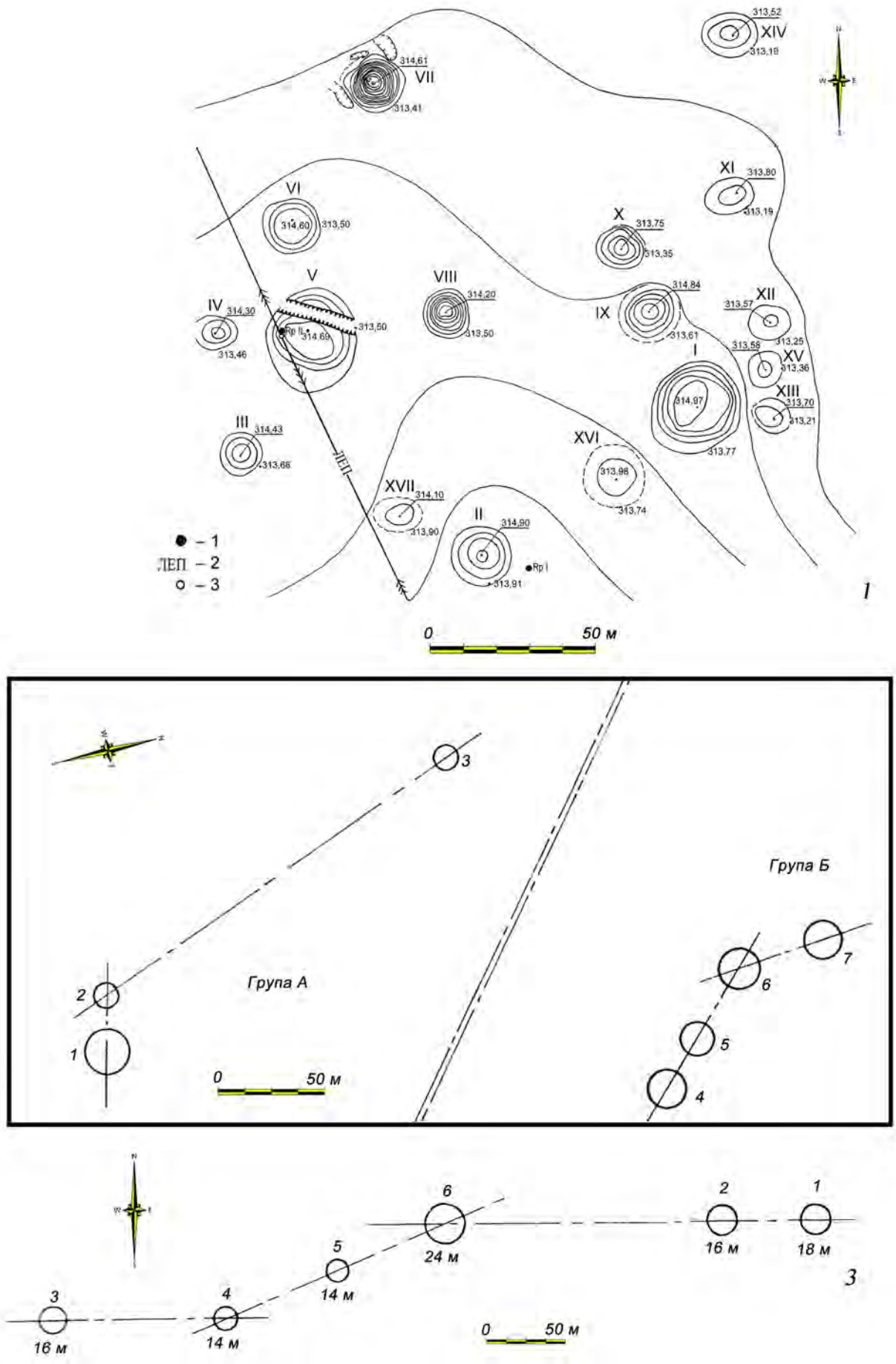
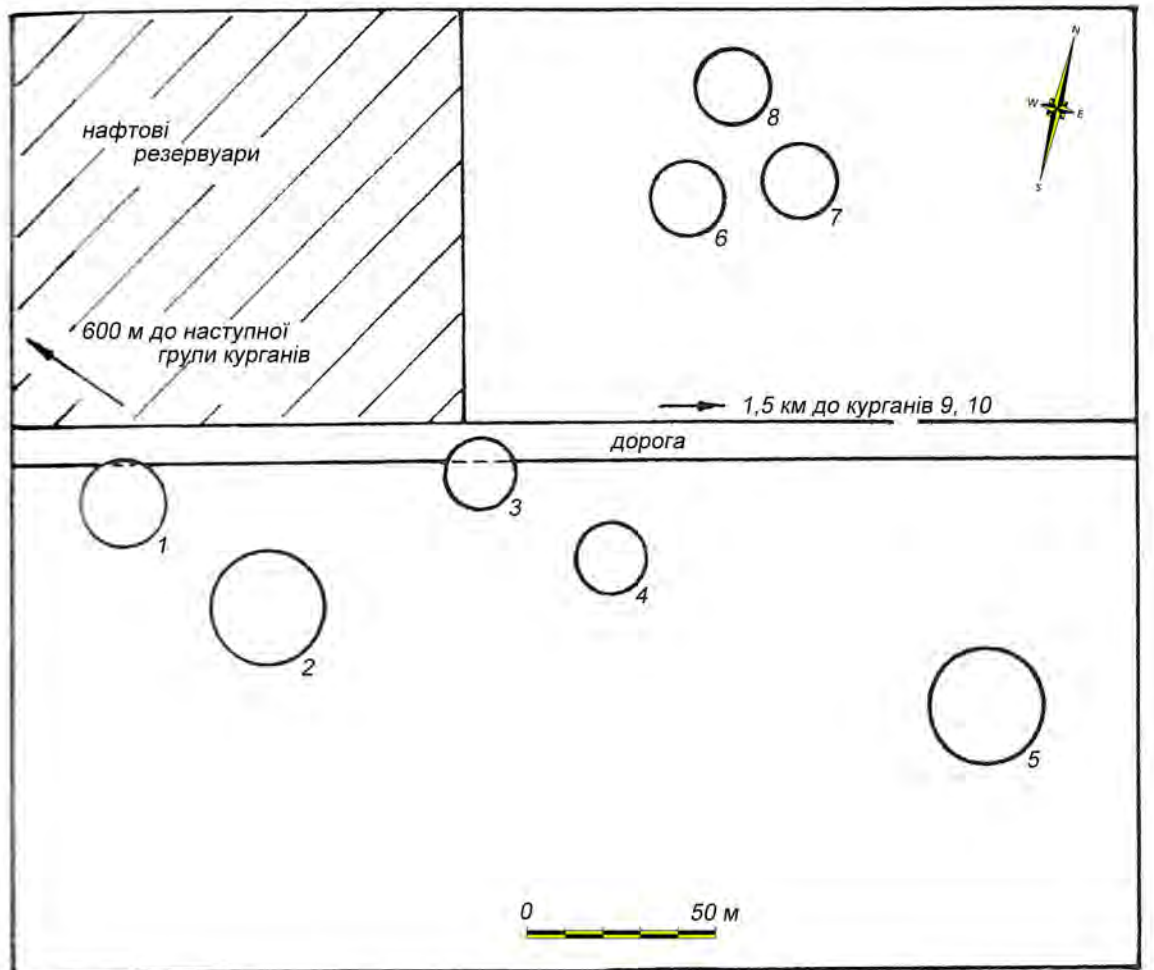
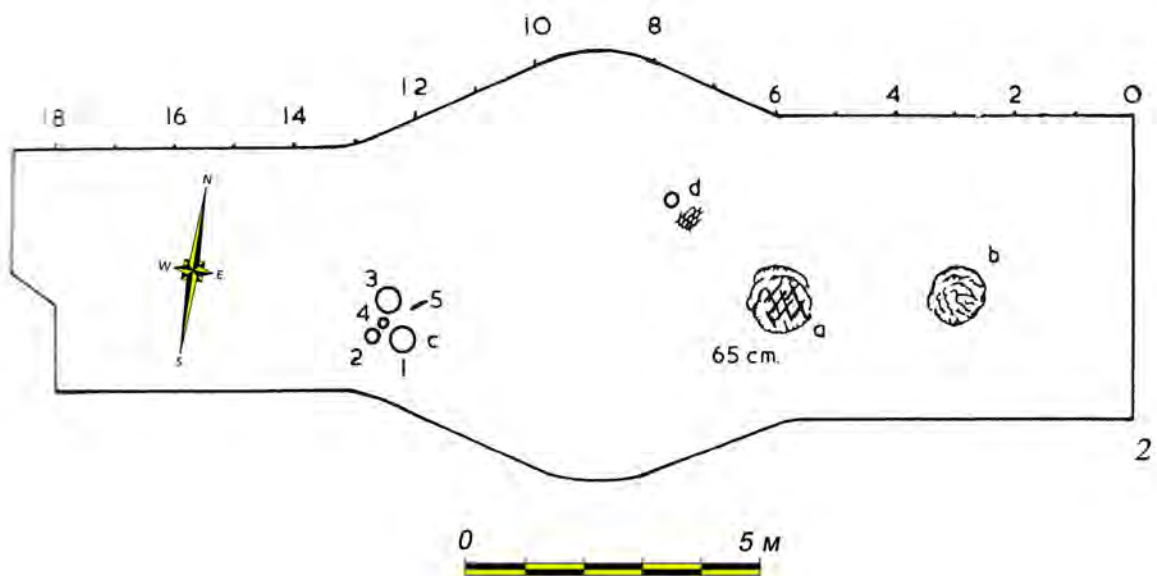

Рис. 27. Плани курганних могильників: 1 – Нижні Гаї (1 – репери; 2 – високовольтна лінія; 3 – основа опори високовольтної лінії); 2 – Колоколин; 3 – Красів (за: 1 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011; 2, 3 – Sulimirski, 1968)

1

2

Рис. 28. Колпець, ур. Колпецька Діброва. 1 – План курганного могильника; 2 – план кургану 8: а – вогнище, виявлене у верхній частині кургану; б – товстий шар чорної масткої глини; с – скупчення із чотирьох посудин: чаші, миски, кубка й посудини великих розмірів і крем'яного скребка; d – кубок і шматки деревного вугілля (за: Sulimirski 1968)

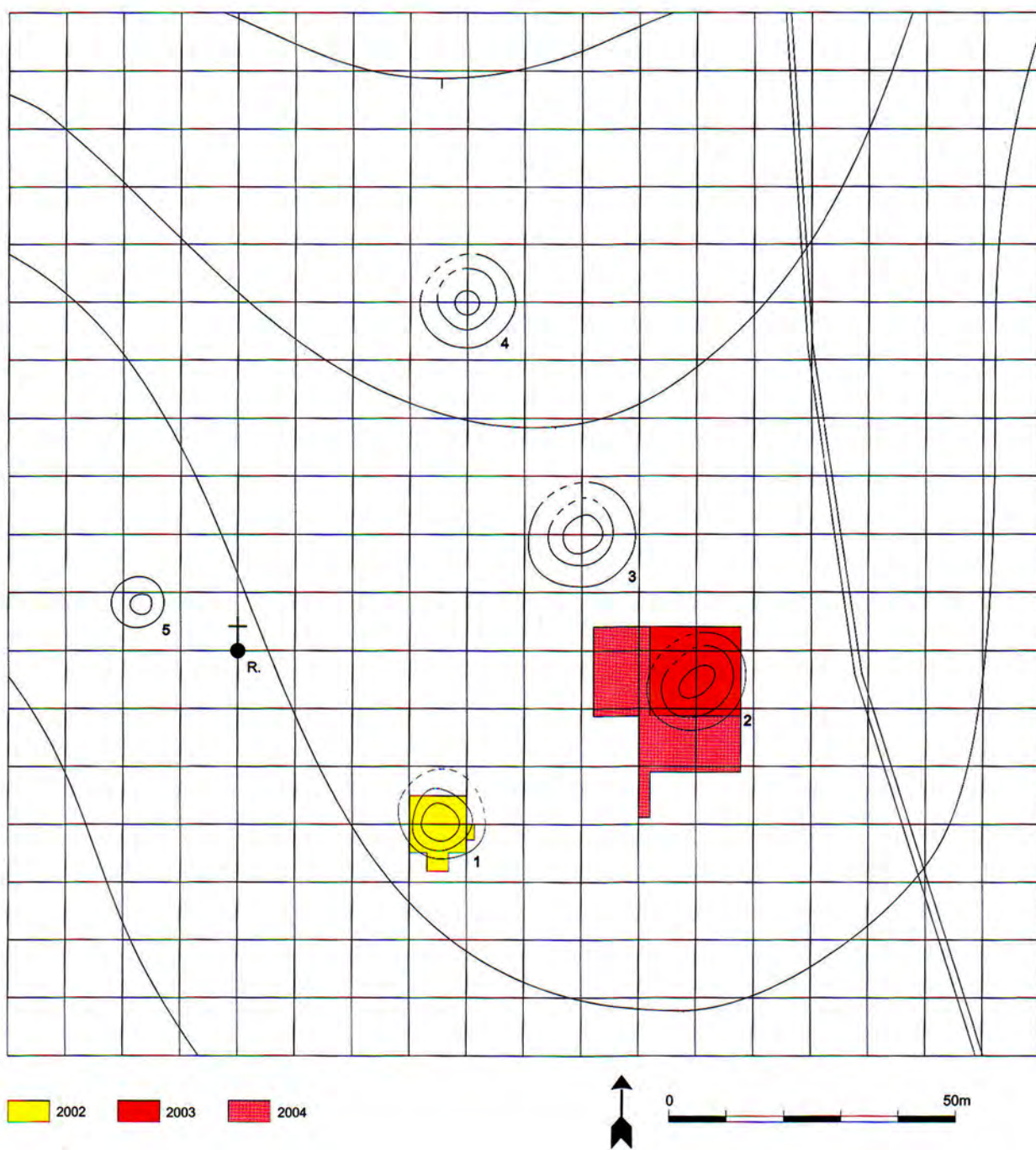

Рис. 29. Биків, ур. Коло фігури. План курганного могильника з нанесенням у кольорі площі археологічних досліджень 2002–2004 рр. (за: Czorek et al. 2016)

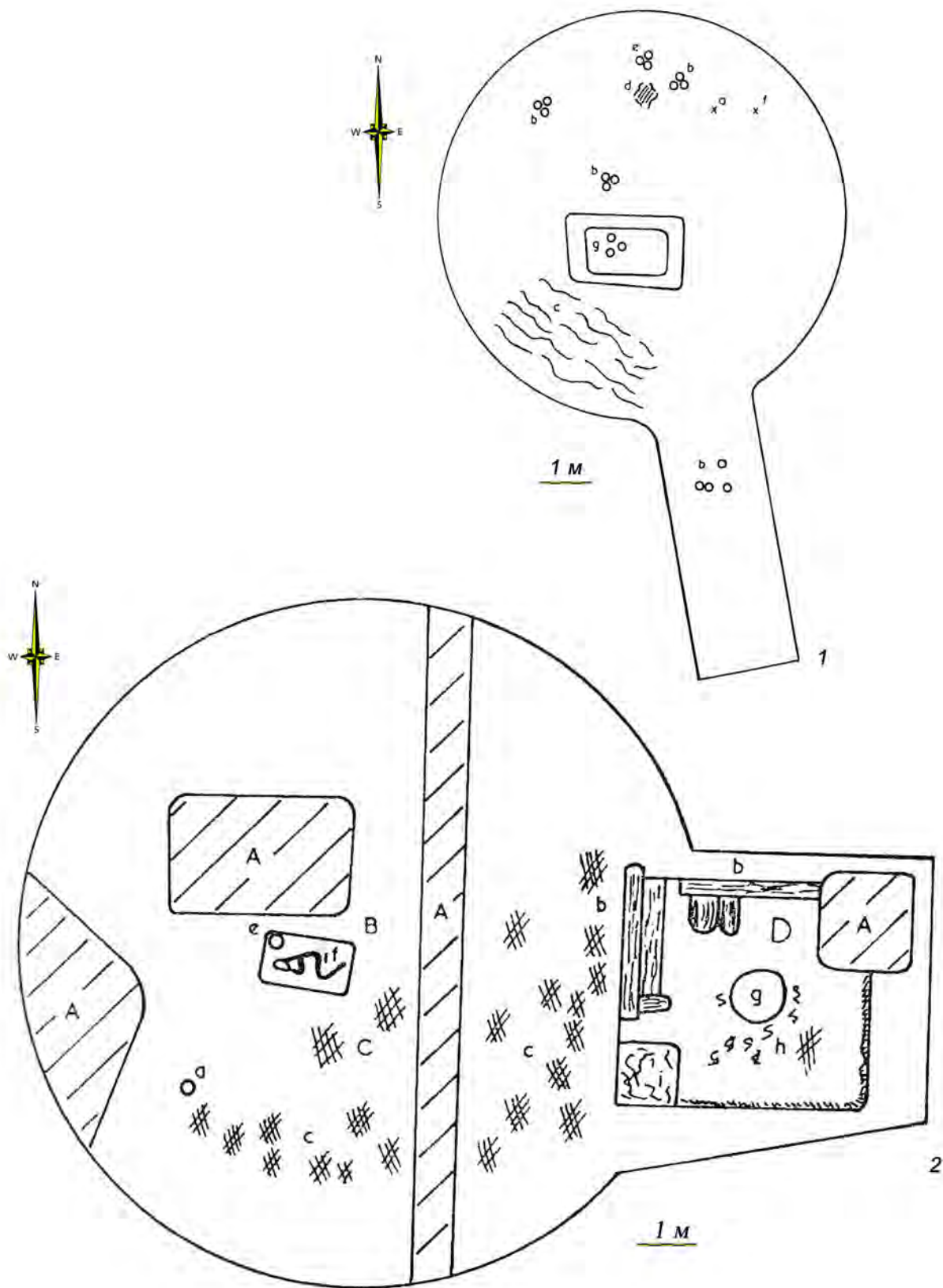

Рис. 30. Плани курганів. 1 – Стоянци: а, f – крем'яний ніж і скребок; b, c – фрагменти глиняного посуду; d – скупчення перепаленого каменю; g – поховання із трьома дрібними уламками глиняного посуду на долівці; 2 – Коропуж: А – частина насипу, зруйнована траншеєю; В – поховання на глибині 0,4 м; С – вуглики; D – залишки будівлі; а – фрагменти кераміки, оздоблені шнуровими відтисками; b – обвуглена дубова колода; e – глиняна амфора; f – крем'яний ніж; g – вогнище; h – кістяний диск і фрагменти кальцинованих кісток тварин, роги оленя; i – скупчення перепаленої землі (за: Sulimirski 1968)

1

2

3

Рис. 31. Болехівці, ур. Могилки: 1 – загальний вигляд на могильник; 2 – курган 4 перед дослідженнями; 3 – поховальна яма в кургані 7 (за: Свешніков 1977)

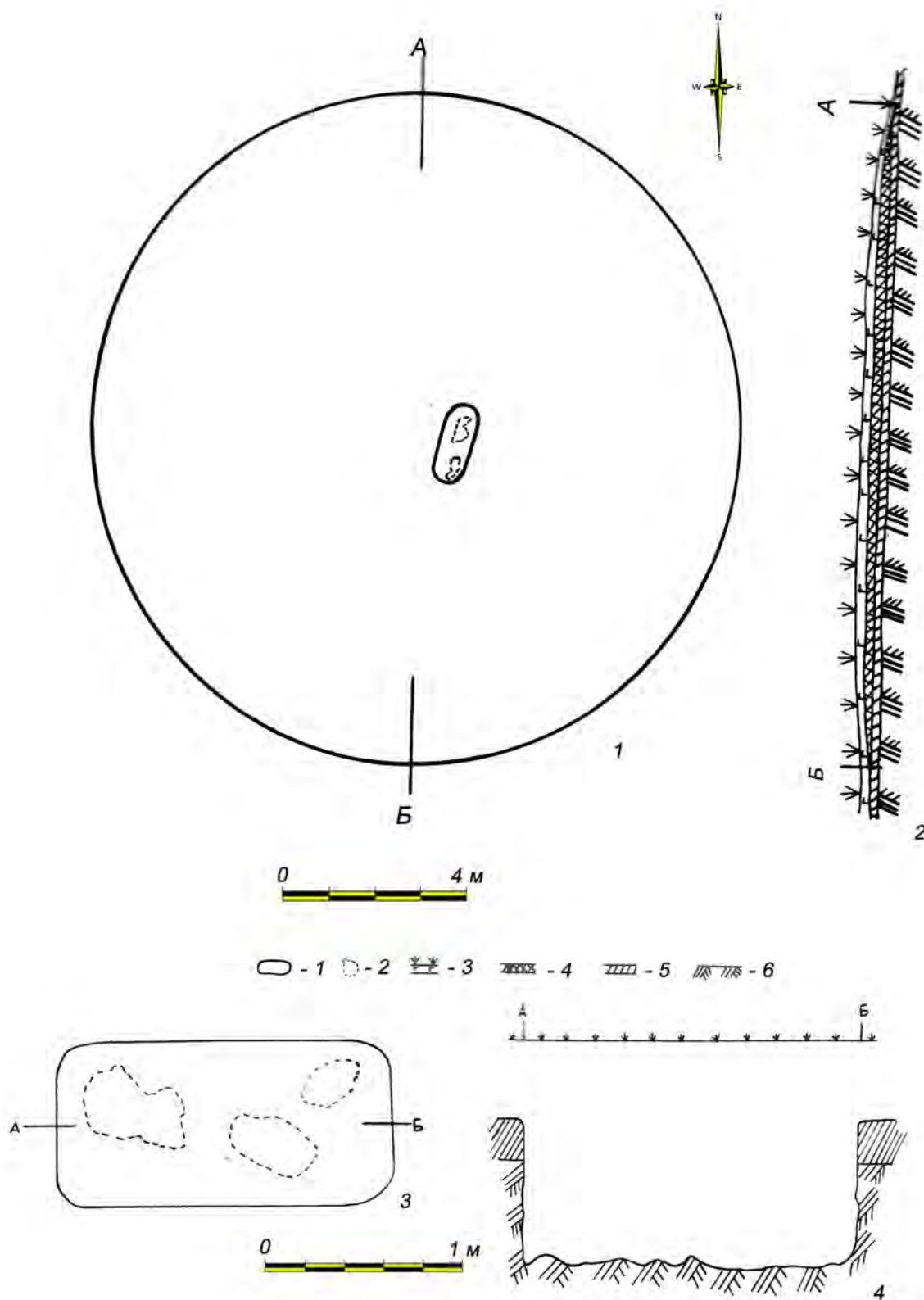
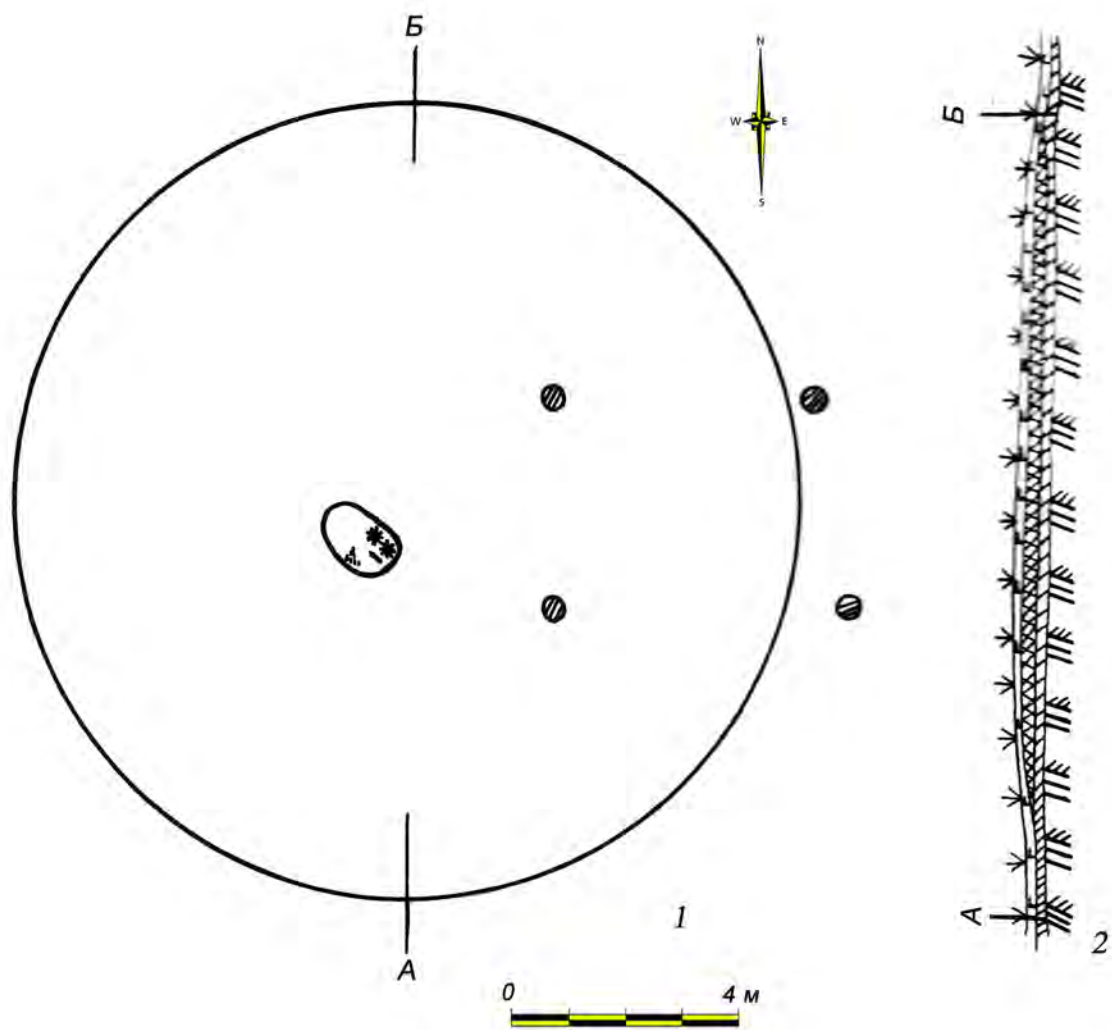

Рис. 32. Болехівці, ур. Могилки. План кургану 1 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 1. 1 – поховальна яма; 2 – сліди від кістяка; 3 – гумус; 4 – насип кургану; 5 – шар суглинку; 6 – материк (за: Свешніков 1977)

☰ - 1   ○ - 2   ⊙ - 3   ** - 4 | - 5   * - 6   ▨ - 7   ▩ - 8   ▧ - 9

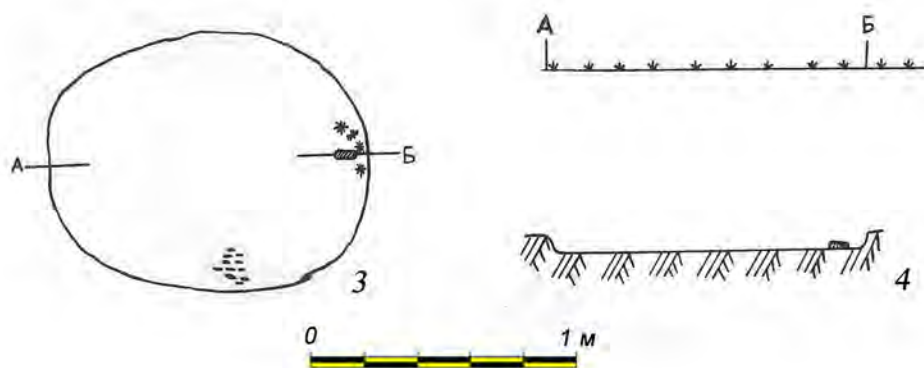

Рис. 33. Болахівці, ур. Могилки. План кургану 2 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 2. 1 – шматки вугілля; 2 – поховальна яма; 3 – сліди від стовпів; 4 – вохра; 5 – крем'яний ніж; 6 – гумус; 7 – насип кургану; 8 – шар суглинку; 9 – материк (за: Свешніков 1977)

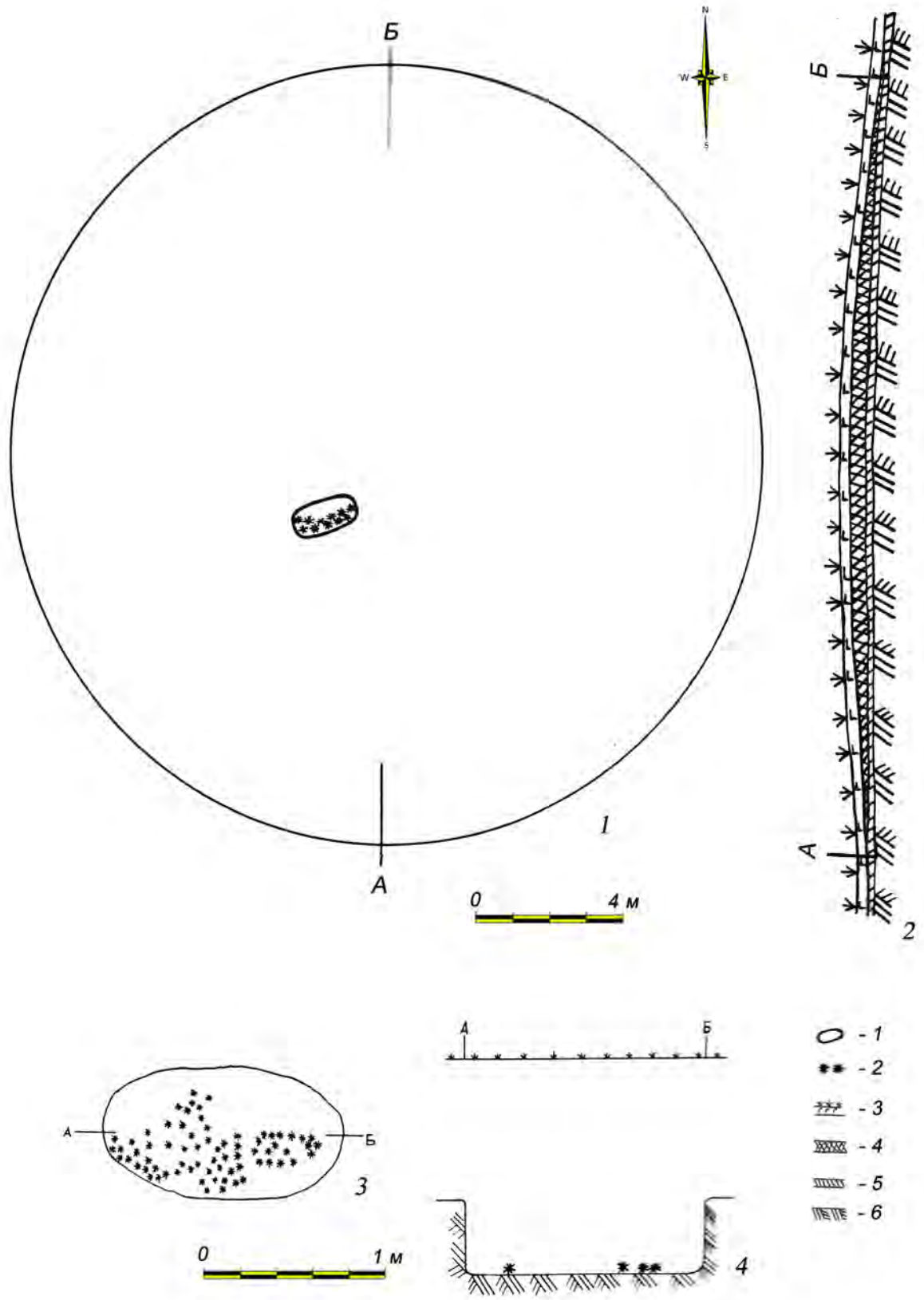

Рис. 34. Болехівці, ур. Могилки. План кургану 3 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 3. 1 – поховальна яма; 2 – вохра; 3 – гумус; 4 – насип кургану; 5 – шар суглинку; 6 – материк (за: Сवेशніков 1977)

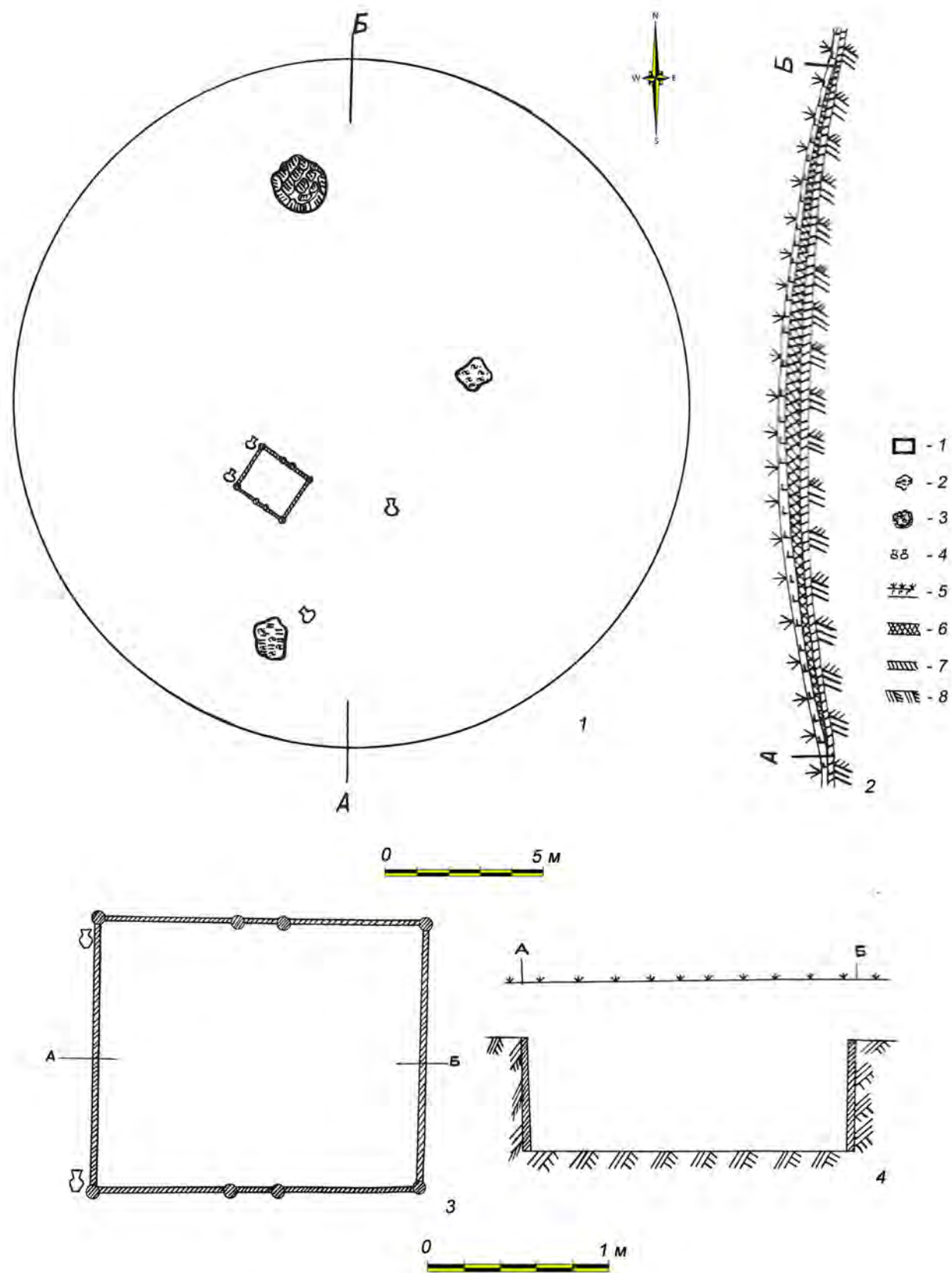

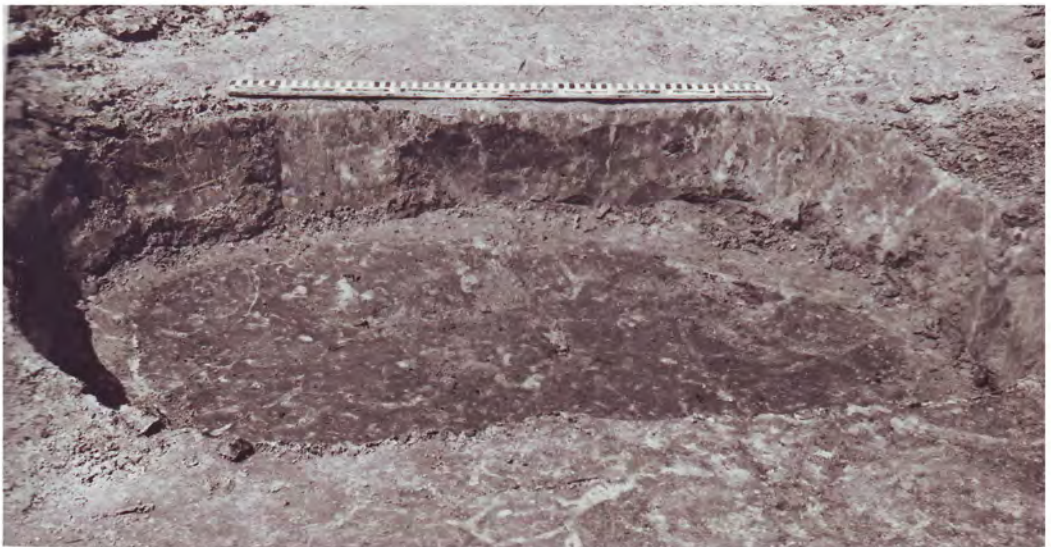
Рис. 35. Болехівці, ур. Могилки. План кургану 4 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 4. 1 – поховальна яма; 2 – шматки вугілля; 3 – вогнище; 4 – посуд; 5 – гумус; 6 – насип кургану; 7 – шар суглинку; 8 – материк (за: Свешніков 1977)

1

2

3

Рис. 36. Болехівці, ур. Могилки. 1 – поховальна яма з кургану 4; 2 – поховальна яма з кургану 9; 3 – поховальна яма з кургану 3 (за: Свешніков 1977)

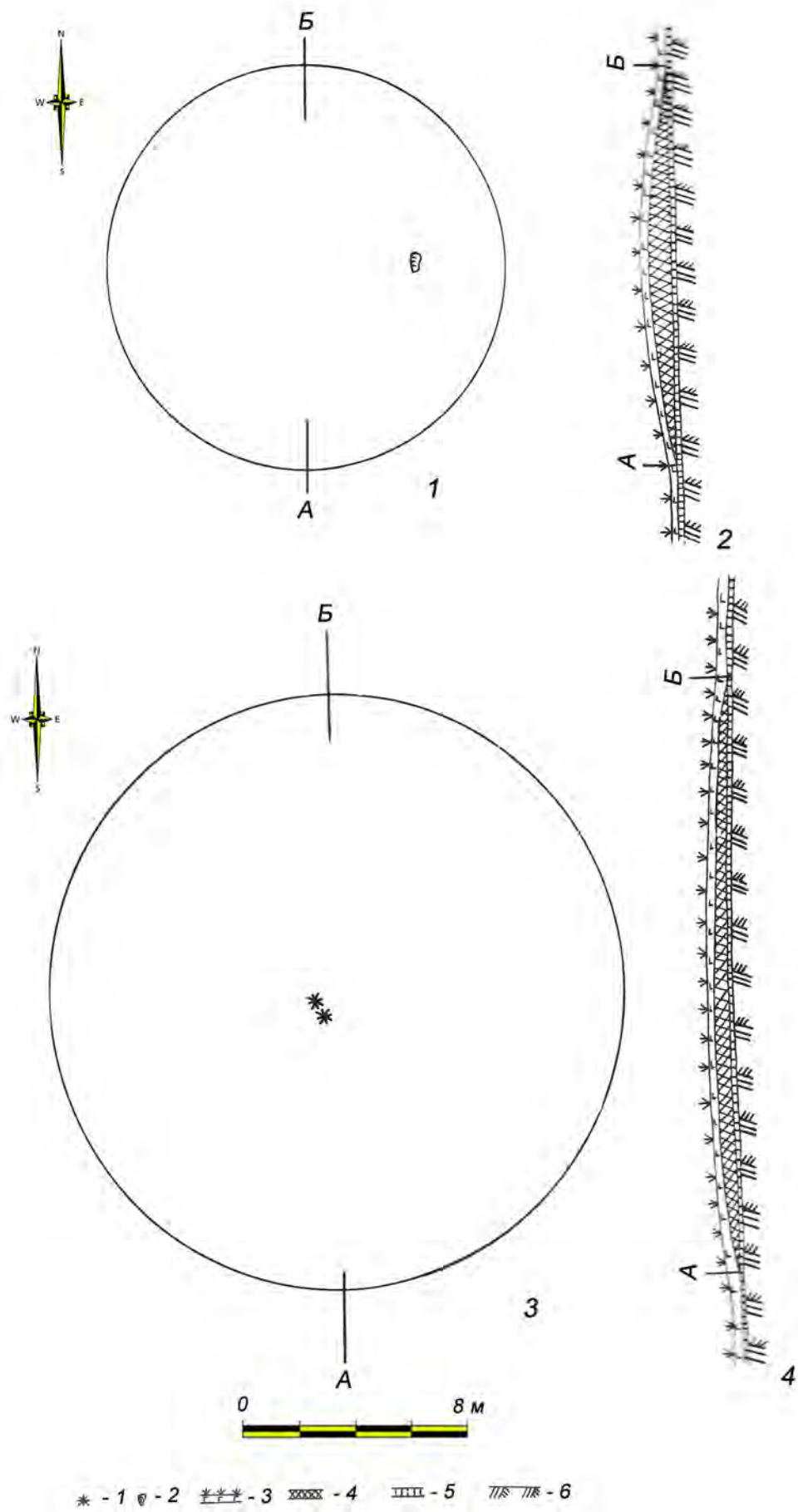

Рис. 37. Болехівці, ур. Могилки. План (1) і стратиграфічний профіль кургану 6 (2), план (3) і стратиграфічний профіль кургану 5 (4). 1 – вохра; 2 – зернотерка; 3 – гумус; 4 – насип кургану; 5 – шар суглинку; 6 – материк (за: Свешніков 1977)

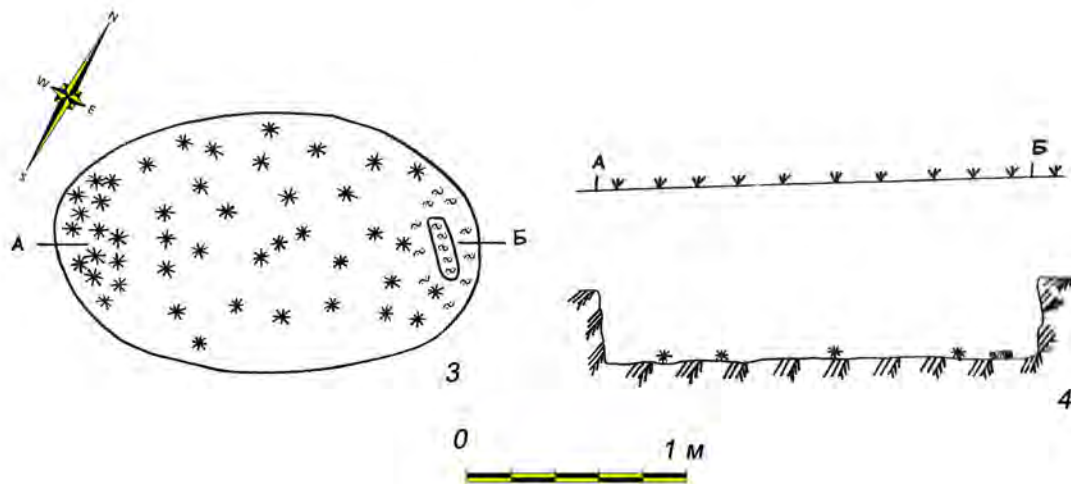
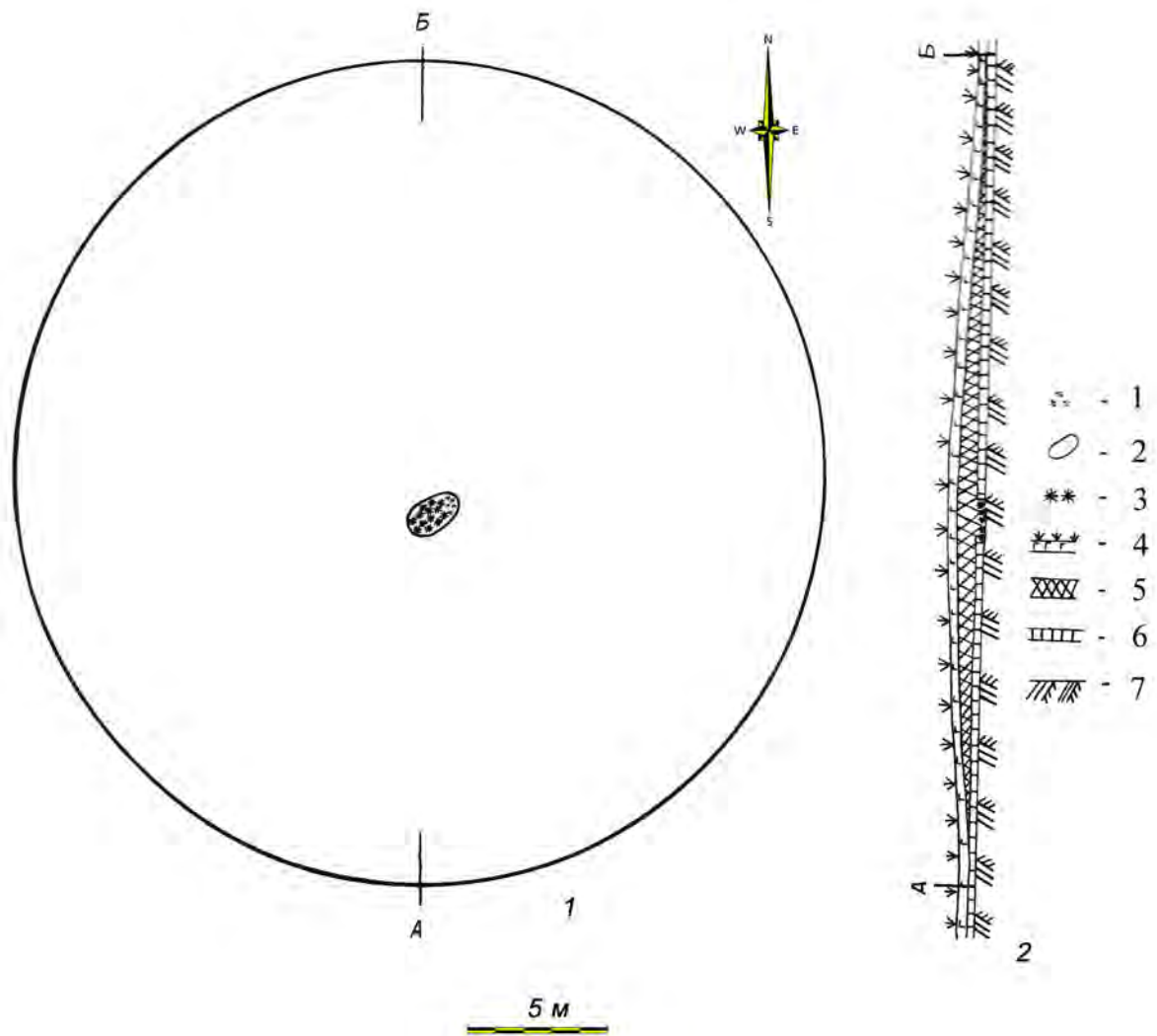
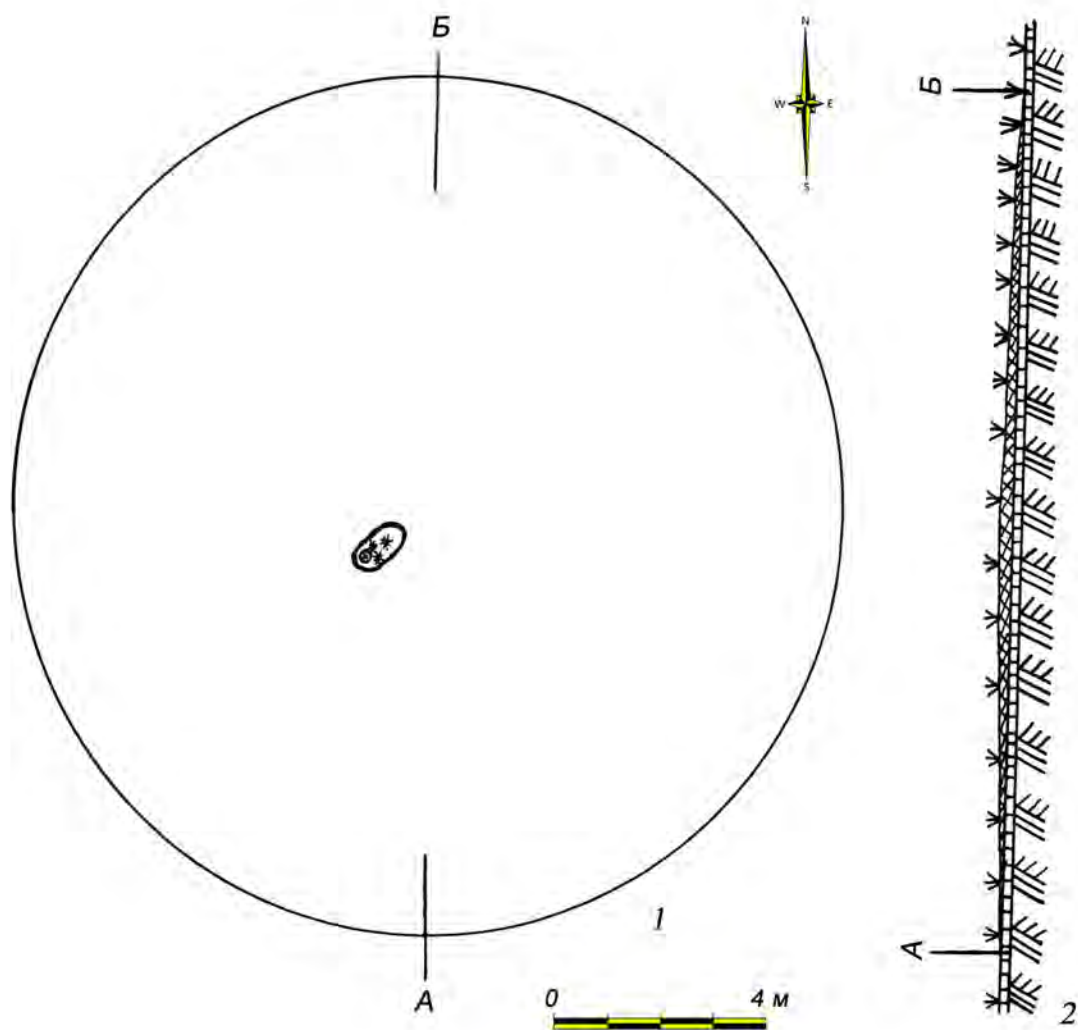

Рис. 38. Болехівці, ур. Могилки. План (1), стратиграфічний профіль кургану 7 (2), план (3) і профіль могильної ями (4) з кургану 7 (за: Свешніков 1977)

○ - 1 * - 2 ◦ - 3   ▤ - 4   ▩ - 5   ▨ - 6   ▧ - 7

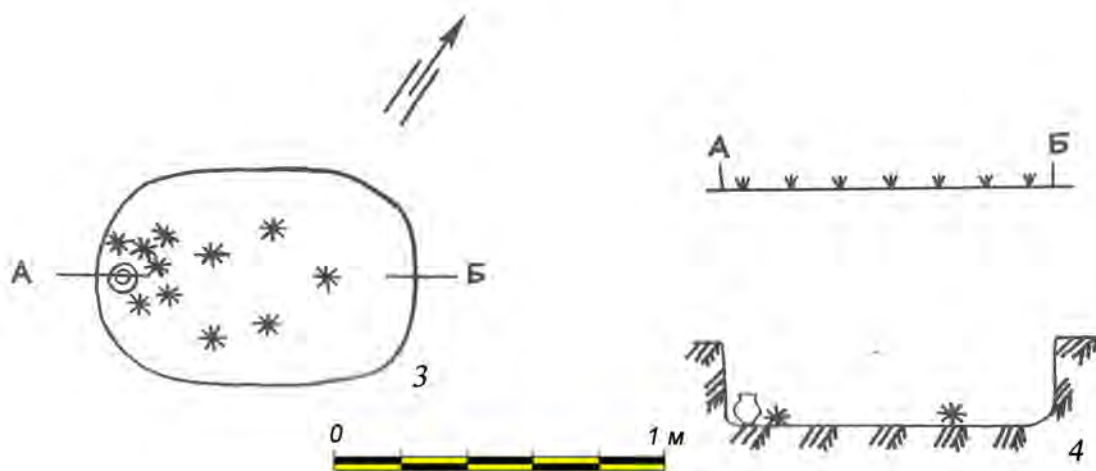

Рис. 39. Болехівці, ур. Могилки. План кургану 9 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 9. 1 – поховальна яма; 2 – вохра; 3 – посуд; 4 – гумус; 5 – насип кургану; 6 – шар суглинку; 7 – материк (за: Свешніков 1977)

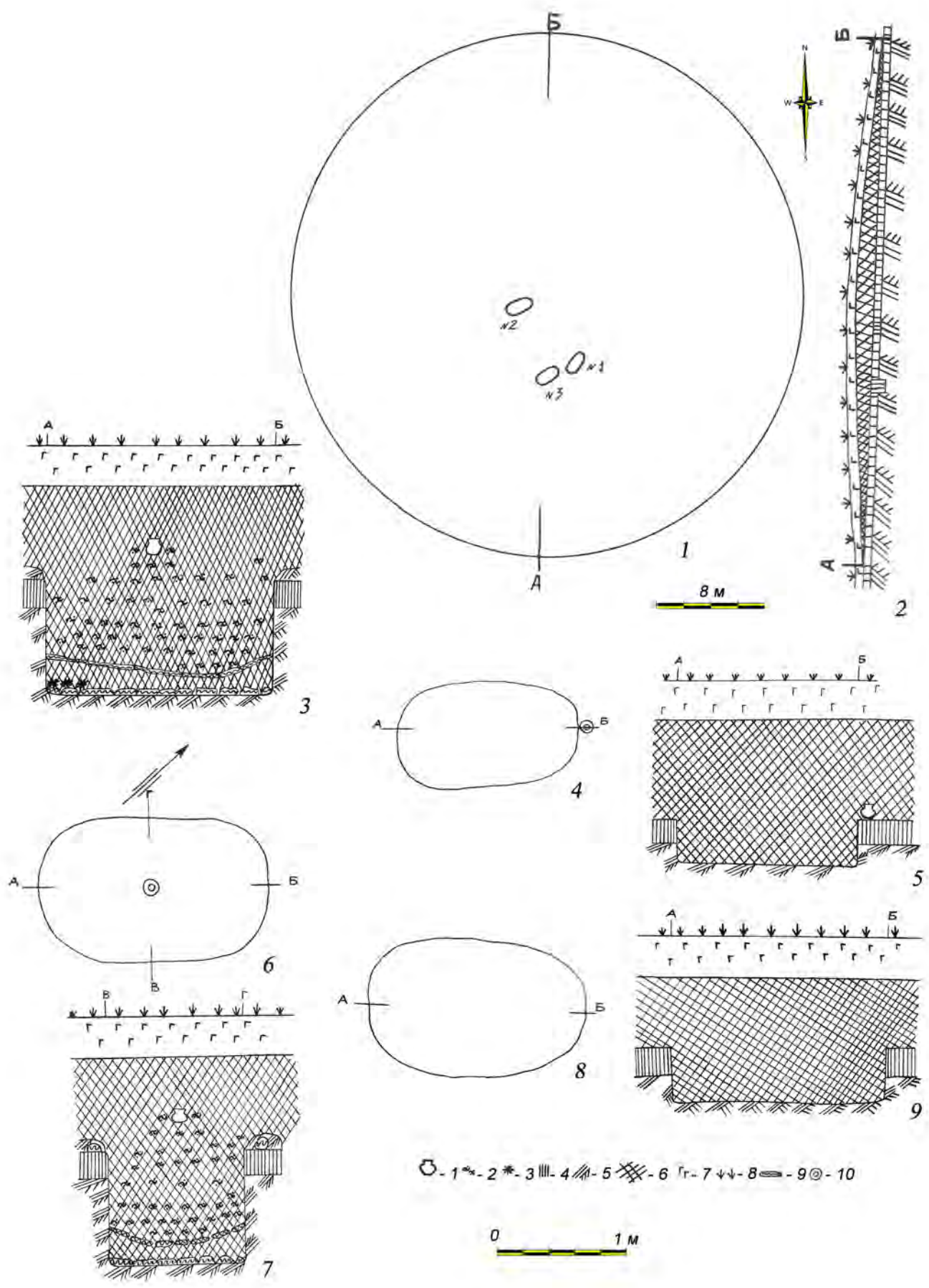

Рис. 40. Болехівці, ур. Могилки. План кургану 10 (1), стратиграфічний профіль (2), плани та профілі поховальних ям із кургану 10: 3, 6, 7 – поховання 2; 4, 5 – поховання 3; 8, 9 – поховання 1. 1, 10 – посуд; 2 – шматки вугілля; 3 – вохра; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – заповнення поховань; 7 – гумус; 8 – рівень денної поверхні; 9 – шматки дерева (за: Свешніков 1977)

1

2

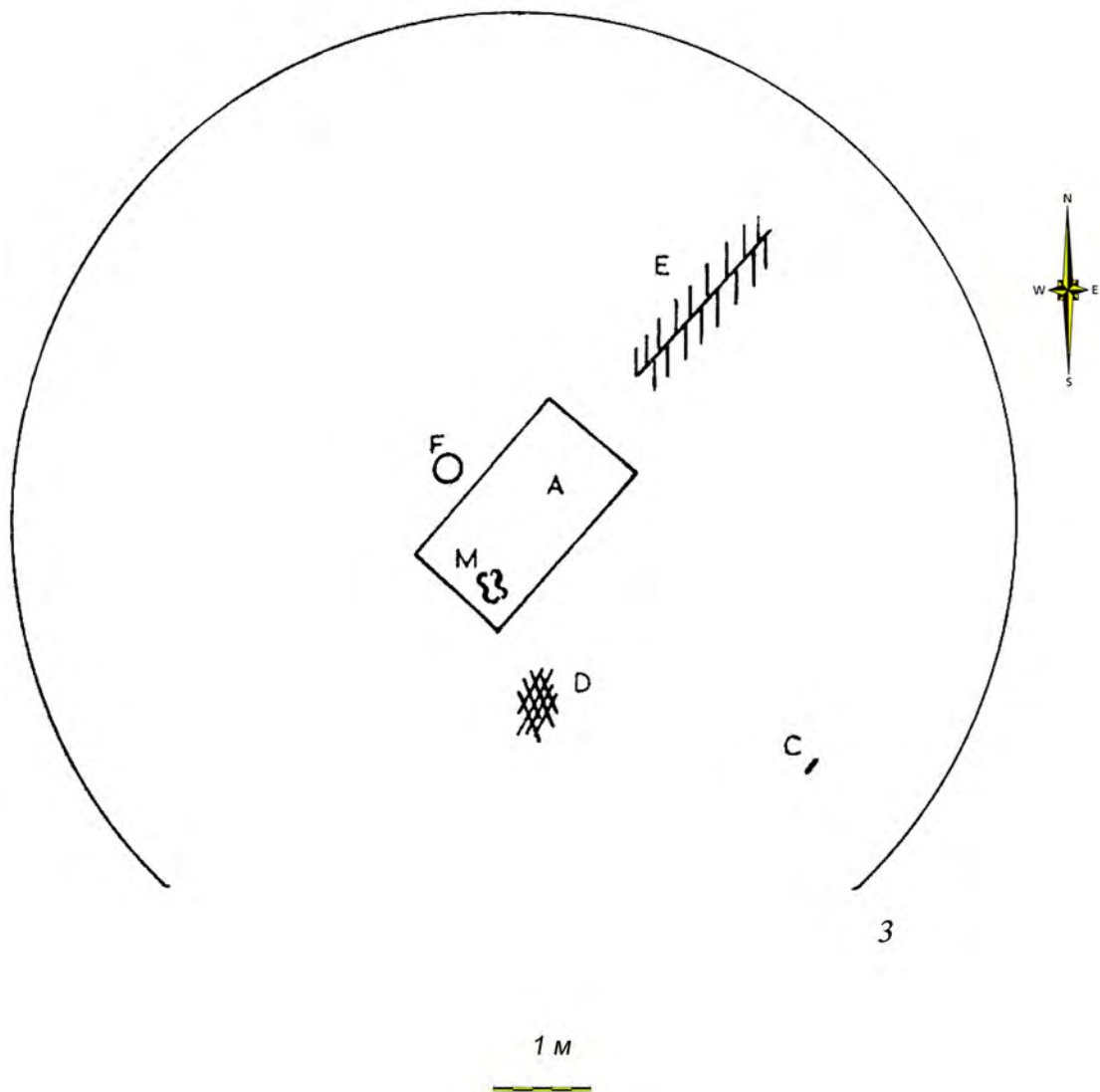
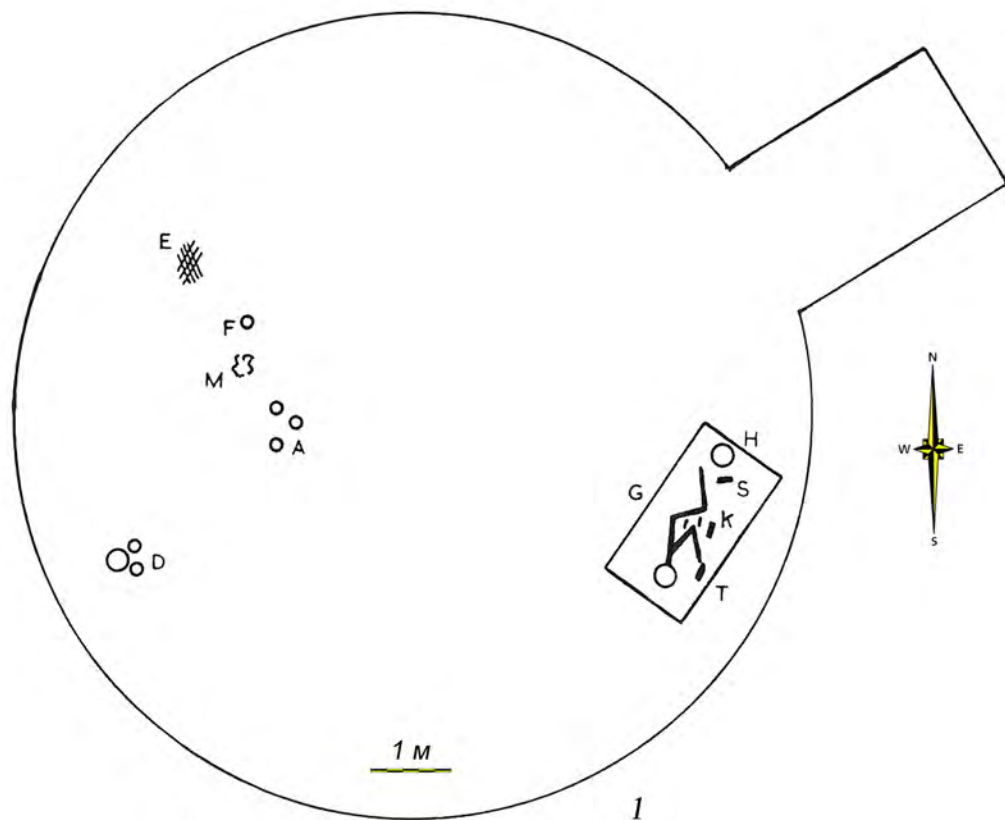
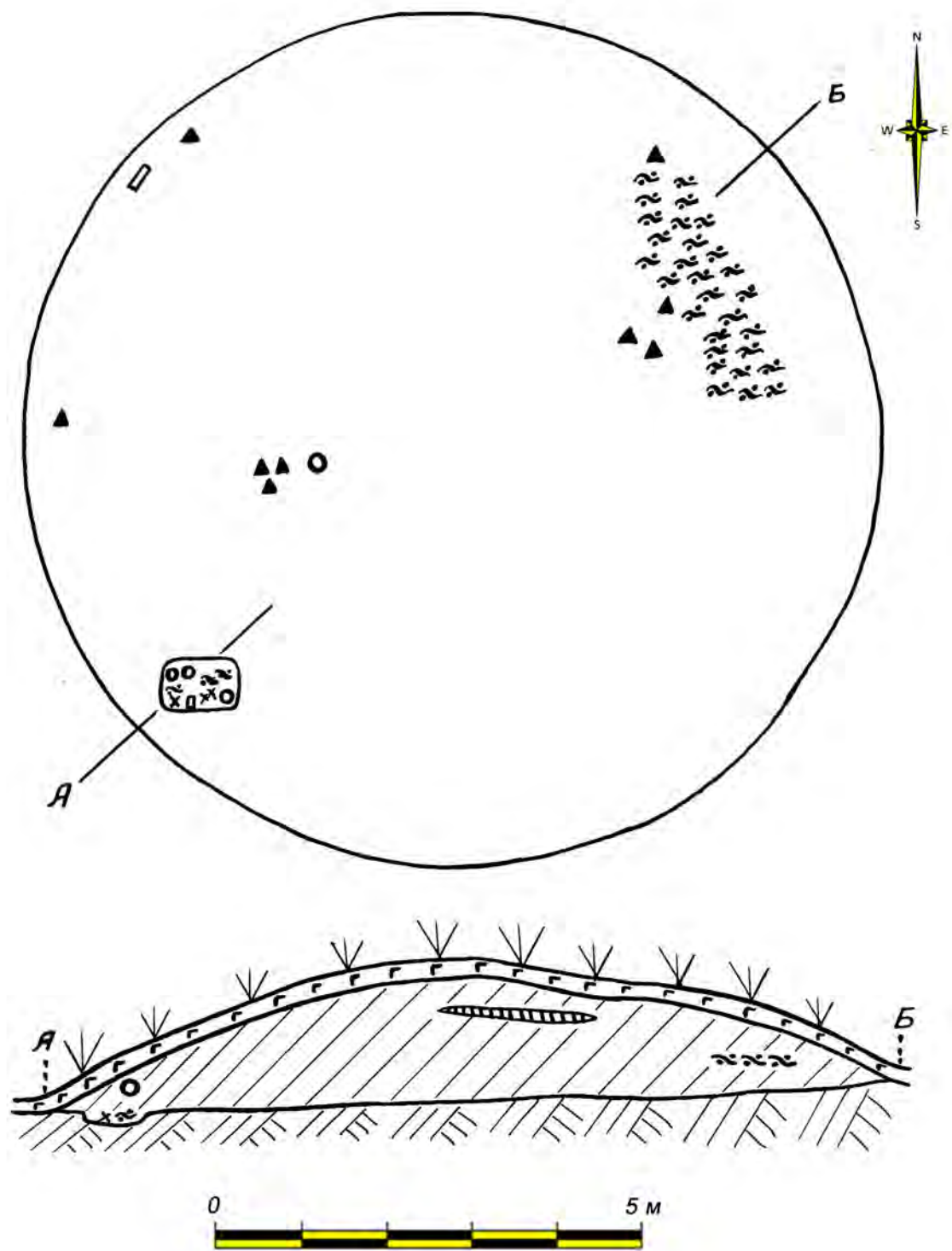

Рис. 41. Кульчиці, ур. Могилки. 1, 2 – зразки землі з вохрою із кургану 1; 3 – план кургану 2: А – поховання; С – кам'яна сокира; D – залишки деревного вугілля; F – амфора; E – залишок тліну дубової доски (місце іншого поховання); M – вохра (за: 1, 2 – Завада, Картотека; 3 – Sulimirski 1968)

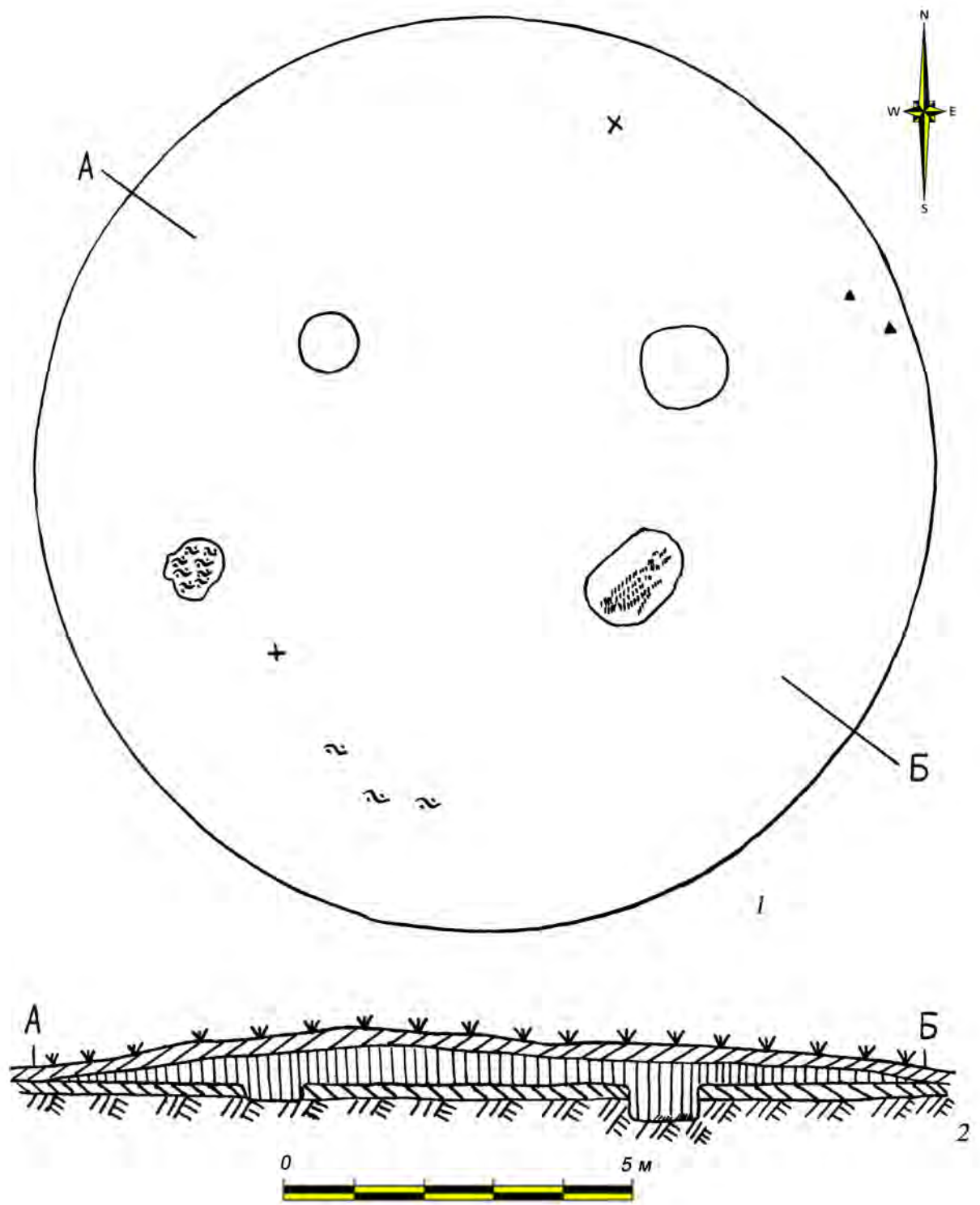
2

Рис. 42. Кульчиці, ур. Могилки. 1 – план кургану 3: А, D, F – фрагменти амфори, зафіксованої на різних глибинах у насипі кургану та стародавньому горизонті; Е – вугілля; G – поховання; Н – кубок; К – два крем'яні наконечники до стріл і скребок; S – крем'яна сокира; Т – пошкоджена кам'яна свердлена сокира; 2 – стратиграфічна колонка кургану 3 (за: 1 – Šulimirski 1968; 2 – Завада, Картотека)

	-1		-4		-7		-10
	-2		-5		-8		
	-3		-6		-9		

Рис. 43. Кульчиці, ур. Могилки. План і стратиграфічний профіль кургану 7: 1 – дерн; 2 – насип кургану; 3 – материк; 4 – контури поховальної ями; 5 – фрагменти кераміки; 6 – вуглики; 7 – посуд; 8 – вохра; 9 – кам'яна плитка; 10 – шар материкової глини (за: Свешніков 1971)

○ ○ - 1   2 2 - 2   3 3 - 3   x - 4   + - 5   6 6 - 6   7 7 - 7   8 8 - 8   9 9 - 9

Рис. 44. Кульчиці, ур. Могилки. План (1) і стратиграфічний профіль (2) кургану 12:
 1 – поховання; 2 – шматки вугілля; 3 – вохра; 4 – зернотерка; 5 – амфора; 6 – гумус;
 7 – насип кургану; 8 – стародавній горизонт; 9 – материк (за: Свешніков 1971)

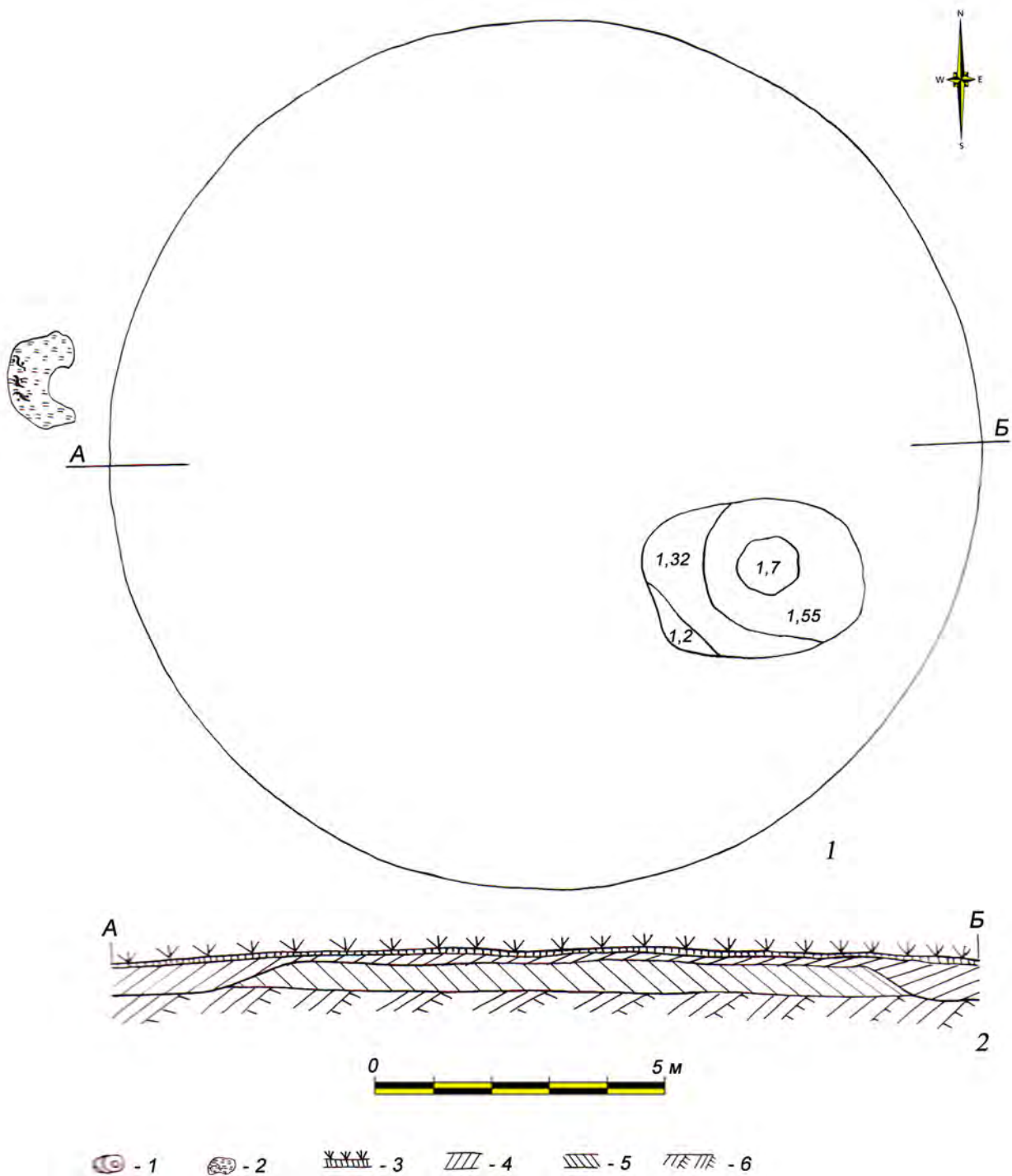

Рис. 45. Кульчиці, ур. Могилки. План (1) і стратиграфічний профіль (2) кургану 13:
 1 – поховання; 2 – перепалена глина; 3 – гумус; 4 – шар чорнозему; 5 – насип кургану;
 6 – материк (за: Свешніков 1970)

1

2

Рис. 46. Кульчиці, ур. Могилки. Профіля курганів: 1 – курган 12; 2 – курган 13
(за: Свешніков 1970)

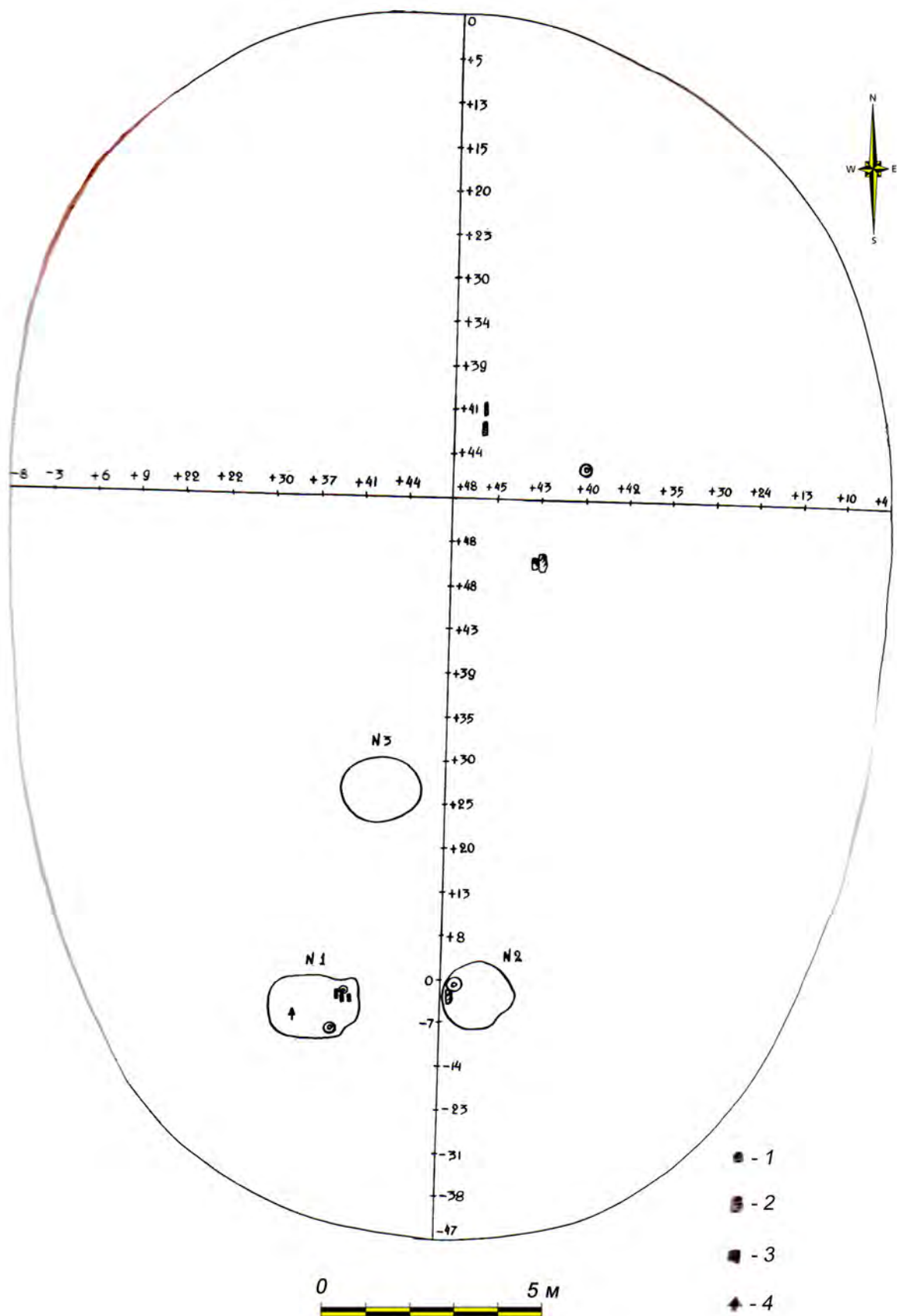
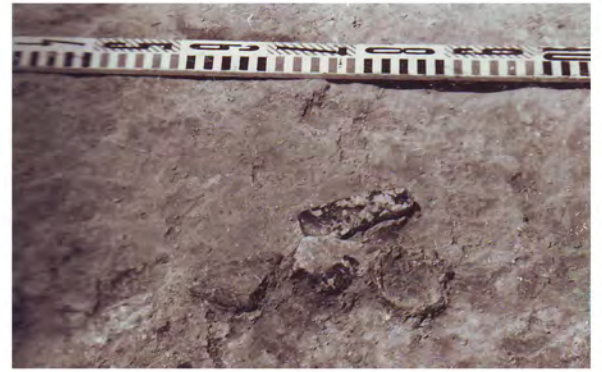

Рис. 47. Кульчиці, ур. Могилки. План кургану 15: 1 – горщик; 2 – зернотерка; 3 – кам’яні вироби; 4 – крем’яний наконечник стріли (за: Свєшніков 1972)

1

2

3

4

Рис. 48. Кульчиці, ур. Могилки. Курган 15: 1 – зернотерка в північно-східному секторі; 2, 4 – поховання (об'єкт 1); 3 – об'єкт 2 (за: Свешніков 1972)

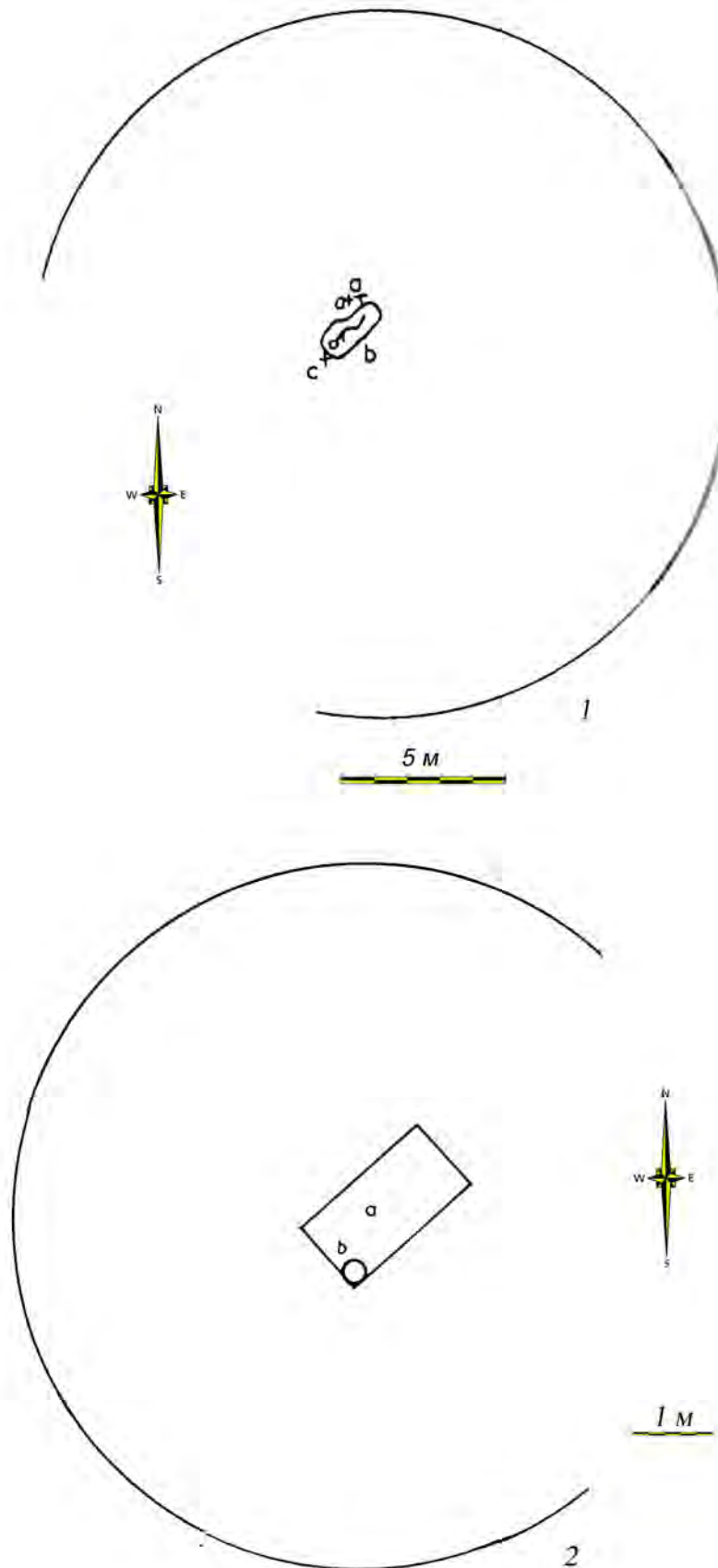

Рис. 49. Плани курганів. 1 – Велика Озимина, курган 2: а – крем'яні ніж і скребок; б – поховання; с – крем'яний відщеп; 2 – Стратин, курган 2: а – поховання; б – амфора (за: Sulimirski 1968)

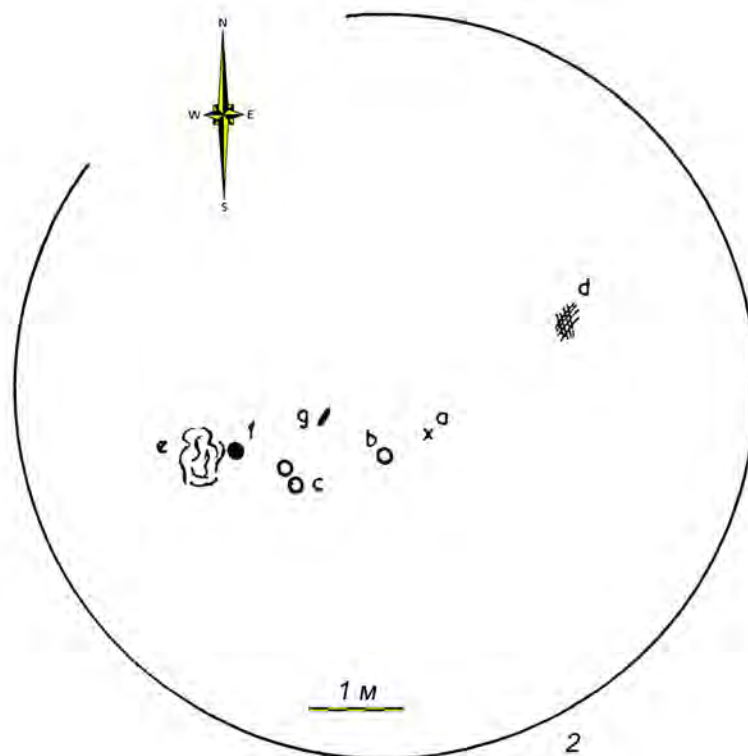
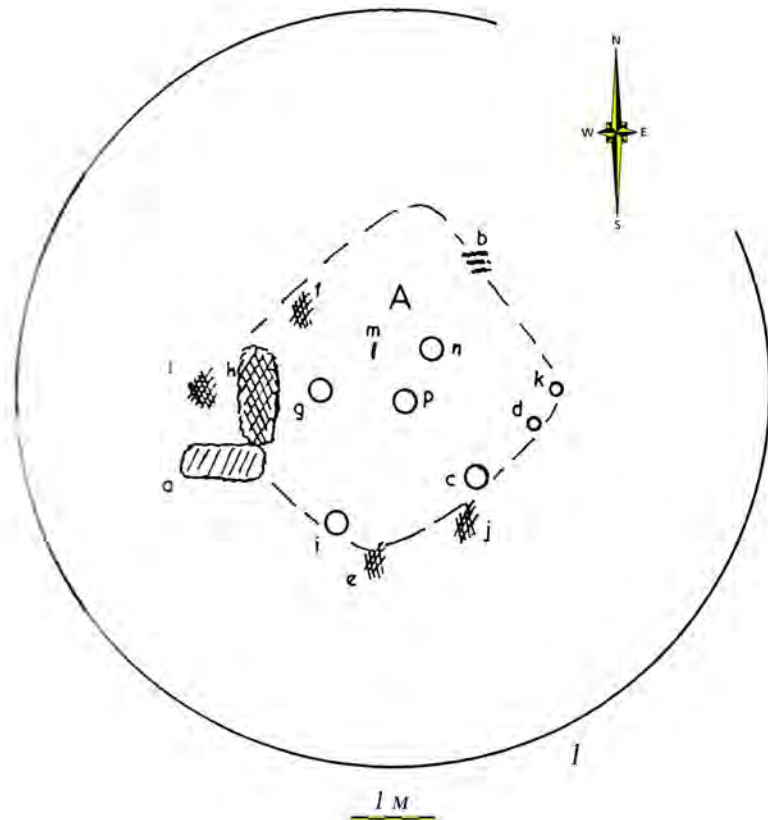
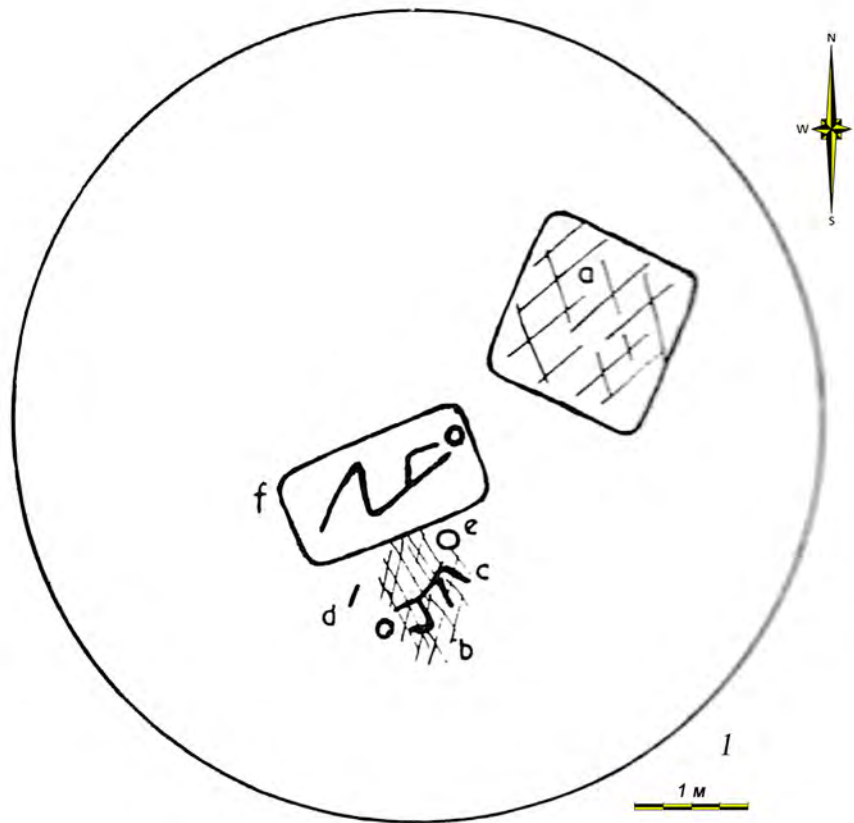
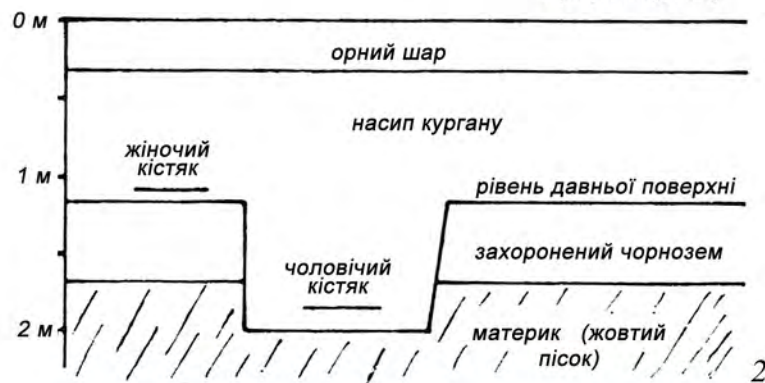

Рис. 50. Красів, ур. Мідяки. Плани курганів: 1 – курган 1: А – неглибоке поховання; а – обпалене каміння пісковика; б – кальценовані кістки; с, d, g, k, n, – фрагменти розбитої глиняної амфори; е, f, j, l – скупчення вугілля; h – шар вугілля; і – фрагменти глиняного посуду; m – кам’яна плоска сокира; p – глиняна миска; 2 – курган 2: а – крем’яний відщеп; б – фрагменти глиняного посуду; d – шматки деревного вугілля; с, е – амфора; f – крем’яна сокира; g – крем’яний ніж (за: Sulimirski 1968)

1
1 м
Профіль кургану

3

Рис. 51. Рокитне, курган 3: 1 – план кургану: а – сучасний вкоп; б – жіночий скелет; с – горілий шар над скелетом; d – щелепа вівці; е – посудина, орнаментована шнуровими відтисками; f – поховальна яма з чоловічим скелетом; 2 – профіль кургану; 3 – верхнє жіноче поховання (за: 1, 2 – Sulimirski 1968; 3 – Завада, Картотека)

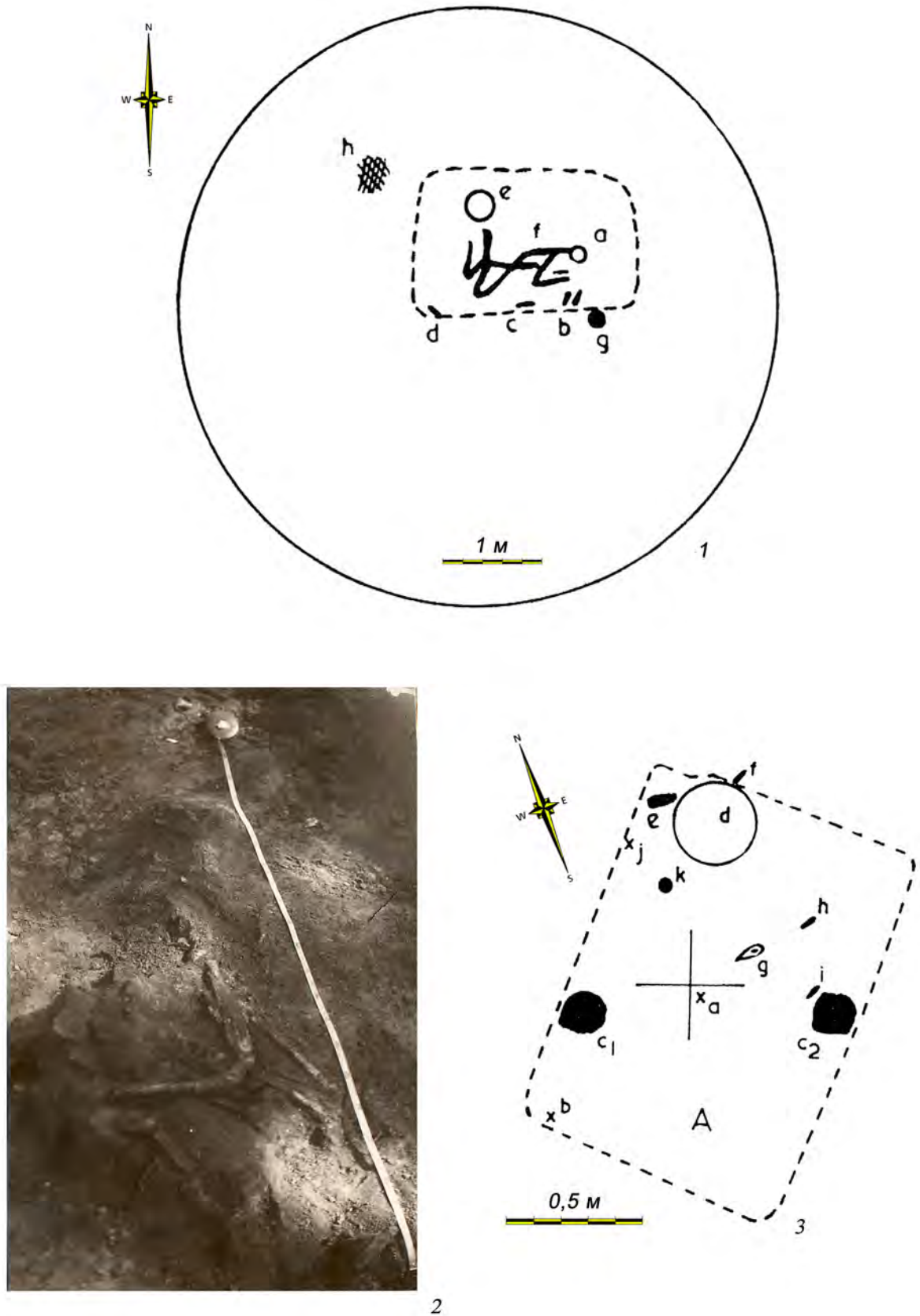

Рис. 52. Рокитне: 1 – план кургану 6: а – поховання; б – дві крем'яні сокири та кістяний кинджал (?); с, d – крем'яні ножі; е – глиняна амфора; f – кістки лівої людської ноги; g – велике каміння; h – вуглики; 2 – поховання з кургану 6; 3 – план поховання з кургану 2: А – поховання; а – крем'яний різець; б – крем'яний наконечник до стріли; с – нерегулярні скупчення каміння пісковика; d – глиняна амфора; е – крем'яна сокира; f – підвіска з бурштину; g – кам'яна сокира; h – зуб оленя; i – крем'яний ніж; j – крем'яні відщепи; k – дрібні каміння гальки (за: Sulimirski 1968)

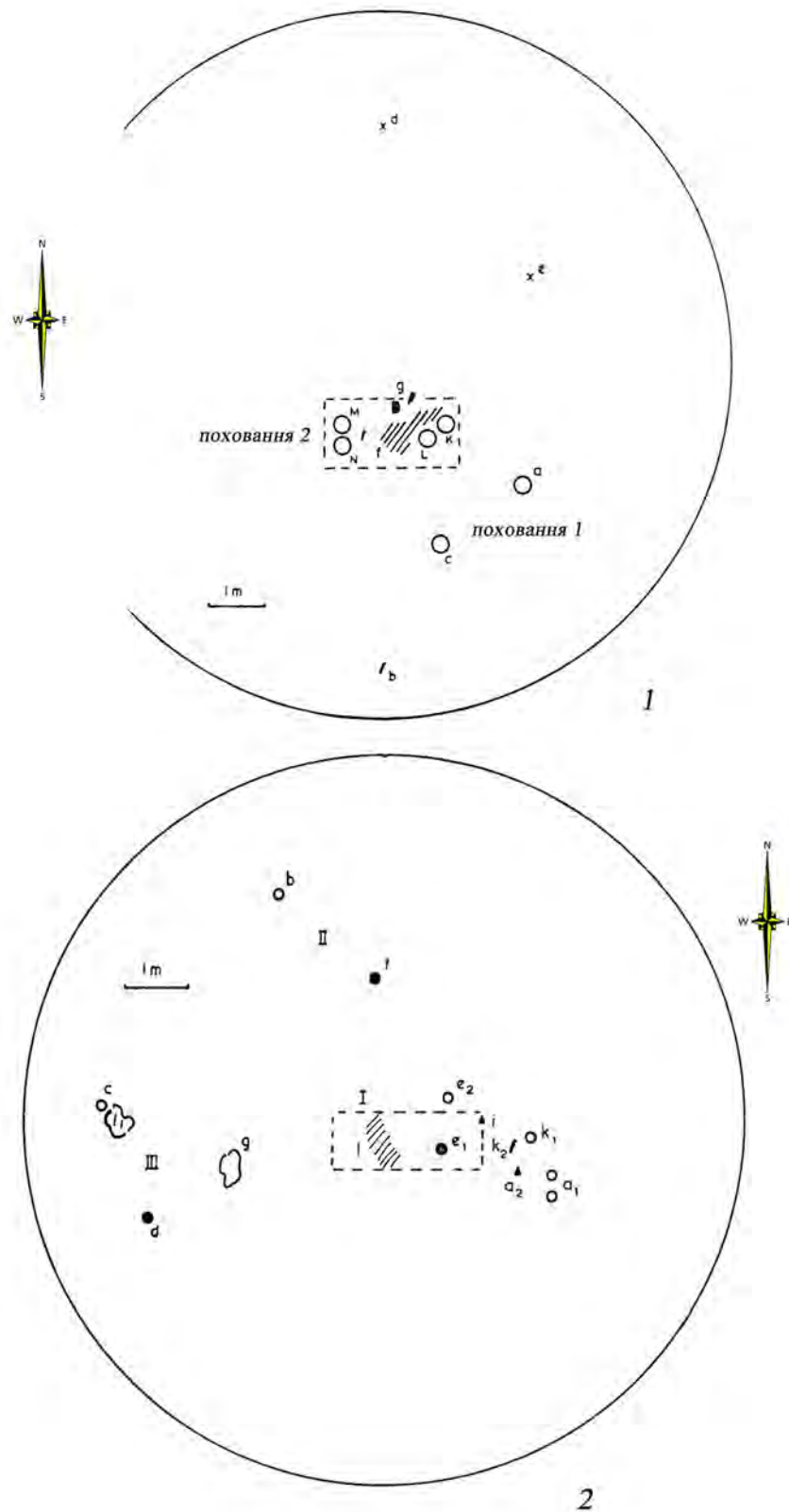

Рис. 53. Колоколин, ур. Могилки. Плани курганів: 1 – курган 1: а, с – уламки від двох розбитих глиняних посудин; b – невеликий крем'яний ніж; d – фрагмент крем'яної сокири; е – крем'яний скребок; f – кальценовані людські кістки; g – крем'яні наконечник стріли й сокира; k – глиняна амфора; l – нижня частина глиняного кубка; m, n – дві глиняні посудини; 2 – курган 3: а-1 – дві глиняні посудини липицької культури, виявлені в похованні; а-2 – крем'яна сокира; b – нижня частина посудини; с – фрагмент глиняного черпака та кальценовані кістки; d – кам'яна бойова сокира; е-1 – каміння пісковуку; е-2 – невелика глиняна посудина; f – кам'яна бойова сокира; g – невелике скупчення кальценованих кісток; i – фрагмент кам'яної сокири; k-1 – глиняний черпак; k-2 – крем'яний відщеп; l – вугілля (за: Sulimirski 1968)

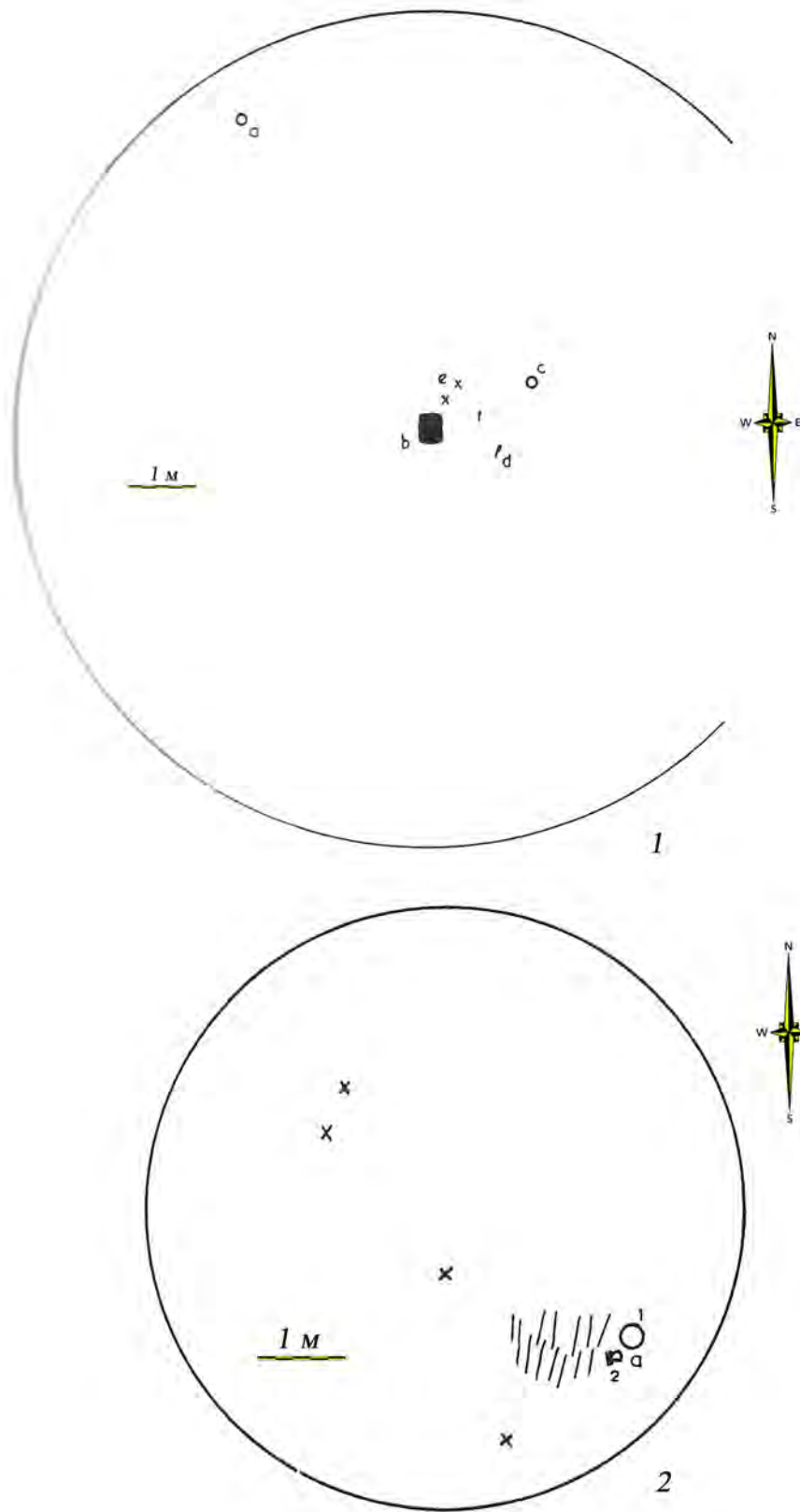

Рис. 54. Плани курганів. 1 – Колоколин, курган 2: а – глиняний горщик; b – поховання, перекрите алебастровою плитою; с – глиняна посудина; d – крем’яна сокира; е – крем’яні відщеп і пластина; f – місце поховання; 2 – Комарів, курган 31: а – шар деревного вугілля, розміщений на рівні стародавнього горизонту; у східній частині виявлено розчавлену амфору та горщик; навпроти – крем’яний відщеп (за: Sulimirski 1968)

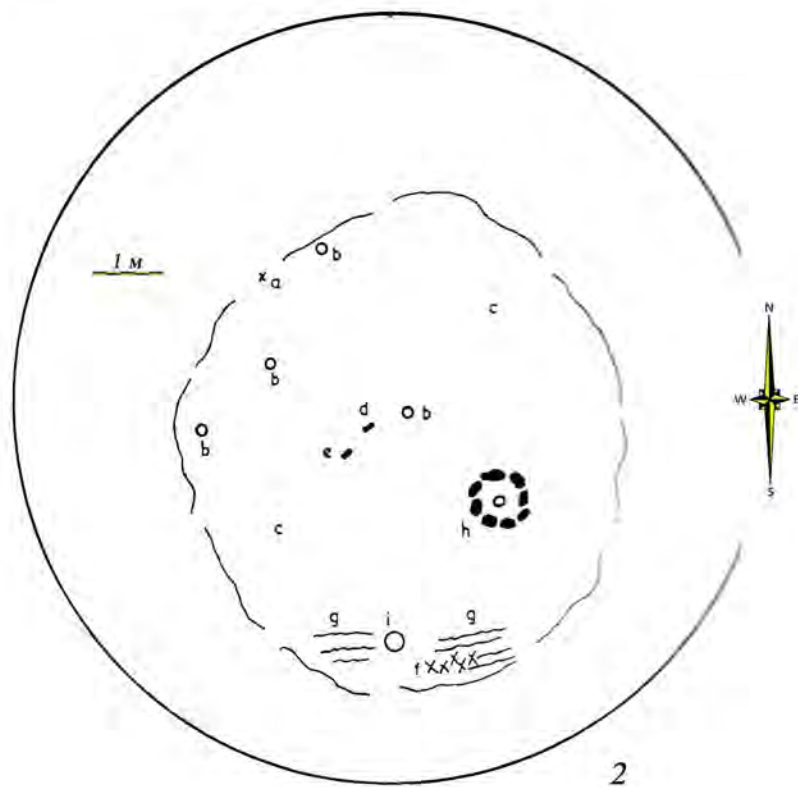
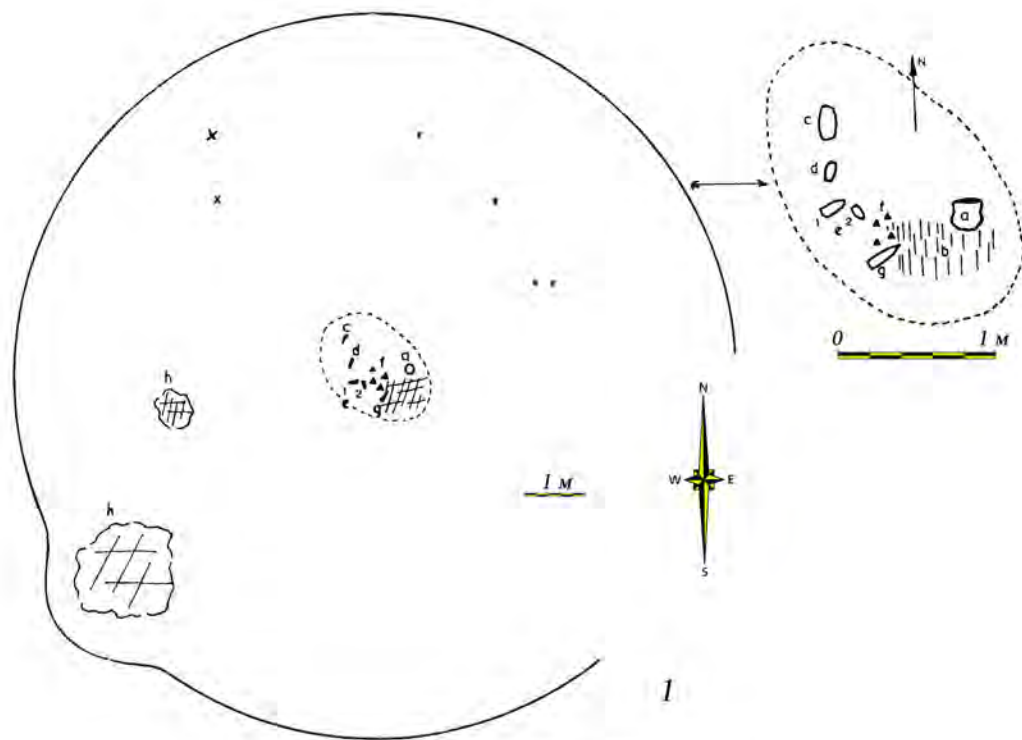

Рис. 55. Комарів. Плани курганів. 1 – курган 39: а – горщик; b – шар зітлілого дерева; с – крем’на сокира; d – кам’яна бойова сокира; e, і – глиняні трубки; f – чотири крем’яні наконечники до стріл; g – крем’яний ніж; h – шар спресованого деревного вугілля із вмістом перепаленого кременю; 2 – курган 50: а – крем’яний відщеп; b – уламки посуду; с – площа перепаленої землі із вмістом деревного вугілля; d – крем’яна сокира; e – кам’яна сокира; f – великі фрагменти від посудини b; g – кальценовані людські кістки; h – кільце, що складається із восьми каменів, заповнене деревним вугіллям й уламками посуду; і – глибока миска (за: Sulimirski 1968)

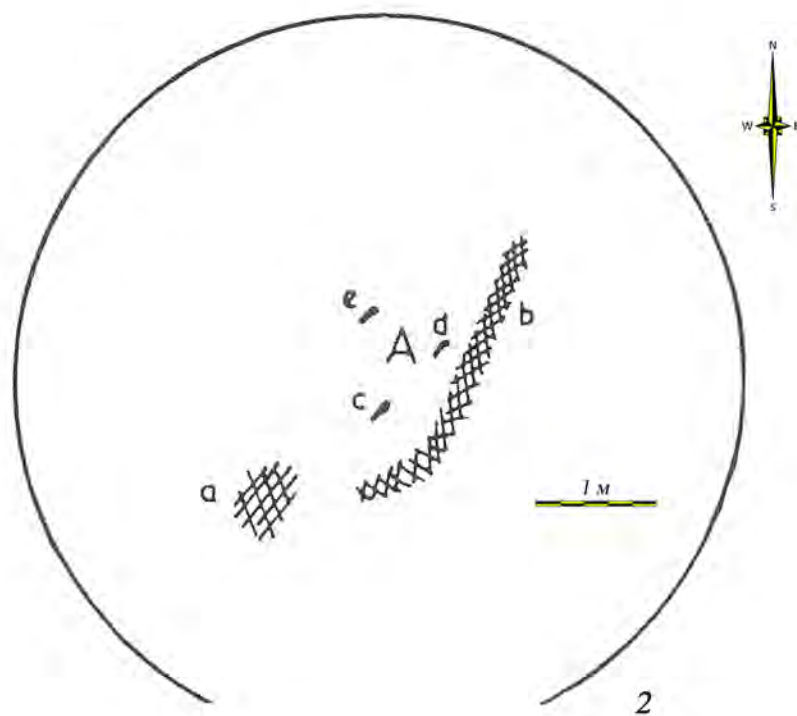
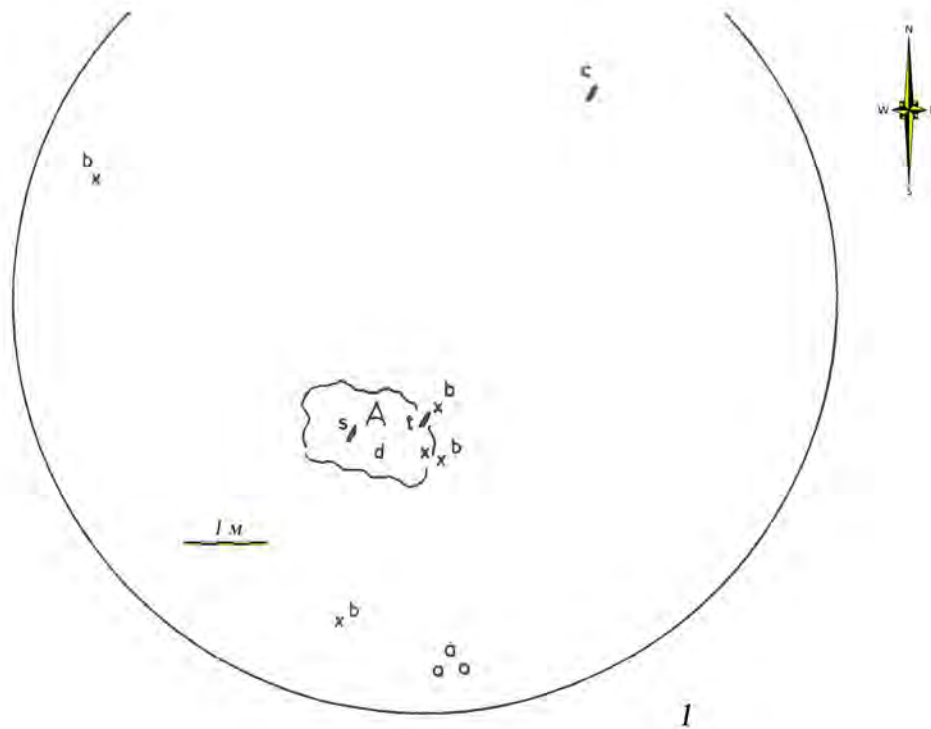

Рис. 56. Комарів. Плани курганів: 1 – курган 40: А – поховання; а – фрагменти глиняного посуду; б – крем’яні відщепи; с – крем’яний ніж; d – фрагменти деревного вугілля; s – крем’яна сокира; t – кам’яна бойова сокира; 2 – курган 42: А – неглибоке поховання; а – скупчення вугілля; б – шар струхлявілого дерева; с – крем’яний відщеп; d – крем’яна сокира; е – крем’яний ніж (за: Sulimirski 1968)

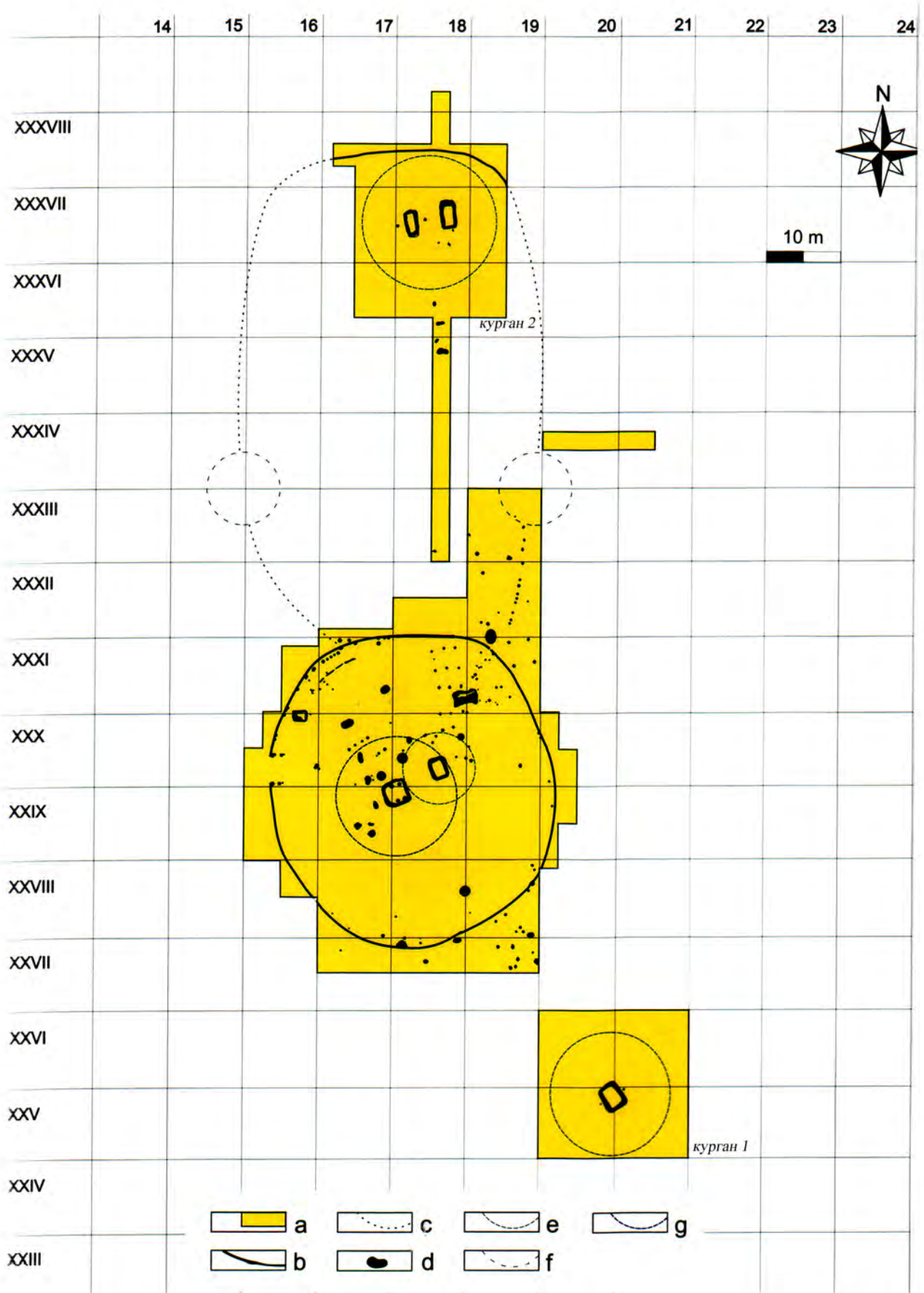

Рис. 57. Биків, ур. Бігіївка. Загальний план розкопів: а – межі розкопів; б – ровик гальштацького часу; с – імовірний напрям ровика; d – об'єкти; e – межі насипів курганів КШК; f – імовірні межі насипів; g – імовірні межі насипу кургану тшінецької культури (за: Ситник, Гавінський 2010)

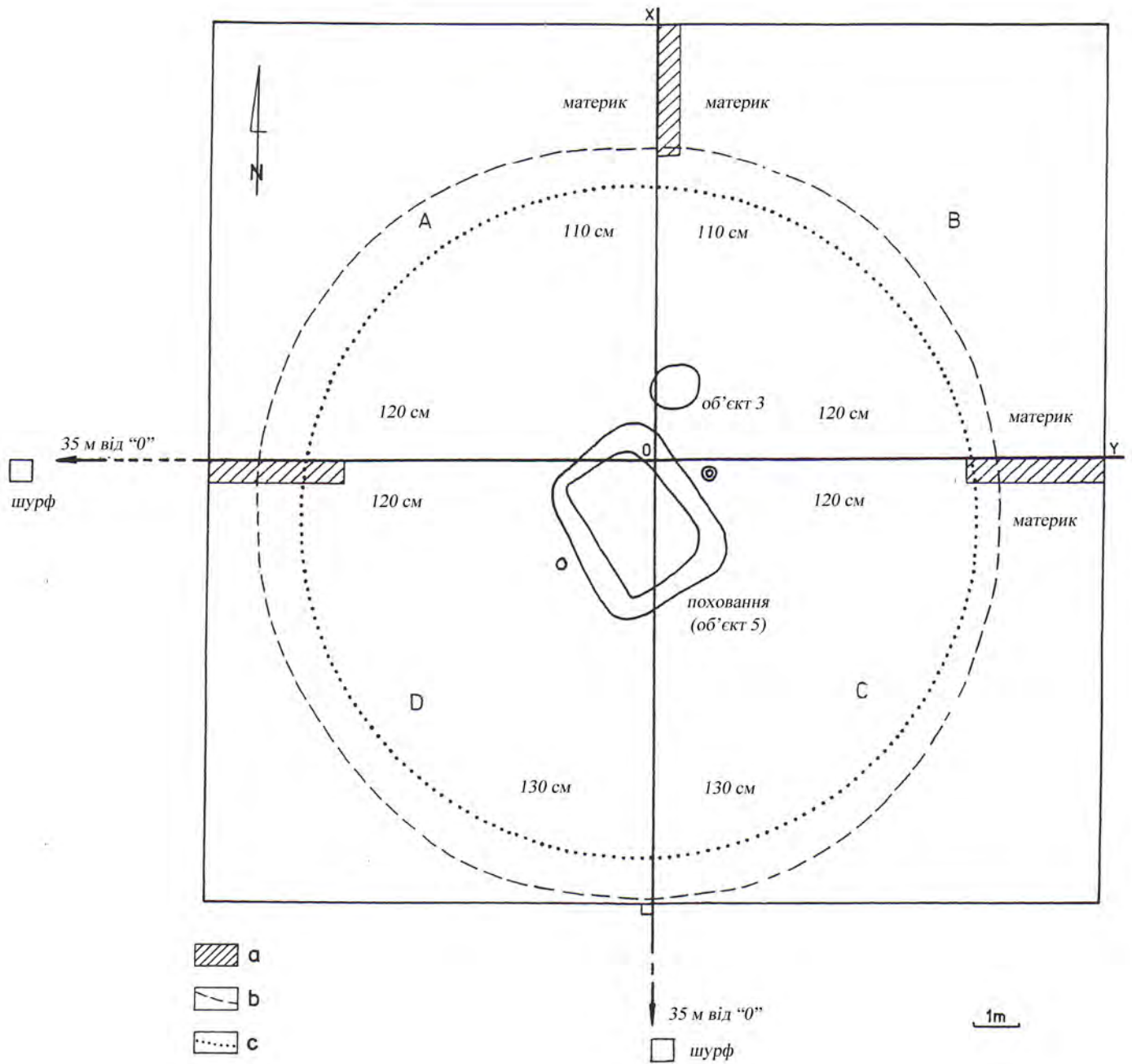

Рис. 58. Биків, ур. Бігіївка. План кургану 1: а – недосліджені ділянки; б – сучасі межі насипу; с – первісні межі насипу (за: Machnik, Pavliv, Petehuryč 2006с)

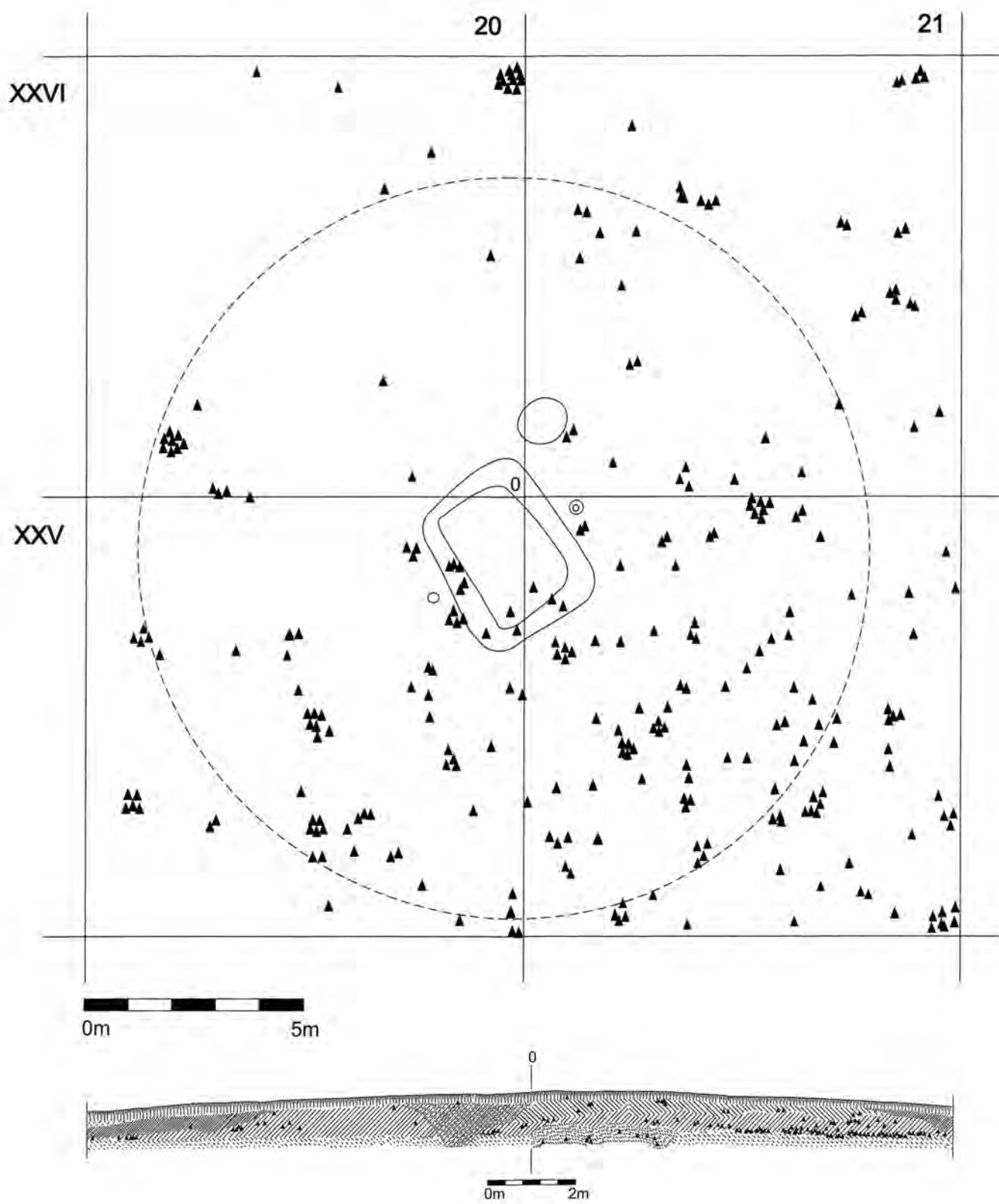

Рис. 59. Биків, ур. Бігіївка. Місцезорозташування фрагментів керамічного посуду в кургані 1 на плані й у профілі (за: Machnik, Pavliv, Petchuryc 2006c)

1

2

Рис. 60. Биків, ур. Бігіївка. Скупчення крем'яних відщепів у кургані 1: 1 – скупчення 1; 2 – скупчення 2 (за: Machnik, Pavliv, Petehuryc 2006c)

1

2

Рис. 61. Биків, ур. Бігіївка. Курган 2: 1 – на глибині 0,8 м; 2 – переріз кургану по осі у
(за: 1 – Ситник, Гавінський 2010; 2 – Czorek et al. 2016)

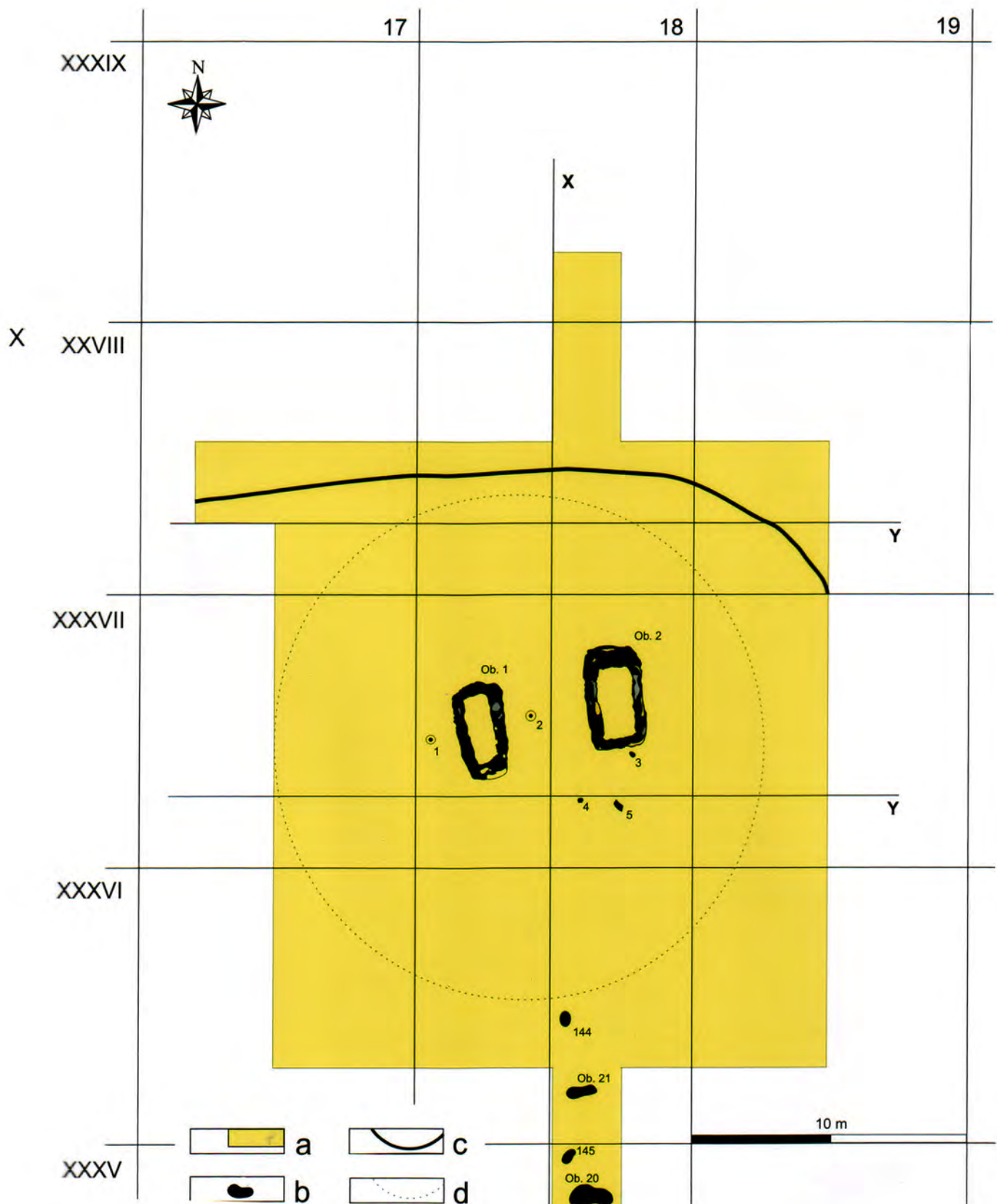

Рис. 62. Биків, ур. Бігіївка. План кургану 2: а – межа розкопу; б – об’єкти; с – ровик; d – імовірні межі первісного насипу (за: Ситник, Гавінський 2010)

1

2

Рис. 63. Биків, ур. Бігіївка курган 2. 1 – поховання 1, 2 на рівні виявлення; 2 – поховання 1, 2 на глибині 1 м (за: Ситник, Гавінський 2010)

1

2

Рис. 64. Биків, ур. Бігіївка, курган 2: 1 – поховання 1 на глибині 1 м; 2 – повздовжній переріз поховання 1 (за: Ситник, Гавінський 2010)

1

2

Рис. 65. Биків, ур. Бігіївка, курган 2. 1 – поховання 2 на глибині 1 м; 2 – поперечний переріз поховання 2 (за: Ситник, Гавінський 2010)

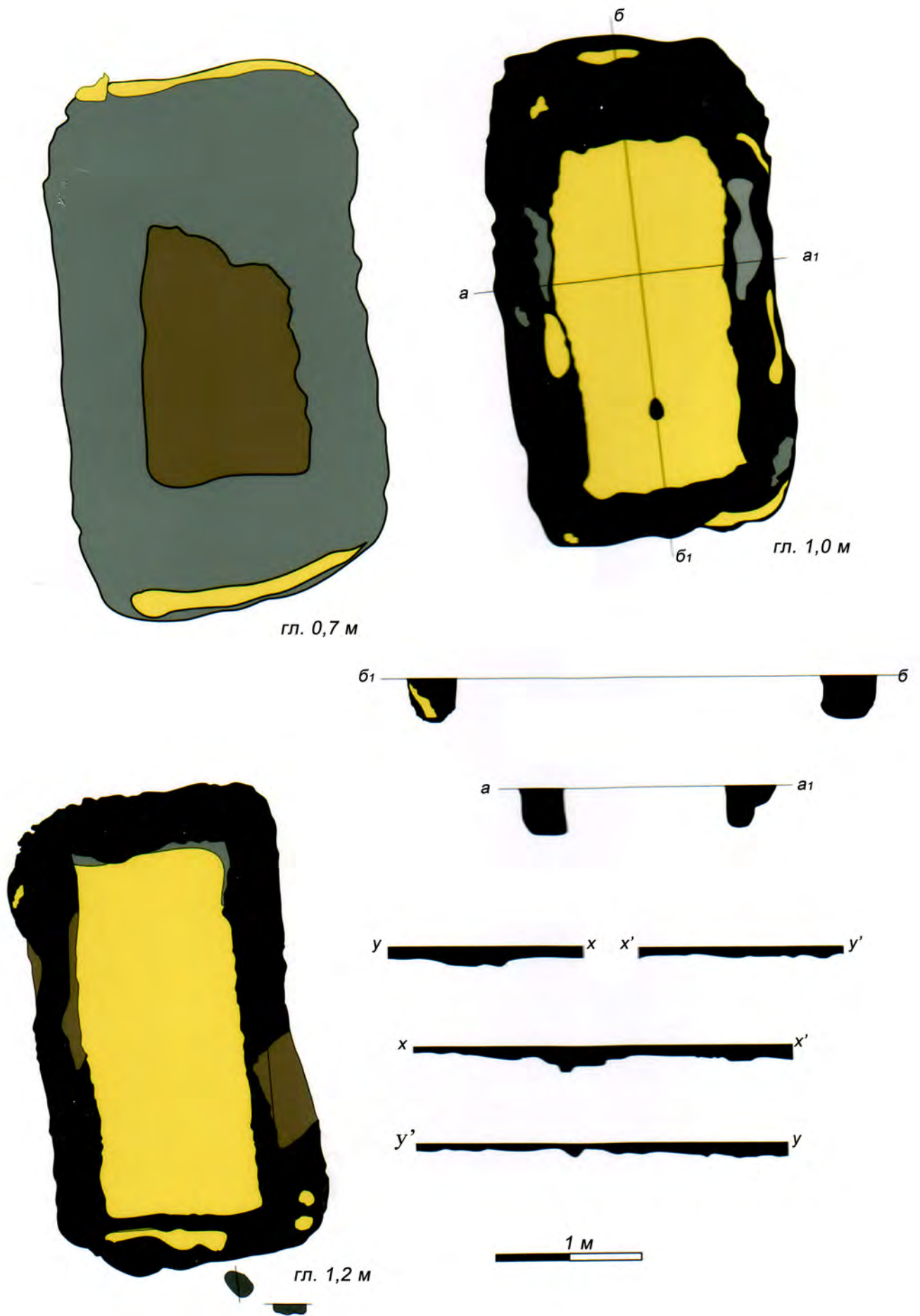
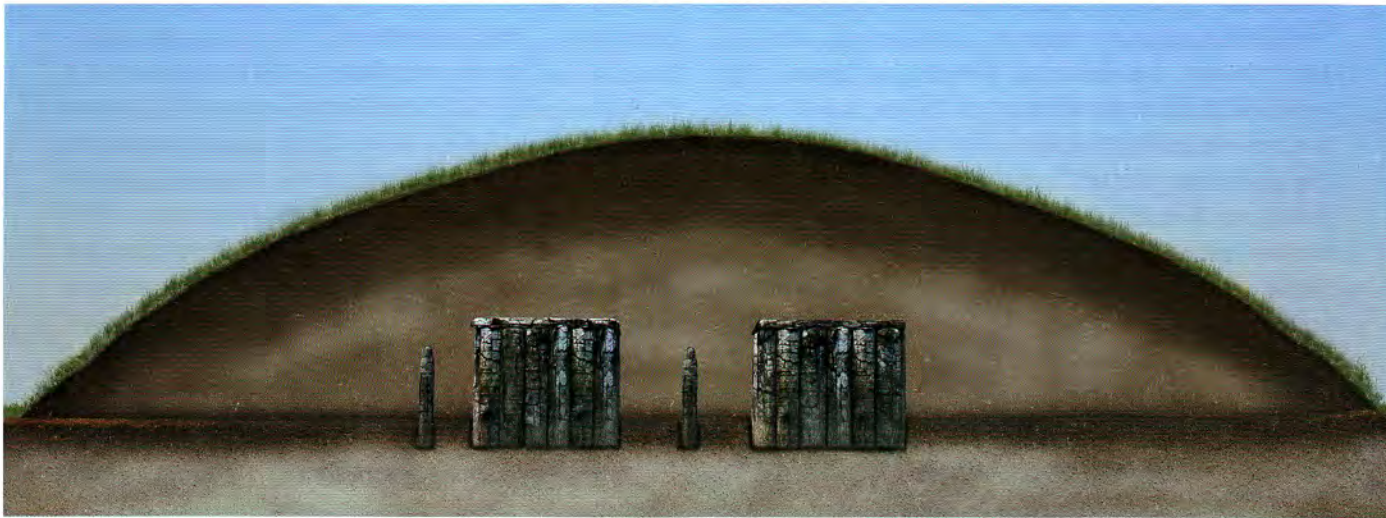

Рис. 66. Биків, курган 2. Плани та профілі поховання 2 (об'єкт 2) (за: Ситник, Гавінський 2010)

1

2

Рис. 67. Комп'ютерна візуалізація дерев'яних поховальних конструкцій у кургані 2 в Бикові (ур. Бігіївка): 1 – перед обпаленням і насипанням насипу; 2 – під насипом кургану (за: Szorek et al. 2016)

1

2

Рис. 68. Биків, ур. Бігіївка: 1 – Поховання КШК ? (об'єкт 5), виявлене в центральній частині огорожі з частоколу; 2 – переріз поховання (об'єкт 5) до глибини 0,6 м (за: Czorek et al. 2016)

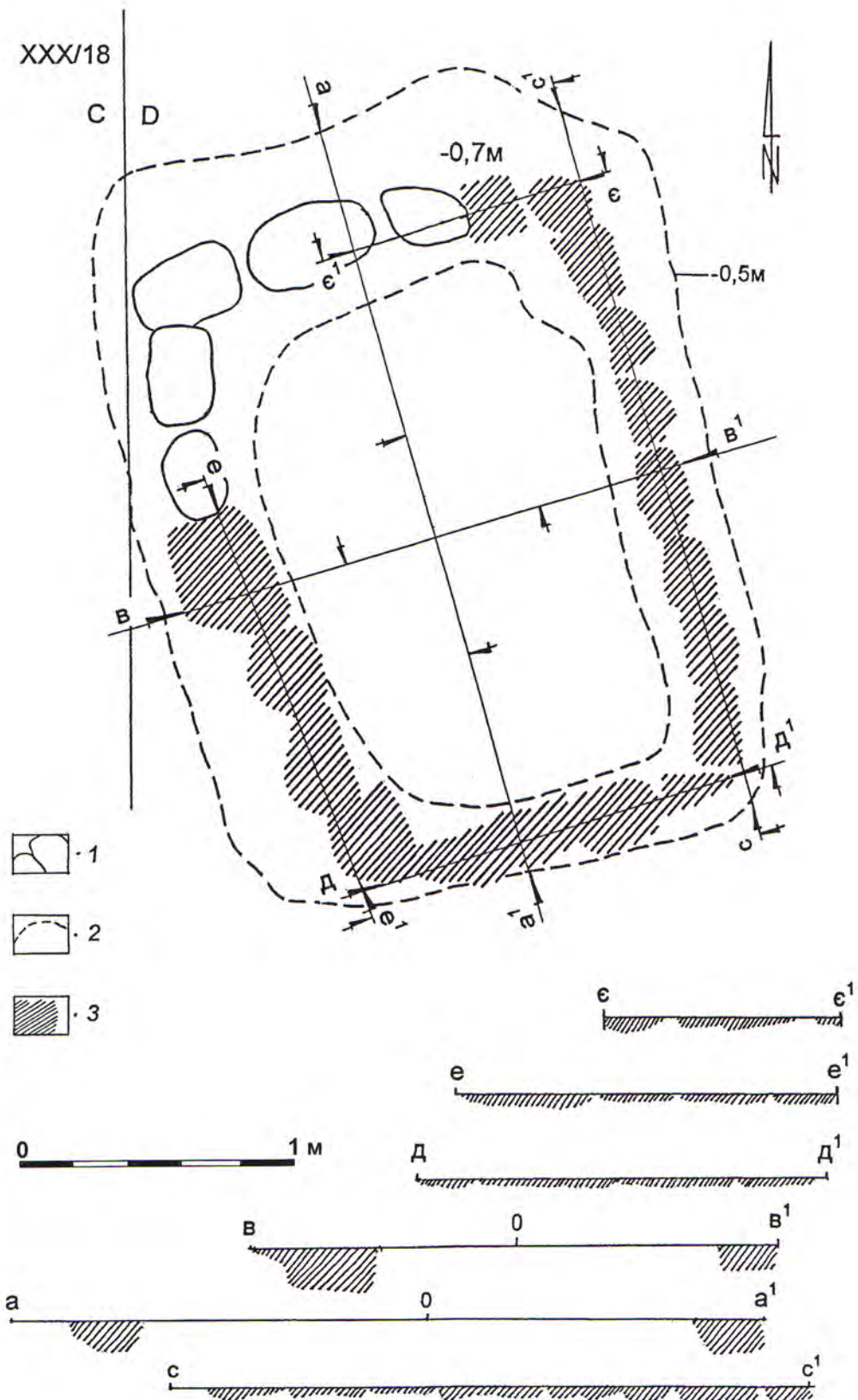

Рис. 69. Биків, ур. Бігіївка. План і перерізи поховання (об'єкт 5): 1 – контур на глибині 0,5 м; 2 – контур на глибині 0,6 м; 3 – заповнення чорного кольору (за: Czorek et al. 2016)

1

2

3

Рис. 70. Биків, ур. Коло фігури: 1 – вид із півдня на пам'ятку; 2, 3 – процес дослідження кургану 1 (за: Czorek et al. 2016)

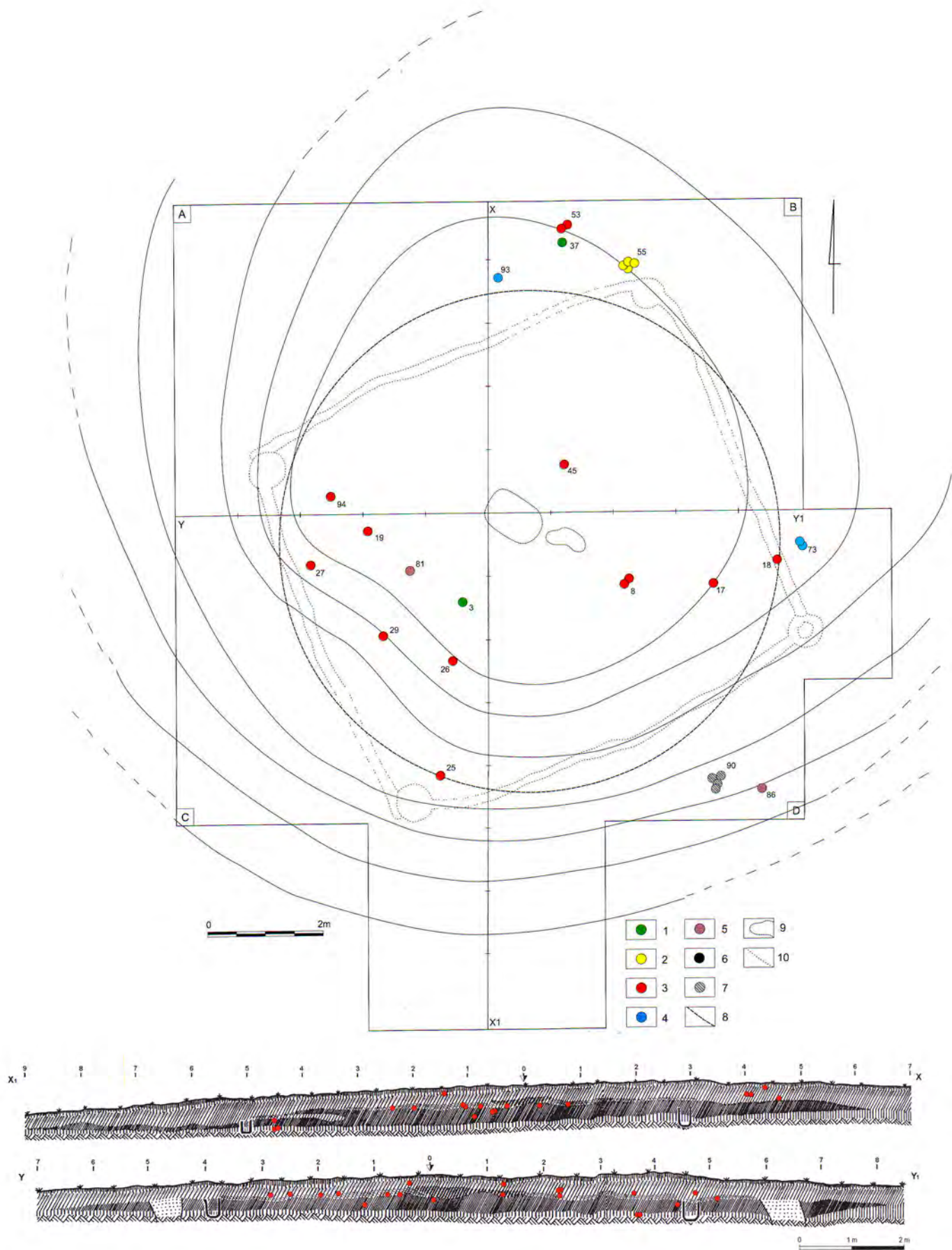

Рис. 71. Биків, ур. Коло фігури. План кургану 1 із нанесенням планіграфії залягання фрагментів глиняного посуду КШК: 1 – 0–0,2 м; 2 – 0,2–0,3 м; 3 – 0,3–0,4; 4 – 0,4–0,5; 5 – 0,5–0,6; 6 – 0,6–0,7; 7 – 0,7–0,8; 8 – можливий контур первісного насипу кургану; 9 – поховальний об’єкт із ранньоскитського періоду; 10 – слід рівчачка з ранньоскитського періоду (за: Czopek et al. 2016)

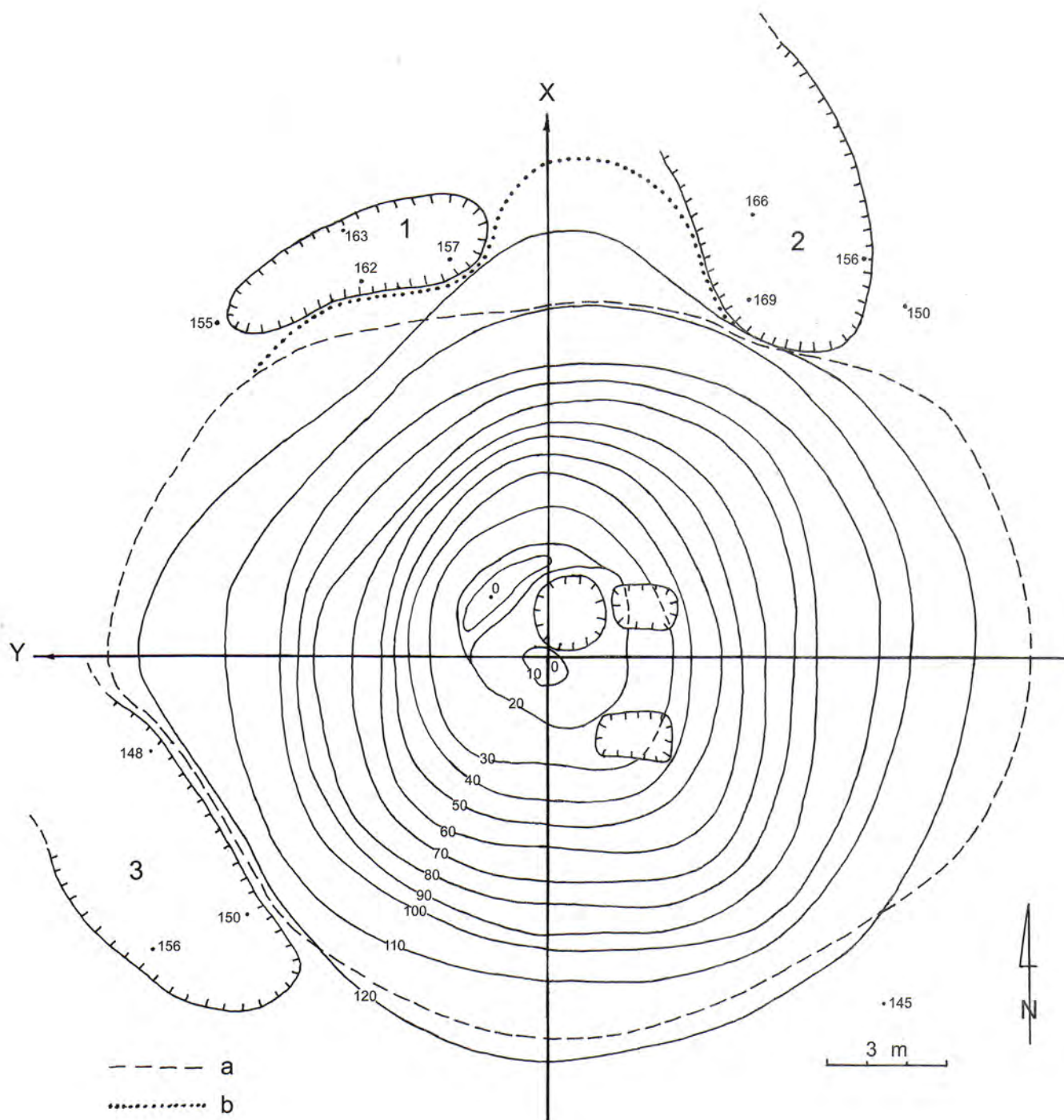

Рис. 72. Нижні Гаї, ур. Могилки. План кургану 7 перед початком досліджень із контурами неглибоких ям (1–3) на краю насипу і вкопів у його верхній частині: а – альтернативна лінія горизонту 120; б – здогадна лінія горизонту 130 (за: Machnik, Pawliw, Petehyrcz 2011)

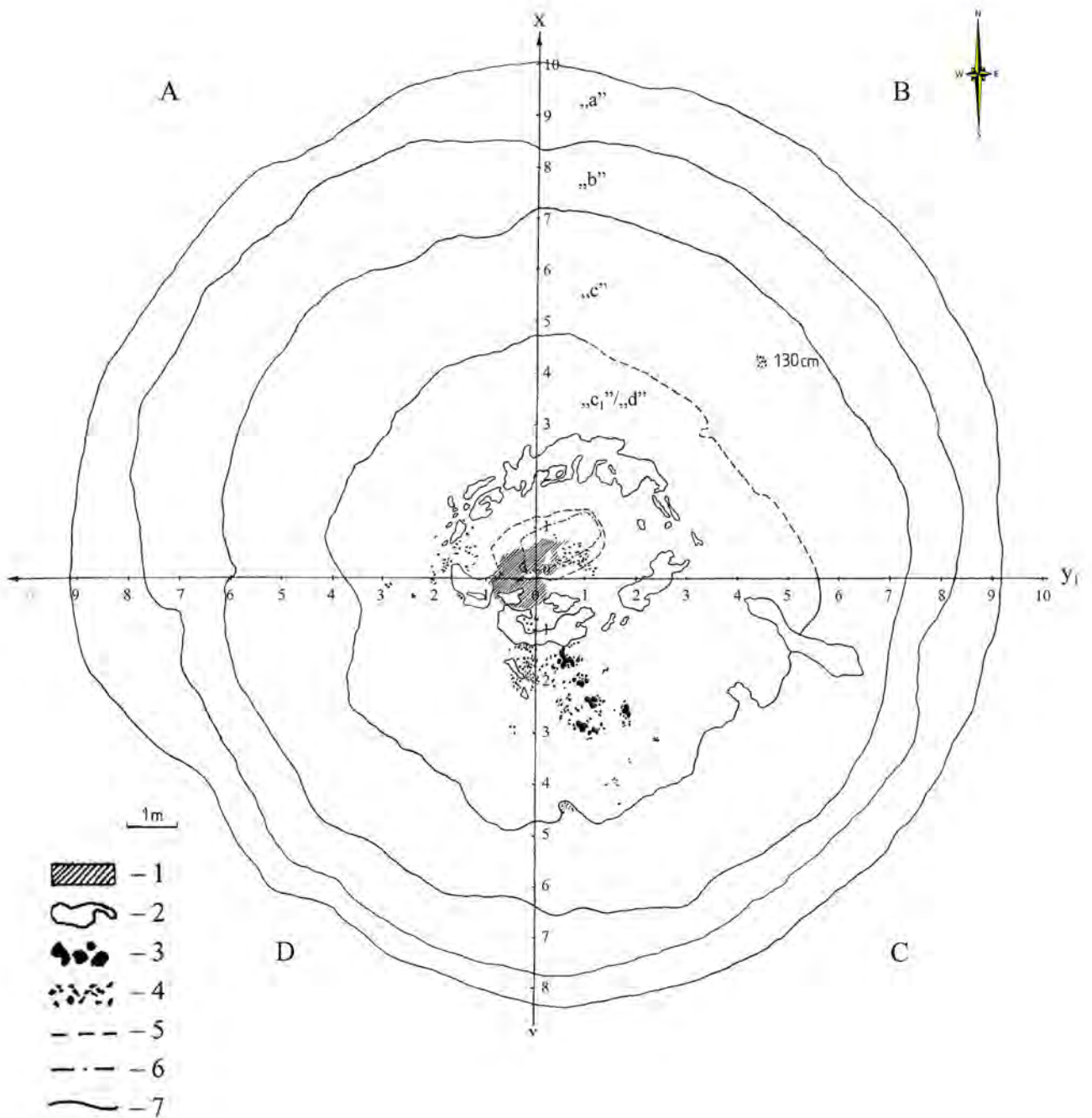
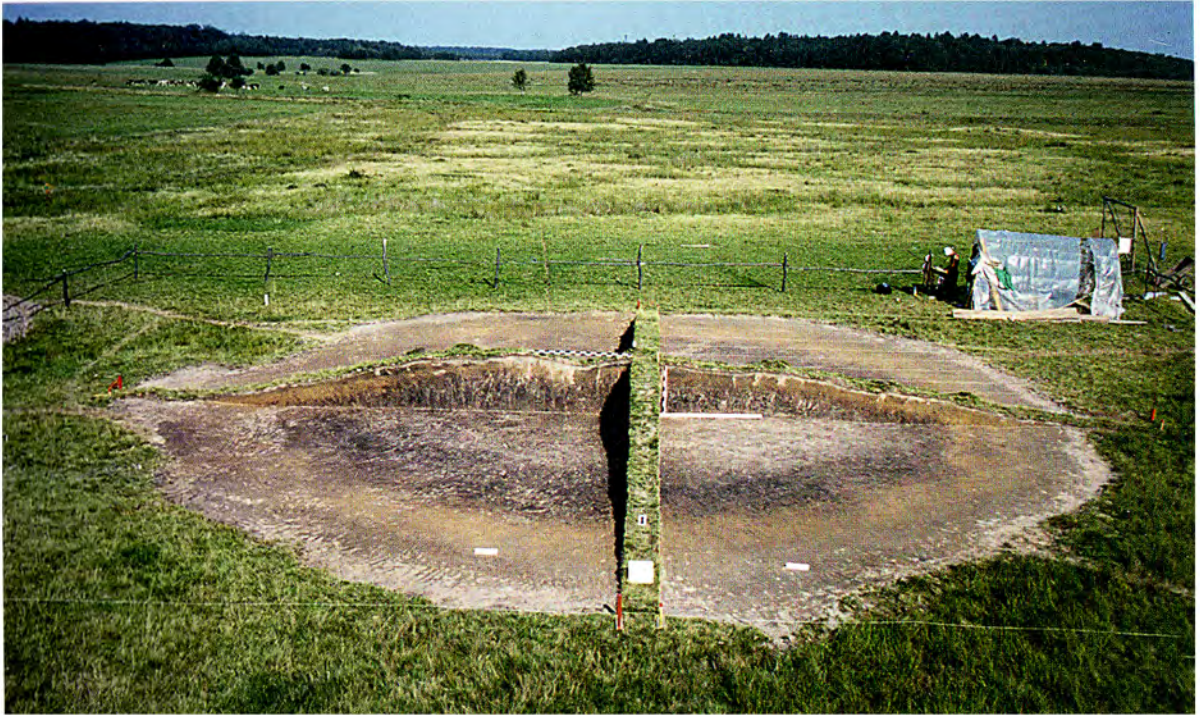

Рис. 73. Нижні Гаї, ур. Могилки. План кургану 7: 1 – темно-коричнева земля із порушенням давнім вкопом поховання; 2 – жовта материкова глина; 3 – сліди перепаленої до червоного кольору глини; 4 – деревне вугілля; 5 – контур поховання на глибині 1,4 м; 6 – контур поховання на глибині 1,7 м; 7 – межа поширення горизонтів (за: Machnik, Pawliw, Petehyrcz 2011)

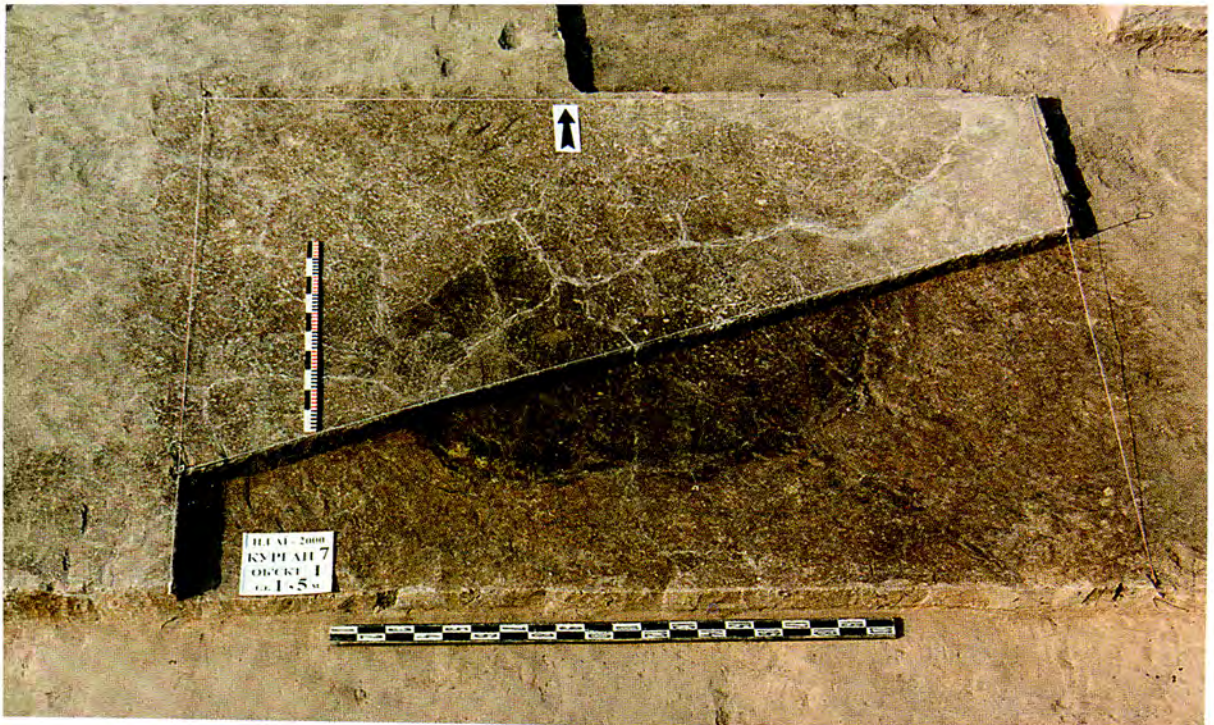

1

2

Рис. 74. Нижні Гаї, ур. Могилки: 1 – вид на курган 7 у процесі досліджень із західного боку; 2 – переріз кургану 7 вздовж осі у (вид із південного боку) (за: Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011)

1

2

Рис. 75. Нижні Гаї, ур. Могилки. План (1) і переріз (2) заповнення поховальної ями з кургану 7 (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

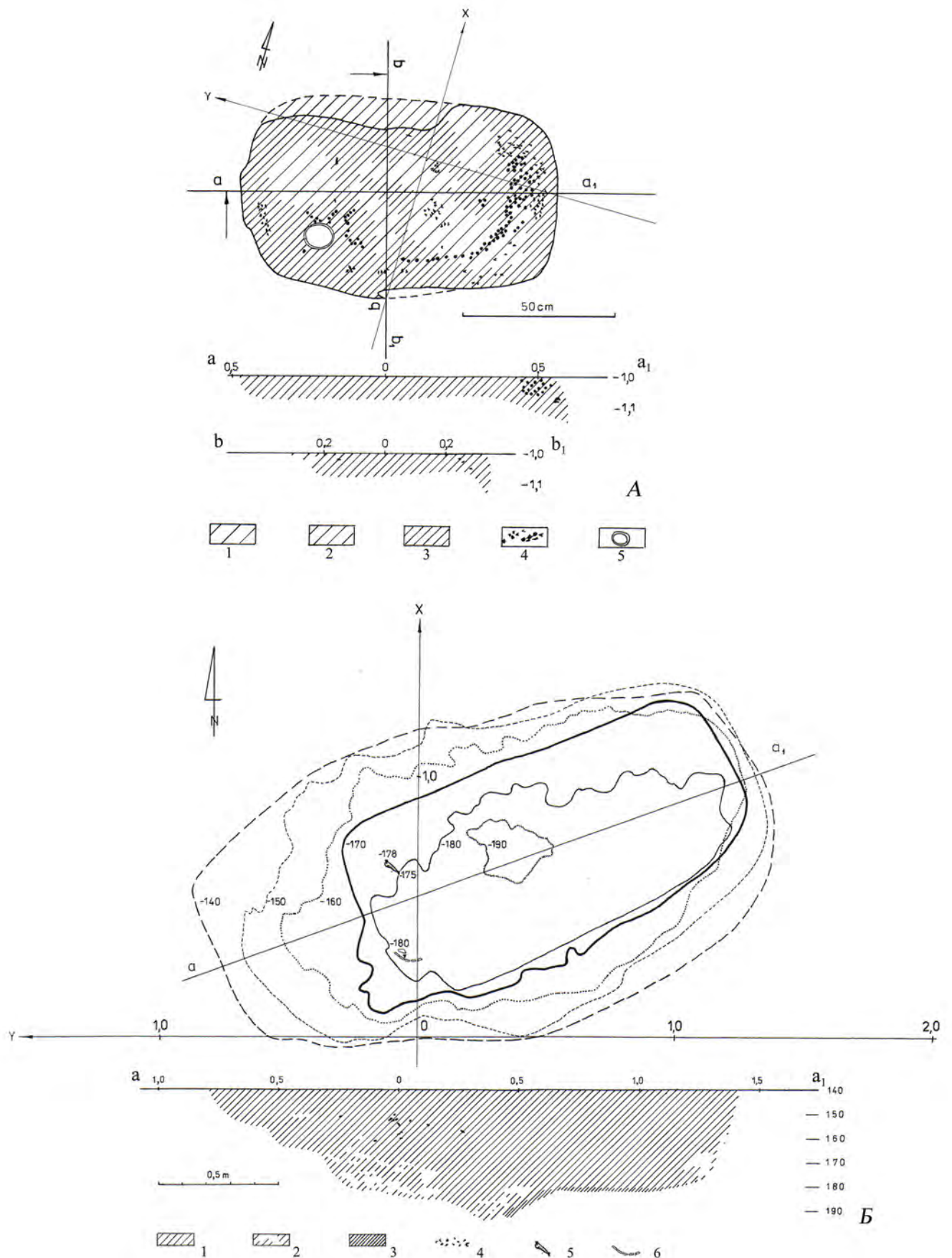

Рис. 76. Нижні Гаї, ур. Могилки. А – план поховальної ями та її перерізи з кургану 8: А – шар світло-коричневого кольору; 2 – шар коричневого кольору; 3 – шар темно-коричневого, чорного кольорів; 4 – деревне вугілля; 5 – глиняна посудина; Б – план поховальної ями та її перерізи з кургану 7: 1 – шар темно-коричневого кольору; 2 – спресований шар чорного кольору; 3 – шар коричневого кольору, перемішаний із материковою глиною; 4 – деревне вугілля; 5 – крем’яна пластина; 6 – фрагменти глиняного посуду (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

1

2

Рис. 77. Нижні Гаї, ур. Могилки: 1 – вид на курган 8 із південного заходу перед початком досліджень; 2 – вид із заходу на курган 8 у процесі досліджень (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

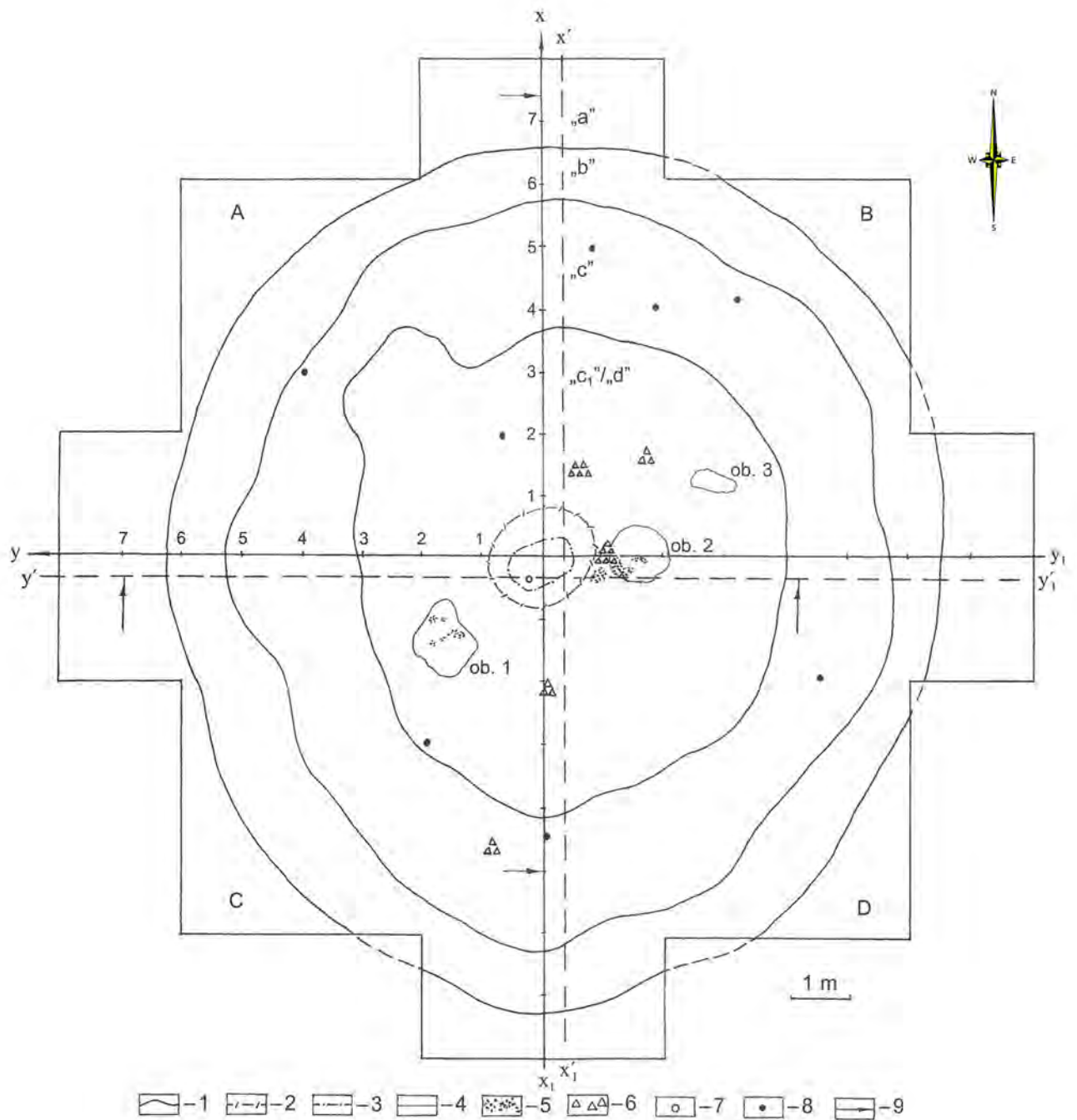

Рис. 78. Нижні Гаї, ур. Могилки. План кургану 8: 1 – межа поширення прошарку; 2 – межа основи первісного насипу; 3 – контур поховальної ями (об’єкт 4) на глибині 1 м; 4 – контур об’єктів 1–3; 5 – скупчення деревного вугілля; 6 – більші скупчення уламків глиняного посуду; 7 – глиняна посудина в похованні; 8 – стовпові ями в материк на глибині 1 м; 9 – рисовані профілі по осях x та y (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

1

2

3

4

Рис. 79. Нижні Гаї, ур. Могилки. Курган 8 на завершальному етапі досліджень (1) та поховальна яма з цього ж кургану (2–4) (за: Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011)

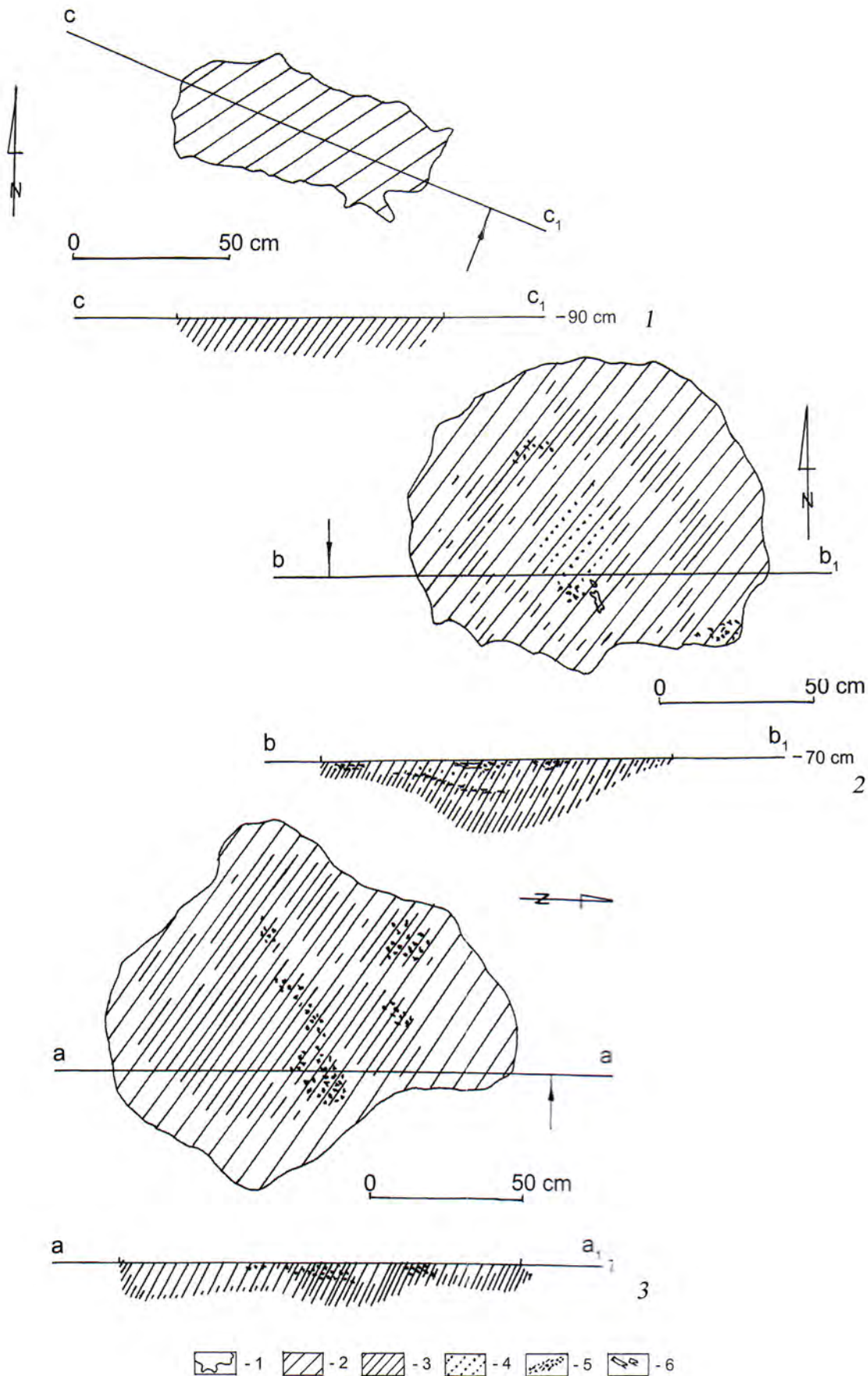

Рис. 80. Нижні Гаї, ур. Могилки. Плани і перерізи об'єктів із кургану 8: 1 – об'єкт 3; 2 – об'єкт 2; 3 – об'єкт 1 (за: Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011)

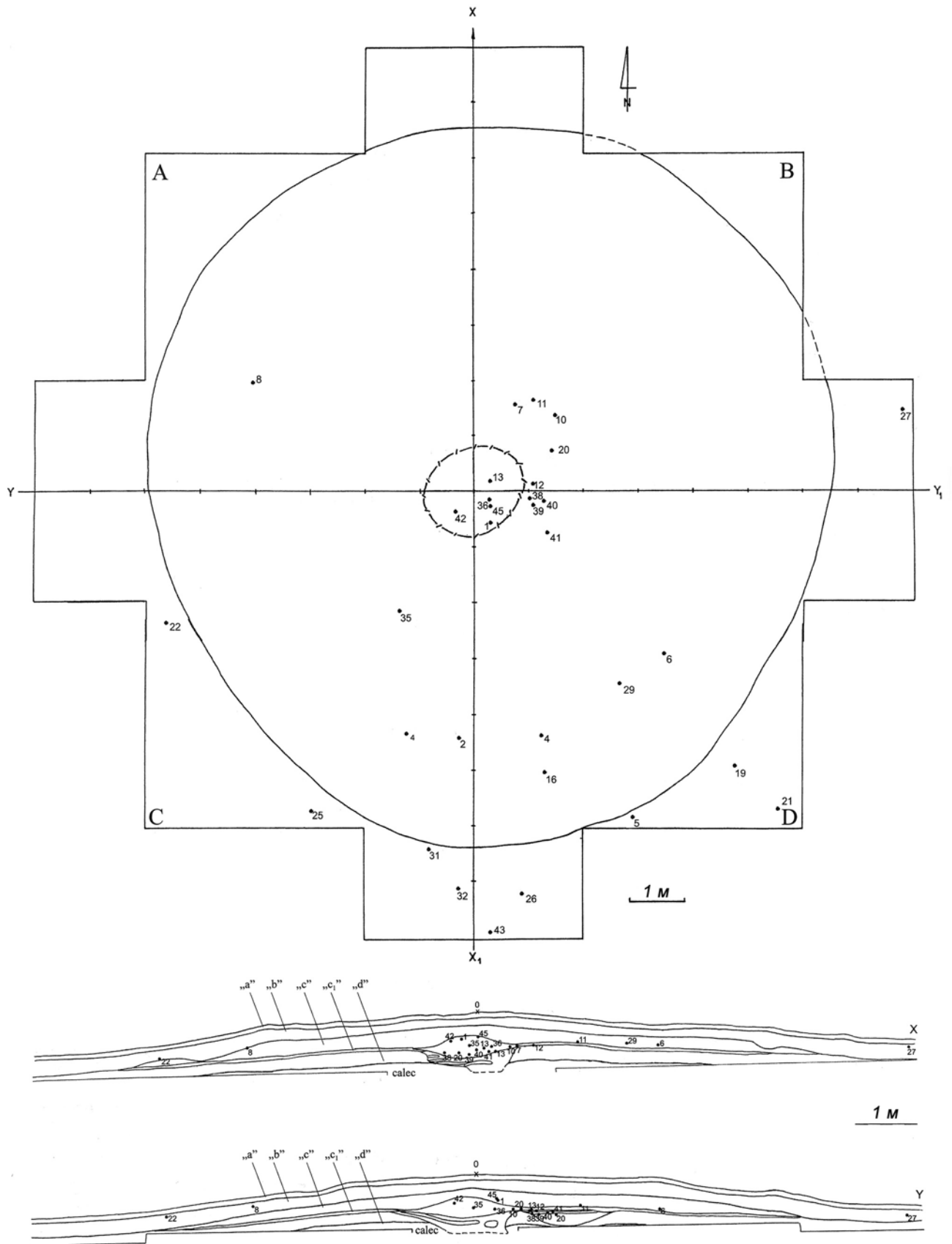

Рис. 81. Нижні Гаї, ур. Могилки. Розташування уламків глиняного посуду в кургані 8 (позначені інвентарними номерами) (за: Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011)

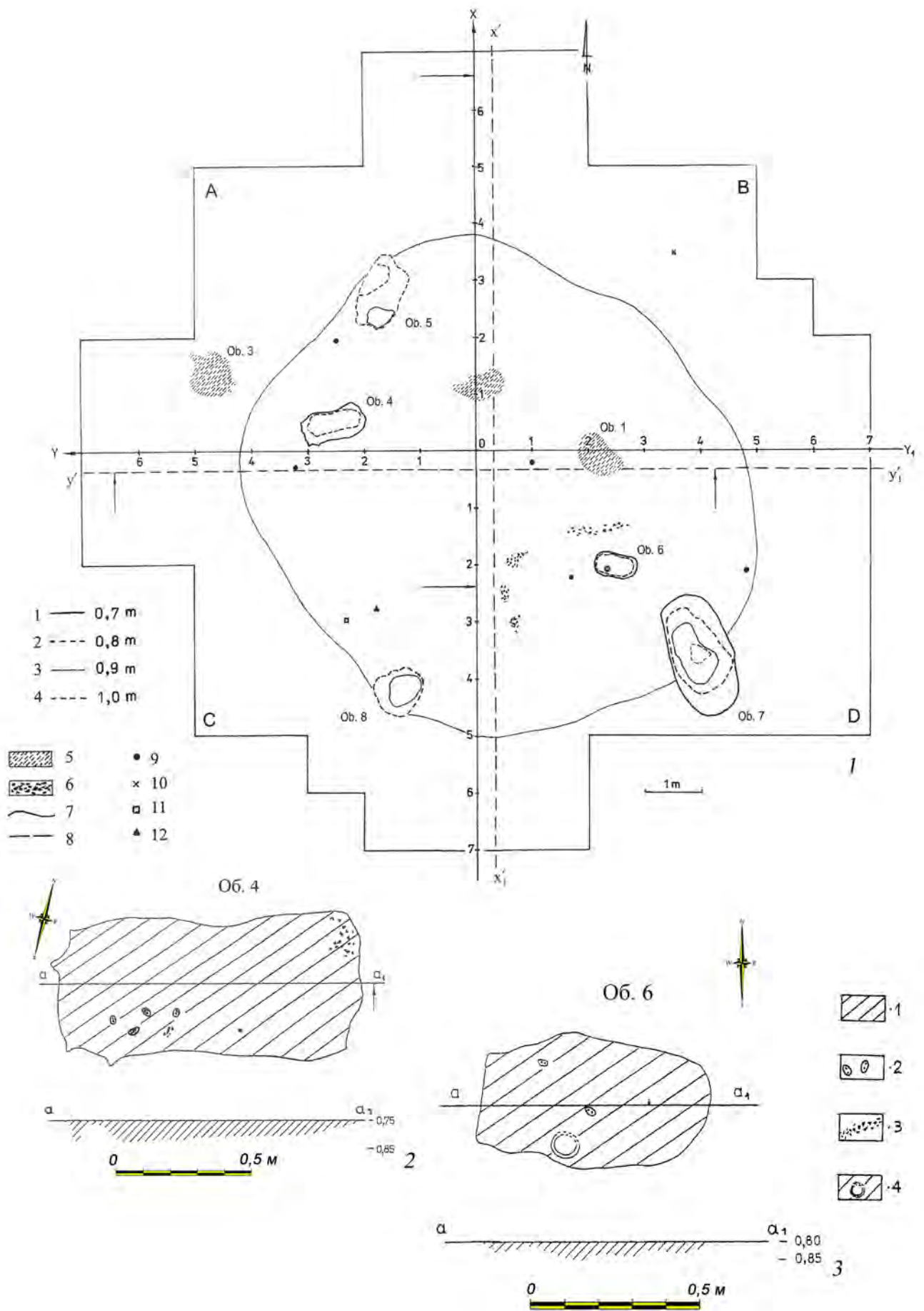

Рис. 82. Нижні Гаї, ур. Могилки. 1 – план кургану 10 на глибині 0,6 м: 1–4 – об'єкти № 5–8 на різних глибинах; 5 – заповнення неглибоких об'єктів 1–3; 6 – скупчення деревного вугілля; 7 – межі максимального поширення горизонту «с»; 8 – вісь, по якій нарисовано профіль кургану; 9 – стовпові ямки; 10 – крем'яні знахідки; 11 – намистини; 12 – залізний предмет; 2, 3 – план і перерізи об'єктів 4, 6 (поховальні ями): 1 – заповнення об'єктів; 2 – вохра; 3 – деревне вугілля; 4 – посудина (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

1

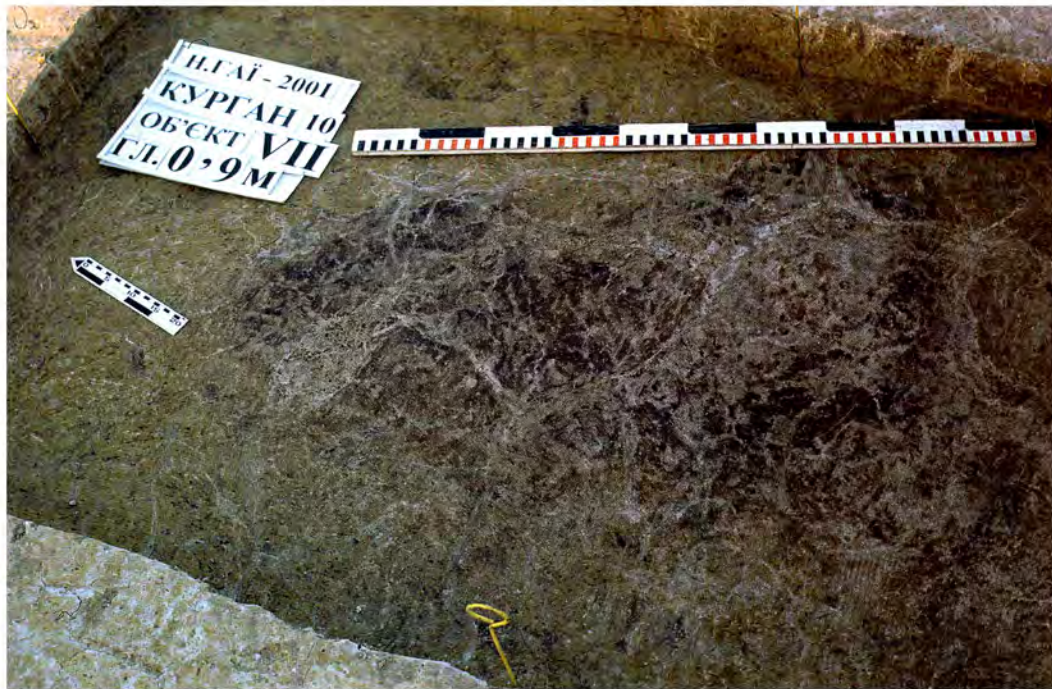

2

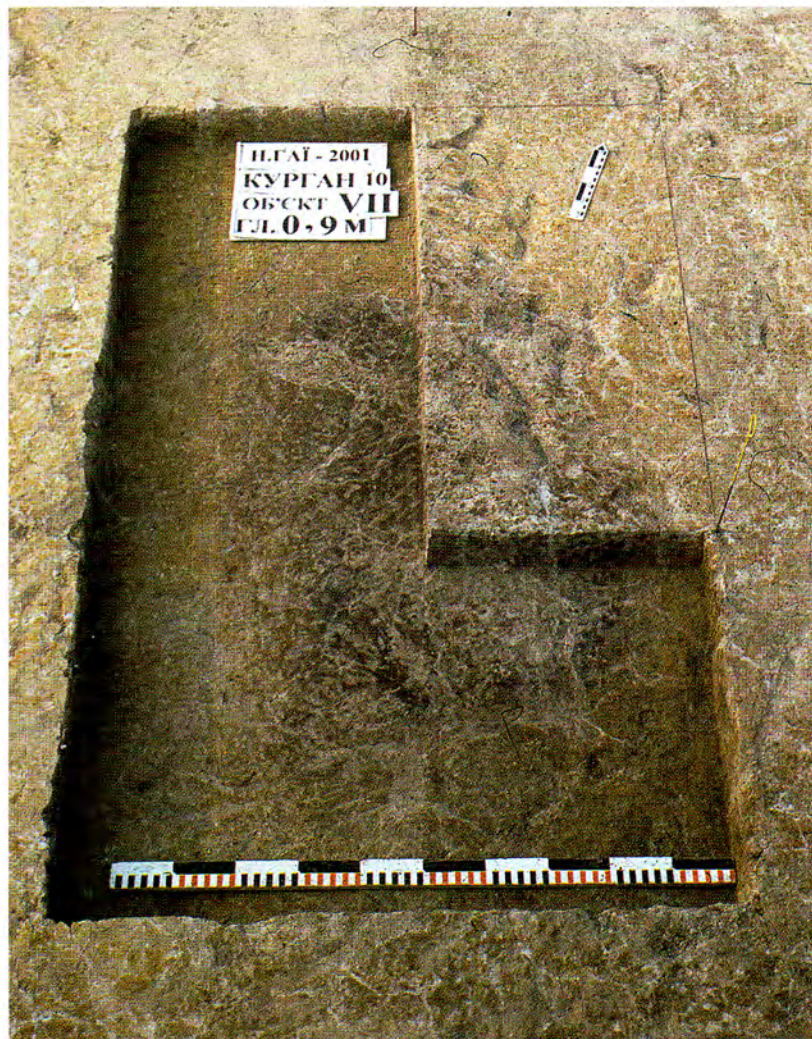

3

Рис. 83. Нижні Гаї, ур. Могилки. Курган 10: 1 – переріз насипу кургану по осі х; 2 – об'єкт 4 (поховання); 3 – об'єкт 6 (поховання) (за: Maschnik, Pawliw, Petehurycz 2011)

1

2

Рис. 84. Нижні Гаї, ур. Могилки. Курган 10: 1 – вид на об'єкт 7 із південно-західного боку; 2 – вид на об'єкт 7 із південно-східного боку (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011)

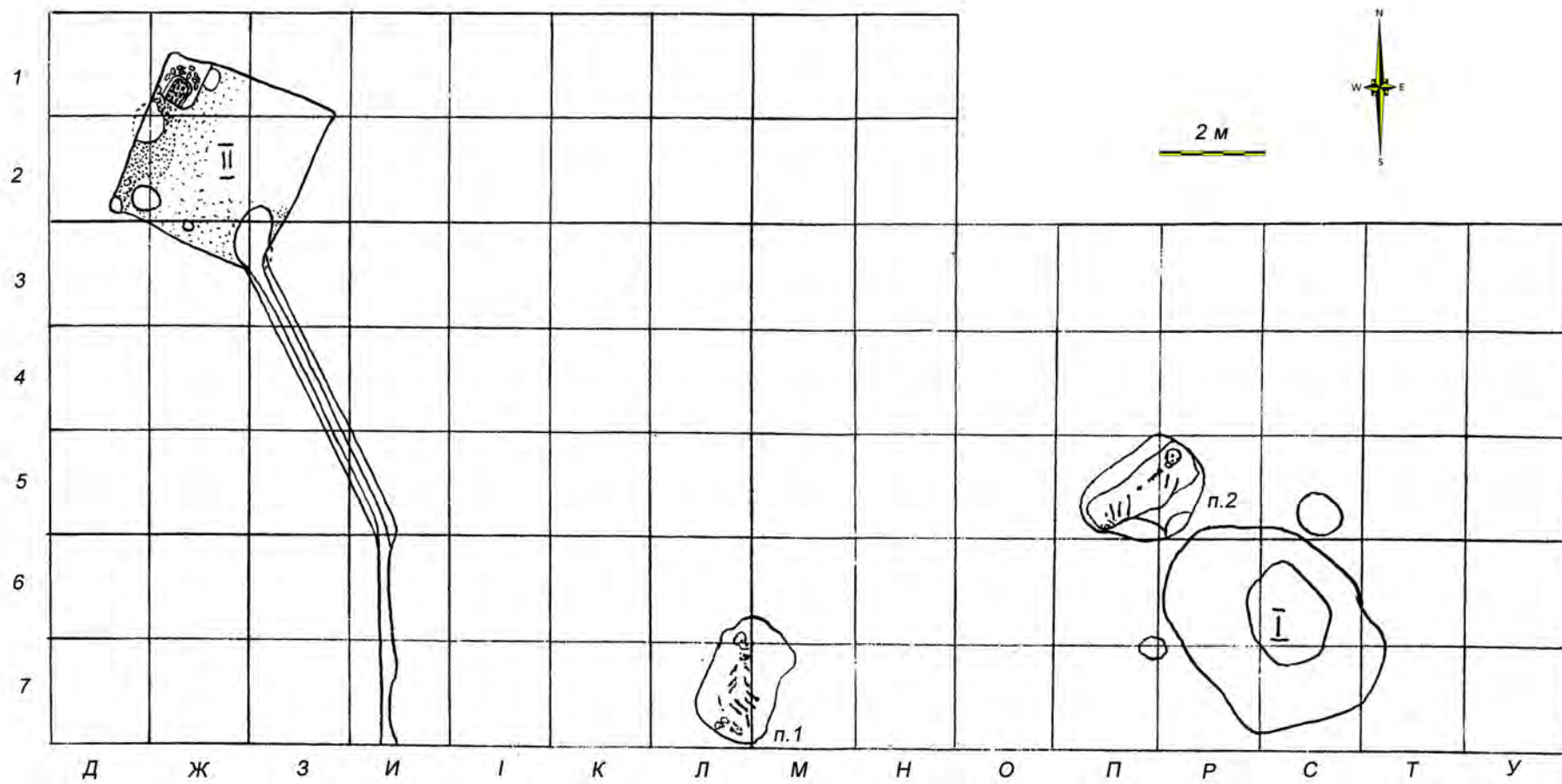

Рис. 85. Березець, ур. За рудкою. План розкопу 1981 р. (за: Сухулік, Машнік 1996)

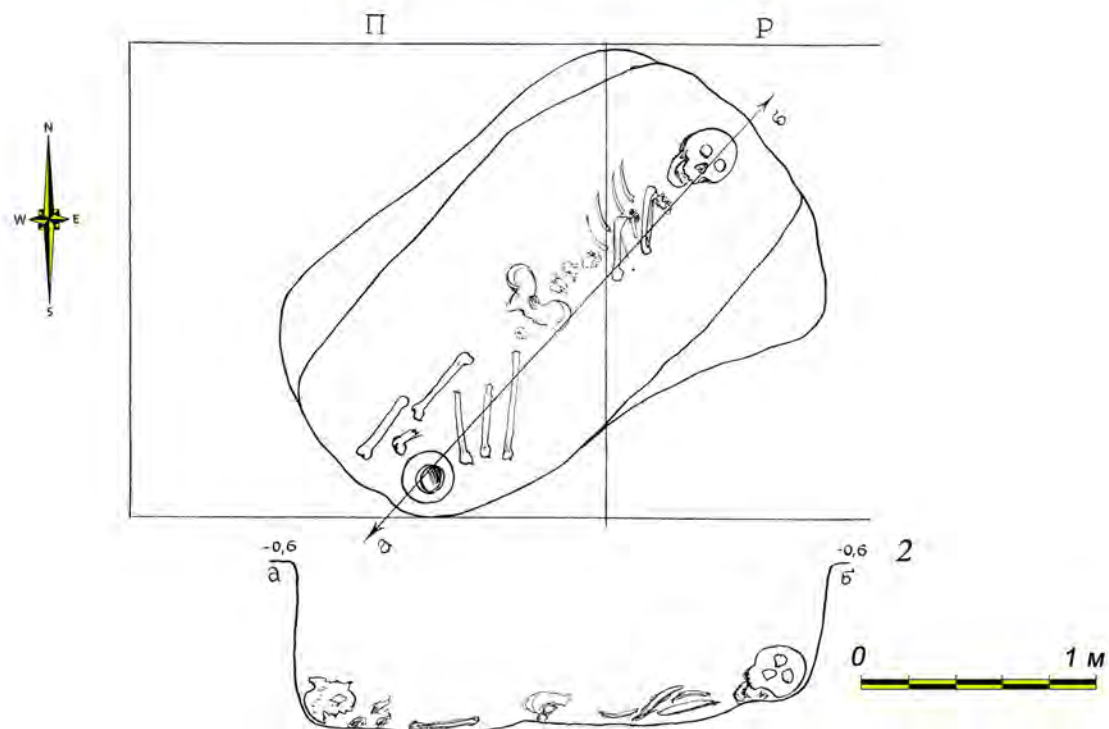
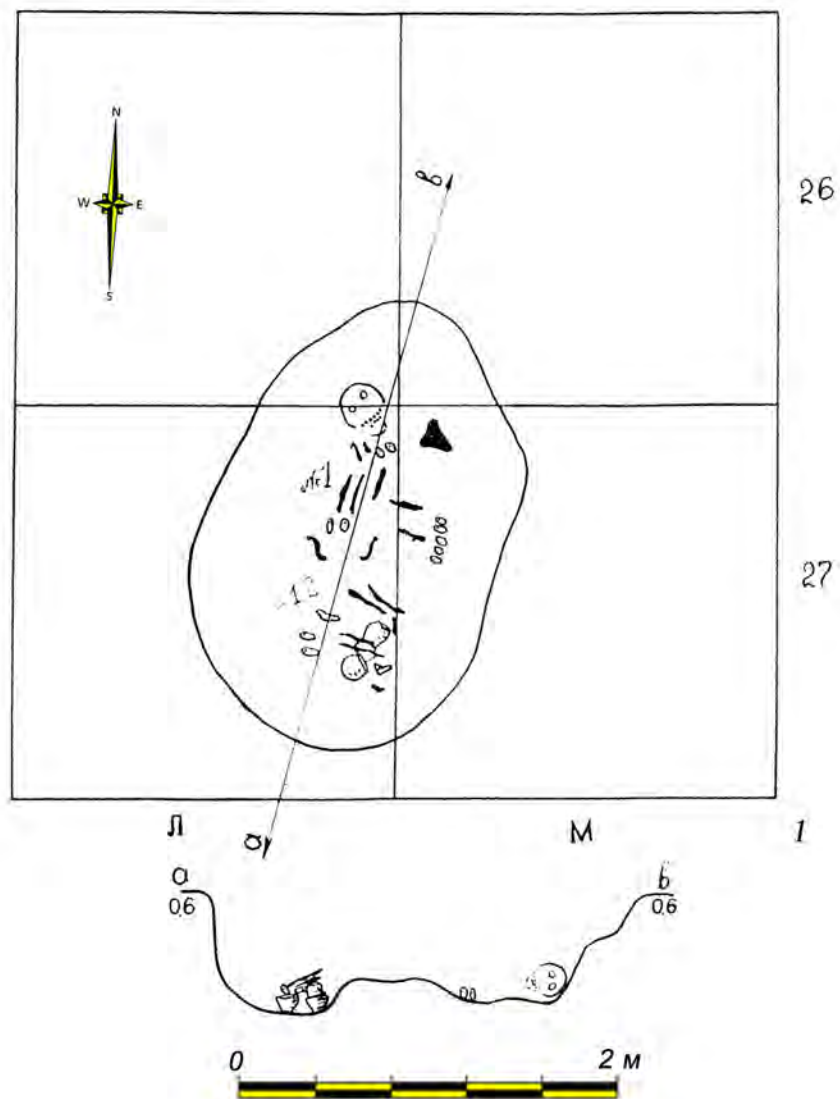

Рис. 86. Березець, ур. За рудкою: 1 – поховання 1; 2 – поховання 2 (за: Сушулік, Машнік 1996)

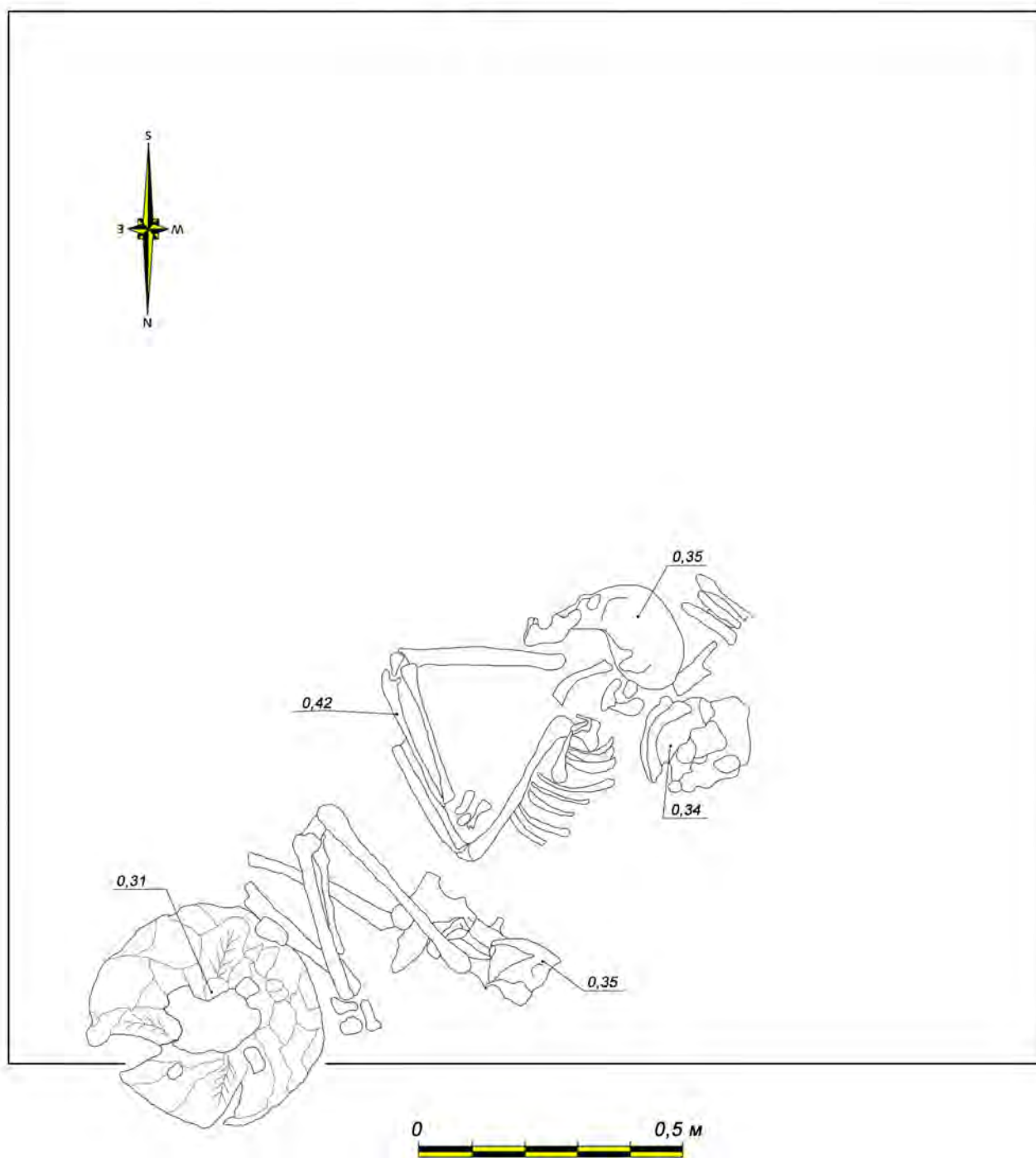
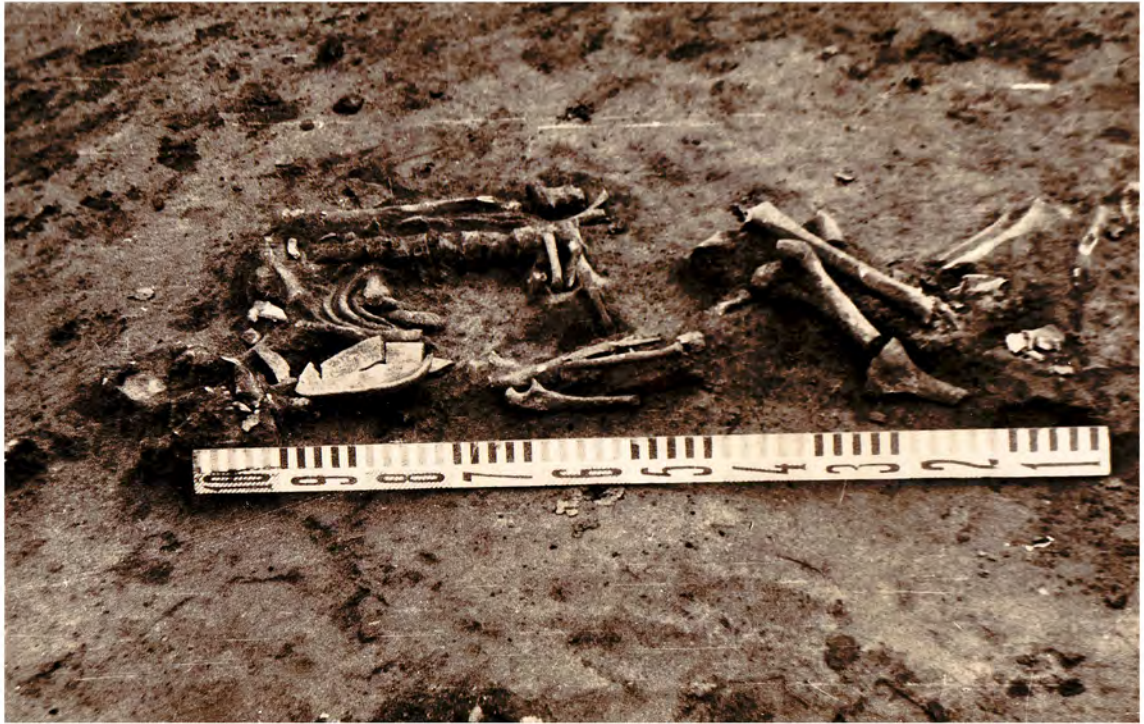

Рис. 87. Бовшів, ур. Сулива. План ґрунтового поховання (за: Баран 1964; з доповненням автора)

1

2

Рис. 88. Грунтові поховання: 1 – Дем'янів, ур. Мірчуки; 2 – Бовшів, ур. Сулива
(за: 1 – Баран 1963; 2 – Баран 1964)

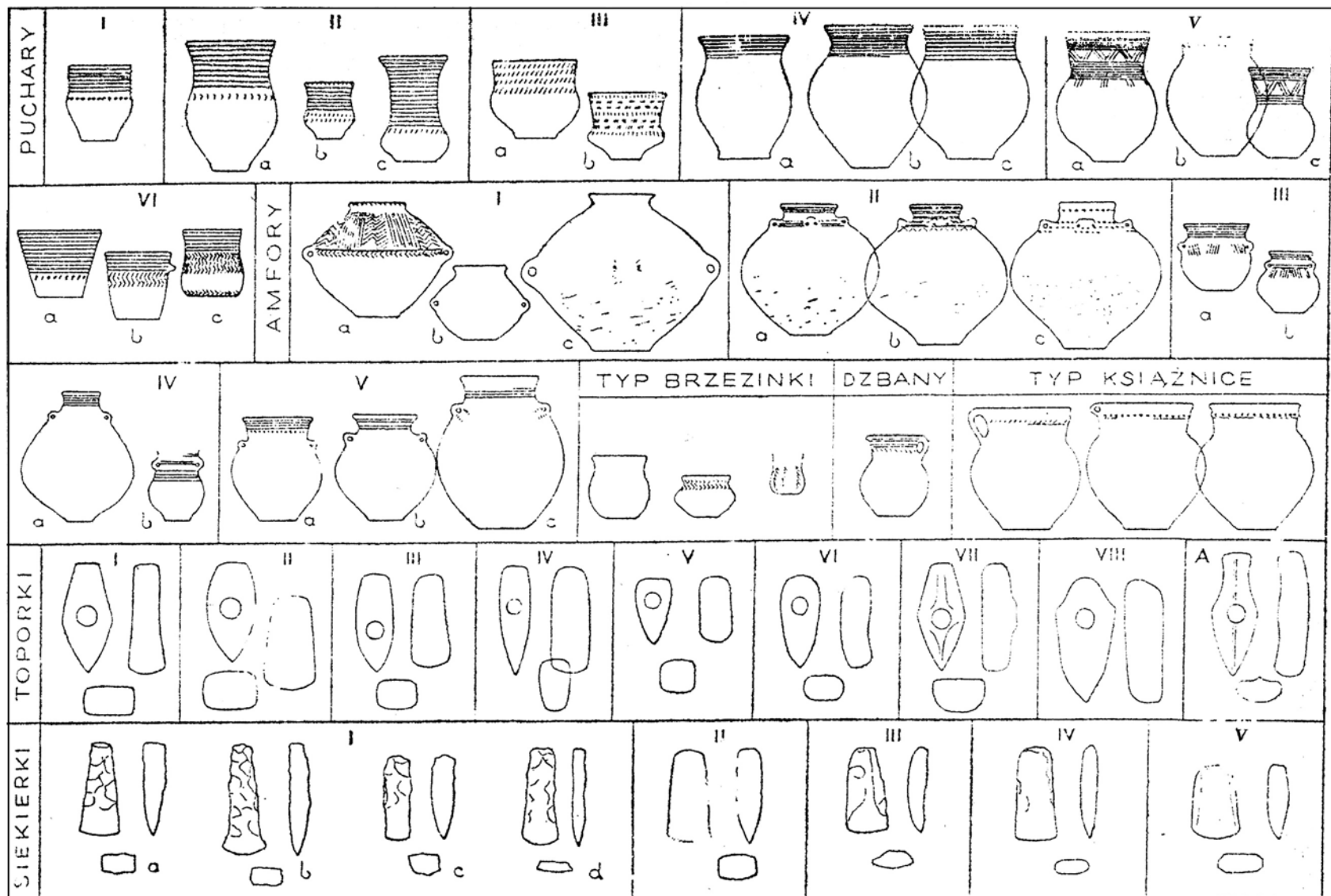

Рис. 89. Типологія найпоширеніших предметів культури шнурової кераміки (за: Machnik 1966)

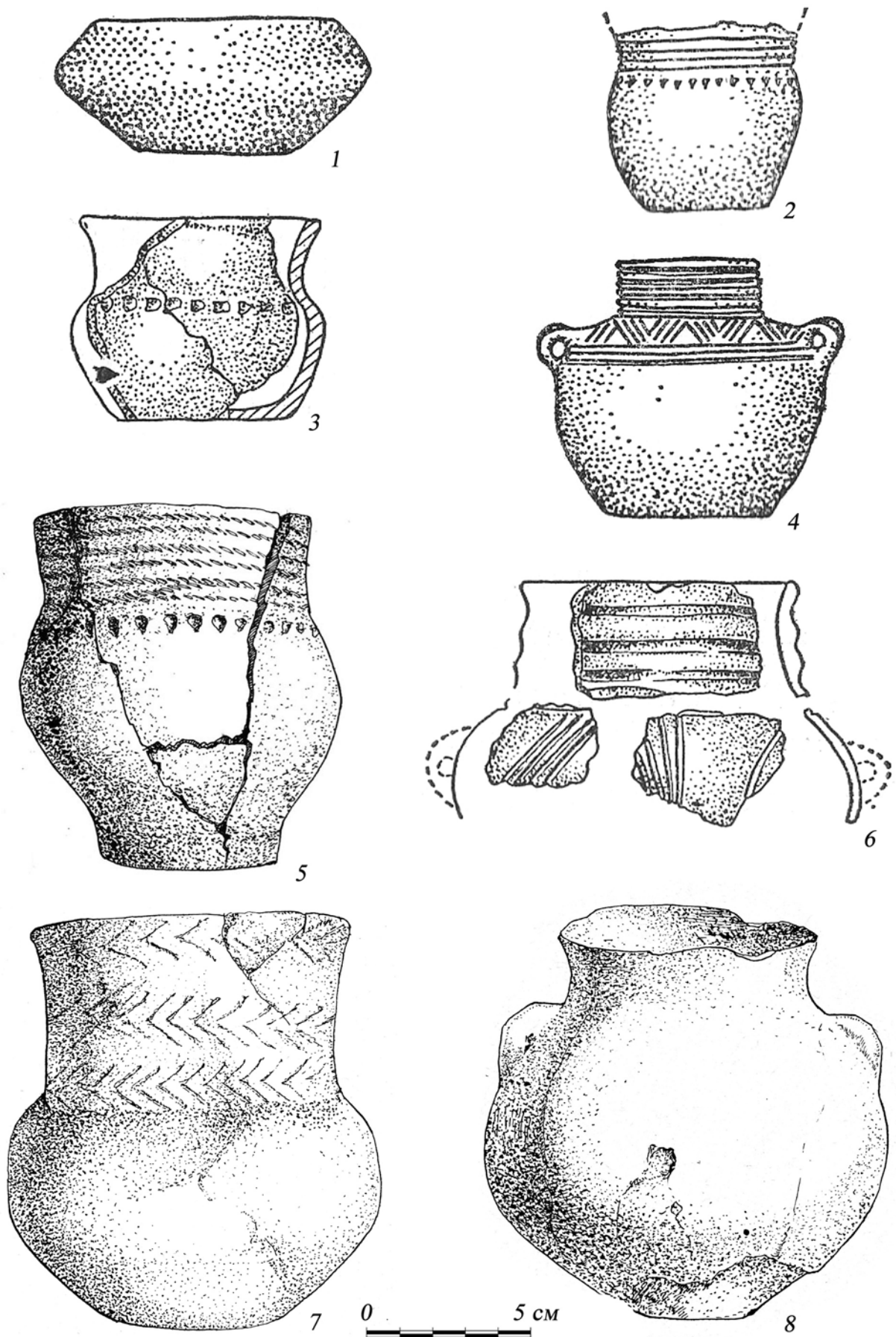

Рис. 90. Керамічний посуд раннього етапу: 1, 2, 4 – Кульчиці, курган 7; 3, 6 – Кульчиці, курган 8; 5, 7, 8 – Березець, поховання 1 (за: 1–4, 6 – Свешніков 1971; 5, 7, 8 – Цигилик 1982)

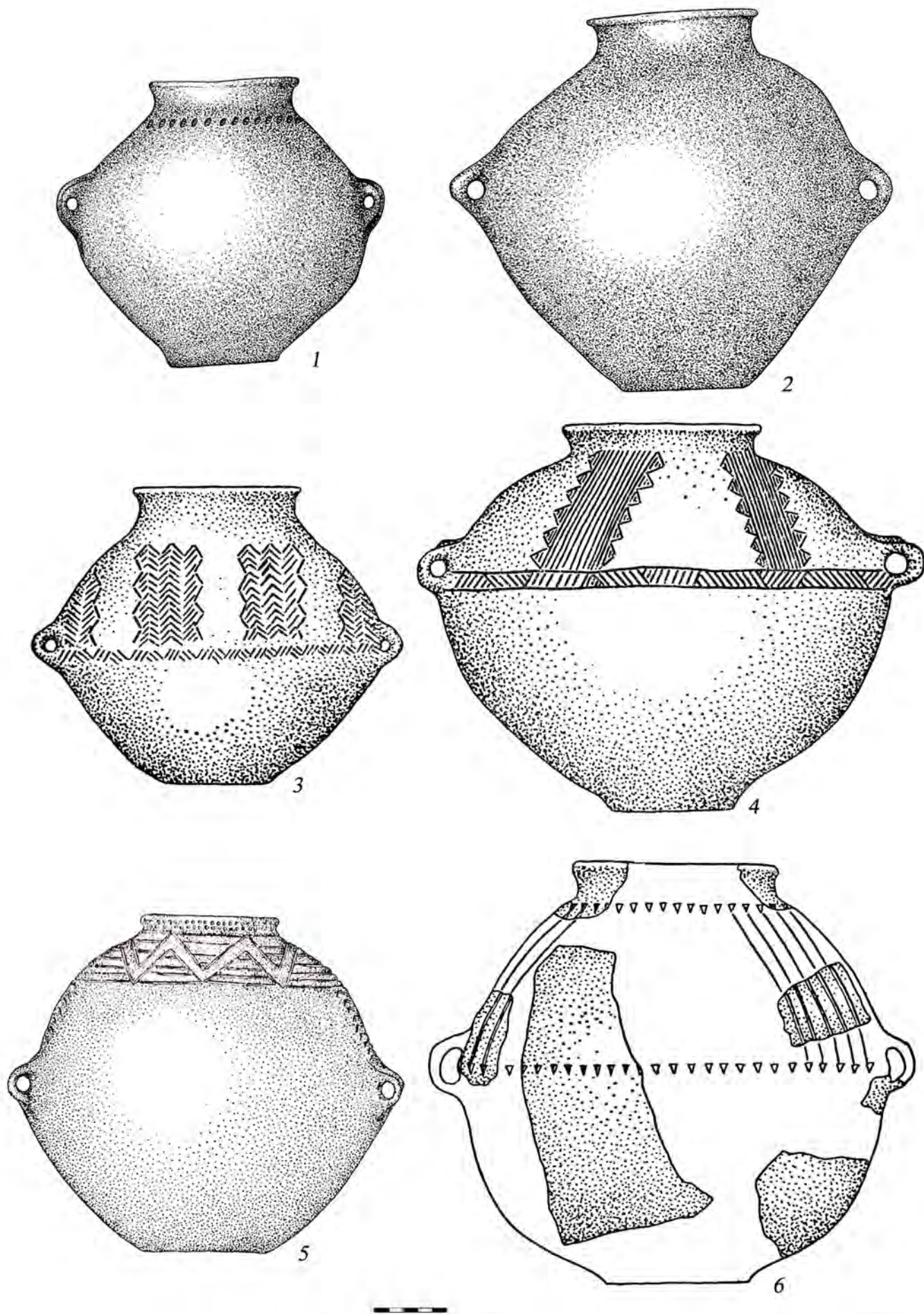

Рис. 91. Амфори: 1 – Рокитне, курган 6; 2 – Стратин, курган 2; 3 – Красів, курган 2; 4 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 5 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 6 – Красів, курган 1 (за: Свешніков 1971)

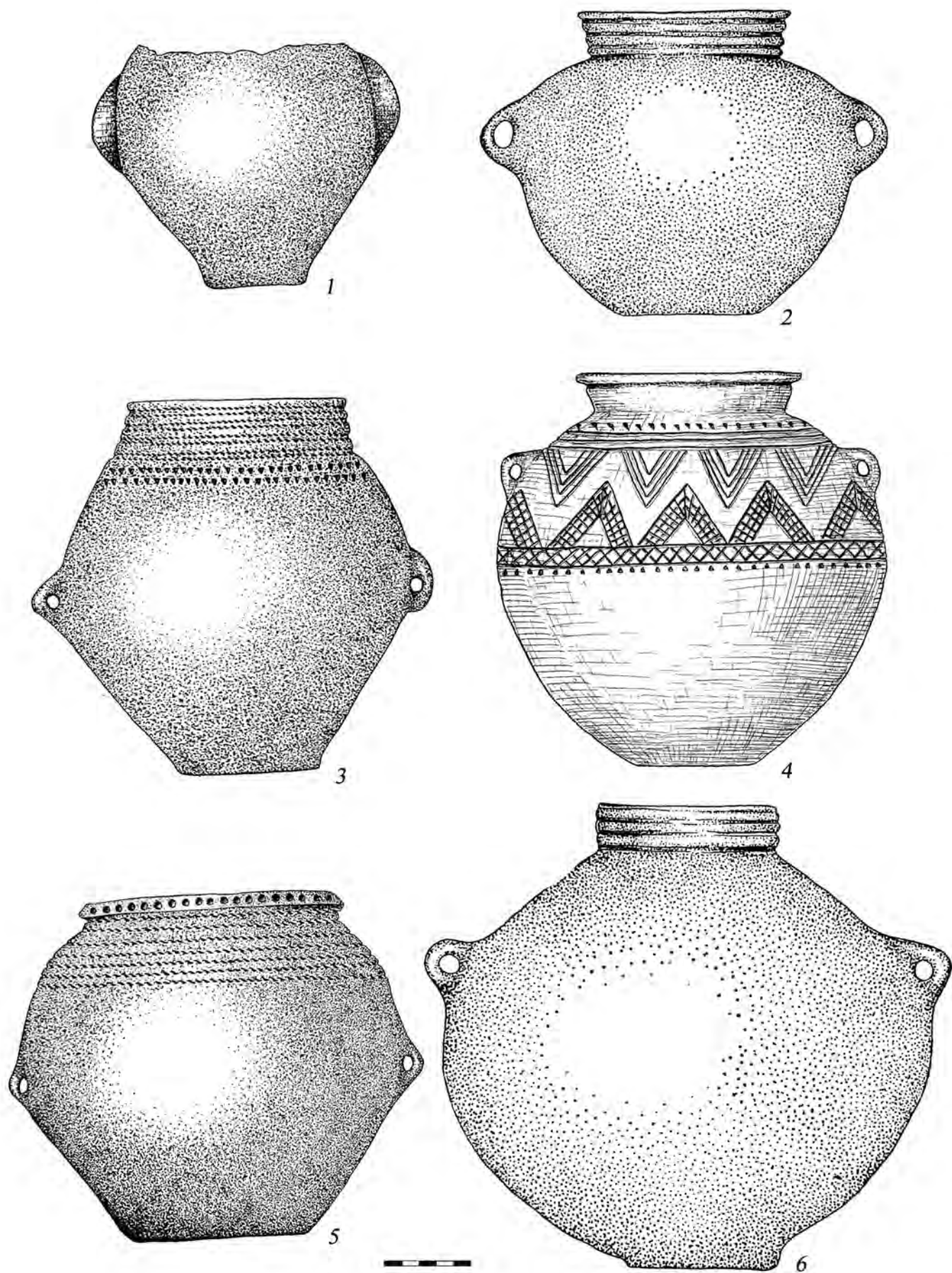

Рис. 92. Амфори: 1 – Стратин, курган 1; 2 – Кульчиці, курган 12; 3 – Вікторів, курган 8;
 4 – Болехівці, курган 4; 5 – Рокитне, курган 2; 6 – Баличі, курган 15
 (за: 1–3, 5, 6 – Свешніков 1971; 4 – Свешніков 1977)

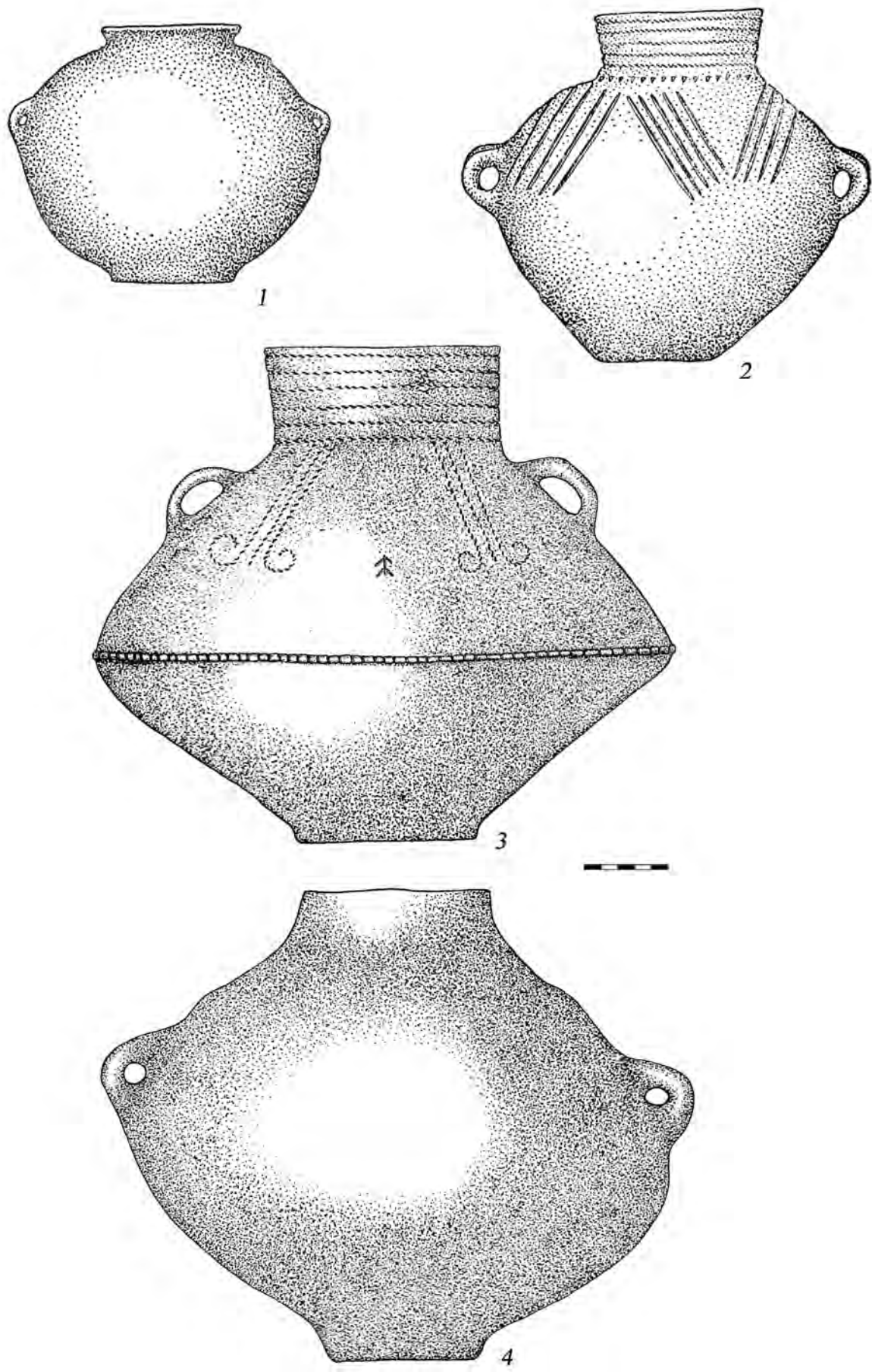

Рис. 93. Амфори: 1 – Кульчиці, курган 2; 2 – Коропуж; 3 – Новосілки-Ліські; 4 – Убині
(за: Свешніков 1971)

Рис. 94. Амфори: 1 – Рокитне, курган 6; 2 – Красів, курган 2; 3 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 4 – Баличі, курган 15

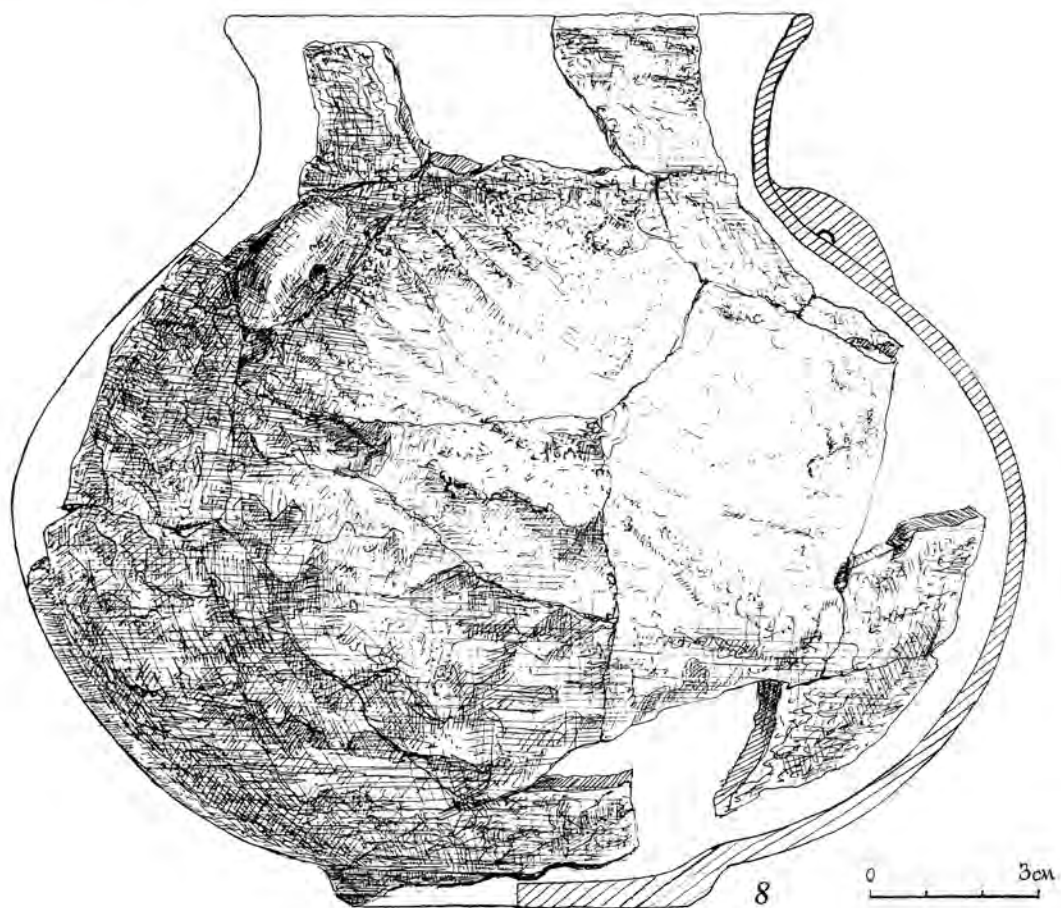
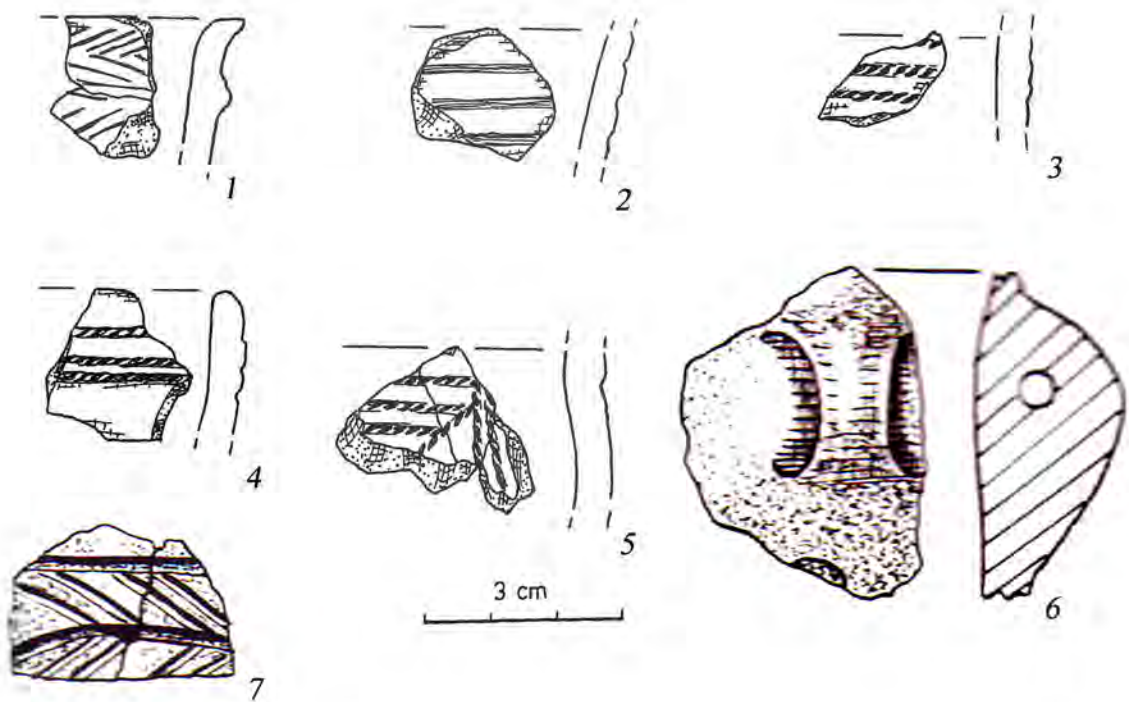

Рис. 95. Керамічний посуд: 1–5 – Нижні Гаї, курган 8; 6–7 – Кульчиці, курган 13; 8 – Березець, поховання 2 (за: 1–5 – Machnik, Pawliw, Petehurycz 2011; 6, 7 – Свешніков 1970; 8 – Сушулік, Machnik 1996)

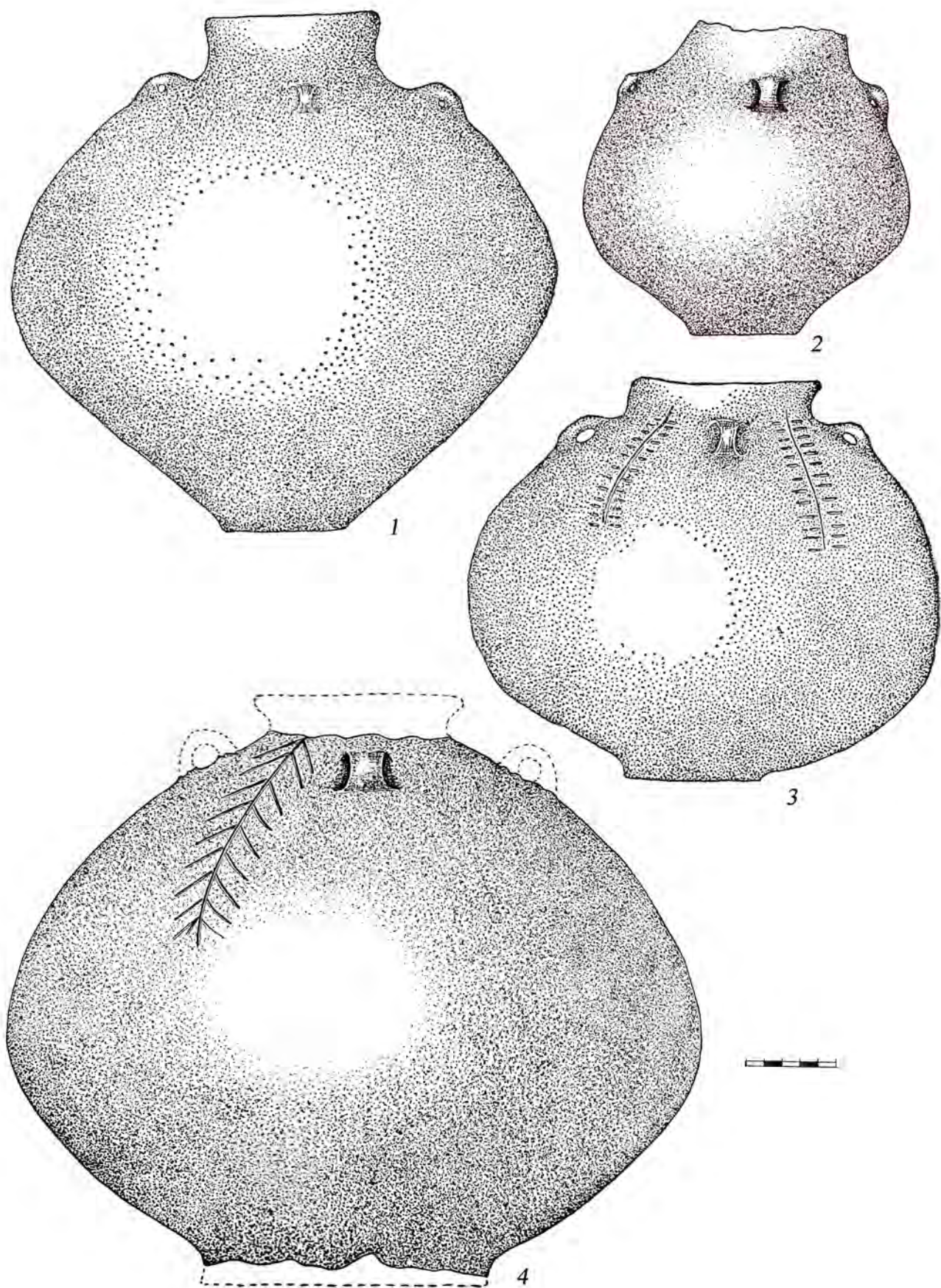

Рис. 96. Амфори. 1 – Баличі, курган 7а; 2 – Кульчиці, курган 15; 3 – Комарно; 4 – Бовшів
 (за: 1, 3, 4 – Свешніков 1971; 2 – Свешніков 1972)

Рис. 97. Керамічний посуд. 1 – Баличі, курган 7а; 2 – Комарно; 3 – Кульчиці, курган 15; 4 – Крилос, курган Настасина могила

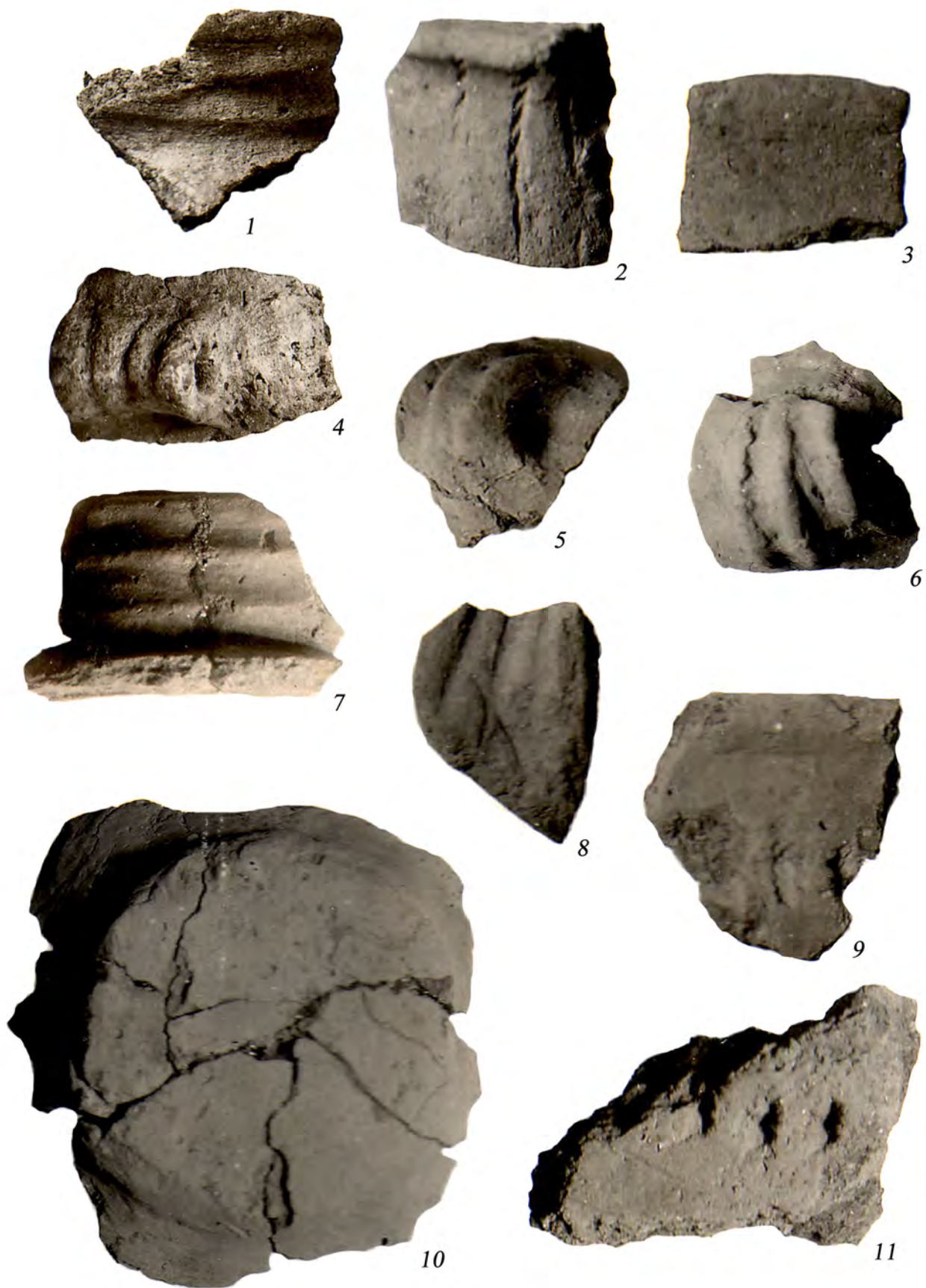

Рис. 98. Фрагменти керамічного посуду: 1, 4 – Сірники; 2, 3, 5, 6, 8–11 – Кульчиці, ур. Війтова гора, курган 1; 7 – Кульчиці, ур. Могилки, курган 3 (за: Завада, Картотека)

Рис. 99. Сіде, ур. Верхи. Фрагменти керамічних посудин раннього етапу
(за: Machnik, Sosnowska, Cyhulyk 1997)

Рис. 100. Керамічний посуд раннього (1) та середнього (2–4) етапів: 1 – Березець, поховання 1; 2, 4 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 3 – Нижні Гаї, курган 8

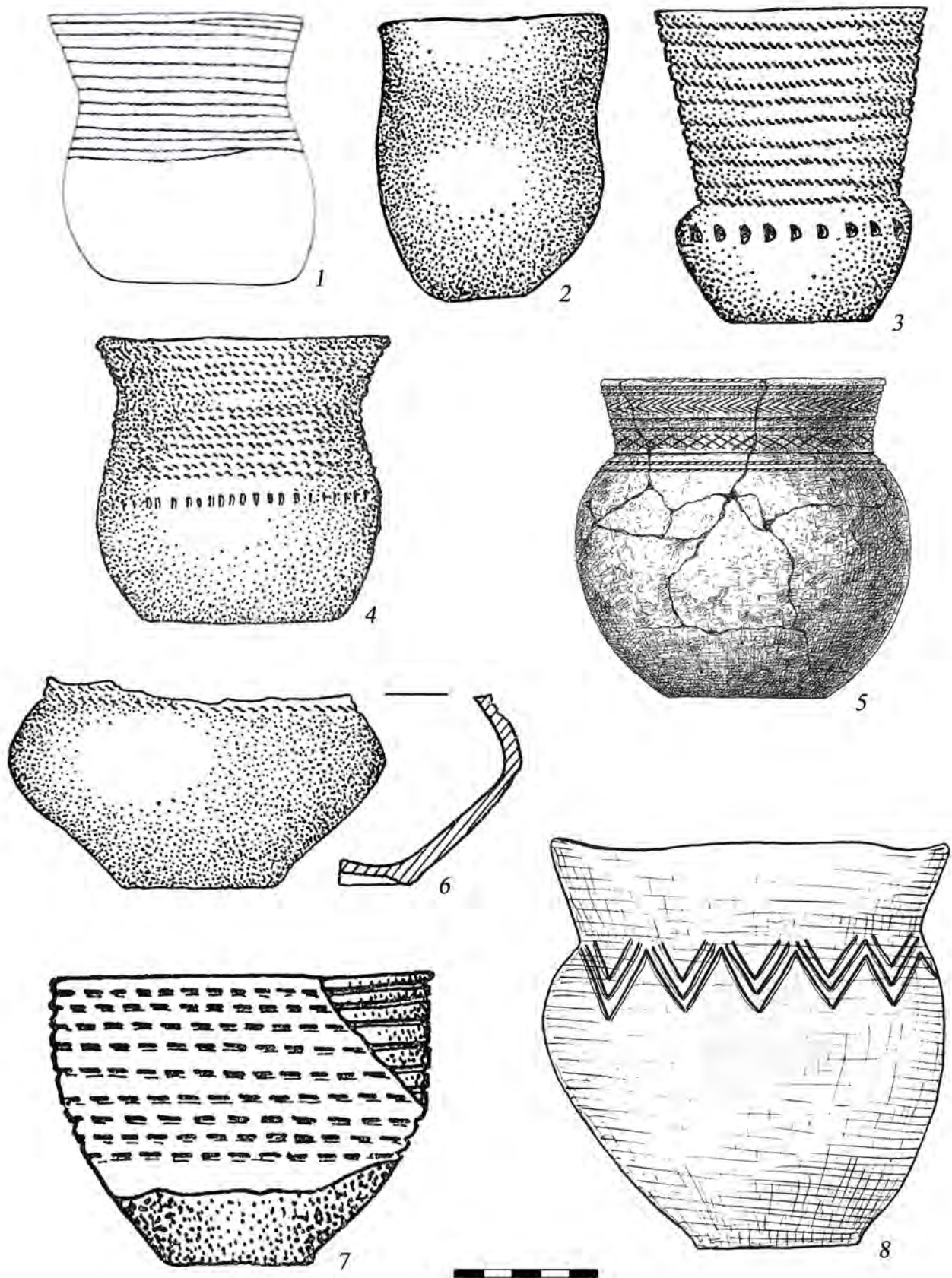

Рис. 101. Керамічний посуд: 1 – Новосілки; 2, 4, 6 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 3 – Кульчиці, ур. Війтова гора; 5 – Нижні Гаї, курган 8; 7 – Красів, курган 1; 8 – Болехівці, курган 4 (за: 1 – Machnik 1960; 2–4, 6, 7 – Свешніков 1971; 5 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011; 8 – Свешніков 1977)

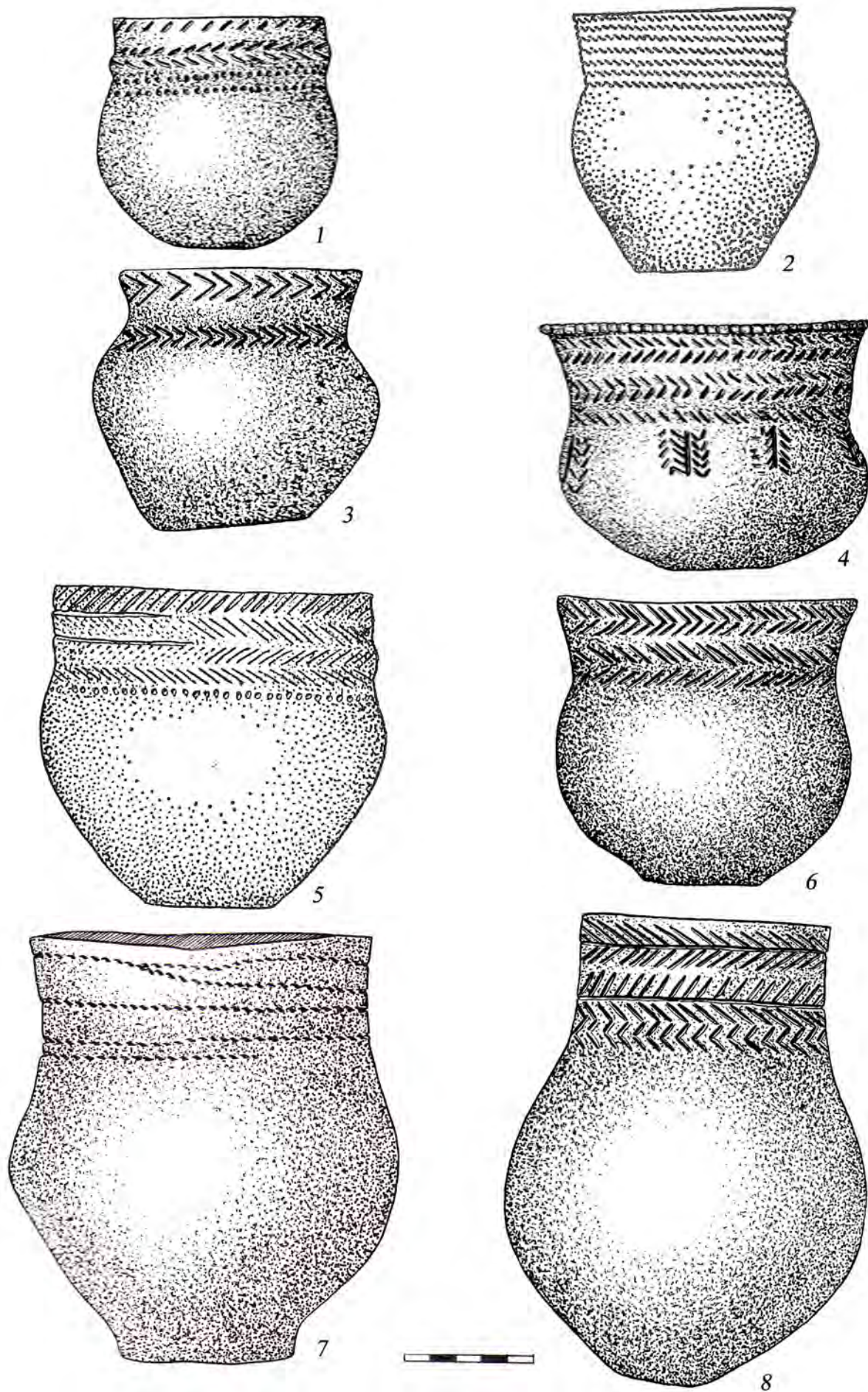

Рис. 102. Керамічний посуд. 1 – Колоколин, курган 2; 2 – Кульчиці, курган 7; 3 – Лотатники, курган 2; 4 – Комарів, курган 39; 5 – Кульчиці, курган 6; 6 – Комарів, курган 31; 7 – Кульчиці, курган 15; 8 – Бовшів (за: Свешніков 1971)

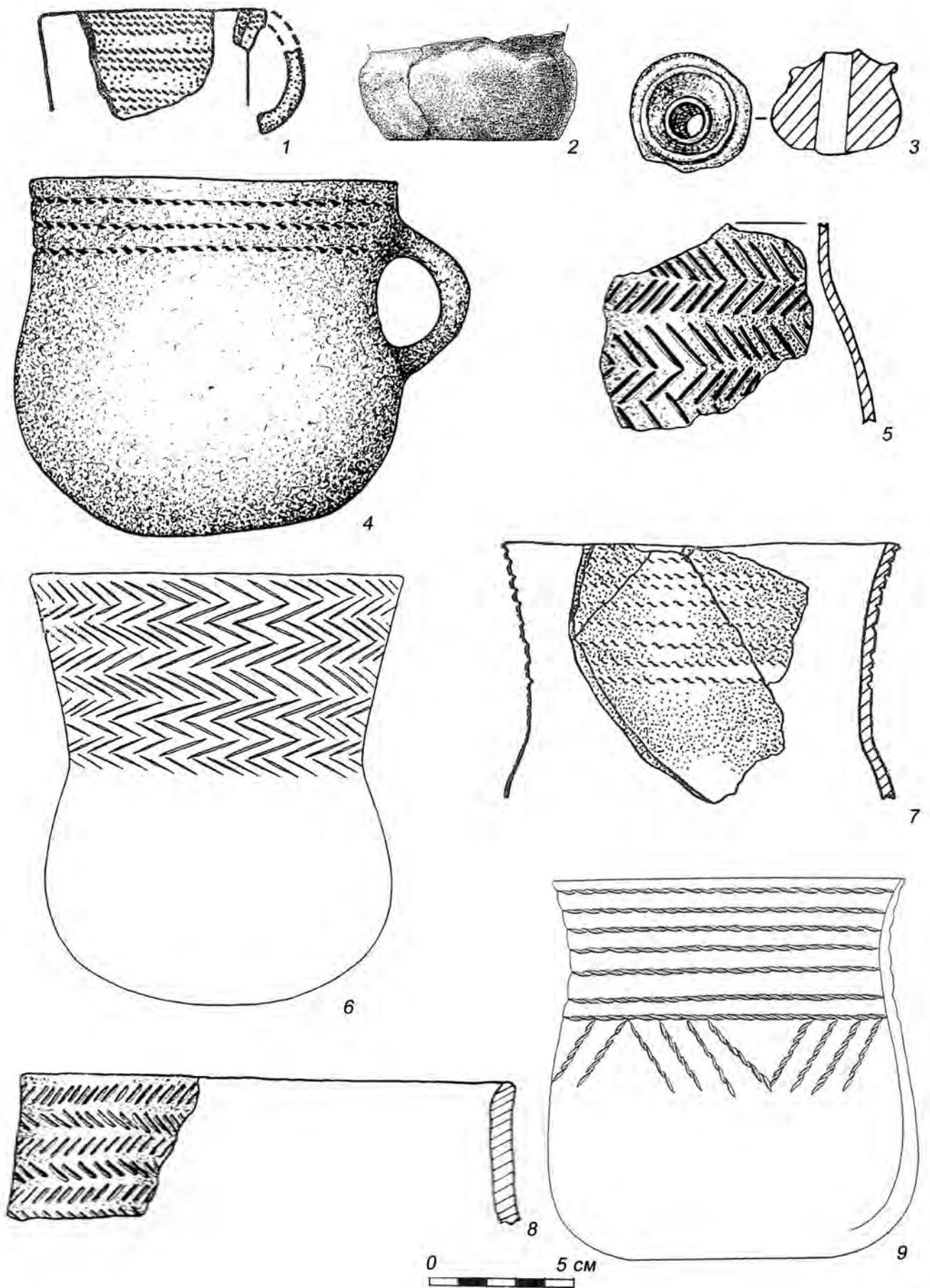

Рис. 104. Керамічний посуд. 1 – Кульчиці, курган 7; 2 – Нижні Гаї, курган 10, об'єкт 6; 3 – Комарів, курган 50; 4 – Лотатники, курган 2; 5 – Комарів, курган 5; 6 – Кринос, курган Настасина могила; 7 – Кульчиці, курган 8; 8 – Дем'янів; 9 – Сіде (за: 1, 3–5, 7, 8 – Свешніков 1971; 2 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2011; 6 – Sulimirski 1968; 9 – Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006b)

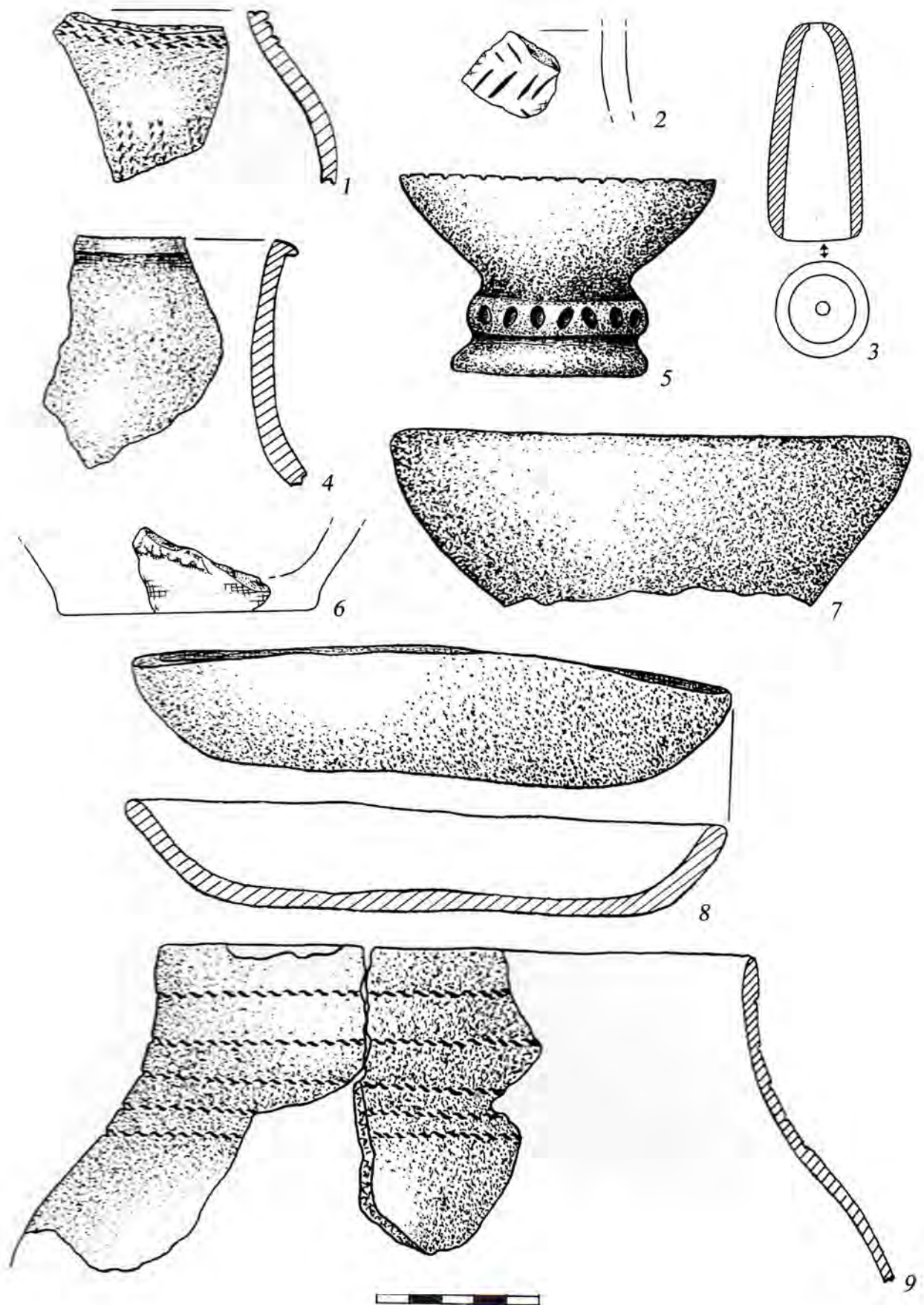

Рис. 105. Керамічний посуд: 1 – Демянів; 2, 6 – Биків, ур. Бігіївка, курган 1; 3 – Комарів, курган 39; 4, 9 – Бовшів, ур. Підліски; 5 – Баличі, курган 7а; 7 – Лотатники, курган 2; 8 – Демянів (за: 1, 4, 5, 7–9 – Свешніков 1971; 3 – Sulimirski; 2, 6 – Machnik, Pavliv, Petehyuc 2006c)

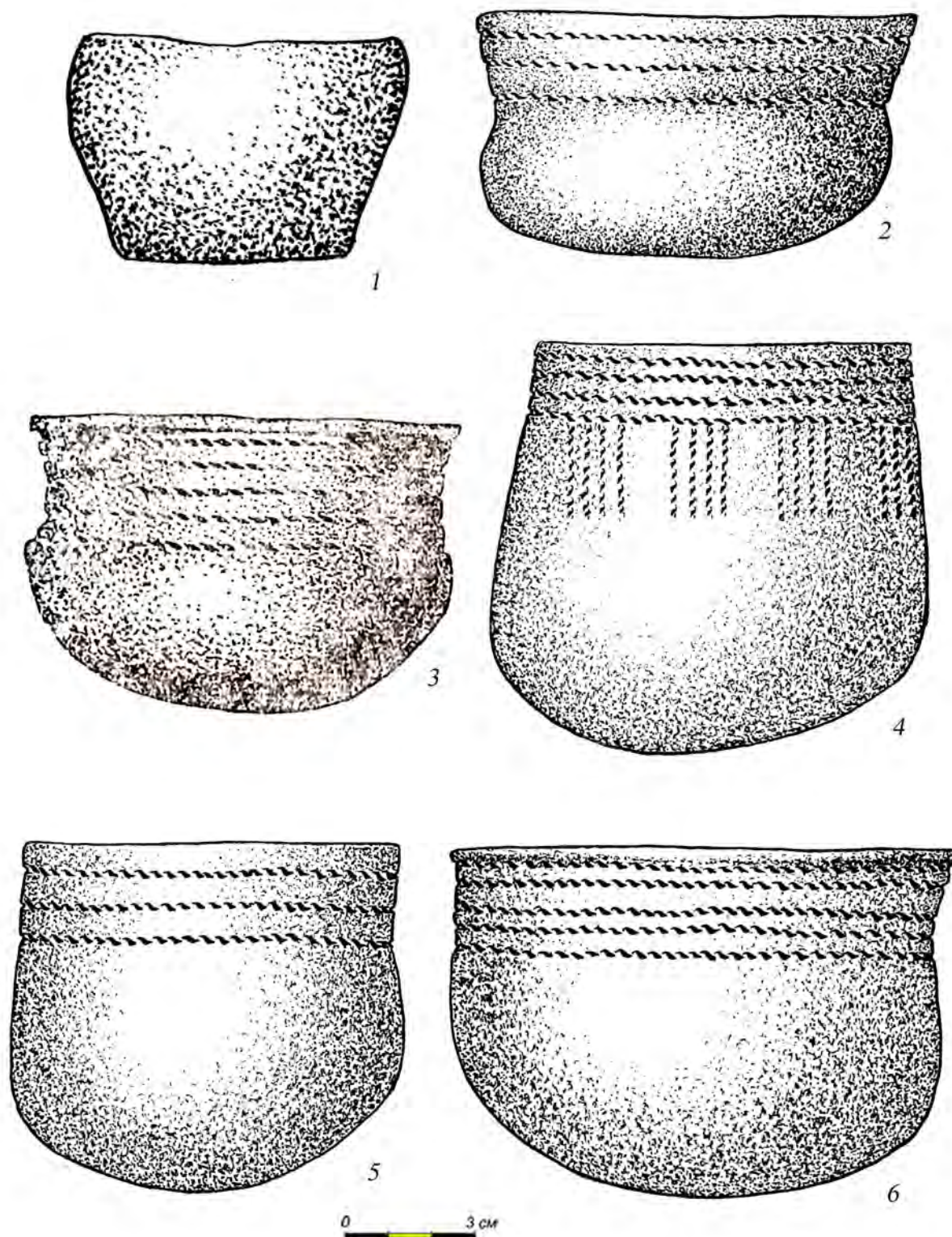

Рис. 106. Керамічні вироби: 1, 2 – Кавсько, насип 2; 3 – Кавсько, насип 1; 4 – Кульчиці, курган 3; 5 – Колпець, курган 10; 6 – Колпець, курган 8 (за: Свешніков 1971)

Рис. 108. Керамічні вироби. 1 – Баличі, курган 14; 2 – Кульчиці, курган 3; 3 – Колпещь, курган 9; 4 – Колпещь, курган 8; 5 – Колпещь, курган 10